

SIDDHI PUBLISHING HOUSE, NANDED

All types of books, periodicals, and magazines published

Conference & Seminar proceedings provided

ISBN numbers for books available

ISBN Numbers for Books available

Professional formatting, Editing & Distribution

CONTACT US

For publishing inquiries, contact:
Mrs. Pallavi Laxman Shete
 Mobile No.: 9623979067

SPREADING KNOWLEDGE, NURTURING LITERATURE

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe **EHIM** 9623979067

**Worldwide International Inter
Disciplinary Research Journal**
 Website : www.widrrj.com
 Menooffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad,
 Tuljai Niwas Ramkrishna Nagar, Near Ganapati Mandir,
 Vasmat Road Parbhani, Maharashtra (India)
 Email : srishiprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com
 Mob : +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Vol. I, ISSUE - CLI, Year - 12, Sept. 2026

ISSN : 2454-7905
 MAH/NAN/10936/2015
 SJIF 2025 - Impact Factor : 8.709

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
 (A Peer Reviewed)

Vol. I, ISSUE - CLI, Year - 12, Sept. 2026

- Chief Editor -
Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management,
 Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Certificate of Publication

ISSN : 2454-7905

Indexed
SJIF

Impact
Factor 8.709

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper / Article
titled _____

_____ of

Dr./Mr./Miss/Mrs. _____ it is

peer reviewed and published in the issue CLI, Vol. I, Year - 12 in the month Sept. -2026.

Thank You!

Pallavi

- Cheif Editor -
Miss. Pallavi Laxman Shete

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.709

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

**(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)**

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - CLI

Year – 12

Sept. 2026

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmail.com

Mob. No: +91-9623979067 Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director: Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published in the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttarakhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbhai Patel Hospital, (Neurosurgery), Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College, (Autonomous) Affiliated to University of Madras, Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Research Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University (MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded (MH., India.)
Dr. Shivraj G. Wanale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded (MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor (MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept. of Political Sci., N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalaya, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalaya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana (kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	Dr. Kamalakar Sharad Ingale Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept. of Envi. Sci, H.J.P. Mahavidyalaya, H. Nagar. (MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B. College, Nanded (MH., India.)
Adv. Yadupat Ardhapurkar Law., Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India.)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title

.....

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1" margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We the
author/authors of the paper titled.....
.....authorize
you to publish the above-mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name :

Official Address :

..... Pin

e-mail id :

Mobile and Phone No. :

Signature of the Author(s) :

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**
 IFSC Code : **SBIN0016667**
 Branch Code : **16667**
 Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	“Scrolling, Sharing and Civic Participation: A Critical Analysis of Instagram’s Role in Shaping Political Engagement Among Indian Youth”	Asst. Prof. Sushmita Rajpurohit Dr. Pravi Tiwari	01
02.	UV-Visible Spectroscopic Analysis and Physicochemical Analysis of <i>Calotropis Gigantea</i> Floral Extracts	Dr. Anita Shakya	10
03.	Telemarketing Violation of Consumer Protection Laws	Mr. Madhav Kalkatte	15
04.	Love, Revolt and Trauma in Pablo Neruda’s Poetry	Dr. Virendra Kumar	22
05.	Regulatory Challenges of Digital Lending through Co-operative Credit Institutions in Chhattisgarh: A Legal Study”	Santosh Khandu Dhomase	29
06.	Drug Abuse among Children in India: Challenges to Juvenile Protection and the Role of Law	Assist. Prof. A. M. Patil	34
07.	Health Status of Notified Slum Dwellers- A Case Study of Belagavi City-Karnataka State	Dr. M. S. Kurani	40
08.	“Dr. B. R. Ambedkar’s Thought and Social Justice in Contemporary Indian English Literature : A Critical Study”	Dr. Hemant Kumar Dewangan	45
09.	Surface-treated Fe ₃ O ₄ @SiO ₂ Magnetic Nanomaterials for Water Treatment: A Critical Review of Preparation, Surface Chemistry, Catalysis and Recycling	Satish Baburao Naik	50
10.	Role of Artificial Intelligence to Overcome the Environmental.	Mr. Nitin Vishwanathrao Waghmare	58
11.	The Impact of Religious Tourism on Economic Development of Ujjain	Pallavi Chaturvedi Dr. Keshav Mani Sharma	64
12.	Representation of Real Memories of Life in Kamala Das’s “Punishment in Kindergarten”	Dr. Vishal B. Maske	69
13.	Thinking in Many Directions: A Divergent Thinking Ability Programme for Building Problem-Solving Skills in Students	Zainab Pardawala Dr. C. D. Sonpethkar	76
14.	Evaluation of Water Quality Based on Physico-Chemical Parameters of Pawanmari Dam, in Baur village Tq. Kalamnuri District. Hingoli (M.S)	Mr. Nitin Vishwanathrao Waghmare	79
15.	Traditional and Modern Dietary Practices among Athletes: A Descriptive Study Based on Secondary Data	Prof. Virendra Shivsing Jadhao	84

16.	Challenges of Women Entrepreneurs in Developing Countries – A Study with Reference to Nanded District	Karan Bhagwanrao Hambarde	90
17.	Digital Marketing in India: Opportunities, Challenges and its Impact on Business Performance	Dr. Donde Anil B.	96
18.	Recent Advances in High-Entropy Perovskite Oxide and Metal Oxide Composites for Next-Generation Supercapacitors	S. V. Potey P. L. Kolhe R. V. Barde	100
19.	“Regulatory Challenges of Digital Lending through Co-operative Credit Institutions in Maharashtra: A Legal Study”	Santosh Khandu Dhomase	110
20.	Extent and Diversity of Trees in Nanded District, Maharashtra, India	Dr. R. M. Kagne V. M. Deshmukh	116
21.	माध्यमिक विद्यालयों के शिक्षकों की जीवन संतुष्टि पर एक अध्ययन	सुमन सिंह डॉ. मंजू साहू	120
22.	मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील स्त्रियांचे योगदान : पडद्यामागील आणि प्रत्यक्ष रणभूमीवरील रणरागिणी	शिवानी राम गावडे	124
23.	"मराठवाडा मुक्ती संग्रामात राजकीय पक्षांचे योगदान : एक अभ्यास"	प्रा. डॉ. बी. एम. नरवाडे	130
24.	मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील राजकीय पक्षांची भूमिका व योगदान : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. जयश्री छगनलाल साळुंखे	133
25.	मराठवाडा मुक्तीसंग्रामात राजकीय पक्षांचे योगदान	प्रा. डॉ. युवराज देवबा भामरे	138
26.	मराठवाडा मुक्ती संग्राम लढ्यात महिलांचे योगदान	प्रा. डॉ. केशव अंबादास लहाने	146
27.	काशीनाथ राजवाडे यांचे मराठ्यांच्या इतिहासातील योगदान	प्रा. डॉ. बाळासाहेब नानासाहेब देवकाते	149
28.	कोकणी आदिवासी बोलीभाषेचे भवितव्य	प्रा. प्रमेश करमसिंग वसावे	153
29.	भारताचे सकल देशांतर्गत उत्पादन (जीडीपी)	प्रा. डॉ. नामदेव मुंडे	157
30.	स्टार्ट अप उद्योगांच्या सद्यस्थितीचा आर्थिक चिकित्सक अभ्यास : विशेष संदर्भ हिंगोली जिल्हा (सन 2019 ते 2024)	प्रा. डॉ. मारोती विठ्ठलराव भोसले	161
31.	सोशल मीडिया आणि भारतीय निवडणूक राजकारण : राजकीय संवादातील बदलते स्वरूप	डॉ. जयश्री छगनलाल साळुंखे	170
32.	शाश्वत विकासाच्या वाटचालीत सार्वजनिक ग्रंथालयांची भूमिका	गोविंद सुभाष चोपडे	174
33.	पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर : भारतातील स्त्री पुरुष समानतेच्या क्षेत्रातील एक अग्रदूत	महल्ले सुनिल विष्णुपंत डॉ. माधुरी सुरेश इसावे	178
34.	बीड जिल्ह्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या उपजीविका, कृषी जोखीम आणि सामाजिक	नंदकुमार शिवाजी कदम	181

	परिवर्तनाचा अभ्यास		
35.	शासकीय नोकरीच्या प्रतीक्षेतील महाराष्ट्रातील ग्रामीण युवकांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	शिवानी सखाराम सूर्यवंशी	186
36.	लोकसाहित्य आणि पर्यावरण : परस्परसंबंधाचा अभ्यास	प्रा. डॉ. युवराज देवबा भामरे	197
37.	"बाल हक्क आणि सामाजिक सुरक्षा : वर्तमान परिस्थिती, समस्या आणि समाजकार्याची भूमिका"	निलेश देवीसींग राठोड डॉ. मेघराज अ. कपूरडेरिया	203
38.	पंडित जसराज यांच्या निवडक स्वरचित बंदिशींचे विश्लेषणात्मक सांगीतिक अध्ययन	कैलास यशवंतराव यावले प्रा. डॉ. पूर्णिमा दिवसे	209
39.	परभणी कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील हमालांच्या आर्थिक समस्यांचे एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	सहा. प्रा. चंद्रशेखर शिवराम राऊत	213

“Scrolling, Sharing and Civic Participation: A Critical Analysis of Instagram’s Role in Shaping Political Engagement Among Indian Youth”

Asst. Prof. Sushmita Rajpurohit

Research Scholar, JJT University, Rajasthan

Dr. Pravi Tiwari

Research Guide - PhD Scholar, JJT University, Rajasthan

Abstract

Young Indians utilize Instagram to discover news and posts with political overtones to engage in discourse with their peers. Merely having access to news, posts and forums to engage in discourse about politics, does not always lead to participation in politics. Therefore, this study will determine the relationship between access to politics and participation in politics among the youth of India. A survey made to represent cross-sectional data, was collected from 300 Indians between the ages of 18 and 29. Data was analyzed with respect to relative frequencies, Descriptive statistics, Bivariate analysis, Chi-square test and Multivariate analysis. Findings suggest Politics exposure predicts awareness ($p = .58$) and online political engagement ($p = .59$) positively. Of all the variables, online political engagement was most positively correlated with ($p = .57$) and predicted participation ($p = .47$) the strongest. Results further suggest control and explanation of other variables, predicted participation positively ($p = .06$). In the end, results of the study suggest that for participation to occur, interaction is crucial. Without interaction, the time spend on the app by users will not predict participation.

Keywords: Instagram; political engagement; civic participation; Indian youth; social media; political efficacy

1. Introduction

Political communication has converted social media into campaigning and advocacy tools. Most communication and campaigning happen on various social media platforms. Often, these communication platforms integrate various functions, including entertainment. Instagram is one of the fastest growing and largest social media platforms. It is particularly useful in the dissemination of campaign and advocacy communication because of its integrated functions (e.g. short videos, Reels, Stories, and posts). Political communication can easily be disguised as entertainment communication. In India, as of December 2025, it was estimated that Instagram had an audience of 481 million users. This, however, does not necessarily represent the active users of the platform. A 2026 report noted that India’s communication ecosystem was dominated by online videos. Furthermore, the report noted that the English-speaking respondents comprised the main sample of the survey. Based on the report, the political communication and participation of the youth can be examined, particularly their ability to identify political and entertainment communications.

In general, there is a lack of evidence to correlate and show that political communication and participation are directly proportional. A 2020 study suggested that young people are likely to take part in politics by organizing and participating in protests and rallies, and less likely to take part in politics by using social media. Participating in politics on social media can take various forms and manifestations, for example, commenting on and sharing political communications.

The study does not consider the impact of Instagram on political participation as positive or negative. Instead, it evaluates how Instagram can help understand the political participation of young adults (18-29) in India. It has the following goals. First, it identifies and describes how young adults engage with Instagram and the political content available on the app. Second, it analyzes the impact of engagement with political content and participation. It also considers the degree of confidence young adults have in the political process and system. Third, it considers whether young adults engage in politics, both online and offline, based on the extent of their online interaction. The study finally

considers whether the interaction of young adults with the political process and system helps explain the role of other variables. It identifies and describes the types of online political engagement.

2. Literature Review

Recent studies have analysed the range of ways in which individuals use digital platforms for political participation. Theocharis (2015) discusses the ways in which individuals use digital networks to articulate their political opinions and engage with others. Gil de Zúñiga, Molyneux, and Zheng (2014) study the ways in which social media can be used to voice political opinions and the ways in which social media can promote political participation. Verma, Gardia and Das (2026) published a meta-analysis which focused on social media, youth participation and politics. It reported that although the studies used in the meta-analysis were varied, there existed a positive and moderate relationship between the two. It also discussed the high level of uncertainty present in the relationship.

This chapter focuses on Instagram since the architectural structure of social media platforms impacts the ways users can communicate and participate on the platforms. Different from the other social media platforms, Bossetta (2018), demonstrates how Instagram and other social media platforms impact political campaigns in various ways because of differing functions, structure and algorithmic capabilities of those platforms. As with other social media platforms, Instagram provides means for political actors to craft and project an online persona. Institute of Research on Public Policy (2019) demonstrated how political actors on Instagram personalize their leadership style and policy communication in a similar vein as celebrity communication. Similar studies show that Instagram is an effective channel for political communication and engagement and is on the rise across political parties in Europe (Larsson, 2023). Instagram is therefore more or less a different communication environment compared to other social media platforms.

Research on Indian politics demonstrates digital communication enhances the prominence and impacts of offline political activities. Digital communications facilitate and promote participation in politics. Neyazi, Kumar, and Semetko (2016) suggest that online communications and political campaign activities are often interlinked and mutually reinforcing during elections. Other studies focusing on youth participation in Maharashtra show that education and other social and economic conditions determine the level and type of civic and political participation, including the role of the media. More recent studies have shown how social media enhances interest in and acceptance of political communications. Overall, women and lower social classes often demonstrate high levels of engagement with political communications.

Instagram can present the public with a host of political issues. Through the use of memes or other visual representations, users can express their support for various causes and even provide a visual representation of how they feel about specific political issues. Instagram can also provide its users with a means of connecting with various groups or organizations. For example, users may be able to find and connect with political groups or organizations. Many politicians have utilized Instagram to increase political awareness and to post information about various political issues. Some political figures have even posted videos explaining various issues to increase their followers' political efficacy. Moreover, political figures may post news clips or articles to inform their followers of a specific political issue or to express their viewpoint on an issue to increase their followers' political awareness.

High levels of user engagement have been shown to increase false beliefs and lead to less informed user participation. Judgment must be taken when determining the political efficacy of low-cost user posts. For example, a user may post about an issue to educate his/her followers, or he/she may post about an issue to join and engage in a discussion about that issue. Similarly, a user may post about an issue to provide his/her followers with a means to connect with a political organization. Posting politically charged pictures or memes can give a user a false sense of political efficacy and lead to a belief that he/she has acted politically.

3. Methodology

The author used a quantitative cross-sectional approach and a hypothetical survey of 300 individuals (18-29 years old) residing in India. The author did not recruit actual participants and did not illustrate research involving human subjects. The author created the case-set to reflect relevant variations in gender, education, working status/student status, civil/political behaviours, use of Instagram, and exposure to political contents. The author did not incorporate artificial relationships among the variables reflected in the case set.

The case-set was used to design a research tool to capture the frequency of users' political/civil contents, existence of users' following to various political, civic, and activism contents, and users' behaviour to engage with political/civil and social activities. In addition, the research instrument was designed to measure users' exposure to political/civil contents, awareness, and engage/participate in political/civil activities and express their views. Users' exposure to political/civil contents was measured using a 5-point scale. The research instrument did not include contents that reflect political/civil activities or behaviours.

Frequencies, percentages, means, standard deviations, and Pearson correlations were calculated. A chi-square test and OLS multiple regression were also performed. In the regression analysis, civic participation was the dependent variable. Pred independent variables included political content exposure, political awareness and engagement, political efficacy, and the frequency of participants' daily Instagram use. All p values reported herein were based on the 5% level of significance, and p values $\leq 0.1\%$ are reported. It should be noted that due to the nature of the data used, which was simulated and consisted of cross-sectional surveys, the coefficients and results of the analysis should be construed to represent a relationship and not necessarily an effect. One of the goals of the research design and analysis was to include a number of predictors that would not be expected to be related to the dependent variable in order to determine whether the results supported other hypotheses or conclusions.

4. Results and Data Analysis

The sample consisted of 300 people of 18–29-year-old, the great majority of whom were students. Respondents reported daily Instagram use between 1 and 3 hours. Three out of 10 reported use between 1 and 2 hours, 2 out of 10 reported use between 2 and 3 hours and 1 out of 10 reported uses over 3 hours. More than 4 of 10 respondents reported exposure to political content. More than 4 of 10 participants reported following political/civic content on Instagram. Based on the survey, more than 4 of 10 participants reported that political content was available on Instagram.

Among the low-cost behaviours, participants reported liking (62.7%) and creating (55.0%) political discussions and reposting (43.3%) and sharing (43.3%) political content the most. More participative behaviours were reported less frequently. 39.0% of the participants reported signing an online petition and/or participating in an online campaign, 26.3% reported getting involved in different activities in their community, and 25.7% reported participating in a political or civic meeting. 93.7% of the participants reported participating in at least one online political activity. In comparison, only 41.3% reported they have participated in at least one of the two offline activities.

Regarding the other behaviours, the mean score of the participants in the political contents was 3.32, political awareness was 3.44, political activities were 3.12, and their belief in themselves that they can influence the political system was 3.21. Regarding their involvement in civic activities, their mean score was 2.76. There was a positive and significant relationship between political contents and awareness, as well as between political contents and online activities. Online political activities had a positive and significant relationship with civic activities, as well as with political awareness.

This study used the chi-square test to analyse the relationship between frequent exposure and active participation. Frequent exposure was assess defined by respondents reporting scores of 4 and 5 (on the 5-point Likert scale) about their media consumption. Active participation was measured by respondents' engagement in two or more of the following activities: sharing, commenting, liking, or participatory political communication. The results showed a positive association between the two

variables ($\chi^2 (1, N = 300) = 31.46; p < 0.001$). Findings from the multiple regression analysis indicated that while the R^2 for the association between the two variables was positive ($F (5, 294) = 44.00; p < 0.001$), other variables (i.e. engaging with political content, frequency of use, and citizens' media literacy) explained more of the variance in civic participation. Therefore, the analysis showed that beyond the amount of time citizens spend using different media, other factors, including the nature of their participation, may also help explain citizens' participation.

Table 1. Demographic Profile of Respondents (N = 300)

Characteristic	Category	n	%
Gender	Male	157	52.3
	Female	137	45.7
	Non-binary / prefer not to say	6	2.0
Age group	18–21	124	41.3
	22–25	116	38.7
	26–29	60	20.0
Education	Undergraduate	165	55.0
	Postgraduate	71	23.7
	Graduate/Diploma	51	17.0
	Other	13	4.3
Status	Student	165	55.0
	Employed	87	29.0
	Self-employed	26	8.7
	Unemployed / other	22	7.3

Table 2. Instagram Usage and Political Content Exposure

Indicator	Category	n	%
Daily Instagram use	<1 hour	26	8.7
Daily Instagram use	1–2 hours	115	38.3
Daily Instagram use	2–3 hours	85	28.3
Daily Instagram use	>3 hours	74	24.7
Political-content exposure	Never	5	1.7
Political-content exposure	Rarely	51	17.0
Political-content exposure	Sometimes	119	39.7
Political-content exposure	Often	94	31.3
Political-content exposure	Very often	31	10.3
Follow political/news/civic accounts	Yes	174	58.0
Political interaction frequency	Very low	5	1.7
Political interaction frequency	Low	68	22.7
Political interaction frequency	Moderate	128	42.7
Political interaction frequency	High	84	28.0
Political interaction frequency	Very high	15	5.0

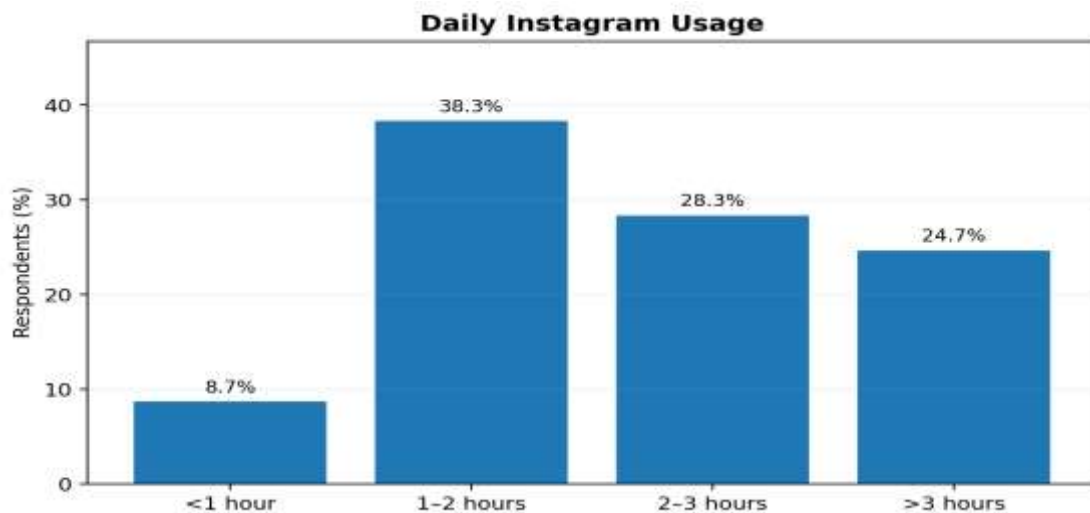

Figure 1. Daily Instagram usage among respondents.

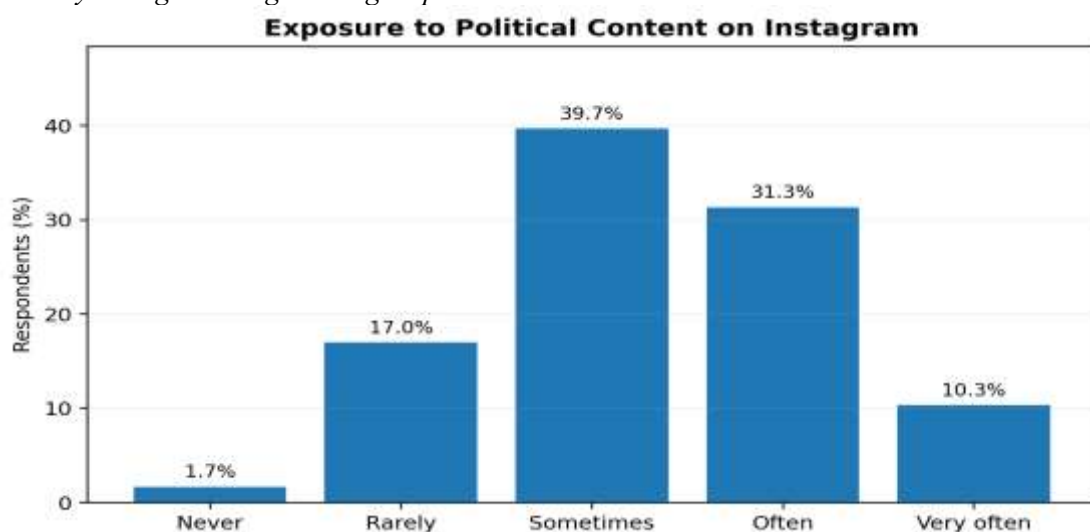

Figure 2. Frequency of exposure to political content on Instagram.

Table 3. Political and Civic Engagement Indicators

Activity	n	%
Liked political posts	188	62.7
Shared/reposted political content	130	43.3
Commented on political posts	106	35.3
Joined political discussions	165	55.0
Signed an online petition	117	39.0
Participated in an online campaign	88	29.3
Participated in community activity	79	26.3
Attended a civic/political event	77	25.7

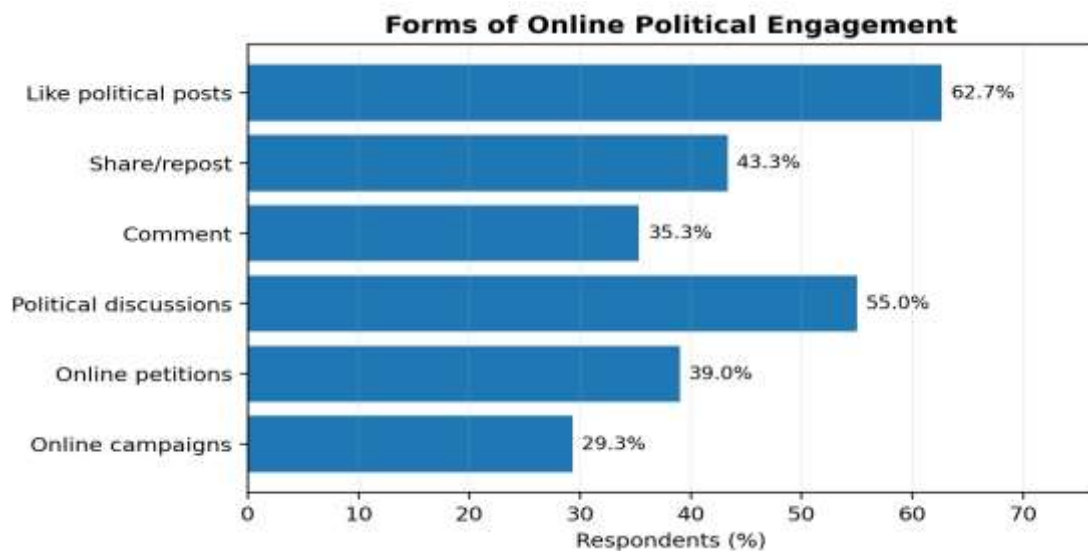

Figure 3. Comparison of common forms of online political engagement.

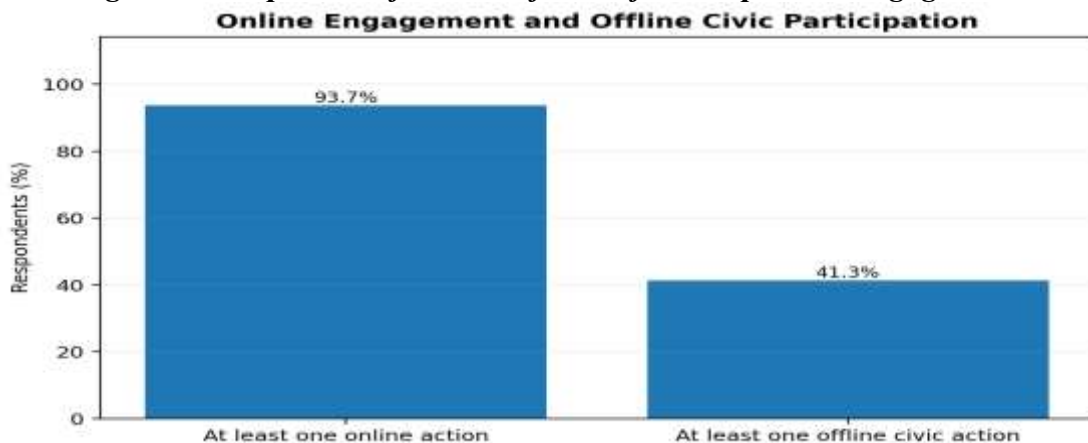

Figure 4. Respondents reporting at least one measured online action versus at least one measured offline civic action.

Table 4. Descriptive Statistics for Core Scales (1–5)

Variable	Mean	SD
Political-content exposure	3.32	0.93
Political awareness	3.44	0.76
Online political engagement	3.12	0.87
Civic participation	2.76	0.91
Political efficacy	3.21	0.85

Table 5. Pearson Correlation Matrix

Variable	Exposure	Awareness	Online engagement	Civic participation	Political efficacy
Exposure	1.00	0.58**	0.59**	0.35**	0.08
Awareness	—	1.00	0.51**	0.46**	0.35**
Online engagement	—	—	1.00	0.58**	0.39**
Civic participation	—	—	—	1.00	0.48**
Political efficacy	—	—	—	—	1.00

Note. * $p < .05$. ** $p < .01$.

Table 6. Multiple Regression Predicting Civic Participation

Predictor	B	SE B	β	t	p
Political-content exposure	0.008	0.064	0.009	0.13	0.897
Political awareness	0.190	0.071	0.159	2.68	0.008
Online political engagement	0.403	0.063	0.388	6.38	< .001
Political efficacy	0.290	0.055	0.271	5.31	< .001
Daily Instagram use	-0.018	0.045	-0.019	-0.40	0.688

Model summary: $R^2 = 0.428$; adjusted $R^2 = 0.418$; $F(5, 294) = 44.00$, $p < .001$.

5. Discussion

The findings suggest multiple ways of interpreting Instagram's influence on political engagement. In the first place, the results show that users become politically aware and active as a result of Instagram's exposure. This supports the findings that social media can have a positive impact on the political processes and activities of an individual, and that young people can play a role in politics via the Internet (Gil de Zúñiga et al., 2014). The youth-focused meta-analysis also supports these findings, and suggests that politically relevant digital media use can have a greater effect than other forms of digital media use (Boulianne & Theocharis, 2020).

Lastly, the results show that users can become politically active as a result of their use of Instagram. As expected, being politically informed and feeling politically active and exposed predicted the likelihood that a user would take part in the political process. Additionally, digitally initiated political processes (such as digitally signing an online petition) also predicted politically relevant offline behaviour (i.e. turning up to a political rally) and online behaviour (i.e. online donations to a political cause).

Finally, political efficacy is important. Participants with higher political efficacy scores, or the belief that they could influence or understand the political process, participated in the political process at higher levels. This is supported by a study that found that in the case of young people, simplified online materials about politics and other related subjects can build their confidence in politics (Harff & Schmuck, 2023). However, high levels of usage of the app, Instagram, in this case, was not related to political self-efficacy. One of the main concerns of the study was the difference between the ways in which participants used Instagram and the political purposes for which they used the app. For the purposes of the study, it is important to distinguish the difference.

Quality of content and the platforms used to distribute that content were the main points of focus for the study. The study supports the notion that, because Instagram allows users to post nearly anything, Politics and world affairs can be posted in graphic or video formats. However, politics can also be posted in a personal and often misleading or unsubstantiated manner. Such posts can be popular and be reinforced by the Instagram algorithm. These posts can actually legitimize the political views of certain participants. The study supports the need for critical evaluation of online content by participants as well as the verification of the content. It also illustrates that the core of online participation should be to educate participants on the means and methods to make politically relevant actions in the real world.

6. Conclusion

This study analysed the relationship of the Indian youth aged 18-29 years with Instagram and its effect on their civic participation. The synthetic data shows that being on Instagram, seeing posts, and interacting with posts influence people's participation in the civil society. People's exposure to

Instagram's political contents and their engagement with such contents influence their political awareness and online activities. However, in the regression analysis, the influence of exposure to political contents on people's civic participation got diminished due to the influence of other independent variables, including people's political awareness and engagement online and offline.

As per this research, one can say that Instagram is a source of political information and a place for political expression. It can help people in politically learning and expressing themselves. However, frequent use of Instagram does not ensure people's active civic participation. In comparison to traditional modes of civic participation, people's engagement with modes of online participations have increased. Further, people find it difficult to move from traditional modes of participations, including civic activism.

Students and teachers work on media literacy to verify content and evaluate the sources and bias of recommended posts and clips. Researchers need to employ designs that bridge the gap between observation and statistical rife. This includes mixed methods and longitudinal studies. Further, researchers need to investigate the regional and linguistic variations of the phenomena studied and the role of Instagram's features on research participation. The authors urge researchers to conduct studies using representative samples of the youth before making broader claims about the youth of India.

7. Limitations

This study has four major limitations. First, the author designed the data set for this study and did not collect the data set herself. Thus, she could not make population level estimates from her data. Second, cross-sectional data can not measure cause and effect. Third, in this study, the author had to use simplified forms to measure concepts. However, in the field, some participants may not be comfortable disclosing the truth to researchers. Last, the author focused on Instagram, when the youth of India may use other services. The author encourages other researchers to study the youth of India and provides a framework for analysing the field research.

References

1. Acharya, R., Singh, A., Santhya, K. G., Ram, F., Jejeebhoy, S. J., Ram, U., & Mohanty, S. (2010). Participation in civil society and political life among young people in Maharashtra: Findings from the Youth in India—Situation and Needs study. *Journal of Adolescence*, 33(4), 553–561. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2009.05.012>
2. Bossetta, M. (2018). The digital architectures of social media: Comparing political campaigning on Facebook, Twitter, Instagram, and Snapchat in the 2016 U.S. election. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 95(2), 471–496. <https://doi.org/10.1177/1077699018763307>
3. Boulianne, S. (2015). Social media use and participation: A meta-analysis of current research. *Information, Communication & Society*, 18(5), 524–538. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2015.1008542>
4. Boulianne, S., & Theocharis, Y. (2020). Young people, digital media, and engagement: A meta-analysis of research. *Social Science Computer Review*, 38(2), 111–127. <https://doi.org/10.1177/0894439318814190>
5. Cinelli, M., De Francisci Morales, G., Galeazzi, A., Quattrociochi, W., & Starnini, M. (2021). The echo chamber effect on social media. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118(9), e2023301118. <https://doi.org/10.1073/pnas.2023301118>
6. Filimonov, K., Russmann, U., & Svensson, J. (2016). Picturing the party: Instagram and party campaigning in the 2014 Swedish elections. *Social Media + Society*, 2(3). <https://doi.org/10.1177/2056305116662179>
7. Gil de Zúñiga, H., Molyneux, L., & Zheng, P. (2014). Social media, political expression, and political participation: Panel analysis of lagged and concurrent relationships. *Journal of Communication*, 64(4), 612–634. <https://doi.org/10.1111/jcom.12103>
8. Harff, D., & Schmuck, D. (2023). Influencers as empowering agents? Following political influencers, internal political efficacy and participation among youth. *Political Communication*, 40(2), 147–172. <https://doi.org/10.1080/10584609.2023.2166631>
9. Kemp, S. (2025, November 5). Digital 2026: India. DataReportal. <https://datareportal.com/reports/digital-2026-india>

10. Krishnan, A. (2026, June 16). India. Reuters Institute for the Study of Journalism, Digital News Report 2026. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2026/india>
11. Lalancette, M., & Raynauld, V. (2019). The power of political image: Justin Trudeau, Instagram, and celebrity politics. *American Behavioral Scientist*, 63(7), 888–924. <https://doi.org/10.1177/0002764217744838>
12. Larsson, A. O. (2023). The rise of Instagram as a tool for political communication: A longitudinal study of European political parties and their followers. *New Media & Society*, 25(10), 2744–2762. <https://doi.org/10.1177/14614448211034158>
13. Neyazi, T. A., Kumar, A., & Semetko, H. A. (2016). Campaigns, digital media, and mobilization in India. *The International Journal of Press/Politics*, 21(3), 398–416. <https://doi.org/10.1177/1940161216645336>
14. Theocharis, Y. (2015). The conceptualization of digitally networked participation. *Social Media + Society*, 1(2). <https://doi.org/10.1177/2056305115610140>
15. Verma, S., Gardia, A., & Das, B. (2026). A meta-analytic review of social media usage and political participation among youth. *International Journal of Educational Research*, 137, 102950. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2026.102950>

UV-Visible Spectroscopic Analysis and Physicochemical Analysis of *Calotropis Gigantea* Floral Extracts

Dr. Anita Shakya

Assistant Professor of Chemistry, Govt. Model College Vidisha, (M.P)

Abstract:

One of the most significant drugs used in traditional medicine to treat a range of ailments is *Calotropis gigantea* Linn, often known as milk weed or swallow-wort. It is used to treat a variety of diseases due to its antimalarial, wound-healing, and diabetic qualities. microbiological infections. In addition to identifying physical constants like the total ash value, acid solubility, and water solubility, this study attempts to describe morphological features. 18–80%, 0.94gn 18.8%, 0.25%, 32%, and 25% of acid, in that order. proportion of the yield of crud extract. *C. massive* flowers. Petroleum ether is 13.3%, ethanol is 18.62%, water is 36.06%, and chloroform is 16.52%. The present investigation aimed to evaluate the physicochemical characteristics and UV-visible spectroscopic profile of *C. gigantea* flower extract. After being ground up and let too dry in the shade, the blossoms were removed using water. Physicochemical characteristics, namely ash value and extractive value, were calculated using the conventional approach. Preliminary phytochemical screening revealed the presence of alkaloids, flavonoids, tannins, phenolics, saponins, and terpenoids. UV-visible spectroscopy studies and TLC profiling of several *C. gigantea* extracts revealed characteristic absorption peaks.

Key words: *Calotropis gigantea*, Phytochemistry, TLC, Alkaloids, UV spectroscopy

Introduction:

C. gigantea is a soft-wooded, evergreen, perennial shrub with up to 2.5-meter-tall branches and sub-branches. The flower is beautiful and white, and the inflorescence is an umbel-like cyme at or near the ends of twigs. The most important of these chemically active plant constituents include alkaloids, tannins, flavonoids, and phenolic compounds. Additionally, many indigenous medicinal herbs are used for therapeutic purposes (1,2). The biological effects of various ayurvedic medicines have drawn more attention in recent years. herbs because to their natural origin, low cost, and less side effects (3). The active metabolites of *Calotropis gigantea*, such as mudarin, anthocynins, calactin, calotropin, 20-epoxy-cardenoides, non-protein, amino acid, protease inhibitors, constitutive alba-amylase inhibitors, lectins, etc., may be responsible for the growth and survival dynamics in microbial broth culture (4). The proteases calotropin FI and FII and calotropin DI and DII are also present in the flower (5). The waxy materials discovered in flowers contain esters of resinous, beta-amylin, stigmasterol, giganteol, calotropin, a triterpenoid flavonoid, glycoside, wax, acids, and alcohols (6). The flowers of *C. gigantea* were used to extract cyanidine-3-rhamnoglucoside. (7) To investigate the phytochemical components, the present investigation has been carried out. The current investigations include ash content assessment of flower extracts, UV-visible spectroscopy examination, and preliminary phytochemical inquiry to uncover unique factors.

Methods and Materials:

Plant Substance:

Flowers of *Calotropis gigantea* were gathered from the Indian district of Vidisha M. P. After being confirmed by the botany section of the institute, the voucher specimen was stored in the herbarium record at the Pest Control and Ayurvedic Drug Research Laboratory, Vidisha (M.P.). In order to gather more details, the flower was housed in a normal habitat and its macroscopic features were assessed following the standards outlined in the WHO (8).

Extraction preparation:

The Soxhlet extraction method was utilized to prepare the crude sample extract from about 225 grams of uniformly powdered sample material. placed into a thimble and extracted with 350 milliliters of several solvents, such as hexane, ethanol, ethyl acetate, and HCl. (9) Over the course of 48 hours, up to eight extraction cycles were performed. The crude extracts were concentrated in a rotavapor

below 40°C. The crude extracts were evaporated in a water bath to attain dryness. The powder was subjected to qualitative phytochemical examination and thin-layer chromatography for the first identification of the phytoconstituents (10). Following examination in daylight, a UV chamber, and an iodine chamber, the RF of each TLC plate was recorded.

Phytochemical screening: -

1. Detection of alkaloids

- a) **Mayer's test:** Filtrates were treated with Mayer's reagent. Formation of a yellow cream precipitate indicates the presence of alkaloids.
- b) **Wagner's test:** Filtrates were treated with Wagner's reagent. Formation of brown/ reddish brown precipitate indicates the presence of alkaloids.

2. Detection of Flavonoids

- a) Lead acetate test: Extracts were treated with few drops of lead acetate solution. Formation of yellow colour precipitate indicates the presence of flavonoids.
- b) H₂SO₄ test: Extracts were treated with few drops of H₂SO₄. Formation of orange colour indicates the presence of flavonoids.

3. Detection of Steroid : Liebermann- Burchard test: 2ml of acetic anhydride was added to 0.5g of the extracts, each with 2ml of H₂SO₄. The colour changed from violet to blue or green in some samples indicate the presence of steroids.

4. Detection of Terpenoids

Salkowski's test: 0.2g of the extract of the whole plant sample was mixed with 2ml of chloroform and concentrated H₂SO₄ (3ml) was carefully added to

- a) **Detection of Anthroquinones :** Borntrager's test: About 0.2g of the extract was boiled with 10% HCl for few minutes in a water bath. It was filtered and allowed to cool. Equal volume of CHCl₃ was added to the filtrate. Few drops of 10% NH₃ were added to the mixture and heated. Formation of pink colour indicates the presence anthraquinones.

- b) **Detection of Phenol** a) Ferric chloride test: Extracts were treated with few drops of 5% ferric chloride solution. Formation of bluish black colour indicates the presence of phenol.

- c) Lead acetate test: Extract was treated with few drops of lead acetate solution. Formation of yellow colour precipitate indicates the presence of phenol.

5. Detection of Saponins: Froth test: About 0.2g of the extract was shaken with 5ml of distilled water. Formation of frothing (appearance of creamy stable persistent of small bubbles) shows the presence of saponins.

6. Detection of Tannins: Ferric chloride test: A small quantity of extract was mixed with water and heated on water bath. The mixture was filtered and 0.1% ferric chloride was added to the filtrate. A dark green colour formation indicates the presence of tannins.

7. Detection of Carbohydrates ; a) Fehling's test: 0.2g filtrate is boiled on water bath with 0.2ml each of Fehling solutions A and B. A red precipitate indicates the presence of sugar.

All Standard screening tests were used to detect Secondary Plant metabolites Such as alkaloids, glycoside, flavonoids, saponins, tannin, Terpenoids, Protein, carbohydrates and amino acids in the crude extracts. (Phytochemical method by Harborne (12) Trease and Evans (13), Kokate (14).

UV-visible fluorescence analysis:

To examine the drug under both UV and normal light, around 10 grams of the powdered medication were put in a Petridis and treated with a different reagent, n-butanol: H₂O: HOAc (4:1:1). Different R_f values and color radiations were discovered when they were studied at different wavelengths, including visible and ultraviolet light (200–400 nm).

Findings and Discussion:

The current study's findings regarding *C. gigantea* flower extracts indicated the presence of potentially medicinal components. The phytochemical components of the flowers under study are presented in Table 1. Alkaloids, tannin, phenol, flavonoids, sterols, and proteins were present in the floral extract; similar results were reported by Edeoga et al. (14).

Table- 1. Phytochemical constituent's analysis of *C. gigantea*.

S.No.	Constituents	Flower extract of <i>C. gigantea</i>
1.	Alkaloids	+
2.	Glycoside	+
3.	Steroids	+
4.	Flavonoids	+
5.	Saponins	+
6.	Tanins	-
7.	Carbohydrates	+
8.	Proteins	+

Physical constants such as ash value, extractive values and drying loss were calculated. These values can be utilized for more research. (Table 2).

Table-2 Percentage yield of crude extract of *C.gigantea*

S.No.	Solvent	weight of plant material gm	% of yield	Colour of extract
1.	Petroleum ether	200gm	13.30%	Light Green
2.	Chloroform	200gm	16.52%	Green
3.	Ethanol	200gm	18.62%	Brown
4.	Water (Aqueous)	200gm	36.06%	Dark Brown

Fig. (22) : Purified aqueous crude extract sample of *C. gigantea*, send to SAIF, CDRI, Lucknow for spectral analysis.

Preliminary Phytochemical analysis. in *C. gigantea* past photo

Ash value: Ash value is a validity parameter used to evaluate the quality and degree of purity of crude extracts. (15)

Table-3 Ash value of Flowers extracts of *C. gigantea*.

S.NO	Parameters analysis	Percentage
1.	Total Ash	8.5
2.	Water Soluble Ash Water Insoluble Ash Acid	4.5
3.	Insoluble ash	3.6
4.	Acid Insoluble ash	2.5
5.		3.6

The ash values of *Calotropis gigantea* flowers are shown graphically.

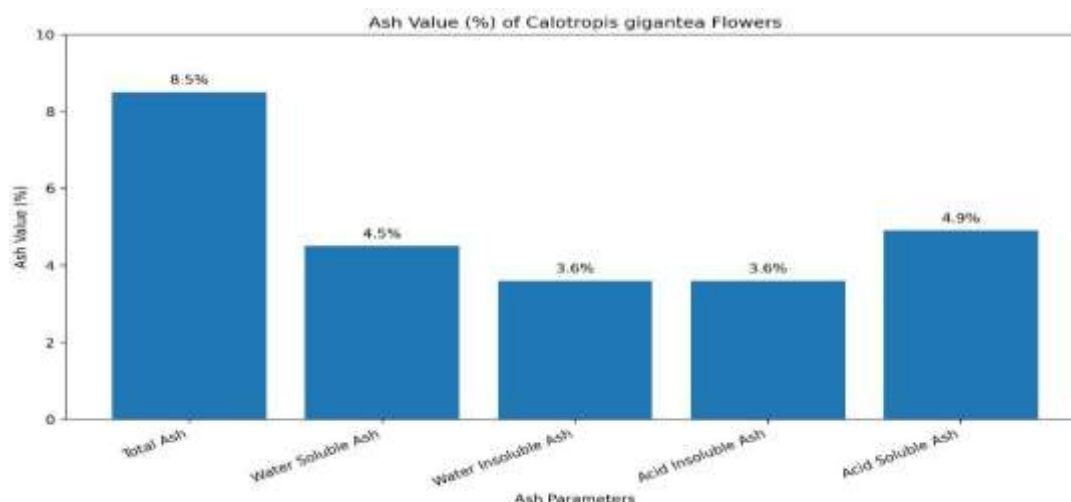

Figure: Graphical representation of ash values (%) of *Calotropis gigantea* flowers

The highest total ash value (8.5%) was followed by water soluble ash (4.5%) and acid soluble ash (4.9%). There was 3.6% of both acid-insoluble and water-insoluble ash. The graph shows that the total ash content was significantly greater than the soluble and insoluble ash fractions separately. Chromatography is utilized to separate and identify different components, and color was used to compute the Rf value of the developed spot of various extracts. (16) UV analysis of *C. gigantea* flower extracts was observed under visible light and reported in table -4. The unknown should be compared with a sample of known identity.

Table - 4 Thin Layer Chromatography of *C. gigantea*

S.No.	solvents system Used in TLC	No. of spots	Visible Light	UV light	Iodin Chamber	Rf Value
1.	Water extracts n-butanol:H ₂ O:HOAc (4:1:1)	CG1	Light Yellow	Orange	Dark yellow	0.65
		CG2	Green	Dark Brown	Brown	0.74
		CG3	Yellowish	Light yellow	Light yellow	0.80

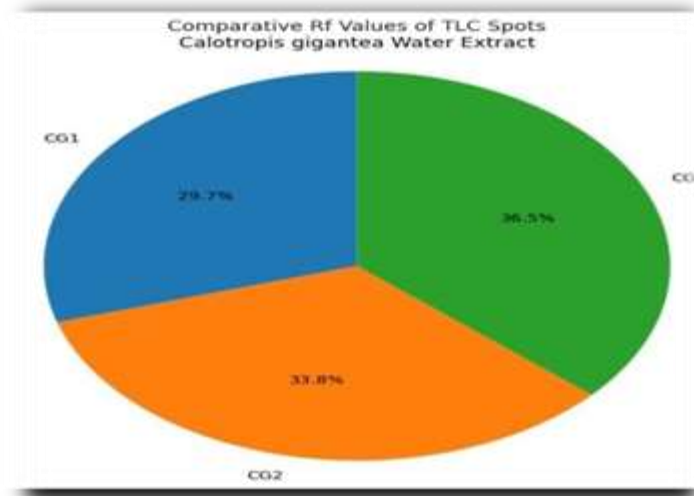

Figure: Pie diagram showing the comparative Rf values of TLC (CG1, CG2 and CG3) from the water extract of *Calotropis*

Discussion:

The Rf value was then ascertained using TLC analysis. A comparable technique for

chromatography for the separation and isolation of plant extracts has also been published (17). The Rf value corresponds to the authentic marker analyzed for spectrum and other chemical tests. Ash content is a parameter used to determine the identity and purity of crude drugs. Carbonates, phosphates, silicates, and silica are typically found in total ash. In the event that *C. gigantea* registers as 18.8%, the ash content value results are displayed in the total ash value. Table 3 displayed the extraction value for various solvents as a useful test to verify the drug's purity and any changes in its chemical composition (18) several scientists have worked on different phytochemical constituents of the plant Several scientists have worked for *C. gigantea* (19).

Conclusion:

Calotropis gigantea has been used in traditional medicine since antiquity to treat a variety of illnesses. Its antimicrobial, antidiabetic, antiplasmodic, and antioxidant properties have been demonstrated by experimental research. Phytochemical analysis will show the compound's presence, and the current investigation may be ended to augment data regarding macroscopic and other physical values and parameters that will aid in the identification of the plant species. It is crucial to carry out additional quantitative and chromatographic study on the phytochemical material found in plants, as these play a major part in the therapeutic efficacy of this plant.

References:

1. Osamudiamen (2009). MP Phytochemical Screening for active compounds in *Mangifera indica* leaves from Ibadan, Oya state. *Plant Sci Res.*; **2(1)**: 1-13.
2. Edeoga HO, OkwY DE, Mbarbie BO (2005). Phytochemical constituents of some Nigerian medicinal plants. *African Journal of Biotechnology*. **4(2)**: 685-188.
3. Naik CH, Priyadarsini KI, Satar Jr, Bang valika MM, Sohani DP, Biyani MK et al, (2003). comparative antioxidant activity of individual herbal Components used in Ayrvedic medicine. *Phytochemistry*; **63**:97-104,
4. Daud M., Bharath KoR and Bhavani M. (2011) *International Journal of Biological Engineering*; **1(1)**:1-5,
5. Kirtikar KoR. and Basu B.D. (1999). *Indian Medicinal Plants*, volume III, 2nd ed. International Book Distributors, Dehradun, PP 830-832,
6. De S. and Datta S.K. (1998) *Indian Dregs*; **25**: 167-168.
7. Sen S., Sahy Nop, and Mahato S.B. (1992) *Phytochemistry* **31(8)**: 2919-2921,
8. World Health Organization, Geneva (2002): Quality Control Method for Medicinal Plant Material A.I.T.B.S. Publisher and Distributors, New Delhi; 8-24.
9. Harbourne JB (1973). *Phytochemical Methods*. Chapman and Hall, Ltd, London; 49-188.
10. Jahan Mand Afaquies SH (2008). *Mat Pro Rad.*; **7(4)**: 335-337.
11. Harborny J.B (1984) *phytochemical methods are a guide to modern techniques of Plants analysis*; Chapman and Hall, New York 2nd Edition 1-288.
12. Trease G. E and Evans w.C (1983) *Tesh book of Pharmacognosy.*; 12th Ed; Balliere, Tindall, London; PP 383.
13. Kokate CoK., Purohit Ao P., Gokhale S.B. (2009) *Pharmacognosy.*; Mirali Prakashan; 6.16-6.17.
14. E.deoga HO, OKWUDE, Mbarbie BO(2005). Phytochemical constituents of some Migerian medicinal Plants *African Journal of Riotechnology*.; **4(7)** 685-688.
15. Ghildiyal SK, Sharma CM, Gainola S(2009). Effect of cold stratification on the germination of chirpine from Indian Himalayan Region, Mature and science. **7**:36-43
16. Mudi soy and Bukar A. (2011) *Migerian Society for Experimental biology.*; **23 (1)** 29-34.
17. Prasad R, Y., Rajasekhar K.K., Shankarananth U., Tejaswi E., Prathyusha R. J. and Sunandhana (2009) *TJPRR.*; **1(1)**: 18-2.
18. Malviyas, Rawals s, verma Mand Kharia A. (2011) *Current- Pharma Research.*; **1(2)** 91-100.
19. Dhabhai K, Bhargav S, and Batra A. (2012). *International Journal of Pharmacy and pharmaceutical Science.*; **4(1)**:174-17

Telemarketing Violation of Consumer Protection Laws

Mr. Madhav Kalkatte

Assistant Professor

Sinhgad Law College, Ambegaon-(BK), Pune

Introduction:

Mobile telephony has caused a unique revolution in the area of communication. Telemarketing has become a significant instrument of direct marketing because of the swift expansion of mobile telecommunications. It includes all the advantages of direct marketing but at a significantly reduced cost. India is also experiencing the growth in telemarketing alongside the increasing number of mobile users. The Indian mobile user count rose from around 5 million in 2001 to 7 million in 2010. (Telecom Regulatory Authority of India). The rural teledensity rose from 9.46% by the end of March 2008 to 15.11% by the end of March 2009, while urban teledensity rose from 66.39% to 88.84% throughout the identical timeframe. In this context, it is intriguing to explore which products and services are commonly promoted and well-accepted by consumers through this marketing approach. This study aims to examine customer perceptions and attitudes towards telemarketing, the advantages perceived by companies from this perspective, and an overall evaluation of this marketing tool. Telemarketing has been chosen for this analysis to investigate the impact of various social-psychological factors related to this medium, particularly in the Indian setting. The survey results revealed a mixed response, leading to the conclusion that marketers need to put in more effort to enhance the effectiveness of this tool.

Review of Literature:

Telemarketing is the quickest method to directly contact a customer. Typically, some of the fastest methods for companies to contact their current or prospective customers are fax, phone, or the web. Such practices have been around for quite some time in business, and they have encountered a number of controversies. However, aside from this small aspect, this selling technique, recognized as Telemarketing, has been extremely successful. Telemarketing involves direct communication with potential customers, offering various benefits to businesses in several ways. Telemarketing, also referred to as telesales or inside sales, is a type of direct marketing in which companies reach out to their prospective client through. Telephone, for instance, calls, pre-recorded sales messages, etc., facsimile, online, such as web meetings. naturally, the main goal is to market your goods or service s and create earnings, However, telemarketing excludes direct mail marketing.

Telemarketing

Definition:

The act of selling, soliciting, or promoting a good or service over the phone is known as telemarketing; the phone is the most economical, adaptable, and statistically reliable medium available. The telephone is still very personal and intimate, though. It depends on the individual.

Meaning:

The process of generating leads, making sales, or gathering marketing data over the phone is known as telemarketing. When compared to personal selling, telemarketing can save time and money while providing many of the same advantages in terms of direct customer contact, making it a particularly useful tool for small businesses. To put it simply, telemarketing is marketing done over the phone, using the phone as the primary means of contacting potential customers. There is no direct face-to-face interaction involved. The practice of telemarketing gained popularity in the 1970s. It entails getting in touch with, screening, and contacting possible clients.

Due to evolving work practices, businesses can now make calls from their offices, employ call centers, or have telemarketers do it from their homes. The primary objectives of telemarketing are to gauge the interest of a prospective customer. That said, a phone call enables companies to determine whether a particular customer shows any level of interest in their offerings. If the response is positive, the telemarketer will close the deal during the call or may switch to other communication channels to

turn that potential customer into a confirmed customer. Overall, telemarketing establishes a foundation for further engagement. Companies generate leads and assess consumers' spending patterns in relation to the company's own offerings, then narrow their focus to customers with the highest potential profitability. Converting one regular customer is preferable to concentrating on three potential customers with low profitability.

Example: Consider the calls you receive from retail businesses urging you to visit and purchase the newest collection at a reduced price. This is nothing more than "telemarketing."

Outbound Telemarketing:

Companies actively reach out to prospective customers and existing clients through outbound telemarketing calls, commonly referred to as "cold" calls. Outbound telemarketing is evidently more challenging than inbound marketing. Nevertheless, one cannot rely on people to express interest in your product; instead, you must contact individuals and generate their interest in your offerings. It would be accurate to assert that outbound telemarketing demands the highest levels of communication and marketing proficiency. A positive aspect of outbound telemarketing is that its costs are typically lower than those associated with inbound telemarketing. Inbound telemarketing only succeeds when you advertise or market your offerings across various platforms and encourage customers to contact you for more information. However, with outbound telemarketing, you must...

- a) Call the customers
- b) Educate them about your offering
- c) Persuade them to buy your product/service
- d) Close the deal (if the customer agrees)

Suppose you are a local internet service provider aiming to inform your customers about a new package or upgrade. It is not mandatory to run an advertisement for existing customers, as this can be costly. Instead, you can educate them via a phone call and persuade them to adopt the upgrade.

Sales: This approach closely resembles outbound telemarketing, wherein highly skilled telemarketers contact potential customers and persuade them to purchase a company's product or service. If the conversation proves successful, they secure the sale over the phone.

Lead Generation:

Lead generation is fundamentally a process by which enterprises gather demographic, personal, and even professional data about prospective customers. Following the collection of the requisite information, they contact these customers through various channels. Companies can generate leads using a range of sources such as:

- a) Advertisements
- b) Internet,
- c) Social events,
- d) Business expos
- e) Phone calls
- f) Email

In today's economy, lead generation services are all the rage because they can provide you with all the prospective clients you might need without having to do any work, which is the most attractive part of it. However, before you invest in anything lead generation, you should look out for frauds or scams as there are companies out there who just want to make a quick buck. These companies will generate and sell you their customer lists, but when you realize that none of these prospects would like to do business with you, it would already be too late.

Consumer protection is a concept introduced in 1962 by John F. Kennedy in his speech on March 15, 1962. In his speech, he laid out the four basic rights of the consumer, which were the right to safety, the right to be informed, the right to choose, and the right to be heard.

- 1. Right to Safety
- 2. Right to be informed
- 3. Right to be Heard

4. Right to choose

On 15th March every year now, World Consumer Rights Day is celebrated since it was Inspired by President John F. Kennedy in 1962. Ralph Nader was another major figure in the establishment of consumer protection legislation who wrote the landmark book *Unsafe at Any Speed* that addressed the negligence of automobile manufacturers. Some of the major issues regarding consumer rights are protection against fraud, false advertising and unfair monopoly practices that consumers might face in the market. Consumer rights are some of the rights that everyone cannot be ignored in the society, even if not mandatorily but ethically.

Consumer protection has been widely recognized in the UK as an effective way of preventing exploitation by commercial organizations on account of their being the dominant power in the market. Consumer Protection encompasses provisions of law to uphold the rights of consumers. *Raghubir Singh v. Thakurain Sukhraj Kuar*, the Supreme Court recognized that the consumer is the king in the market. The consumers need to be protected against the unfair trade practices and exploitation of the commercial organizations. Therefore, they are glazed with the statutory provisions for a fair dealings. It is also significant to shield the organizations from hectic and unnecessary consumer complaints. In India, Consumer Protection Act was enacted in the year 1986 for the efficient consumer protection. Most of the consumer disputes can be settled quickly and effectively through the specialized bodies constituted under the Act in the form of consumer forums. It was ensured that the consumers have easy access to justice.

At first, consumer movement was limited to the protection of consumer rights. But with passing time it has taken the shape of active consumer movements. Also, the scope of consumer rights was enhanced and several additional rights have been added to the list of the original rights. These are the right to satisfaction of basic needs, right to redress, right to consumers' education, right to a healthy environment. In 1962, John F. Kennedy delivered a message to US Congress in which he enumerated the 'Bill of Consumer Rights.' According to this Bill consumers have four basic rights, which are as follows:

1. Right to Safety;
2. Right to Information;
3. Right to Choice; and
4. Right to be Heard.

The above mentioned rights were the original consumer rights, later on, an International Organisation of Consumer Movement named 'Consumers International' was formed with 160 members from 107 countries. Consumers international further strengthened the bill of consumer rights.

Objectives of the Study:-

1. To find whether telemarketing is accepted by customers as an upcoming technique of promotions.
2. To understand whether telemarketing is more useful for services or products .
3. To assess whether the customers find telemarketing inconvenient and irritating .
4. To find whether telemarketing is an additional cost to company or it generates sales for the company and value for the customers.

Importance of research:-

1. It would be effective to protect consumer rights
2. It would be effective to educate the consumers.
3. It would be effective to implement the laws relating to telemarketing.
4. Impact of this research would be to find out whether the right to education is properly copped up in government and private schools.
5. To empower consumer with knowledge of their rights as referenced in consumer protection acts.

Hypothesis:-

H-1 : Telemarketing is violating consumer protection laws.

H-2: Telemarketing is not violating consumer protection laws.

Methodology:

In this research paper the data for the present study is collected mainly through secondary sources the objectivity of historical and current writings has been used to develop a frame work of the study and to arrive at an unbiased conclusion.

Finding :-

Violation of consumer protection laws through telemarketing. The advent of telecommunications has significantly altered our societal norms. The telephone has evolved into a vital tool for communication, serving various social and business needs. In addition to personal conversations, individuals now commonly utilize the telephone for marketing and advertising, a practice referred to as 'telemarketing.' Nowadays, a diverse array of products and services are promoted through telemarketing. However, the majority of these marketing calls are unsolicited, meaning that telecom consumers have not explicitly agreed to receive them. Consequently, many consumers view telemarketing calls and text messages as intrusive and bothersome, as they are often received at inconvenient times, infringing on the privacy of telecom users.

Telemarketing is often disliked by many people as telemarketers frequently call at inconvenient moments and often ignore your disinterest. Over time, marketing tactics have expanded from unwanted mail and faxes to include email spam and various online marketing approaches. Telemarketing holds a unique and negative reputation in society, leading to the passing of the Telephone Consumer Protection Act in 1991 due to consumers' frustration with persistent telemarketers.

Unsolicited marketing messages are a significant concern for telecommunications customers, leading to a high volume of complaints. To address this issue, the Regulations of 2007 and the establishment of the National Do Not Call Registry were implemented. Despite efforts to reduce unsolicited marketing messages, telecom customers remain dissatisfied with receiving unwanted calls and text messages. These unsolicited messages come from both authorized and unauthorized telemarketers. Surveys carried out by TRAI have shown that most customers do not want to receive such messages or calls, yet many have not taken the step to register with the NBNC Registry.

There is a debate about whether only subscribers interested in receiving telemarketing calls should bear the registration burden, rather than all subscribers. To tackle the issue of unwanted commercial communications, the idea of a National Do Not Call Registry should be considered. This registry would contain the phone numbers of customers who want to receive telemarketing or promotional calls. Only these customers would be contacted by telemarketing companies. Implementing this system would make it illegal to make unsolicited commercial calls to any other telecom customers.

Indian courts and the Reserve Bank of India (RBI) have placed limitations on telemarketing firms to prevent them from intruding on individuals' privacy through unsolicited calls promoting products like credit cards and bank loans. These restrictions will not completely eliminate telemarketing in India, as companies will still engage in requested interactions with potential clients. In India, there are two main categories of business communications: requested and unsolicited. Requested communications involve calls made after receiving consent, either explicit or implied, from the recipients following the establishment of a business relationship.

A valid business connection between the person making the call and the one receiving it is considered to exist when the customer has shown interest, applied, bought something, or engaged in a transaction related to the products or services provided by the caller or the organization in question. The customer can terminate this association by informing the caller or the relevant organization not to make any more marketing calls. An unsolicited commercial communication occurs when the caller initiates contact to advertise and sell their product without any prior business relationship with the recipient. Simply put, an unsolicited communication is a marketing message that the recipient is not

anticipating. A large portion of telemarketing activities in both India and other countries involves unsolicited communications.

The majority of customers find these calls bothersome and disruptive as they take up their time and frequently disrupt their work. Furthermore, such calls violate the privacy of customers. Several nations have introduced legal and regulatory measures to combat the problem of unwanted marketing calls. For example, in nations such as the United States, United Kingdom, and Ireland, customers can prevent telemarketing calls by enrolling in "do not call" lists. Many countries have been attempting to limit or halt the misuse of telemarketing through various methods like Government interference, laws, and efforts within the industry. Individuals enlisted on Do Not Call lists can report to the regulatory body in the US and the data protection authority in the UK. In Hong Kong, telemarketers might face disconnection for breaching regulations. A Public Interest Litigation (PIL) in progress at the Supreme Court involving Harsh Pathak against the Union of India and others concerns unwanted telemarketing calls. Justices N Santosh Hegde and S B Sinha suggested a need for a new law to prevent unsolicited calls. While the final ruling on the 2005 PIL is pending, the highest court expressed concern over the majority of unsolicited calls being related to credit/bank cards and loan promotions.

The individuals arguing stated that the majority of these calls were placed to unsuspecting cell phone users during working hours and occasionally even late at night. They also claimed that unwanted calls infringed upon their basic rights as outlined in Sections 14, 19, and 21 of the Constitution. In a separate decision, the State Consumer Commission in New Delhi ruled that mobile phone users bothered by unrequested calls and SMS messages from their telecom providers, banks, or telemarketers would qualify for a minimum compensation of Rs 25,000. This directive was issued following a complaint lodged by a lawyer named Ms. Nivedita Sharma from Delhi, who reported receiving 15 to 20 unwelcome calls daily. Noticing the complaint lodged against Airtel, ICICI Bank, and American Express Bank, as well as the increasing problem of unwanted calls, the Commission also levied a penalty of Rs 50 lakh on Airtel and the Cellular Operators Association of India. In November 2005, RBI released instructions for banks issuing credit cards and non-banking financial companies (NBFCs). The key guidelines regarding unsolicited calls are outlined below:

1. Card issuing banks or NBFCs are required to have a Do Not Call (DNC) record with the contact numbers (mobile and landline) of individuals who have requested not to receive unsolicited marketing calls or messages related to credit card offers, whether they are customers or not.
2. Individuals can request to have their phone numbers added to the DNC list through the bank/NBFC's website or by sending a letter.
3. A new procedure should be implemented by card issuing banks/NBFCs where direct sales agents and call centers must provide a list of numbers they plan to contact for marketing to the bank/NBFC. The bank/NBFC will then check the DNC registry and only approve calling numbers that are not on the list.
4. The telephone numbers approved by the card issuing bank/NBFC for contact should be the only ones used. The bank/NBFC will be accountable if a Do-Not-Call number is dialed by its sales representatives or call centers.
5. The card issuing bank/NBFC must guarantee that the Do-Not-Call registry numbers are not shared with any unauthorized individuals or utilized inappropriately.
6. Banks/NBFCs/their representatives must avoid intruding on privacy, such as continuously contacting cardholders at unusual times, which goes against the Do-Not-Call regulations.
7. The bank or NBFC that issues the card should not disclose any details about customers obtained during account opening or credit card issuance to anyone else without their explicit permission. According to the revised Banking Ombudsman Scheme, a dissatisfied customer can lodge a complaint with the relevant Ombudsman against a bank or NBFC for breaching the RBI's rules on credit cards. To align with recent Supreme Court judgments and consumer court decisions, the government should introduce a law to oversee telemarketing activities,

- ensuring telemarketers operate while respecting individual privacy and upholding the constitutional rights of Indian citizens.
8. Telephone users are experiencing issues with receiving unwanted calls and text messages (SMS) / multimedia messages (MMS) from sales representatives and telemarketing companies promoting different businesses.
 9. In the case of People's Union For Civil Liberties (PUCL) Vs. Union of India and others (1997) 1 SCC 301, the Supreme Court has ruled that the right to privacy is connected to the fundamental rights outlined in articles 19 and 21 of the Constitution of India.
 10. Besides causing annoyance and inconvenience to clients, these text messages can take up storage space on phones, leading to the non-receipt of important messages. Therefore, there is a necessity to develop a new regulatory framework to tackle the issue of unwanted commercial communications.
 11. Some consumers lack familiarity with telemarketing and struggle to identify issues. Educators focused on consumer education can design courses on deceitful telemarketing tactics. This is crucial to enable consumers to avoid future issues.
 12. Telemarketing is not the sole advancement in the market. Consumers now have the option to shop through email and various home shopping networks. Teaching sessions that equip consumers for this evolving market can be a valuable method to enhance understanding of appropriate and inappropriate practices as market regulations shift alongside new technologies.
 13. The individuals making the request argued that a majority of these calls were directed at unsuspecting mobile phone users during working hours and sometimes even late at night. They also argued that unsolicited calls violated their essential rights as outlined in Articles 14, 19, and 21 of the Constitution.
 14. Unfair Competition dictates that advertising via email, fax, or phone necessitates the recipient's approval (opt-in model), with the sole exception being the utilization of customer information for direct marketing if customers have provided their electronic contact information in connection with a product or service purchase.
 15. According to the Consumer Protection Act, a commercial phone call can only be legal if the recipient has explicitly agreed in advance to receive the call.
 16. Despite the introduction of UCC regulations in 2007, several telemarketers have not yet registered with the Department of Telecommunications.
 17. Buyers who have engaged in telemarketing have reported it as their least favorable purchasing encounter. It's possible that only a small number of consumers utilize telemarketing for shopping, or they are so unfamiliar with this innovative marketing approach that they do not identify any issues. Conversely, telemarketing could be a satisfactory shopping method for many consumers, and they might have encountered even more negative situations in other retail environments.

Suggestions:

1. It is essential for marketers to protect the confidentiality of survey participants.
2. Telemarketing should be conducted by skilled staff members proficient in communication and handling potential customers.
3. Telemarketing ought to serve as a component of marketing strategies, not as the primary method for sales and marketing efforts.
4. Currently, there should be a greater focus on social media advertising.
5. Telemarketing should be restricted to specific hours during the day, not carried out throughout the entire day.
6. In addition to telemarketing, other marketing approaches should be implemented.

Conclusion:

In conclusion, based on the research findings, it is evident that respondents do not find telemarketing calls enjoyable. The repeated nature of these calls causes stress as most companies engage in this practice. In the current digital era, marketers heavily emphasize telemarketing and allocate significant resources to it. The significant growth of Business Processing Outsourcing serves as proof of this trend. Due to people's busy schedules, telemarketing is considered an efficient way to reach them as they may not have time for face-to-face meetings. While telemarketing was initially successful and well-received, its effectiveness has diminished due to overuse, particularly cold calling. This traditional method of lead generation is now considered outdated, with social media marketing emerging as a more prominent and cost-efficient alternative. Based on my research, I can confidently state that telemarketing is not a highly effective marketing strategy.

10. Reference

1. M. Evans, L. Malley & M. Patterson, Direct Marketing: Rise and Rise or Rise and Fall, 13 Marketing Intelligence & Planning 16 (1995).
2. C. Hurst, Sustainable Telemarketing? A New Theory of Consumer Behaviour, 2 Direct Marketing: An International Journal 111 (2008).
3. C. Nancarrow & P. Sally, Rapport in Telemarketing—Mirror, Mirror on the Call, 16 Marketing Intelligence & Planning 12 (1998).
4. D. Szymanski, Modality and Offering Effects in Sales Presentations for a Good Versus a Service, 29 Journal of the Academy of Marketing Science 179 (2001).
5. J. Wang et al., An Overview of Telemarketing Fraud Problems and Countermeasures in Taiwan, in 4430 Lecture Notes in Computer Science 309 (2007).
6. W. Licata & B. Kleiner, Managing Telemarketing Departments Effectively, 28 Management Research News 14 (2005).
7. N. Shover, G. Coffey & C. Sanders, Dialing for Dollars: Opportunities, Justifications, and Telemarketing Fraud, 27 Qualitative Sociology 59 (2004).
8. Internet & Mobile Association of India (IAMAI) & eTechnology, Mobile Value Added Services in India (2008).
9. E. Boyd, Defensive Marketing's Use of Post-Purchase Telecommunications to Create Competitive Advantages: A Strategic Analysis, 13 Journal of Consumer Marketing 26 (1996).

Love, Revolt and Trauma in Pablo Neruda's Poetry

Dr. Virendra Kumar

Assistant Professor of English, Baba Barua Das PG College,
Paruiya Ashram, Ambedkar Nagar, Uttar Pradesh, India

Abstract:

This work explores the textual melding of eroticism, socio-political dissent and psychological anguish in the lyric form in the work of Pablo Neruda. It claims that Neruda's poetry does not only provide a private expression of love, but rather that love is a force that allows the individual desire to link up with social struggles for liberation, historical violence and the collective experience. His working with erotic experience is moving from the individual subject's loneliness and pain, toward a more general approach to political consciousness and community strength. The private suffering here is publicised, and nature and history are a memory, a battle, and human perseverance. Neruda's poetry thus blurs the line between the personal and the political and love is one of the ways in which he portrays vulnerability and a possible means of resistance. His lyric voice, which explores the linkage between eros, revolt and trauma, is a reflection of the tensions of twentieth century Latin America, and is ever poised for balance between personal desire and social and historical duty.

Keywords: Pablo Neruda, Lyric Poetry, Political Eroticism, Historical Memory, Latin American identity.

Introduction

The poetry of Pablo Neruda unfolds in the span of a variety of personal, material and political issues. Love, desire, solitude and emotional pain are his primary elements in his lyric voice in his early work, including *Book of Twilight* and *Twenty Love Poems and a Song of Despair*. In *Residence on Earth*, these issues are complicated psychologically, as the sense of erotic longing is coupled with the sense of alienation, anxiety, violence and the fragility of the modern world. In his later poetry, such as that of *Spain in Our Hearts* and *General Song*, he widens the ambit of his poems from the personal to collective resistance, historical conflict and struggle. His continuous exploration of material life, nature and human beings' interaction with nature can also be seen in other collections, like *The Stones of Chile* and *Art of Birds*.

This paper explores the coalescence of affective intimacy and socio-political turmoil in Neruda's work and attempts to show how Neruda's love poems are not only a poetry of the private, but a poetry of revolt, historical violence and psychological trauma. His poetry turns from the solitude and the suffering of the individual to the consciousness of politics and a collective strength. This development of the intimate suffering to the public awareness and of the natural space as well as the historical space to a repository of memory, conflict and human endurance. The lyric voice of Neruda's work is examined as he works with the dualities and conjuncts of the individual longing and the historical and social responsibilities of twentieth-century Latin American, using an analysis of the interconnections among love, revolt and trauma.

Literature Review

“*Caballero solo*” is a solo piece that delves into the experience of desire, isolation and nature. Research on Neruda's image of desire has largely centered on the shift of his interest in desire from the introspection towards interest in historical consciousness as a whole (Deredita 264). In reading *Residencia en la tierra*, it becomes evident that one of the central conflicts is between the subject that desires and an encroaching social reality, the place where the subject is forced to return to and live in the “primitive spaces” of nature, a place where he or she can be sheltered from the existential suffering (Sotelo). The figure in the poem who stays awake “in the corners of their beds” and the fear of “dreams and trains,” evoke an erotic plurality, solitude, nocturnal anxiety and a psychological dislocation (Sotelo).

Focusing on figures that are awake “in the corners of their beds” reports the idea of desire as isolation, as lack of fulfillment. Similarly, “dreams and trains” takes private unease, and turns it into

a more general psychological and modern unease. Therefore, desire is a disrupting factor, it is the place of the subject's loneliness and a call towards nature, fantasy and the primary spaces of childhood in "Caballero solo" (Sotelo). The poem is an important bridge in between the experience of eros and existential anguish and what kinds of psychological 'safe havens' can be discovered.

The poem is also a good example of the dialectical nature of Neruda's poetry, where man's life is depicted in terms of an ongoing relationship between man and the physical environment (Salmon and Lesage). The "unique soul" of the early lyric is not without social experience, but rather the suffering is a precursor to the greater movement in which there is a merging of the private and social experience with the larger collective and historical experience (Tejera). Moreover, this metamorphosis is a change in which formative experiences of the poet—from his youthful romantic lyricism to his militant stint in the later years—are amalgamated into a single poetic movement (Paula 167). Such a directionality underscores the qualities of Neruda's poetry, which goes beyond simple confessional and biographical works, and instead offers an insight into the social and psychological dimensions of desire in the presence of those forces that are external to the self: the forces of the outside world, the modern world, the forces of the city, the forces of the street, the force of the crowd, the force of labor, the force of war, the force of the machine, the force of the clock, the force of the thermometer, the force of the telephone, et al. This shift towards a materialist poetics makes the poet's inner world a battlefield, on which the material, will and history meet, according to Álvarez.

"Tonight I Can Write the Saddest Lines" is an exploration of Love, Memory and Impermanence. "Tonight I Can Write the Saddest Lines" is about loving loss and longing, and fragility of life. The first sentence sets up writing as an activity that is related to recall:

Now I don't know what to do, I only can write the sad lines.

The repetition of the word, 'Night', makes the poem seem to be a certain moment in time and there is a deliberate arrangement of sadness, as the word "saddest lines" suggests. Memory can't be detached from poetic creation and so with your memory! The speaker is not just recalling the past; he is transmuting memory into poetry, turning the past into poetry as both a record of suffering, and a means to make the suffering into poetry.

The speaker doesn't know his/her memory is great or bad:

"She was my favorite and sometimes she was my favorite, too.

The word 'sometimes' does not completely ensure the certainty of mutual love since it indicates that it was not always present or that love was in some way unevenly distributed. This instability is accentuated on the reversals:

I was loved by her, sometimes I loved her.

Memory does not refer to the past as a sort of "written record" but instead memory relies on rearranging the relationship according to the speaker's changing appreciation of it. The variation in the use of syntax demonstrates the fluctuating nature of emotions and how the speaker is confident yet uncertain, and correcting him or herself (Gill and Bhatti).

The memory is also sense and location:

I held her in my arms, "Through nights like this one I held her in my arms.

This now makes the desired gift a present in the present and at the same time a statement of his/her absence. Speaker has imaginatively been able to recreate the scene, but not the relationship. This night, remembered is a comfort and a reminder that it was a once-for-all loss. The embrace is physically gone, but lives on as a memory and a mental image, showing the sensuality of memory and how memory enhances the grief (T).

Neruda's love poems have been characterized as being sensual, emotionally powerful and on passion, loss and suffering (Irengbam and Singh). But here sensual memory does not bring about reunion. The power of the remembered embrace is in its disappearance – it must have occurred, but no longer exists. Verse accentuates the material lack of intimacy, and its emotional presence.

This is clearly seen in the following lines:

"But, I don't love her anymore, I do know that, but maybe I do."

The first indicator of speaker's weakness to give certainty is "maybe." But love has not come to an end, it is now a precarious bond that is held together by memory and yearning. A split statement is when there is a clash between rational thought and emotional steadfastness. The speaker is aware it is over, but in the mind and heart it's not. The main concept of the poem is impermanence and is expressed in the following lines:

"Love is as quick as a summer's day; Forgets as is a winter's night."

Its balanced construction sets against each other love's ephemerality and the length of its impact. The emotional past takes over the present and this is what is known as "long" forgetting. While time can be a great equalizer that can lead to an end of a relationship, it can't necessarily erase the affective outcomes. The opposition between "short" and "long" is the most memorable opposition in the poem and the best definition of "loss" psychologically is long, as love is short (T).

But critical writings on Neruda's love poems highlight the universal aspects of personal suffering, suggesting that Neruda's love poems are more than simply autobiographical, but can be understood as the expression of longing and loss (Gill and Bhatti; T). This universality of the poem is effected by converting personal memory to a familiar grieving experience. Whether the speaker still loves or if the one he loves loved him or if writing can give him release are some of its questions that are never answered.

The last movement is another exploration of the boundaries of communication:

My voice wanted to take the wind that it could reach her hearing.

This image both makes language an attempt to address across distance and indicates that the voice might get scattered due to the wind. Poems can help to maintain a sense of emotion and may not elicit a reaction. As a result writing becomes expressive and redundant to one who can't answer any further.

Memory doesn't just hold onto the past, it awakens desire and substantiates the impossibility of recovery of what has been lost. The trajectory from "I loved her" to "maybe I love her" to embrace and abandonment, from past to present, is disorientating and memory is a disturbing element. When relationships break apart, love is the means of expressing that suffering that won't end.

The poem is a personal agony and an experience that is realized through the poem in Neruda's oeuvre. Does not necessarily turn grief into politics, but rather explores the experience and memory of loss. This is a form of self-reflection, a replacement to the following transition, from personal agony to historical agony universalized. Now the meaning of the poem is not just emotional loss, but, in the ways it constructs a persona of personal experiences, it is also a meditation on time, memory and human vulnerability.

"A Song of Despair" is a love song of despair and existential anguish. "A Song of Despair" is a poem about romantic loss, but a loss that is more than just a failure of relationship, it is a crisis that affects the speaker's language, sense of self and sense of consolation. The poem, like "Tonight I Can Write the Saddest Lines," demonstrates how private grief can be expanded to a general consideration of vulnerability, but it is more expansive and disintegrative emotionally. The central contradiction of the poem is nicely hinted at in the title, "A Song of Despair" – a song would mean that the poem might be some kind of artistic expression, despair would mean there is no hope that such an artistic expression would bring consolation.

A representative passage ensnares the way in which the poem is a combination of bodily memory, longing and distance:

Oh flesh and flesh my flesh and my dear,
I call you when I am weak and thirsty, when I am hungry.
I sing, you sing, you sing far and so am I.
Your Voice, my Voice in the twilight. (Tejera)

According to one interpretation, the poem exemplifies Neruda's early sensual, erotic poetry where the body and the outside world are the most important ways of expressing desire and its absence (Salmon and Lesage). In this view, the suffering of the romantic is still very personal, to the speaker.

That the poem is emotional is created by the physical and the emotional loss; by the tension between physicality and memory – what can only be felt physically can only now be remembered – and by the lack of confirmation by the missing beloved. As a love poem, this piece is not unique for Neruda in its sensuality, intensity and suffering, in fact, it is more in line with scholarship that highlights these qualities of Neruda's love poems (Gill and Bhatti).

A contrary opinion is that the poem isn't to be so psychologized as to be autobiographical heartbreak or erotic disappointment. Its pain is not just at the loss of her loved one; its pain is a comment on isolation, lack of identity, lack of language, as is the speaker's pain. In this way the poem is typical of the early Neruda "self reflecting the intimate conflicts of a unique soul" (Tejera). But this reading should not be one-sided either: too much emphasis on the poem's existential suffering might lead to an overlook of the concrete emotional and physical imagery of the poem, and too much emphasis on the universal experience can result in a loss of the specificity of the poem as a romantic loss poem.

The poem is thus available to two conflicting points of view. It's despair that's intensely private, on one hand, and is based in the experience of separation, and how in the aftermath of intimacy, desire remains. The speaker's extreme sense of private grief, however, makes it philosophically significant because the speaker is not only dealing with the death of a loved one, but he is dealing with the limitations of memory, language and poetry to recreate what has passed. "A Song of Despair" literally tells the reason for this expression/break down tension. The poem can be called a "song" because although the pain is rendered into lyrics, it is a "song of despair" because the artistic creation does not seem to alleviate the speaker's pain.

The connection of the poem must also be read with a pinch of salt, in order to (re)read Neruda's later political poetry. But the poem is by no means a political revolt; it is possible to detect a first gesture from individual suffering to a generalized sense of the vulnerability of the human. To take it as a straightforward prediction of Canto general is to make the mistake of viewing it as a teleological process; that is, to see each of Neruda's early love poems as a rehearsal for his civic endeavors. But, contrary to the notion of an abrupt political turnaround, there is continuity between Neruda's preoccupation with suffering and his social consciousness (Colón). But continuity is not identity: the desolation of 'A Song of Despair' is very individual, whereas the later poems are definitely collective, and tend towards the collective history and politics.

In the end, "A Song of Despair" is a meaningful and significant song that can be viewed as a romantic lyric, and as a reflection on the existential. It's not totally private or even political when it comes to dealing with loss. The poem makes the erotic separation a psychological and ontological instability which is maintained in its lyrical form, as the form itself is the suffering of which it is the expression. Poems are not comforting but instead, are a means to make despair intelligible. Unresolved tension is the reason why the poem is so important: romantic loss is the subject immediately before the eyes of the reader but the real subject of the poem is the struggle of humans to create an irreparable experience.

How History is Remembered and how History helps in a Political Revolution.

"The Heights of Macchu Picchu" in Canto general (General Song) is an example of Neruda's preoccupation in the song with issues that have occurred throughout history to marginalised communities. It's a mix of nature poetry, historical story and political talk, making an image of Latin America as being formed by exploitation and also as having the potential for collective change (Mascia). The speaker is faced with the ruins, and tries to find the anonymous workers who toiled and suffered in creating these magnificent works.

In the poem historical memory is a prominent theme and the forgotten dead are brought back to life. History is not presented in a linear fashion as heroic events but as an ongoing "tangled relationship" between the living and the people that have been "left out of history. That's how it becomes politically important and significant – making sense of suffering through remembrance – to reveal the structures that have 'invisible' some lives. This historical perspective is similar to the trend

of the collection as a whole to aspire toward a poetry that would appeal to working class readers, as well as to an educated elite (Mascia).

Neruda makes lyric subjectivity the means of a historical investigation and solidarity. The experience of ruins opens up ideas of labour, indigenous populations and colonised subjects, links human suffering with social action, and with collective emancipation or 'Mascia'. But, the poem also poses the question as to whether or not poetry can recover experiences that have been structurally silenced. It, therefore, has an historical imagination that not only imagines the past, but also the future with the power of social action and therefore of collective transformation (Mascia).

It is this tension that the reading emphasizes that has led to interpretations of the political evolution of Neruda. While the Spanish Civil War has received a good deal of attention as a turning point in his development from early, romantic poetry to civic involvement, other scholars have pointed out a pre-marxist sensibility to the importance of social justice (Colón). As reading Canto general is part of a longer process of development then, it is possible to see that political commitments are always connected to humankind's attitude towards the material world (Salmon and Lesage). It is not the earlier love poems that are pre-political love poems, but rather the "Heights of Macchu Picchu" is a re-working of solitude, suffering, body and desire for connection in a collective historical context.

The links between erotic poetry and political revolution are thus trans- and not synonymous. In the recovering of the communal past (silenced), which Neruda channels, there is also a separation of politics and romantic desire. Along with ideology, emotion is important for the political charge of the poem, and lyric desire is a call to be aware of the pain of the past. This linkage from material life, to suffering, to social consciousness is found throughout Neruda's oeuvre (Salmon and Lesage; Colón). This is further emphasised by the consistent engagement with material images, which is an ongoing feature of his poetry (Salmon and Lesage), as the dynamics between humans and matter constantly change in his poetry.

However, there's trauma and memory as a way to interpret as well from the ruins. They are material signs of violence and absence, and ruptures and discontinuities. Memory allows to bring back the suppressed histories, but not the experiences of the dead. The poem's to the voiceless and the unsayable are thus a dramatisation of the problem of articulating the collective trauma without simplifying it. A place where a material history and a potentiality for a social renewal meet, the ruins. (Mascia)

Political turnaround should be identified in the areas too in the critical reading. A desire to speak for the dead can cause the audience to feel solidarity, but can also result in the appropriation of the voice which Neruda is trying to summon. Likewise, discussion of Canto general's emancipatory vision has to be analysed in context with the discussion of Neruda's moral legacy and the controversies surrounding the conflicts between his moral values and his own actions (Friis and McCann). Although these are paradoxes, it does not diminish the value of this poem, but it does require the reader to penetrate the poem's ethical quandaries to its ethical intent in this pursuit of justice.

Lastly, 'The Heights of Macchu Picchu' makes a connection between memory and revolt, making memory an ethical and political action. This poem is not a linear narrative from private anguish to a public ideology: instead the lyric subject is refocused over the lens of the collective suffering. The ruins have a call to recognition and they serve as an expression of limits of language in reconstructing "erased lives". It's also a sign of exploitation and has political implications when it comes to imagining collective action and a more just future (Mascia).

Methodology

It is a qualitative research which uses close reading to analyze a set of poetry from *Residencia en la tierra* and *Canto general* that is centered on *Alturas de Macchu Picchu*. It looks at the relationship of the act of historical trauma, poetic voice, and political agency in Neruda's work, and investigates the transition from an introspective lyricism to a communal history, Indigenous memory and social injustice in Neruda's poetry.

Imagery, symbolism, tone, voice, structure, and figurative language (repeating images of stone, mountains, ruins, silence, death, and the body) will be analyzed. It is viewed within the context of historical memory and cultural continuity, absence, colonialism, Indigenous representation, political violence and social justice. The study looks at the two collections and highlights the continuity and change in Neruda's approach to solitude, suffering, belonging and resistance. It examines the shift from *Residencia en la tierra*'s inner geography to *Canto general*'s monumental geography, as the representation of the marginalised communities and suppressed histories.

Finally, the concept of alterity, poetic justice, political agency and the ethical pitfalls of speaking for the other or the dead are discussed. It also examines the use of the apostrophe, repetition, catalogues, direct address and register variation and the formal and colloquial language. All these strategies are examples of Neruda's attempt to reconfiguring lyric subjectivity through these three themes—memory, suffering, social resistance.

Results

There is a very strong connection between the emotional personal struggle, and other types of resistance to society, in Neruda's intimacy. This yearning for human interaction runs deep for him, and is more than simply personal; it's a sensuous response to the oppression and tyranny that have characterized Latin American history. It's an emotional flow, a reflection of the provincial space of Temuco, of which this subject is in transition, nostalgic, but in need of identity, belonging. It allows Neruda's landscape poems to imbibe historical ruins with the value of human endeavour, the value of individual solitude and the value of a collective consciousness.

But his poetry is also changing the landscape, into a collective memory. The history of the marginalized communities can be found in the mountains, rivers, and ruins and, in some ways, can be made real. In this gigantic vision, Neruda expresses historical catastrophe in apocalyptic terms, not so much as an end, but perhaps as a beginning of a possibility of recognition and redemption for the voiceless. Personal experiences of exile, political repression and state violence help to reinforce this view, and can be a way of constructing a politics of retaining national and collective memory.

Discussion

In his poetry, Neruda's work is passionate and at the same time revolutionary. Loneliness, desire, grief and uncertainty instead of a separation of lyric experience and political life, are the human cost of violence. Love is not just a matter of personal emotion, but rather the love of tenderness, experience and suffering that challenges the systems which cast persons as political types or as anonymous victims. However, experiencing intimacy may not have a liberating impact. When the speaker assumes control or ownership of someone else's body and/or pain, it is possible for them to recreate unequal relations. Neruda's journey from personal feeling to a liberation of the masses thus has an ethically troubled character. Though Neruda's identification with “the immense force of the organized people” leads him away from lyricism, it does not make his previous lyricism disappear. The narration of personal suffering reflects the collective suffering and the language of love and loss, politics. It is difficult to be in solidarity, it is difficult to make oneself a part of the other(s) stories. But the voices he is striving to recover can be co-opted for the workers, Indigenous peoples, the dead or an entire continent. His poems criticize official history and the first-person voice, common in his poetry, may be able to transform a multitude of experiences into one story of liberation.

It is in this form that these antitheses are emphasized. In the case of the epic, it is composed of several histories, and then the histories are dismembered, and it is put together in an epic. There is a contrast of formal and colloquial style, of monumental occurrences and of everyday life. Trauma is out there publicly again and again, through the apostrophe, and via catalogues, and through images of stone, of silence. But formal unity can create coherence to experiences which are fractured. When Neruda succeeds in his quest to come together as a political lyric, its best moments are filled with a sense of uncertainty, silence, or that the words are too small to resurrect the dead.

Neruda's poetry finally is one in which the "I" and the "we" swing back and forth. Private feeling harnesses revolutionary language with human energy and collective engagement renders feeling from

a self-enclosed phenomenon. The person and the group can become lost in the ideology or have one voice representing the group. That Neruda can make these demands, that he can connect love to resistance, that it is someone else who breaks the silence, that it is someone else suffering, and that he is able to imagine kinds of solidarity – these are the powers of Neruda's poetry.

Conclusion

Neruda's poetry is a vision of a collective identity of love, political rebellion, historical wounds and belongingness. He draws parallels between personal feelings and historical events and makes personal interpretations of agonies and challenges to oppression and official histories of events.

The social and political aspect of his poetry is that it is a poetry of anguish, memory and desire that seeks to forge solidarity and bear witness to history. But his overbearing tone can trample on the plurality of the folks he speaks for and raises issues of power, authority and ethics.

Are these tensions that are the reasons for keeping his poetry meaningful. The path from the helpless “lyrical I” to the historical “we” of the oppressed, dead and nation that makes all the difference leaves the question of who can represent the oppressed, the dead and the nation that makes all the difference. Poems will not do much to correct injustice, but they make some sense of memory and remind people of injustice, and can inspire more inclusive ways of solidarity. Neruda's legacy is where his emotional truth can transform into public responsibility and fight the battle for justice.

Works Cited

1. Álvarez, Ignacio. “Tres posiciones del sujeto en Residencia en la tierra: materia, voluntad e historia.” *Revista Documentos Lingüísticos y Literarios UACH*, Jan. 2016, pp. 7–12, <http://www.revistadll.cl/index.php/revistadll/article/view/230>.
2. Colón, Daniel. “Vigencia de la vida y obra de Pablo Neruda: Un análisis del discurso autobiográfico y la sensibilidad social en su obra temprana.” *Figshare*, Sept. 2022, <https://doi.org/10.7274/hm50tq59v7m>.
3. Deredita, John F. “Gaps, Translations, Loaded Words: Poetics and Current Neruda Criticism.” *Latin American Research Review*, vol. 19, no. 2, Jan. 1984, pp. 260–75, <https://doi.org/10.1017/s0023879100021427>.
4. Friis, Ronald, and Katherine McCann. “Neruda de 1904–1936 by Jaime Concha, and: Neruda’s Sins by Hernán Loyola (Review).” *Hispania*, vol. 106, no. 2, June 2023, pp. 317–20, <https://doi.org/10.1353/hpn.2023.a899438>.
5. Gill, Maham Michelle, and Shaheena Ayub Bhatti. “Suffering in the Love Poetry of Faiz and Neruda.” *ACADEMIA International Journal for Social Sciences*, vol. 5, no. 3, Mar. 2026, pp. 191–98, <https://doi.org/10.63056/academia.5.3.2026.1632>.
6. Irengbam, Sundari, and M. Rameshwor Singh. “LOVE AND LONGING IN PABLO NERUDA’S POETRY.” *ShodhKosh Journal of Visual and Performing Arts*, vol. 5, no. 1, June 2024, <https://doi.org/10.29121/shodhkosh.v5.i1.2024.3446>.
7. Mascia, Mark J. “Pablo Neruda and the Construction of Past and Future Utopias in the Canto General.” *Utopian Studies*, vol. 12, no. 2, Mar. 2001, p. 65, https://digitalcommons.sacredheart.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1003&context=lang_fac.
8. Paula, Marcelo Ferraz de. “Entre livros, florestas e desejos: a formação literária do jovem Neruda.” *Signótica*, vol. 28, no. 1, Sept. 2016, p. 143, <https://doi.org/10.5216/sig.v28i1.34112>.
9. Salmon, Russell O., and Julia Lesage. “Stones and Birds: Consistency and Change in the Poetry of Pablo Neruda.” *Hispania*, vol. 60, no. 2, May 1977, p. 224, <https://doi.org/10.2307/340448>.
10. Sotelo, Luis Alfonso Castro. “EN LA RESIDENCIA EN LA TIERRA, UN CABALLERO SOLO VIVE POSEÍDO POR EL DESEO.” *Revista chilena de literatura*, no. 79, Sept. 2011, pp. 5–22, <https://doi.org/10.4067/s0718-22952011000200001>.
11. “Pablo Neruda Life and Work in Residencia En La Tierra, a ‘Caballero Solo’ Lives Possessed by Desire.” *SHILAP Revista de Lepidopterología*, Nov. 2011, <https://doaj.org/article/57709a2eb2bd4aa79cbfee2fe4871e75>.
12. T, Gokulapriya. “The Beauty and Complexity of Love: Poetic Narrative in Pablo Neruda’s Twenty Love Poems and A Song of Despair.” *أطراس*, vol. 7, no. 1, Jan. 2026, pp. 247–57, <https://doi.org/10.70091/atras/vol07no01.16>.
13. Tejera, Luis Quintana. “PABLO NERUDA: LO LÍRICO COMO REFLEJO DEL INDIVIDUO SUFRIENTE EN BÚSQUEDA CONSTANTE DEL MISTERIO CREADOR.” *Revista chilena de literatura*, no. 65, Nov. 2004, <https://doi.org/10.4067/s0718-22952004000200008>.

“Regulatory Challenges of Digital Lending through Co-operative Credit Institutions in Chhattisgarh: A Legal Study”

Research scholar

Santosh Khandu Dhomase

ISBM University Chhura, Gariyaband (Chhattisgarh.)

Abstract :--

Digitalisation has become an important component of financial-sector transformation in India. Co-operative credit institutions, particularly Primary Agricultural Credit Societies (PACS), District Central Co-operative Banks (DCCBs) and State Co-operative Banks, are also undergoing digital transformation through computerisation, Enterprise Resource Planning (ERP), Core Banking Solutions and digital lending mechanisms. Chhattisgarh provides an important case for examining the legal and regulatory challenges associated with this transition because of its extensive rural cooperative credit network. The State has 2,058 PACS/LAMPS, while 2,028 PACS were selected in the first phase of the national PACS computerisation programme. As of 20 January 2026, all 2,028 selected PACS in Chhattisgarh were ERP-onboarded, had achieved ERP Go-Live and completed day-end processes, while 1,975 had completed audit. The State also has six DCCBs serving 26 districts, with the State Cooperative Bank directly financing PACS in two districts.

This paper adopts a doctrinal and analytical research methodology based primarily on secondary data and legal documents. It examines the regulatory framework governing digital lending, including the Banking Regulation Act, RBI's Digital Lending Guidelines, KYC requirements, outsourcing and information-technology governance requirements, cybersecurity norms and cooperative-sector regulations. The study argues that the principal challenges are not merely technological but also legal and institutional. These include regulatory fragmentation, responsibility for third-party digital platforms, cybersecurity, data protection, KYC compliance, consumer protection, grievance redressal, digital literacy and institutional capacity. The paper concludes that Chhattisgarh requires a coordinated regulatory framework linking PACS, DCCBs, the State Cooperative Bank, NABARD, the Reserve Bank of India and the State Cooperation Department.

Keywords:-- Digital Lending, Co-operative Credit, PACS, DCCB, Chhattisgarh, RBI, Cybersecurity, KYC, Financial Regulation, Digital Finance.

Introduction :--

The rapid expansion of digital financial services has transformed the delivery of credit in India. Digital lending involves the use of technology for customer acquisition, credit assessment, loan approval, disbursement, recovery and related customer services. The Reserve Bank of India (RBI) formally defines digital lending as a largely remote and automated lending process using seamless digital technologies. Importantly, RBI's Digital Lending Guidelines specifically cover State Co-operative Banks and District Central Co-operative Banks, in addition to other regulated entities.

The digital transformation of cooperative credit institutions is particularly significant in rural India because these institutions maintain close relationships with agricultural borrowers and rural households. In Chhattisgarh, PACS constitute an important grassroots component of the cooperative credit structure. According to the Department of Cooperation, Government of Chhattisgarh, the State has 2,058 PACS/LAMPS and all 2,058 PACS are being computerised under the centrally sponsored PACS computerisation programme. Of these, 2,028 PACS were selected in the first phase.

The national PACS computerisation programme seeks to create a common ERP-based software system linking PACS with DCCBs and State Cooperative Banks. The Ministry of Cooperation states that the programme is intended to improve efficiency and transparency, accelerate loan disposal, reduce transaction costs and reduce accounting and payment imbalances. The total national project

outlay is ₹2,516 crore, with contributions from the Government of India, State Governments and NABARD.

However, digitalisation also creates new legal and regulatory risks. Digital lending may involve third-party technology providers, lending service providers, cloud services, digital KYC, electronic documentation and automated processing. These developments raise questions regarding responsibility, data confidentiality, cybersecurity, consumer protection, grievance redressal and regulatory supervision.

Therefore, the central research problem of this paper is to examine whether the existing legal and regulatory framework adequately addresses the emerging risks associated with digital lending through cooperative credit institutions in Chhattisgarh.

Statement of the Problem :--

Traditional cooperative lending is increasingly being supplemented by digital processes. The principal problem is that cooperative credit institutions operate within a complex institutional environment. PACS function at the grassroots level, while DCCBs and State Cooperative Banks form higher levels of the cooperative credit structure. Different legal and regulatory authorities may have different responsibilities over banking, cooperative administration, technology, data and consumer protection. The regulatory challenge becomes more significant when digital lending platforms, IT service providers or other third parties participate in loan processing. RBI has clarified that outsourcing does not reduce the regulated entity's responsibility for compliance.

Objectives of the Study :--

The study has the following objectives:

1. To examine the legal and regulatory framework governing digital lending through cooperative credit institutions.
2. To analyse the status of PACS computerisation in Chhattisgarh.
3. To identify the major regulatory challenges associated with digital lending.
4. To examine issues relating to KYC, cybersecurity, data protection and IT outsourcing.
5. To analyse the institutional relationship between PACS, DCCBs and the State Cooperative Bank.
6. To suggest measures for strengthening the regulatory framework for digital cooperative lending in Chhattisgarh.

Research Questions :--

The study seeks to answer the following questions:

1. What are the major legal and regulatory requirements applicable to digital lending through cooperative credit institutions?
2. What is the current status of PACS digitalisation in Chhattisgarh?
3. What regulatory risks arise from digital lending and technology outsourcing?
4. Does the existing framework adequately protect borrowers and cooperative institutions?
5. What institutional reforms are required to strengthen digital lending governance?

Research Methodology :--

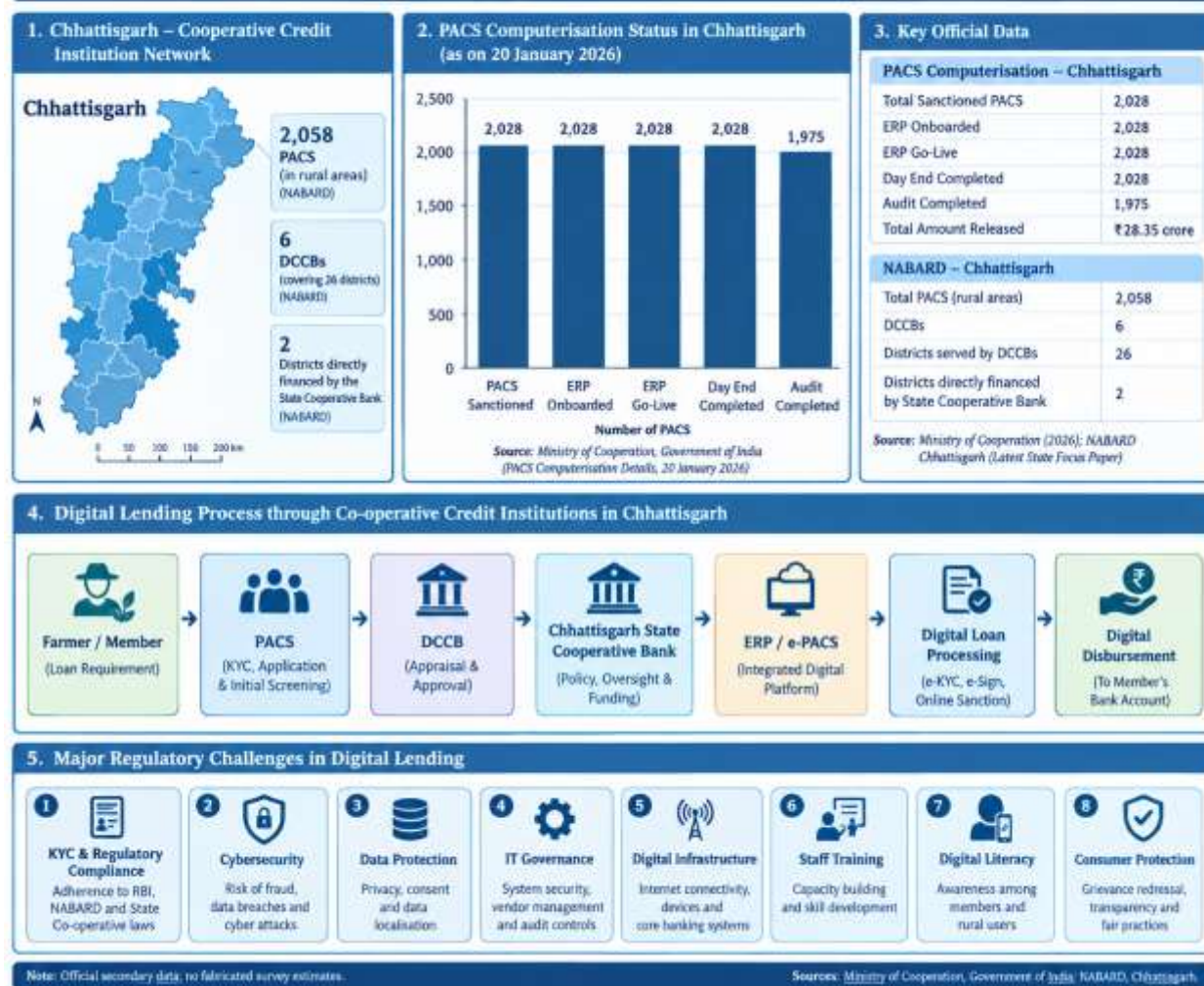
The study is primarily doctrinal, analytical and descriptive in nature.

Cooperative Credit Structure in Chhattisgarh :--

The cooperative credit structure in Chhattisgarh operates through a multi-level institutional arrangement involving PACS, DCCBs and the State Cooperative Bank.

NABARD's Chhattisgarh State Focus Paper reports that six DCCBs cater to 26 districts, while the State Cooperative Bank directly finances PACS in the remaining two districts. DCCBs primarily provide short-term agricultural credit and have also diversified into allied agricultural activities and other forms of credit.

Regulatory Challenges of Digital Lending through Co-operative Credit Institutions in Chhattisgarh: A Legal Study

The data demonstrate a high level of digital implementation. On 20 January 2026, all 2,028 first-phase PACS were reported as ERP-onboarded, ERP Go-Live and day-end completed. Audit completion stood at 1,975 PACS, equivalent to approximately 97.4% of the 2,028 selected PACS.

Legal and Regulatory Framework:--

8.1 Banking Regulation Act, 1949

The Banking Regulation Act, 1949 contains specific provisions relating to the application of banking law to cooperative banks. Section 56 extends relevant provisions of the Act to cooperative banks. India Code identifies Part V of the Act as dealing specifically with the application of the Act to cooperative banks.

An important legal distinction must nevertheless be maintained between a cooperative society/PACS and a cooperative bank. RBI clarifies that it does not regulate ordinary cooperative societies merely because they undertake cooperative activities; RBI regulates cooperative banks licensed to conduct banking business under the Banking Regulation Act. This distinction is highly relevant to digital lending because the regulatory obligations applicable to a cooperative bank cannot automatically be assumed to apply identically to every PACS.

8.2 RBI Digital Lending Guidelines

RBI's Digital Lending Guidelines of 2 September 2022 expressly apply to State Cooperative Banks and District Central Cooperative Banks. The guidelines cover digital lending processes and establish requirements concerning digital lending applications, lending service providers, borrower disclosures and related regulatory responsibilities. One of the most important legal principles is that outsourcing does not transfer regulatory responsibility. A regulated entity remains responsible for ensuring compliance even where technology or lending functions are provided by a third party. This principle becomes important for cooperative banks that may lack sophisticated internal IT capacity and therefore depend on external technology providers.

8.3 KYC and Customer Identification

Digital lending requires reliable customer identification and verification. RBI's KYC framework permits specified electronic and video-based identification mechanisms subject to prescribed technological and security conditions. Digital KYC may improve efficiency, but it creates risks relating to identity theft, fraudulent documents, unauthorised access and misuse of customer information. Therefore, cooperative institutions need adequate internal controls, authentication systems and audit trails.

8.4 IT Outsourcing and Third-Party Risk

RBI's Master Direction on Outsourcing of Information Technology Services establishes that outsourcing does not diminish the responsibility of the regulated entity or its Board and senior management. The regulated entity remains responsible for data confidentiality and integrity and must assess risks associated with IT outsourcing.

Major Regulatory Challenges:--

- 1 . Regulatory Fragmentation
- 2 . Cybersecurity
- 3 .Data Protection and Privacy
4. Digital Literacy
- 5 .Staff Training and Institutional Capacity

Findings of the Study:--

The study produces the following major findings:

- 1.Chhattisgarh has made substantial progress in the computerisation of PACS.
 - 2.The first-phase target of 2,028 PACS has achieved complete ERP onboarding and Go-Live status according to the January 2026 official data.
 - 3.Six DCCBs serve 26 districts, while the State Cooperative Bank directly finances PACS in two districts.
 - 4.Digital lending through cooperative banks falls within the scope of RBI's Digital Lending Guidelines.
 - 5.Outsourcing digital lending or IT functions does not transfer legal responsibility away from the regulated entity.
- Cybersecurity is a major regulatory

Suggestions :--

13.1 State-Level Digital Lending Compliance Framework

Chhattisgarh should develop a standard compliance framework for cooperative credit institutions covering digital lending, KYC, cybersecurity, data protection, outsourcing and grievance redressal.

13.2 Common Cybersecurity Infrastructure

Small cooperative institutions may not be able to independently maintain advanced cybersecurity systems. A shared cybersecurity and Security Operations Centre model could therefore be explored.

13.3 Standardised IT Vendor Agreements

PACS and cooperative banks should use standard contracts for technology vendors covering confidentiality, data ownership, audit rights, incident reporting and business continuity.

13.4 Strengthening Digital Audit

ERP-based audit mechanisms should be strengthened so that suspicious transactions and irregular loan processing can be identified at an early stage.

13.5 Local-Language Consumer Protection

Digital loan agreements, key terms, charges, repayment schedules and grievance procedures should be available in simple Hindi and, where necessary, relevant local languages.

Conclusion :--

Digital lending presents an important opportunity to modernise cooperative credit delivery in Chhattisgarh. The State has already made substantial progress in computerising its PACS network. Official data show that all 2,028 first-phase PACS had achieved ERP onboarding, Go-Live and day-end completion by 20 January 2026, while 1,975 had completed audit. The State's six DCCBs serve 26 districts, demonstrating the importance of the cooperative banking network in rural credit delivery. The central conclusion is that Chhattisgarh has largely moved beyond the first stage of computerisation; the next policy priority should be the creation of a secure, accountable, transparent and legally harmonised digital lending ecosystem.

References :--

1. Arner, D. W., Barberis, J., & Buckley, R. P. (2016). The evolution of FinTech: A new post-crisis paradigm? *Georgetown Journal of International Law*, 47(4), 1271–1319.
2. Gomber, P., Koch, J. A., & Siering, M. (2017). Digital finance and FinTech: Current research and future research directions. *Journal of Business Economics*, 87(5), 537–580.
3. Philippon, T. (2016). The fintech opportunity. National Bureau of Economic Research.
4. Zetzsche, D. A., Buckley, R. P., Arner, D. W., & Barberis, J. N. (2017). From FinTech to TechFin: The regulatory challenges of data-driven finance. *New York University Journal of Law & Business*, 14(2), 393–446.
5. Buckley, R. P., Arner, D. W., & Barberis, J. N. (2016). The evolution of FinTech: A new post-crisis paradigm? University of Hong Kong Faculty of Law.
6. Ozili, P. K. (2018). Impact of digital finance on financial inclusion and stability. *Borsa Istanbul Review*, 18(4), 329–340.
7. Sahi, A. M., Khalid, H., Abbas, A. F., & Khatib, S. F. A. (2021). The evolving research of customer adoption of digital payment: Learning from content and statistical analysis of the literature. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 7(4), 230.
8. Vives, X. (2019). Digital disruption in banking. *Annual Review of Financial Economics*, 11, 243–272.
9. Frost, J. (2020). The economic forces driving fintech adoption across countries. BIS Working Papers, No. 838. Bank for International Settlements.
10. Philippon, T. (2019). On fintech and financial inclusion. National Bureau of Economic Research.
11. Government of India, Ministry of Cooperation. (2026). PACS Computerisation Details: 20 January 2026. Ministry of Cooperation.
12. Government of India, Ministry of Cooperation. (2026). PACS Training and Handholding Details: 20 January 2026. Ministry of Cooperation.
13. Government of India, Ministry of Cooperation. (2026). Guidelines on Computerization of PACS Project. Ministry of Cooperation.
14. Department of Cooperation, Government of Chhattisgarh. (2026). Sahkar-se-Samridhi: Progress of Cooperative Initiatives in Chhattisgarh.
15. NABARD. (2023–24). State Focus Paper: Chhattisgarh. National Bank for Agriculture and Rural Development.

Drug Abuse among Children in India: Challenges to Juvenile Protection and the Role of Law

Assist. Prof. A. M. Patil

I. Introduction:-

Drug abuse among children in India constitutes an important socio-legal concern with implications for child development, public health, education and juvenile protection. Exposure to narcotic drugs and psychotropic substances during childhood may adversely affect physical and psychological development and may increase vulnerability to exploitation, educational disruption, violence and involvement in unlawful activities. The issue therefore requires a response that extends beyond conventional drug-control measures and incorporates the principles of child protection and rehabilitation.

The Indian legal framework provides safeguards through constitutional provisions and specialised legislation. Articles 15(3), 21, 21A and 39(e)–(f) of the Constitution establish a normative foundation for the protection, dignity, education and healthy development of children. The Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2015, adopts a child-sensitive approach founded upon care, protection, development, treatment, rehabilitation and social reintegration.¹ The Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Act, 1985, (NDPS) simultaneously provides measures for preventing and combating drug abuse and illicit trafficking, including treatment, education, after-care and rehabilitation.²

At the international level, Article 33 of the Convention on the Rights of the Child requires States to protect children from the illicit use of narcotic drugs and psychotropic substances and to prevent their involvement in illicit drug production and trafficking.³ Against this background, the present study examines the causes and consequences of drug abuse among children, the adequacy of existing legal safeguards, institutional responses, implementation challenges and the need for strengthened preventive and rehabilitative measures.

Keywords: Child Protection; Drug Abuse; Substance Abuse; Juvenile Justice; NDPS Act; Rehabilitation; Child Rights; Prevention; Juvenile Protection.

II. Conceptual Understanding of Drug Abuse among Children

The concept of drug abuse among children requires a distinction between drug use, harmful use, substance dependence, and drug use disorders. The World Health Organization (“WHO”) describes psychoactive substances as substances that affect mental processes such as cognition, perception, consciousness, mood, or emotions. WHO further defines harmful use as a pattern of psychoactive substance consumption that causes damage to physical or mental health.⁴ The term “drug abuse” is therefore more appropriately understood in contemporary health and legal discourse as problematic or harmful substance use rather than as a label for every instance of drug consumption.⁵

Under the Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2015, a “child” means a person who has not completed eighteen years of age.⁶ Consequently, drug abuse among children encompasses harmful or problematic exposure to psychoactive substances during this legally protected period of development. The concept has particular significance because substance use initiated during childhood or adolescence may increase vulnerability to health problems, educational disruption, and

¹ Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2015, pmbl., SS 3, 39, No. 2, Acts of Parliament, 2016 (India).

² Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Act, 1985, S 4(1)–(2)(d), No. 61, Acts of Parliament, 1985 (India).

³ Convention on the Rights of the Child art. 33, Nov. 20, 1989, 1577 U.N.T.S. 3.

⁴ World Health Organization, Drugs (Psychoactive),

⁵ World Health Organization, Key Terms and Definitions in Mental Health, explaining the distinction between “abuse,” “harmful use,” and “hazardous use.”

⁶ Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2015, S 2(12), No. 2, Acts of Parliament, 2016 (India)

exploitation and substance-use disorders.⁷ From a juvenile-protection perspective, the issue should therefore be examined through an integrated framework of prevention, protection, treatment, rehabilitation and social reintegration, rather than exclusively through a punitive approach.

The Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Act, 1985 was enacted with the primary objective of consolidating and reforming the legal framework governing narcotic drugs and psychotropic substances in India. The Act seeks to establish stringent measures for the control and regulation of activities relating to narcotic drugs and psychotropic substances, while also providing for the forfeiture of property derived from, or utilised in, illicit drug trafficking. In addition, the legislation was enacted to give effect to India's obligations arising from international conventions concerning narcotic drugs and psychotropic substances and to address matters incidental or connected thereto. Thus, the NDPS Act represents a comprehensive legislative framework combining regulatory control, prevention of illicit trafficking, enforcement mechanisms and measures directed towards addressing drug-related concerns.⁸

III Causes and Vulnerability Factors:-

Drug abuse among children is a multifaceted phenomenon arising from the interaction of personal, familial, social and environmental circumstances. Adolescence is a particularly sensitive developmental stage in which curiosity, experimentation and the desire for peer acceptance may influence substance-related behavior. Peer groups can therefore become an important source of exposure, particularly where substance use is normalized within the child's social environment.⁹

The family environment also has considerable significance. Parental substance use, inadequate supervision, domestic conflict, neglect, emotional insecurity and unstable family relationships may weaken protective support available to children.¹⁰ Socio-economic disadvantage can further intensify vulnerability. Poverty, homelessness, school discontinuation, child labour and limited access to constructive educational or recreational opportunities may expose children to environments where drugs are more readily accessible.¹¹ Children living or working on the streets, children without adequate parental care, and those exposed to trafficking or other forms of exploitation may face additional risks because of their limited access to protection and support.

Educational difficulties and social exclusion may further contribute to vulnerability. Academic failure, absenteeism, disengagement from school and association with delinquent peer groups can create circumstances conducive to substance experimentation.¹² Early exposure is particularly concerning because substance use during adolescence may interfere with healthy development and increase the possibility of later substance-related problems.¹³

Accordingly, the causes of childhood drug abuse should be examined through a multidimensional vulnerability framework, combining family support, education, community protection, early intervention, counselling and rehabilitation rather than attributing the problem solely to individual choice.

IV. Impact of Substance Abuse on Childhood:-

Substance abuse during childhood can produce consequences that extend across the physical, psychological, educational and social dimensions of development. Early initiation of psychoactive-substance use is particularly concerning because childhood and adolescence involve substantial neurological, emotional and behavioural development. The World Health Organization observes that

⁷ World Health Organization, Adolescent Health: Use of Psychoactive Substances, noting that substance use commonly begins during adolescence and that earlier initiation is associated with greater risks of progression to heavier use and substance-use disorders. .

⁸ Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Act, 1985, pmbl. (India).

⁹ World Health Organization, Adolescent Health, WHO, <https://www.who.int/health-topics/adolescent-health>.

¹⁰ World Health Organization, Neuroscience of Psychoactive Substance Use and Dependence (2004).

¹¹ Ministry of Social Justice & Empowerment, Government of India, Magnitude of Substance Use in India 2019 (2019).

¹² National Commission for Protection of Child Rights, Study on Substance Abuse amongst Children (Government of India).

¹³ World Health Organization, Adolescent and Young Adult Health, WHO

earlier initiation is associated with a greater risk of progression to heavy use and substance-use disorders, while substance use during these developmental stages may adversely affect brain and psychosocial development.¹⁴

The effects are not confined to individual health. Substance-affected children may experience disrupted education, weakened family relationships, social isolation and increased exposure to neglect, violence and exploitation. Vulnerability may be particularly acute among children experiencing poverty, homelessness, inadequate parental care or other adverse social conditions. The WHO has also recognised that some children exposed to substance use may become involved in the drug trade or experience exploitation and violence.¹⁵ Indian research conducted under the National Commission for Protection of Child Rights has examined the relationship between children's substance use and family, peer, psychological, physical-health and legal factors.¹⁶

From a child-protection perspective, these circumstances require an integrated legal response. Where children are exploited or induced to participate in drug-related activities, their vulnerability and developmental status must be considered alongside any unlawful conduct. The Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2015 establishes a child-centred framework based on care, protection, development, treatment, rehabilitation and social reintegration in the best interests of children.¹⁷ Accordingly, effective intervention should combine prevention, treatment and rehabilitation with measures addressing exploitation and the social conditions that increase children's vulnerability.

V. Constitutional and Statutory Framework in India:-

The Indian Constitution provides the foundational basis for protecting children against circumstances that threaten their dignity and development. Article 15(3) permits special provisions for children, while Article 21 protects life and personal liberty. Article 21A guarantees free and compulsory education to children within the constitutionally prescribed age group. Article 24 prohibits the employment of children below fourteen years in factories, mines and hazardous employment. Article 39(e) and (f) further direct the State to protect children against abuse and ensure opportunities for healthy development in conditions of freedom and dignity.¹⁸

The Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2015 provides the principal statutory framework for children in conflict with law and children in need of care and protection. Its approach is founded upon care, protection, development, treatment, rehabilitation and social reintegration.¹⁹ The Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Act, 1985 provides the principal framework for controlling narcotic drugs and psychotropic substances and combating their illicit trafficking and abuse.²⁰ Section 4 of the NDPS Act also recognises measures relating to treatment, education, after-care, rehabilitation and social reintegration of persons affected by drug dependence.²¹ The interaction between these laws is important: drug-control legislation addresses the illicit supply and trafficking of substances, while juvenile justice legislation provides a child-sensitive framework for protection and rehabilitation.

VI. Juvenile Justice System and Institutional Responses:-

The juvenile justice system has an important role in identifying children affected by substance abuse and providing appropriate intervention. Under the JJ Act, Juvenile Justice Boards (“JJBs”) deal

¹⁴ World Health Organization, Global Accelerated Action for the Health of Adolescents (AA-HA!): Guidance to Support Country Implementation 85 (2d ed. 2023).

¹⁵ World Health Organization, Adolescent and Young Adult Health: Alcohol and Drug Use.

¹⁶ National Commission for Protection of Child Rights, An Assessment of Pattern and Correlates of Substance Abuse Among Children in India (study conducted in collaboration with the National Drug Dependence Treatment Centre, AIIMS).

¹⁷ Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2015, pmbl. (India).

¹⁸ INDIA CONST. arts. 15(3), 21, 21A, 24, 39(e)–(f).

¹⁹ Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2015, pmbl., SS 3, 39, No. 2, Acts of Parliament, 2016 (India).

²⁰ Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Act, 1985, No. 61, Acts of Parliament, 1985 (India).

²¹ Ibid. S 4.

with children in conflict with law, while Child Welfare Committees (“CWCs”) exercise authority in relation to children in need of care and protection.²²

Where substance abuse is associated with a child's vulnerability, institutional intervention should extend beyond adjudication. Medical assessment, counselling, psychological support, educational assistance, family intervention and rehabilitation may be necessary according to the child's individual circumstances. Section 39 of the JJ Act requires rehabilitation and social reintegration to be undertaken through an individual care plan and provides for family-based care wherever appropriate.²³

Government programmes concerning drug-demand reduction also have relevance to juvenile protection. Prevention, counselling, treatment, rehabilitation and community-based intervention can complement the formal juvenile justice system. Effective institutional responses therefore require coordination among police authorities, JJBs, CWCs, healthcare professionals, schools, rehabilitation centers and families.

VII. Judicial Approach and Rehabilitation-Oriented Justice:-

Indian juvenile jurisprudence has increasingly recognised the distinctive developmental needs of children. The statutory philosophy of juvenile justice requires authorities to consider rehabilitation and social reintegration rather than approaching every instance of juvenile offending through conventional punitive principles.

In **Sampurna Behrua v. Union of India**, the Supreme Court examined the implementation of the juvenile justice framework and emphasised the responsibility of governmental authorities to establish and strengthen institutions intended to protect children.²⁴ The decision demonstrates the importance of effective implementation rather than treating statutory rights as merely formal guarantees.

The rehabilitation-oriented approach assumes particular significance where substance abuse is connected with juvenile offending. Treatment, counselling, education, family restoration and vocational development may address circumstances contributing to a child's vulnerability more effectively than an exclusively punitive response. At the same time, the protection of children requires firm action against adults and organised networks that exploit them in drug-related activities.

The judicial approach should therefore maintain an appropriate balance between child protection, individual accountability, rehabilitation and public interest, while giving due consideration to the best interests and developmental needs of the child.

VIII. Challenges in Implementation

The existence of statutory safeguards does not necessarily ensure their effective implementation. One major challenge is the uneven availability of specialised treatment and rehabilitation facilities for children. Vulnerable children in rural, remote and economically disadvantaged communities may experience difficulties in obtaining timely and appropriate services.

A further concern is the shortage of trained personnel. Police officers, social workers, counsellors, medical professionals, teachers and juvenile justice authorities require specialised knowledge concerning both substance dependence and child-sensitive intervention. Without appropriate training, children may experience stigma or may not receive interventions suited to their developmental circumstances.

Institutional coordination also remains important. Fragmentation between the police, healthcare institutions, schools, CWCs, JJBs and rehabilitation facilities can result in delayed intervention and inadequate follow-up. Rehabilitation may further be undermined where children return to environments characterised by poverty, neglect, peer pressure or continued exposure to drugs.

²² Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2015, SS 4, 27.

²³ Ibid. S 39.

²⁴ *Sampurna Behrua v. Union of India*, (2018) 4 SCC 433.

After-care is consequently a significant component of effective juvenile protection. Treatment without sustained family, educational and community support may not adequately address the circumstances that contributed to substance abuse in the first place.

IX. Preventive and Legal Reforms:-

An effective response to childhood substance abuse requires a shift from isolated enforcement towards an integrated model of prevention, early identification, treatment, rehabilitation and social reintegration. Schools should strengthen age-appropriate awareness programmes and counselling mechanisms capable of identifying children at risk without creating stigma.

Child-specific rehabilitation and de-addiction services should be accessible across geographical and socio-economic settings. Community-based programmes can assist in identifying vulnerable children at an early stage and connecting them with appropriate services. Families should also receive counselling and support because sustained recovery frequently depends upon the child's immediate social environment.

Law-enforcement agencies require specialised training to distinguish between children who require protection and adults or networks responsible for trafficking and exploitation. Greater emphasis should be placed on identifying and prosecuting those who use children for drug-related activities.

The legal framework should additionally be supported by reliable data collection, individual care planning, inter-agency coordination and systematic after-care. India's obligations under Article 33 of the Convention on the Rights of the Child, which requires protection of children from illicit narcotic drugs and psychotropic substances, provide an important international standard for evaluating these measures.²⁵

Ultimately, preventive and legal reforms should seek to ensure that children affected by substance abuse are provided protection from exploitation, access to treatment, educational continuity, family support and meaningful opportunities for rehabilitation, while effective legal measures continue to address illicit trafficking and the exploitation of children.

X. Conclusion:-

Drug abuse among children in India presents a complex legal and child-protection challenges that requires the harmonisation of drug-control objectives with the constitutional obligation to protect childhood. Substance abuse may impair a child's development while simultaneously increasing exposure to exploitation, trafficking, violence, educational exclusion and conflict with law. Consequently, the legal status of a substance-affected child cannot be examined solely through the lens of prohibited drug use or criminal conduct; the circumstances of vulnerability and the child's developmental needs must also inform the State's response.

The constitutional framework, particularly Articles 15(3), 21, 21A and 39(e)–(f), establishes an important foundation for protecting children's dignity, development and welfare. The Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2015 operationalises these constitutional commitments through principles of dignity, best interests, safety, rehabilitation and social reintegration. The Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Act, 1985, while providing stringent measures against illicit trafficking and drug abuse, also recognises treatment, education, after-care and rehabilitation as components of the statutory response. The two legislative frameworks should therefore be applied in a complementary manner: protection and rehabilitation of vulnerable children should operate alongside effective action against trafficking and exploitation.

A significant legal concern remains the gap between statutory guarantees and institutional implementation. Effective juvenile protection requires adequately resourced Child Welfare Committees, Juvenile Justice Boards, rehabilitation facilities, trained personnel, accessible legal assistance and individualised care plans. Article 33 of the Convention on the Rights of the Child

²⁵ Convention on the Rights of the Child art. 33, Nov. 20, 1989, 1577 U.N.T.S. 3.

further reinforces India's obligation to protect children from illicit drugs and prevent their involvement in drug-related activities.

The future legal response should therefore emphasise early intervention, child-sensitive treatment, rehabilitation, family restoration, educational continuity and after-care, while maintaining effective enforcement against adults and organised networks exploiting children. Strengthening coordination between juvenile justice, healthcare, education and law-enforcement institutions is essential. Ultimately, the effectiveness of India's legal framework should be measured not merely by the number of prosecutions or interventions undertaken, but by its capacity to prevent exploitation, restore children's rights and facilitate their meaningful and dignified reintegration into society.

Health Status of Notified Slum Dwellers- A Case Study of Belagavi City-Karnataka State

Dr. M. S. Kurani

* Associate .Professor, Dept of Geography,,RPD College Tilakwadi Belagavi-590006

Abstract

Today 3 billion people nearly half of the world's population lives in cities. One third of them are slum dwellers. Moreover, four out of ten inhabitants in the developing world are living in informal shelters. They experience **manifold deprivations such as houses unfit for habitation but also lack of education, health and basic services**. As such, slum improvement is not only a goal for a better quality of life but also provides a positive impact on the health burden and the economic development of a country

The present paper, aims to analyses medical facilities available in slum areas and health issues of slum dwellers of Belagavi city. The data for the present study analysis has been obtained from the both primary and secondary sources. The study reveals that the health facilities available in the slums areas is generally unsatisfactory. Many slum dwellers suffering from diseases like Respiratory problems, Malaria, Cholera, Asthma, Allergy ,Chikanagunnya, Cardiac diseases, Jaundice Eye irritation and others.

Introduction-

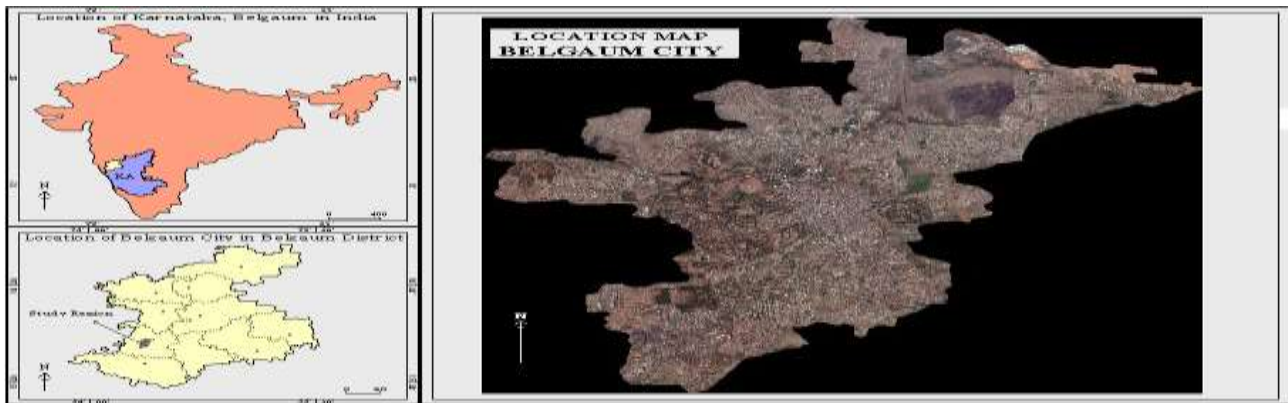
The migration of people from rural to urban area mainly to big cities for in search of better job opportunities and living conditions leads to rapid urbanization. This often results in the development of slums in the city and as cities are struggling to accommodate the influx of people. No country or no city in any country can be imagined without slums even in Europe and America but the definition and type varies from place to place. As the capitalist mode of production started in 18th century, poverty, unemployment, lack of employment in rural areas and over population are the factors responsible for the existence of slums everywhere. No nation has ever been able to prevent the emergence of slums (Abrams, 1970).

The country's financial capital, Mumbai, houses the largest number of urban slums - some 6.5 million people live in them. The city is also home to Asia's largest slum, Dharavi New Delhi, with 1.8 million people living in its slums, houses the second largest number of urban slums. Kolkata with 1.49 million slum inhabitants is a close third. An estimated 30% slums Maharashtra State has the highest number of slums in the country (32%), followed by West Bengal (15%), and Andhra Pradesh (15%).

Slums are characterized by overcrowding, heterogeneous and ethnically multiracial population, largely inhabited by poor and social weaker section of the society. Local administration always failed to provide urban civil amenities and sewage facilities to them. Gits and Herbert(1956) have defined slum " as an area of poor houses and poor people. It is an area of transition and decadence, a disorganised area occupied by human derelicts, a catch all for the criminals, for the defective, the down and out" community.

Study Area

Belgaum is referred to as "venugram" (bamboo village) in the early inscription of 12th and 13th centuries . It is located in south western part of Belgaum district and extended between 15° - 15° north latitude to 74° -31° east longitude at an height of 710 mtrs above the mean sea level . the total geographical area of the city is about 94.08 sq.kms , It is fifth biggest city among the cities of Karnataka state in terms of area and population and also district and divisional head quarters of the state.

Objectives

1. To assess medical facilities available in slums and annual expenditure made by slum dwellers for their health.
2. To examine and evaluate health problems and also recommend measures for the improvement of health status of slum dwellers in the study area.

❖ METHODOLOGY

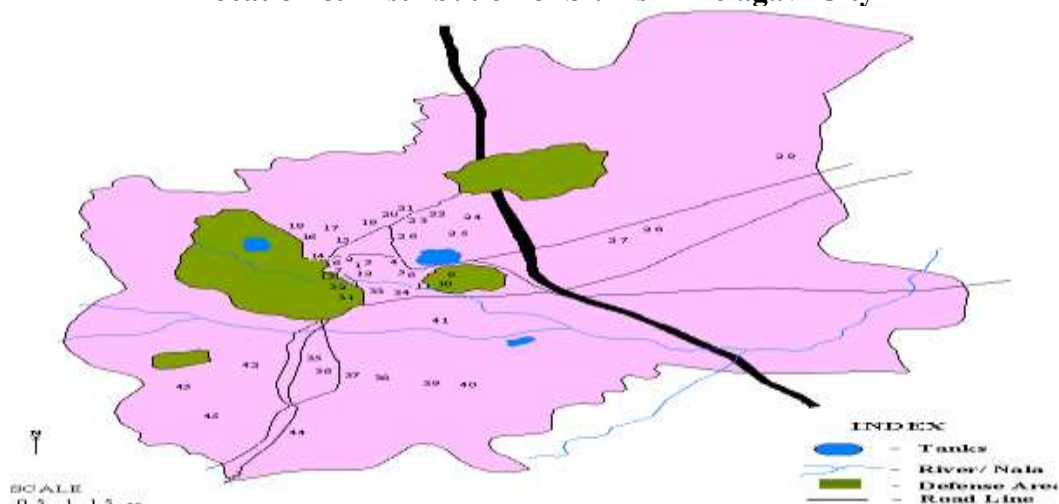
Belgaum Municipal corporation is divided into 58 wards in which there are 36 slums are notified by the KSDB and Municipal Corporation. Hence the required data has been collected from both primary as well as secondary sources

- To study the health status of slums, an intensive door to door household survey was conducted through prepared questionnaire. 10% of the households from selected 10 slum pocket were interviewed on the basis of Stratified Random Sampling Techniques. This 10 percent is considered on the basis of information on the total number of household collected from the leaders of each slum pocket.
- The secondary sources of data related to population & government policies and programmes were collected from slums development Board Belgaum Municipal Corporation and BUDA etc. The collected data and information have been processed and presented in the form of tables, charts, diagrams and maps by applying necessary statistical and cartographic techniques.

Spatial Distribution Of Slums And Slum Population In Belagavi City. (Notified Slums)

Belgaum Municipal corporation is divided into 58 wards in which there are 36 slums are notified by the KSDB and Municipal Corporation and **16 slums** are un declared slums and total population of slums is **28460 as per 2011 census**. all these slums are spread over different wards of the city. In terms of in this part we have made an attempt to highlight brief profile of these 32 slums of the city. which includes location of individual slums, its geographical area, population size, total no of houses and households.

Location & Distribution of Slums in Belagavi City

Medical Facilities Available in Slum Areas

A healthy manpower is a great asset to nation. It leads to greater output per man by enhancing their efficiency and working capacity. Better health reduces the loss of man-days considerably as a resultant loss in the production. Apart from this, improved health facilities and health conditions increases working capacity and it result in release of resources in man and money.

Thus the health facilities available in the slums areas is generally unsatisfactory. However, most of the medical centers are located in the central and northern part of the city. there is no single separate government hospital is there for slum dweller in the city. they avail medical facility from the nearest government hospitals. The District civil hospital is comparatively far away from the slum areas, which are located peripheral part of the city like Alarwad Ashray colony, Vantamuri Ashray colony, Ambedkar nagar, Angol, Majagoan, Brahmadevanagar, Majagoan etc.

Table No 1 Consultancy for Treatment

Sl No	Hospitals / Clinics	No of Respondents	Percentage
01	Government Hospital	140	70.42
02	Private Hospital	50	25.0
03	Both	10	4.58
-	Total	200	100.0

Source-Field Survey

The sample respondents consultancy agencies for treatment of illness or diseases is given in table 1 majority of sample respondents (70.42)utilizing government hospital or treatment of diseases or in case of illness. About 25.0 percent visiting private hospitals. During field survey it is learnt that these private hospitals are running by unqualified doctors. Nearly 4.58 percent visits both government and private hospitals clinics for treatment.

Table No 2 Annual Medical Expenses of Slum Dwellers

Sl No	Medical Expenses (In Rs)	No Of Respondents	Percentage
01	< 5000	120	60.13
02	5000-10000	64	31.87
03	>10000	16	8.0
-	TOTAL	200	100.0

Source- Field survey

Annual Medical Expenses of Slum Dwellers

It is observed from the table no 2 the medical expenses ranges between Rs 5000 to Rs 10000 and above per annum. About 60.13 percent of the household spend less than 5000 per annum on medical expenses. It is very low compared with the medical expenditure of surrounding rural areas. About 31.87 percent respondents spend Rs 5000-10000 per annum on the medical treatment and only 8.0 percent slum dwellers spend more than 10000 on medical treatment in the slums of Belagavi city.

Health Problems of Slum Dwellers in Study Area.

Major diseases like Respiratory problems, Eye irritation, Cardiac problems, Jaundice, skin diseases, Allergy, Asthma, Malaria, Chikangunya, Cholera and other diseases are observed in the slum area during the investigation. It is apparent that the health administration and the city Municipal Corporation have failed to take adequate preventive measures in this direction.

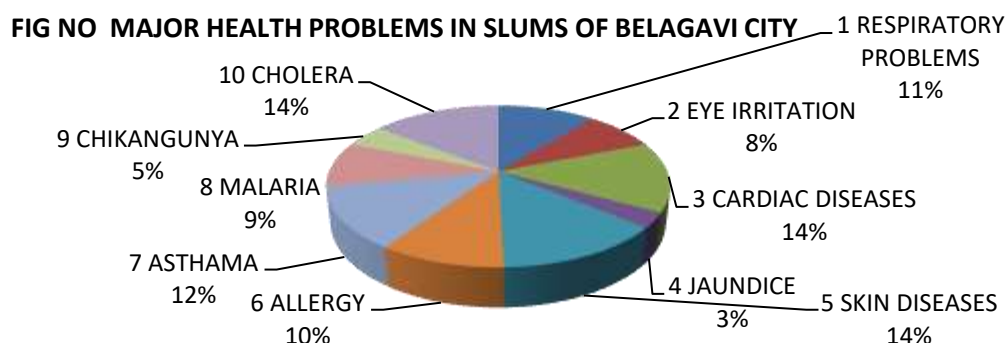
Table No 3. Health Problems of Slum Dwellers in Belagavi City

Sl No	Name Of The Diseases	No Of The Respondents	Percentage
01	Respiratory problems	22	11.0
02	Eye irritation	16	8.0
03	Cardiac diseases	28	14.0

04	Jaundice	06	3.0
05	Skin diseases	27	13.6.
06	Allergy	20	10.0
07	Asthama	24	12.4.
08	Malaria	18	9.0
09	Chikanagunya	10	4.5
10	Cholera	29	14.5
-	TOTAL	200	100.0

Source- Field survey

Figure No. 1 Major Health Problems in Slums

The maximum number 246(14.5) respondents mentioned the incidence of Cholera followed by minor cardiac problems 238 (14.0) skin diseases 231 (13.6),Asthma 211(12.4),other Respiratory problems 187(11.0) Allergy 170(10.0),Malaria 153(9.0),Eye irritation 136(8.0),Chikangunya 77(4.5)and Jaundice 51(3.0).the slum environment had its impact on the incidence of health problems on the residence of the slum areas in the city. It is apparent that the health administration and the city Municipal Corporation have failed to take adequate preventive measures in this direction.

Recommendations for the Betterment of Health Status of Slum Dwellers

Improvement of health condition of the slum people is essential hence preventive measures are to be taken to arrest the incidence of common diseases in the slums than going for creative measures.

- **Immunization programmes**

Immunization programmes should be organized to arrest specific disease like T.B. polio, etc. Additional dispensaries and health center are required to be established at various centrally located areas. Health education programme is required to be conducted in slum so as to make the inhabitants understand the implications.

- **Sewerage and sanitation :**

The slums should be provided with drainage facilities i.e. integration with the master plan drainage system of the city. All Kaccha drains should be made pucca. During rainy season conditions of water logging is serious and that deteriorates the environment, which needs a permanent pumping system.

- **Provision of public toilets and roads**

Public toilets should be provided at suitable sites. The community organizers should take special care to convince the people the implication of unhealthy environment and insist on them to follow the practice of using toilets and nonfunctional toilets have to be restored. The slums have approaches by earthen roads. These roads are to be provided with at least moron roads and the major roads should be provided with black top road

- **Proper Solid waste management in slum areas.**

The authorities should provide suitable site and other facilities for disposal of household garbage and other SW within or nearby the slum. And arrangements for timely and regular clearance of garbage collected in the bins for disposal. It is desirable to provide Garbage pockets to each slums which can dispose of waste at least twice in a week. The effort has to enhance the awareness among

the residents to use the specific space earmarked and/or garbage bins for dumping household garbage and other solid wastes. Developing, implementing and evaluating a community managed environmental friendly and viable waste management system.

References

Abrams Charles	Slums. In (ed) Desai A R and S Devadas Pillai – Slums and Urbanization Popular Prakashan Bombay(1970)
Bhandari L & K Basu	In Action plan for slum Auction & Relocation for the state of Delhi New Delhi – National Council of Applied Economic Research (2000)
Desai A.R. and S. D. Pillai	(eds) Slum and Urbanization Bombay Popular Prakashan PP – 48(1970)
Grodzins Morton	The New shames of the cities, In (ed) Desai A.R. and S. Devdas Pillai – Slums & Urbanization – Popular Prakashan Bombay(1970)
Hans Schnk	Living in India's slums – A case study of Bangalore (2001)
Mohammad Akthar & Kavita Toran	Migration, Slums, & Urban squator – A case study of Gandhinagar.Belagavi (2003)

“Dr. B. R. Ambedkar’s Thought and Social Justice in Contemporary Indian English Literature : A Critical Study”

Dr. Hemant Kumar Dewangan
(English Literature)

Abstract :--

Dr. B. R. Ambedkar is one of the most influential Indian thinkers of the twentieth century whose intellectual contribution extends across social reform, political philosophy, constitutionalism, economics, education, religion, and human rights. His critique of caste and his vision of liberty, equality, fraternity, dignity, and social justice continue to influence contemporary Indian society and literary discourse. In recent decades, Indian English literature has increasingly engaged with questions of caste, marginality, identity, discrimination, resistance, and social transformation. Against this background, the present study critically examines the relevance of Ambedkar’s thought in contemporary Indian English literature, particularly in relation to social justice.

The study explores how Ambedkarite ideas provide an important framework for understanding literary representations of caste oppression, social exclusion, dignity, education, identity, resistance, and equality. It also examines the growing visibility of Dalit voices and marginalized experiences in Indian literary studies. Selected literary and critical works are interpreted through a qualitative and analytical approach, drawing upon Ambedkar’s major writings and scholarship on Dalit literature, caste, and social justice. The study argues that Ambedkar’s thought is not merely a historical or political legacy but continues to provide a powerful critical vocabulary for contemporary literary interpretation. His emphasis on human dignity and social equality enables literature to be examined as a space of resistance, representation, and social transformation. The paper concludes that Ambedkarite thought has considerable contemporary relevance in Indian English literary studies and offers a significant framework for understanding the continuing struggle for social justice.

Keywords:-- B. R. Ambedkar, Ambedkarite Thought, Social Justice, Indian English Literature, Dalit Literature, Caste, Equality, Identity, Resistance, Human Dignity

Introduction:--

Indian literature has always maintained a close relationship with the social, cultural, political, and historical realities of Indian society. Literature does not merely entertain; it also reflects social structures, questions established values, represents marginalized experiences, and provides a space for alternative voices. Among the major social questions represented in modern Indian literature, caste and social inequality occupy a particularly important position. The caste system has historically influenced social relations, access to education, economic opportunities, political participation, cultural representation, and individual identity. Consequently, the literary representation of caste has become an important area of contemporary literary and cultural studies.

Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar occupies a central position in the intellectual history of the struggle against caste and social discrimination in India. He was a jurist, economist, political thinker, social reformer, constitutionalist, and advocate of human dignity. His writings challenged the ideological and institutional foundations of caste-based inequality. Ambedkar’s intellectual project was not limited to securing political rights for marginalized communities; it sought a comprehensive transformation of Indian society based on liberty, equality, fraternity, justice, and dignity. Ambedkar’s famous critique of caste in *Annihilation of Caste* remains particularly significant. He argued that caste was not simply a division of labour but a hierarchical system that divided society and reproduced inequality. His analysis drew attention to the relationship between social hierarchy and the denial of individual dignity. His ideas concerning education, representation, political participation, constitutional safeguards, and social democracy continue to influence contemporary debates about equality and social justice. The relevance of Ambedkar’s thought has expanded beyond political and social studies into literature and cultural studies. Contemporary Indian English literature increasingly

explores the experiences of marginalized communities and questions dominant social narratives. Themes such as caste discrimination, social exclusion, identity, resistance, dignity, education, gender, and social mobility have become important components of contemporary literary discourse. The emergence of Dalit literature represents one of the most significant developments in this context. Dalit literature challenges the traditional literary practice in which marginalized communities were frequently represented by writers belonging to dominant social groups. Dalit writers emphasize lived experience, memory, humiliation, resistance, self-respect, and social transformation. Ambedkar's ideas have played an important intellectual role in shaping this consciousness.

The present study therefore examines the relationship between Ambedkar's thought and social justice in contemporary Indian English literature. It attempts to understand how Ambedkarite ideas can be used as a critical framework for analysing contemporary literary representations of caste and marginality.

Review of Literature :--

The relationship between Ambedkar's thought, caste, and literature has received considerable attention in Indian intellectual and literary scholarship. Ambedkar's own writings provide the foundational theoretical framework for understanding caste, social inequality, democracy, and social transformation.

1. Ambedkar (1936), in *Annihilation of Caste*, presented one of the most systematic critiques of the caste system. He argued that caste was sustained through social and ideological mechanisms that prevented genuine equality and fraternity. His analysis remains fundamental to contemporary studies of caste and literature because it provides a conceptual basis for examining representations of social hierarchy.

2. Ambedkar (1945) further examined the political dimensions of caste and representation in *What Congress and Gandhi Have Done to the Untouchables*. His writings demonstrated that social justice required political representation and institutional safeguards in addition to social reform.

3. Ambedkar's *The Buddha and His Dhamma* (1957) provides another important dimension of his thought. His interpretation of Buddhism emphasizes morality, equality, rationality, compassion, and human dignity. These principles have influenced subsequent discussions of emancipation and social transformation.

4. Omvedt (1994), in *Dalits and the Democratic Revolution*, examined Ambedkar's role in the development of the Dalit movement and democratic transformation. Her work demonstrates the relationship between Ambedkarite political thought and the wider struggle against caste oppression.

5. Limbale (2004), in *Towards an Aesthetic of Dalit Literature*, made an important contribution to Dalit literary criticism. He argued that Dalit literature should be understood in relation to lived experience, social oppression, collective identity, and resistance. His work is significant for developing a distinct theoretical approach to Dalit aesthetics.

6. Rege (2013), in *Against the Madness of Manu*, examined Ambedkar's writings on caste and Brahmanical patriarchy. Her scholarship is particularly relevant for understanding the intersection of caste and gender and for examining the experiences of Dalit women.

7. Valmiki's *Joothan* (2003) presents an autobiographical account of caste discrimination and social humiliation. The text provides an important literary representation of the lived realities that Ambedkar identified in his critique of caste.

Research Methodology :--

The study adopts a qualitative, descriptive, analytical, and interpretative research design. It primarily uses secondary sources, including the writings of Dr. B. R. Ambedkar, contemporary Indian English literature, Dalit autobiographies, research articles, academic journals, and studies on caste, social justice, identity, and marginality. The selected texts are examined through close textual reading and thematic analysis, focusing on caste, equality, human dignity, identity, education, empowerment, resistance, gender, and democratic representation. The theoretical framework is mainly based on Ambedkarite social thought, supported by Dalit literary criticism, postcolonial studies, social justice

theory, and cultural studies. Rather than assuming direct Ambedkarite influence, the study uses Ambedkar's ideas as a critical lens to interpret contemporary literary representations of caste, inequality, and social justice.

Ambedkar's Concept of Social Justice :-

Social justice constitutes the central concern of Ambedkar's intellectual and social philosophy. His conception of justice was closely associated with equality, liberty, fraternity, dignity, and equal citizenship. For Ambedkar, political democracy could not survive without social democracy. A society could not claim to be genuinely democratic while maintaining rigid social hierarchies. Therefore, social transformation was necessary for the meaningful realization of constitutional democracy. Ambedkar's understanding of social justice challenged the idea that inequality could be removed merely through individual acts of charity. He emphasized structural transformation, institutional safeguards, education, political representation, and legal equality.

This approach provides an important framework for literary studies. When contemporary literature represents caste discrimination, exclusion, humiliation, or unequal opportunities, these representations can be analysed through Ambedkar's understanding of structural inequality. Caste remains a significant subject in contemporary Indian literature. Writers increasingly challenge the silence surrounding caste and present experiences of discrimination from the perspective of marginalized communities. Contemporary literary representations demonstrate that caste can affect everyday life, education, employment, relationships, marriage, social mobility, and individual identity. Such literature exposes the difference between formal constitutional equality and lived social realities. Texts such as Joothan and Karukku demonstrate the importance of autobiographical experience in Dalit literary expression. These works represent humiliation and exclusion but simultaneously emphasize resistance and self-respect. From an Ambedkarite perspective, such narratives can be understood as literary challenges to caste hierarchy. They transform marginalized individuals from objects of social discourse into active subjects who narrate their own experiences.

Ambedkarite Thought and Dalit Literary Consciousness :-

Ambedkarite thought has played an important role in the development of Dalit consciousness. His emphasis on education, organization, self-respect, and resistance has influenced literary expressions of marginal identity. Dalit literature is significant because it challenges the traditional hierarchy of literary representation. It gives importance to experiences that were historically ignored or stereotypically represented. Limbale's work on Dalit aesthetics emphasizes that Dalit literature is closely connected with social experience and resistance. Literature becomes a means of articulating pain, protest, identity, and aspiration. Ambedkarite literary consciousness therefore involves more than the representation of suffering. It also involves the assertion of dignity and the demand for equality. Contemporary literature increasingly presents marginalized individuals as agents of social change rather than passive victims.

Education, Empowerment and Social Transformation :-

Education occupies a central position in Ambedkar's philosophy. He viewed education as a means through which marginalized communities could acquire knowledge, confidence, and social agency. This idea is reflected in contemporary literature where education is frequently represented as a pathway to self-development and social mobility. However, many literary narratives also reveal that educational achievement does not automatically eliminate caste prejudice. This contradiction is important. A person may achieve educational and professional mobility while continuing to experience discrimination based on caste identity. Contemporary literature therefore presents education as both an instrument of empowerment and a site where structural inequalities become visible. An Ambedkarite reading of such literature draws attention to the relationship between knowledge and emancipation.

Identity, Dignity and Resistance:-

Identity is a major concern in contemporary Indian English literature. Caste identity can influence how individuals perceive themselves and how society perceives them. Ambedkar's

emphasis on dignity provides a powerful framework for understanding this issue. Social oppression is not merely material; it can also produce humiliation, exclusion, and denial of recognition. Contemporary literary texts challenge such processes by asserting marginalized identities. Writing itself becomes an act of resistance because it gives visibility and voice to experiences that have historically been silenced. The transformation from silence to speech is therefore central to the literary politics of social justice. The marginalized subject becomes a narrator, thinker, critic, and participant in public discourse.

Gender and Social Justice :--

Ambedkar's thought also has significant relevance to the study of gender and caste. The experiences of marginalized women demonstrate that caste and gender discrimination can operate simultaneously. Contemporary Indian literature increasingly highlights the experiences of women from socially disadvantaged communities. Their narratives reveal the complex relationship between patriarchy, caste hierarchy, economic inequality, and social exclusion.

An Ambedkarite approach encourages scholars to examine how systems of caste and patriarchy interact. It also emphasizes the importance of legal rights, education, dignity, and social independence. The study of Dalit women's writing therefore expands the understanding of social justice beyond caste alone and introduces an important intersectional dimension.

Democracy, Representation and Literature :--

Ambedkar's understanding of democracy was based on social equality and fraternity. Representation was an essential component of democratic participation. The question of representation is equally important in literature. Who writes? Who is represented? Whose experiences are considered worthy of literary attention? Who has access to publishing and academic institutions? Contemporary Indian English literature has increasingly challenged these questions by expanding the space available to marginalized writers. The emergence of Dalit writing and the translation of regional Dalit literature into English have contributed to a more diverse literary landscape. Literature thus becomes a democratic space in which multiple experiences can participate.

Contemporary Relevance of Ambedkarite Thought :--

1. Ambedkar's thought remains highly relevant in the contemporary period because issues of caste, discrimination, inequality, representation, and social justice have not disappeared.
2. His emphasis on constitutional rights, dignity, equality, education, and social democracy provides an important framework for understanding contemporary social realities.
3. In literary studies, his thought allows researchers to connect textual representation with wider structures of power. It encourages scholars to ask how literature reproduces or challenges social hierarchies.
4. The increasing academic interest in Dalit literature, caste studies, marginalized identities, and social justice demonstrates the continuing importance of Ambedkarite perspectives.
5. The digital age has further expanded the circulation of Ambedkarite ideas. Digital publishing, online literary platforms, social media, and academic networks have created new opportunities for marginalized voices to participate in literary and intellectual debates.

Major Findings of the Study :--

The study identifies the following major findings:--

1. Ambedkar's ideas of equality, dignity, liberty, fraternity, and social justice remain highly relevant to contemporary literary studies.
2. Contemporary Indian English literature increasingly engages with caste, identity, marginality, and social exclusion.
3. Dalit literature provides an important literary space for representing lived experiences of caste discrimination.

Ambedkarite thought offers a strong conceptual framework for analysing literary representations of resistance and emancipation.

4. Education is represented as an important instrument of empowerment, although literature also reveals the persistence of structural inequality.

The literary assertion of marginalized identity challenges traditional structures of cultural representation.

5. The intersection of caste and gender requires greater attention in contemporary literary studies.

6. Translation has expanded the visibility of regional Dalit literary voices within Indian English literary discourse. Contemporary literature demonstrates that constitutional equality and social equality are not always identical. Ambedkar's intellectual legacy continues to provide a meaningful framework for understanding literature as an instrument of social awareness and transformation.

Conclusion:--

Dr. B. R. Ambedkar's thought represents one of the most powerful intellectual resources for understanding social justice in modern India. His critique of caste and his emphasis on equality, liberty, fraternity, dignity, education, representation, and constitutional democracy continue to influence contemporary social and cultural discourse. The present study demonstrates that Ambedkarite thought has substantial relevance to contemporary Indian English literature. Literary works dealing with caste, marginality, identity, resistance, and social exclusio

References :--

1. Ambedkar, B. R. (2014). *Annihilation of caste: The annotated critical edition* (S. Anand, Ed.). Verso. pp. 1–68.
2. Ambedkar, B. R. (2014). *Annihilation of caste: The annotated critical edition* (S. Anand, Ed.). Verso. pp. 69–124.
3. Ambedkar, B. R. (2014). *Annihilation of caste: The annotated critical edition* (S. Anand, Ed.). Verso. pp. 125–180.
4. Ambedkar, B. R. (1990). *Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and speeches* (Vol. 1). Education Department, Government of Maharashtra. pp. 23–96.
5. Ambedkar, B. R. (1990). *Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and speeches* (Vol. 3). Education Department, Government of Maharashtra. pp. 17–72.
6. Ambedkar, B. R. (1990). *Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and speeches* (Vol. 5). Education Department, Government of Maharashtra. pp. 25–88.
7. Ambedkar, B. R. (1990). *Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and speeches* (Vol. 9). Education Department, Government of Maharashtra. pp. 45–102.
8. Bama. (2012). *Karukku* (L. Holmström, Trans.). Oxford University Press. pp. 1–38.
9. Dangle, A. (Ed.). (1992). *Poisoned bread: Translations from modern Marathi Dalit literature*. Orient Longman. pp. 1–35.
10. Guru, G. (Ed.). (2009). *Humiliation: Claims and context*. Oxford University Press. pp. 1–28.
11. Guru, G., & Sarukkai, S. (2012). *The cracked mirror: An Indian debate on experience and theory*. Oxford University Press. pp. 1–45.
12. Limbale, S. (2004). *Towards an aesthetic of Dalit literature: History, controversies and considerations* (A. Mukherjee, Trans.). Orient Longman. pp. 1–42.
13. Omvedt, G. (1994). *Dalits and the democratic revolution: Dr. Ambedkar and the Dalit movement in colonial India*. Sage Publications. pp. 1–52.
14. Omvedt, G. (2001). *Ambedkar: Towards an enlightened India*. Penguin Books. pp. 35–82.
15. Rege, S. (2013). *Against the madness of Manu: B. R. Ambedkar's writings on Brahmanical patriarchy*. Navayana. pp. 1–40.
16. Valmiki, O. (2003). *Joothan: A Dalit's life* (A. Mukherjee, Trans.). Columbia University Press. pp. 1–45.
17. Zelliott, E. (1992). *From untouchable to Dalit: Essays on the Ambedkar movement*. Manohar. pp. 1–48.
18. Rao, A. (2009). *The caste question: Dalits and the politics of modern India*. University of California Press. pp. 1–42.
19. Ilaiah, K. (1996). *Why I am not a Hindu: A Sudra critique of Hindutva philosophy, culture and political economy*. Samya. pp. 1–35.
20. Thorat, S., & Newman, K. S. (Eds.). (2010). *Blocked by caste: Economic discrimination in modern India*. Oxford University Press. pp. 1–32.

Surface-treated Fe₃O₄@SiO₂ Magnetic Nanomaterials for Water Treatment: A Critical Review of Preparation, Surface Chemistry, Catalysis and Recycling

Satish Baburao Naik

Assistant Professor

Shivraj College, Gadhinglaj Department of Chemistry

Abstract

Contamination of water with dyes, pharmaceuticals, pesticides, phenolic molecules, and dissolved metals has led to increased interest in processing materials that provide active interfaces and facilitate post processing separation. Fe₃O₄@SiO₂ core-shell particles have this design. The magnetite domains provide magnetic sensitivity and mixed valence iron, while the silica layer provides a relatively stable surface rich in silanol groups. These surface groups can be further modified with amines, thiols, carboxylates, phosphonates, and related functional groups to tailor the interfacial behavior to the selected dopant. In this review, we investigate how core-shell structure, silica thickness, and surface chemistry influence adsorption, heterogeneous Fenton/Fenton reactions, reduction, and photocatalytic processing. Particular attention is paid to distinctions that are often blurred in the nanomaterials literature. That is contaminant dissipation does not necessarily equate to catalytic destruction, and magnetic recovery should be quantified rather than inferred from the presence of Fe₃O₄. Recent literature is integrated through a defined search framework, comparison tables, and integrated research gap analysis. The manuscript is intentionally a literature review and therefore does not present unverified XRD, FTIR, electron microscopy, XPS, BET, VSM, or catalytic measurements as original experimental results. In this review, the main barriers are aggregation, diffusion through the silica layer, accessibility of active sites, leaching of components, reproducibility, interaction with real water, and scaling. Future studies should combine mechanistic analysis, recovery/reuse testing, evaluation of transformation products, green synthesis, and life cycle evaluation.

Keywords: Fe₃O₄@SiO₂; magnetic recovery; magnetic separation. Surface functionalization. Heterogeneous Fenton chemistry. Photocatalyst; adsorption of pollutants. Wastewater treatment; green chemistry.

Introduction

Water treatment technologies must deal with contaminants that vary widely in charge, molecular size, biodegradability, redox behavior, and affinity for solid surfaces. Traditional adsorption, coagulation, biological treatment, membrane separation, and chemical oxidation remain useful, but each has operational limitations for certain classes of contaminants. Advanced oxidation processes (AOPs) are particularly relevant for persistent organic compounds because they produce reactive compounds that can transform chemically stable molecules [3,7]. Fenton chemistry is based on the activation of hydrogen peroxide by iron.

Simplified reaction: $\text{Fe}^{2+} + \text{H}_2\text{O}_2 \rightarrow \text{Fe}^{3+} + \text{OH}^- + \bullet\text{OH}$

In heterogeneous systems, iron-bearing solids create surface sites that can participate in oxidant activation while limiting the need for dissolved iron. Recent studies on iron-based catalysts have emphasized the importance Fe²⁺/Fe³⁺ cycles, regeneration of active sites, use of oxidants, and control of leaching [5]. Magnetite (Fe₃O₄) is particularly attractive due to the coexistence of Fe²⁺ and Fe³⁺ within its spinel structure, which allows this material to respond to external magnetic fields. However, nanosized Fe₃O₄ can aggregate to reduce the available surface area and alter mass transfer. Silica shells can improve dispersion and chemical stability while providing silanol groups for post-synthesis functionalization [1, 8]. Terminology is important. The practical advantage of Fe₃O₄@SiO₂ is magnetic reduction or magnetic separation rather than "magnetic reduction". Magnetic reduction describes the physical separation of the catalyst after treatment; Reduction describes a chemical

electron transfer process such as the reduction of Cr (VI). Do not mix these features. Therefore, this review focuses on the structure-surface chemistry-mechanism-performance relationship of the $\text{Fe}_3\text{O}_4@\text{SiO}_2$ platform. It also addresses a major weakness of many nanomaterial analyses. That is, removal rate alone can hide whether a contaminant has been adsorbed, chemically transformed, mineralized, or simply converted into another compound. Therefore, claims of catalytic activity should be supported by appropriate controls and, if possible, transformation product and toxicity analysis [4, 9].

Review Methodology

A structured literature-search approach was used to update the original seven-page manuscript. Searches were conducted through publisher-indexed scholarly sources and web-accessible academic records using combinations of the terms $\text{Fe}_3\text{O}_4@\text{SiO}_2$, magnetic core-shell, magnetite silica, Fenton, F, photocatalysis, heavy metal adsorption, dye degradation, Cr(VI) reduction, water treatment, recovery, reusability and leaching. Primary research articles providing quantitative evidence of effectiveness and recent reviews providing broader mechanisms and local context were prioritized. Particular attention was paid to the years 2021-2026 during the review, but older papers providing physical evidence from the underlying $\text{Fe}_3\text{O}_4@\text{SiO}_2$ material or Fenton were retained. Papers that discuss $\text{Fe}_3\text{O}_4@\text{SiO}_2$ or closely related magnetic silica core structures and report material preparation, surface chemistry, contaminant interactions, catalytic conversion, adsorption, recovery/reuse, or mechanistic information will be considered relevant. Studies unrelated to aqueous remediation or without significant association with the $\text{Fe}_3\text{O}_4@\text{SiO}_2$ platform were not used as core evidence. Because this manuscript is a critical narrative review and not a meta-analysis, no pooled effects or statistical meta-analysis was attempted.

Scope, Novelty and Research Gap

Recent reviews have already extensively covered the reduction of magnetite, the development of iron-based Fenton catalysts, and the photocatalysis of transition metal oxides [4–6]. Therefore, the novelty of this review does not lie in the claim that $\text{Fe}_3\text{O}_4@\text{SiO}_2$ is itself a new material. Instead, this review is structured around the narrower and important questions of how the structure and surface functionalization of silica shells alter the balance between magnetic reduction, pollutant adsorption, interfacial catalytic chemistry, stability, and practicality. This review is based on three differences. First, adsorption, oxidation, reduction and photocatalysis are treated as separate pathways even when they occur in the same composite. Second, recovery/reuse is evaluated as an operational metric that requires experimental measurement rather than being inferred from the presence of Fe_3O_4 . Third, the features in the literature are interpreted not only in terms of removal rates, but also in combination with characterization, leaching, actual water impact, and mechanistic data. A major gap is the lack of standardized reporting on structure and performance. Particle size, silica thickness, porosity, surface area, functional group density, magnetic response, catalyst loading, oxidant concentration, initial contaminant concentration, pH, and irradiation conditions can all be varied simultaneously. This makes direct comparisons difficult. Recent work also emphasizes that long-term stability, Fe-site regeneration and scale-up remain underdeveloped compared with laboratory-scale removal experiments [5,6].

SiO₂ shell: protection + silanol groups + functionalization

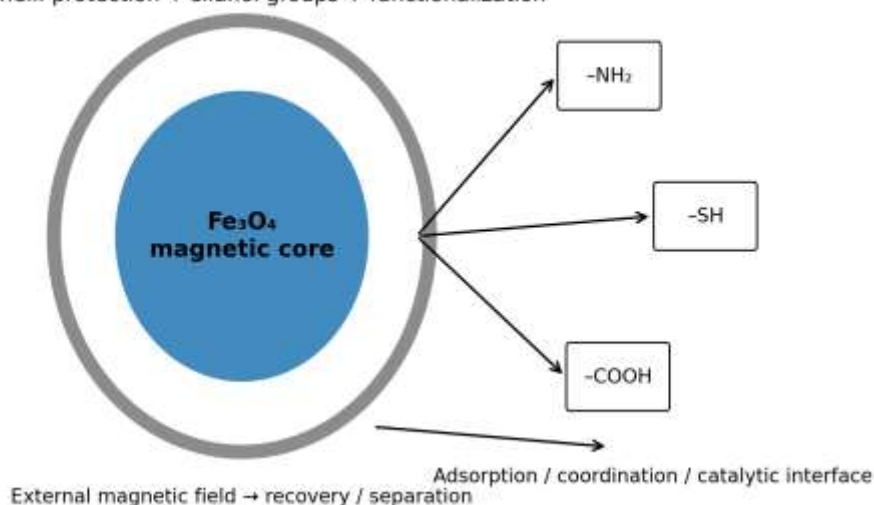

Figure 1. Schematic representation of the Fe₃O₄@SiO₂ core-shell platform, showing magnetic core, silica interface and representative functional groups. Original figure prepared for this review.

Scientific Background and Architecture

1) Magnetite core

Fe₃O₄ provides the magnetic component and contains mixed valence iron. Its magnetic response ensures separation in external fields and its iron centers can participate in redox reactions. However, at the nanoscale, high surface energy promotes aggregation. Surface design is important because agglomeration can reduce available surface area and alter mass transfer.

2) Silica shell

Silica coatings are generally formed by hydrolysis and condensation of silica precursors. In a simplified form, the precursor first generates silanols, which then condense to form a Si-O-Si network. The shell can act as a protective barrier around magnetite while its outer silanol groups remain available for organosilane attachment and other surface reactions. Consequently, the silica layer is not merely a passive coating; it determines the chemical environment in which adsorption and interfacial reactions occur.

3) Shell thickness and interface

Silica thickness represents a compromise between protection and accessibility. Continuous layers can eliminate direct exposure of iron oxide and reduce leaching, but layers that are too thick or too dense can slow transport and sequester iron sites from reactants. Conversely, incomplete coating can leave the core insufficiently protected. Thus, shell dimensions should be selected according to the intended function—outer-surface adsorption, Fenton-like chemistry, photocatalysis, selective ion capture, or a multifunctional combination.

Preparation Strategies

Several methods are available for the preparation of magnetite nanoparticles, including coprecipitation in water, hydrothermal or solvothermal treatments, pyrolysis and approaches designed to reduce reagent and solvent loads. For coprecipitation, the ideal stoichiometric transformation can be written as $\text{Fe}^{2+} + 2\text{Fe}^{3+} + 8\text{OH}^- \rightarrow \text{Fe}_3\text{O}_4 + 4\text{H}_2\text{O}$. Nucleation and growth are sensitive to variables such as iron ion ratio, alkalinity, temperature, mixing and addition rates. Since these variables vary in published studies, experimental conditions should always be specified in the source and not presented as a universal synthesis protocol. For ship hull construction, TEOS and other silica precursors are often used in sol-gel processes. Recent studies have also investigated Fe₃O₄@SiO₂ systems functionalized using organosilanes and applied additional techniques such as FTIR, XRD, electron microscopy, EDX, VSM, TGA, and BET to investigate the structure and surface properties [10].

Alternative sources of silica are also being investigated at Fenton for similar applications [11]. These studies demonstrate that precursors and coating procedures can influence shell morphology, surface chemistry, and ultimately processing effects.

Surface Functionalization and Interfacial Chemistry

Silanol groups on the surface allow attachment of organosilanes and other ligands. Amino, thiol, and carboxyl groups can change the surface charge and coordinate dissolved metal ions. Polymer grafting can further increase binding-site density or modify selectivity. However, functionalization may also decrease pore accessibility or change magnetic response; therefore, functional-group addition should be evaluated together with structural and magnetic characterization.

Characterization Requirements

Reviews ready for publication in journals should distinguish between characterization methods and experimental results. This article does not report any new XRD, FTIR, SEM, TEM, EDX, XPS, BET, VSM, or catalytic measurements performed by the authors. Published characterization data are discussed only as literature evidence. This distinction avoids presenting literature-derived observations as original experimental findings.

Environmental Applications

1) Heterogeneous Fenton/Fenton-type oxidation

Fe_3O_4 catalyst can activate H_2O_2 through surface iron redox chemical reaction. Although the $\text{Fe}^{2+}/\text{Fe}^{3+}$ cycle is central, the actual reactive species may depend on the surface structure, pH, oxidant concentration, and contaminant type. A recent review highlights that structural engineering can influence electron transfer, adsorption/transport, and oxidant activation [5]. Therefore, mechanistic claims need to be supported by monitoring radical sensors, electron paramagnetic resonance (EPR), iron leaching measurements, and, if possible, appropriate control experiments.

2) Organic dyes

Dye treatment can involve adsorption, oxidation, photodegradation or several processes simultaneously. A 2024 study reported a $\text{Fe}_3\text{O}_4@\text{SiO}_2@\text{TiO}_2$ functionalized system for Rhodamine B and explicitly evaluated both dark adsorption and photocatalytic conversion, with magnetic recovery and reuse [12]. Another study in 2024 reported the degradation of $\text{Fe}_3\text{O}_4@\text{SiO}_2@\text{ZnO}$ using H_2O_2 and UV treatment [13]. Studies such as this demonstrate why it is important to monitor adsorption before attributing color loss to catalyst degradation.

3) Emerging pharmaceuticals and organic contaminants

Pharmaceutical molecules can be adsorbed on functionalized silica interfaces and/or transformed by oxidation. For these compounds, the disappearance of the parent molecule should not automatically be equated with detoxification. Processed product, total organic carbon (TOC), chemical oxygen demand (COD), and toxicity tests can provide more convincing evidence of processing quality.

4) Molten metal

When treated with metal ions, the main function of functionalized $\text{Fe}_3\text{O}_4@\text{SiO}_2$ particles is generally adsorption rather than catalytic decomposition. Surfaces containing amino acids and carboxyls have been studied for the entrapment of Pb^{2+} , Cd^{2+} , and Zn^{2+} with functional groups that provide coordination or electrostatic binding sites [14]. More recent dendrimer modification systems have also been investigated for Cu^{2+} and Cd^{2+} , including repeated adsorption-desorption operations [15]. Such studies illustrate why uptake capacity and chemical conversion should be reported as different outcomes.

5) Cr(VI) reduction and capture

Cr(VI) treatment may involve adsorption, reduction to Cr(III), or sequential adsorption–reduction. A 2024 study on $\text{Fe}_3\text{O}_4@\text{SiO}_2$ a branched polyethylenimine studied Cr(VI) and anionic dyes, demonstrating the significance of the polymer's positively charged functionality for anionic pollutants [16]. In reduction claims, Cr(VI) and Cr(III) should be measured separately because total chromium alone does not determine the chemical pathway.

6) Magnetic photocatalysis

Magnetic photocatalytic composites combine a light-responsive component with Fe_3O_4 . A 2024 $\text{Fe}_3\text{O}_4@\text{SiO}_2/\text{C}_3\text{N}_5$ composite was reported to improve both hydrogen production and methylene-blue photodegradation while enabling magnetic recovery [17]. Although multifunctional architectures are promising, photocatalytic mechanisms need to be developed using photocontrol, charge carrier filtering, and ROS testing.

Catalytic Mechanisms

One of the most important issues in evaluating these materials is identifying what actually causes the observed decrease in contaminant concentration. A pollutant may first accumulate at the particle surface, followed by chemical transformation, or adsorption and reaction may occur concurrently. A useful conceptual sequence is bulk-to-particle transport, surface association, oxidant activation where applicable, electron transfer and reactive-species formation, molecular transformation, and eventual release of products. The relative importance of these steps can vary with the material and reaction conditions. In Fenton-type systems, Fe^{2+} can activate H_2O_2 and generate reactive oxygen species, while Fe^{3+} must be reduced or otherwise regenerated for a stable catalytic cycle. The relative contributions of $\bullet\text{OH}$, superoxide-related species, high-valent iron species, or non-radical pathways are system dependent and should not be assumed based on the presence of Fe_3O_4 alone. Recent mechanistic studies have increasingly used control of EPR and radical scavengers to support such goals [5,18].

For adsorption-dominated systems, isothermal and kinetic models can explain the absorption, but cannot by themselves prove the molecular mechanism. Surface spectroscopy, pH dependence, competing-ion tests and regeneration experiments provide stronger evidence. For reduction systems, oxidation-state-specific analysis is required to distinguish conversion from simple capture.

Conceptual mechanism; actual dominant ROS/pathway must be experimentally verified

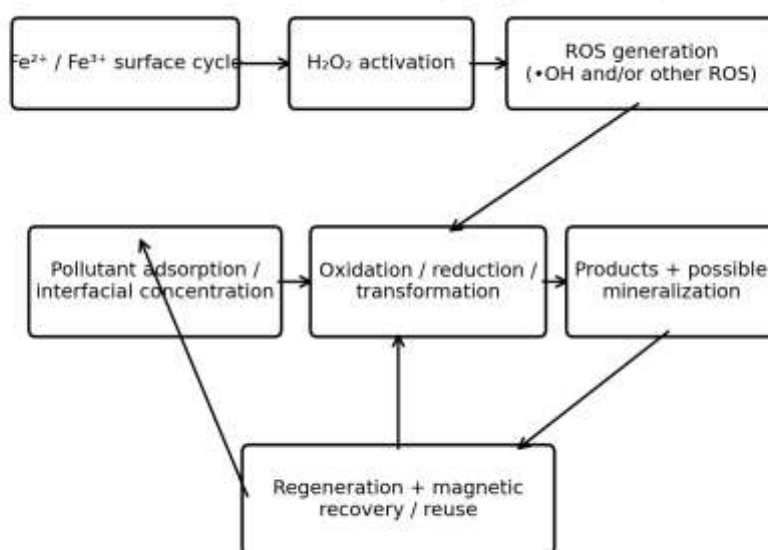

Figure 2. Proposed conceptual sequence connecting iron redox cycling, oxidant activation, pollutant interaction and magnetic retrieval. The dominant reactive pathway must be established experimentally for each material.

Structure Activity Relationships

Catalytic and adsorption performance does not depend on a single material parameter, but on several related variables. Increasing square footage increases space availability, but consolidating can negate this benefit. Increasing the density of functional groups improves selectivity but may reduce pore accessibility. A thicker silica shell provides better protection and reduces iron leaching, but may

also increase the diffusion resistance of the magnetic core. Consequently, an optimal design must balance magnetic response, interface accessibility, stability and reactivity.

pH is particularly influential because it changes iron speciation, surface charge, pollutant ionization, peroxide decomposition and ROS chemistry. For metal adsorption, pH also changes competition between H^+ and metal ions. Thus, reported optimum pH values should not be generalized across pollutants or materials.

Advantages, Limitations and Sustainability

The most distinctive performance feature of $Fe_3O_4@SiO_2$ is that it can be magnetically recovered after processing. However, magnetic susceptibility and demonstrated recovery are not interchangeable terms. The actual separation depends on particle concentration, agglomeration state, water composition, magnetic field strength, and reactor geometry. Therefore, the recovery rate and separation time must be measured experimentally rather than being inferred from magnetization data alone. Leaching is also a significant problem. Substances derived from iron, silica, or surface modifiers may be introduced into purified water during operation. Therefore, reuse experiments must be accompanied by leaching analysis and post-use characterization. Degradation of pollutant removal after repeated cycling can be caused by site blockage, structural damage, loss of functional groups, changes in oxidation state, or loss of catalyst. The cause cannot be determined by the number of cycles alone.

From a green-chemistry perspective, magnetic recovery and reuse can potentially reduce solid waste and separation energy compared with filtration or centrifugation. Nevertheless, nanoscale size does not automatically mean environmental sustainability. Solvent consumption, precursor hazards, energy costs, yields, catalyst lifetime, regeneration, leaching, and end-of-life handling must be evaluated. Recent reviews have also highlighted the need for real-world validation, life cycle analysis, and evolutionary synthesis [4-6].

Research-gap framework for comparable and scalable $Fe_3O_4@SiO_2$ systems

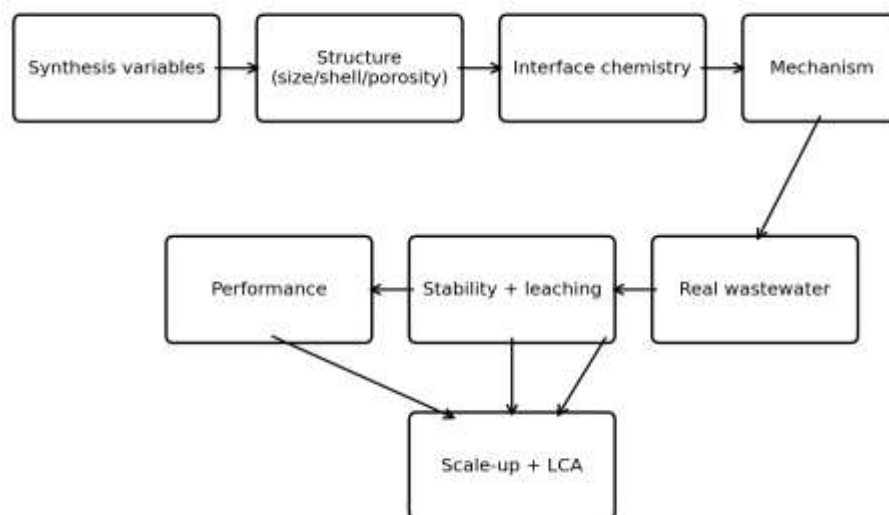

Figure 3. Integrated framework linking synthesis conditions with structure, interfacial chemistry, mechanism, treatment performance, stability and scale-up.

Future Research Directions

Future studies should move beyond single-contaminant batch experiments toward standardized tests in real wastewater. The following priorities are especially relevant: (1) controlled shell thickness and porosity; (2) quantitative surface-functional-group density; (3) standardized magnetic recovery time and efficiency; (4) Fe/Si leaching and mass balance; (5) ROS verification using EPR and scavenger controls; (6) transformation-product identification; (7) toxicity assessment; (8) continuous-flow operation; and (9) life-cycle and techno-economic assessment. Data reporting should also be

more standardized. At a minimum, studies should provide the following: catalyst dosage, contaminant concentration, solution volume, pH, oxidant concentration, temperature, mixing rate, irradiation conditions if applicable, reaction time, analytical method, recovery protocol, and number of reuse cycles. Reporting these variables will make cross-study comparisons more meaningful.

Conclusions

Fe₃O₄@SiO₂ core-shell materials provide a flexible platform in which magnetite contributes magnetic responsiveness and iron-based redox chemistry while silica provides a protective and chemically adaptable interface. Surface functionalization can tune adsorption and coordination, while additional catalytic or photocatalytic components can broaden treatment functions. The literature supports the use of Fenton-type oxidation, dissolved metal adsorption, dye treatments, and magnetic photocatalysis, but the strength of the evidence varies between studies. In particular, contaminant disappearance should not be considered synonymous with petrification or detoxification, and magnetic recovery needs to be quantitatively demonstrated. Thus, a major research gap is not simply achieving higher removal percentages, but also establishing reproducible structure-activity relationships along with mechanism, stability, leaching, real-water characteristics, and scaling evidence. This revised review intentionally does not claim original XRD, FTIR, SEM, TEM, EDX, XPS, BET, VSM or catalytic experimental data. These results should only be added if generated by the author or explicitly reproduced as bibliographic data with appropriate attribution. This distinction strengthens the scientific integrity and suitability of the manuscript for publication.

References

1. Shah, S. I. A., et al. (2025). Synthesis, properties, and applications of Fe₃O₄ and Fe₃O₄-based nanocomposites: A review. *Applied Catalysis O: Open*, 203, 207049. <https://doi.org/10.1016/j.apcato.2025.207049>
2. Ahmad, I., et al. (2024). A comprehensive review on the advancement of transition metals incorporated on functional magnetic nanocomposites for the catalytic reduction and photocatalytic degradation of organic pollutants. *Coordination Chemistry Reviews*, 514, 215904. <https://doi.org/10.1016/j.ccr.2024.215904>
3. Luo, H., Zeng, Y., He, D., & Pan, X. (2021). Application of iron-based materials in heterogeneous advanced oxidation processes for wastewater treatment: A review. *Chemical Engineering Journal*, 407, 127191.
4. Rodriguez, E. A. H., et al. (2026). Magnetite in water remediation: Advances in synthesis methods, catalytic applications, and contaminant adsorption. *Results in Chemistry*, 27, 103427. <https://doi.org/10.1016/j.rechem.2026.103427>
5. Zeng, J., Wang, W., & Du, Y. (2026). Review on the optimization of iron-based catalysts for Fenton-like reactions through structural and dimensional engineering. *Environmental Progress & Sustainable Energy*, 45(3), e70397. <https://doi.org/10.1002/ep.70397>
6. Sandhu, Z. A., et al. (2026). Transition metal oxides as photocatalysis environmental remediation for organic dyes: A systematic review. *Journal of Chemistry*, 2026, 6909960. <https://doi.org/10.1155/joch/6909960>
7. Soufi, A., et al. (2021). Spinel ferrites nanoparticles: Synthesis methods and application in heterogeneous Fenton oxidation of organic pollutants: A review. *Applied Surface Science Advances*, 6, 100145. <https://doi.org/10.1016/j.apsadv.2021.100145>
8. Yang, S., et al. (2015). Fe₃O₄@SiO₂ nanoparticles as a high-performance Fenton-like catalyst in a neutral environment. *RSC Advances*, 5, 5458–5466. <https://doi.org/10.1039/C4RA10207J>
9. Habila, M. A., Moshab, M. S., & El-Toni, A. M. (2023). Facile strategy for fabricating an organosilica-modified Fe₃O₄ hetero-nanocore and OS/Fe₃O₄@SiO₂ core-shell structure for wastewater treatment with promising recyclable efficiency. *ACS Omega*, 8, 7626–7638. <https://doi.org/10.1021/acsomega.2c07214>
10. Firoozi, Z., Khalili, D., & Sardarian, A. R. (2024). Fe₃O₄@SiO₂ core/shell functionalized by gallic acid: A novel, robust, and water-compatible heterogeneous magnetic nanocatalyst for environmentally friendly synthesis of acridine-1,8-diones. *RSC Advances*, 14, 10842–10857. <https://doi.org/10.1039/D4RA00629A>
11. Stable Fe₃O₄ submicrospheres with SiO₂ coating for heterogeneous Fenton-like reaction at alkaline condition. (2021). *Separation and Purification/Environmental Science literature record*. DOI and complete bibliographic details should be verified before submission.
12. Fabrication and characterization of new Fe₃O₄@SiO₂@TiO₂-CPTS-HBAP nanoparticles for photocatalytic degradation and adsorption removal of rhodamine B dye in the aquatic environment. (2024). *Heliyon*, 10, e29355. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e29355>
13. Advanced photodegradation of azo dye methyl orange using H₂O₂-activated Fe₃O₄@SiO₂@ZnO composite under UV treatment. (2024). *Molecules*, 29, 1190. <https://doi.org/10.3390/molecules29061190>
14. Synthesis of magnetic Fe₃O₄@SiO₂-(–NH₂/–COOH) nanoparticles and their application for the removal of heavy metals from wastewater. (2023). *Ceramics International*, 49, 20470–20479. <https://doi.org/10.1016/j.ceramint.2023.03.177>

15. Application of functionalized Fe₃O₄@SiO₂ nanoparticles as an adsorbent for heavy metal removal. (2025). *Results in Chemistry*, 17, 102514. <https://doi.org/10.1016/j.rechem.2025.102514>
16. Bayramoglu, G., Tilki, S., Acikgoz-Erkaya, I., & Arica, M. Y. (2024). Synthesis of Fe₃O₄@SiO₂-branched polyethylenimine nanospheres for removal of Cr(VI) and anionic dyes. *Colloids and Surfaces A*, 702, 135063. <https://doi.org/10.1016/j.colsurfa.2024.135063>
17. Recyclable magnetic Fe₃O₄@SiO₂/C₃N₄ photocatalyst with enhanced H₂ production and organic pollutant degradation performance. (2024). *Materials Science in Semiconductor Processing*, 175, 108267. <https://doi.org/10.1016/j.mssp.2024.108267>
18. Microwave-enhanced catalytic degradation of organic compounds with silica-coated iron oxide nanocrystals via Fenton-like reaction pathway. (2025). *npj Clean Water*. <https://doi.org/10.1038/s41545-025-00449-3>
19. Li, H., et al. (2024). Magnetic Fe₃O₄@SiO₂ study on adsorption of methyl orange on nanoparticles. *Scientific Reports*, 14, 1217.
20. Osman, H., Uğurlu, M., Vaizogullar, A. İ., et al. (2024). Statistical modeling and optimization of heavy metals (Pb and Cd) adsorption from aqueous solution by synthesis of Fe₃O₄/SiO₂/PAM: Isotherm, kinetics, and thermodynamic. *Polymer Bulletin*, 81, 14513–14545. <https://doi.org/10.1007/s00289-024-05404-9>

Role of Artificial Intelligence to Overcome the Environmental.

Mr. Nitin Vishwanathrao Waghmare

Department of Zoology

Narayanrao Waghmare Mahavidyalaya Akhade Balapur, District. Hingoli. Maharashtra

Abstract:

Artificial intelligence is applied in environmental research to address a variety of environmental issues. Environmental studies differ in those areas where technological innovation, environmental sustainability, and economic growth play a more significant role. Artificial intelligence (AI) is being used more and more in environmental applications, such as climate modelling, wildlife conservation, energy efficiency, waste management, agriculture, environmental monitoring, and disaster response. The multidisciplinary area of environmental science investigates the natural world and the impacts of human activity on it. It combines concepts from biology, physics, chemistry, geography, and the social sciences to understand the complex interplay between human activity and the related environmental conditions. Environmental studies are the focus of artificial intelligence, which includes identifying climate change and its effects, managing and conserving natural resources, preventing pollution and environmental degradation, applying AI to sustainable development and best practices, protecting human health and the environment fairly, ecosystems and biodiversity, environmental policy, and environmental governance. The study of problems related to both natural and human activity advances our understanding of artificial intelligence. to get the understanding required to resolve environmental problems and promote sustainability.

Keywords: AI Environmental Sustainability, Technological Innovation. Problem solving

Introduction:

Cities are hubs for innovation, economic expansion, the production of jobs, technical advancement, networking and communication, knowledge, and social change. AI is revolutionizing sustainability and environmental management in a number of industries. AI is being used nowadays to solve environmental effect factors. Cities are hubs for innovation, economic expansion, the production of jobs, technical advancement, networking and communication, knowledge, and social change. With its rapidly expanding economy and plethora of distinct ecosystems, the United Arab Emirates presents a plethora of opportunities and difficulties related to artificial intelligence and the environment. Sustainable living techniques are crucial to India's environmental agenda. These include cutting back on trash production, recycling, using renewable energy sources, and decreasing consumption. AI is the scientific and engineering term for the evolution of AI program that meets the needs of the current generation without compromising the ability of future generations to meet their own needs" is what constitutes an intelligent machine. In order to preserve Earth for future generations, artificial intelligence can assist us in understanding how human actions impact the environment and in developing long-term solutions. One of the trickiest environmental problems is climate change, and new developments in artificial intelligence are offering creative answers. The four main areas of AI and environmental sustainability are waste and pollution management, pollution control, pollution removal, sustainable agriculture, and ecological resource protection. (Chhadhary, Gyandeep, 2023). Individuals and communities can improve their quality of life and safeguard the environment by adopting these activities. environmental challenges, and the comprehension of how the ecosystem and its varied biodiversity relate to the access to information related to artificial intelligence, have developed efficient methods that produce estimates or estimates of the services rendered by land (Nishant et al. 2020). Along with an increase in thunderstorm days, air pollution and precipitation levels are also rising. Uncontrolled urbanization in India has resulted in rapid environmental degradation and numerous problems, including housing shortages, deteriorating water quality, excessive air pollution, noise pollution, dust and heat, problems with disposing of solid and hazardous waste, and deforestation raising stream temperatures (e.g. increasing maximum daily

temperature, especially summer extremes). The emergence of urban heat islands or local heat storage close to the city centre is partially to blame for this.

PURPOSE OF THIS ARTICLE :

By tracking and projecting climate change, artificial intelligence (AI) can make a major contribution to environmental sustainability. Maximizing the use of resources (water, energy, etc.), cutting back on pollution and waste. Preserving biodiversity. Enhancing methods for sustainable agriculture. This study piece aims to explore the many applications of artificial intelligence in environmental conservation in detail. In order to demonstrate AI's potential to significantly alter the way the Earth's natural resources are protected, we plan to investigate how it is applied in a variety of contexts, including remote sensing, wildlife protection, and climate change prediction and adaptation. In addition, we will look at the difficulties and moral issues that come with using AI, setting the stage for ethical research and the creation of suitable frameworks for policy.

More and more people are discovering that artificial intelligence (AI) can be a powerful tool for achieving the Sustainable Development Goals that the UN has put forth. Artificial intelligence (AI) applications are showing great promise to address major issues and enhance sustainable development in a variety of sectors. To combat poverty, artificial intelligence (AI) can be used to find trends in underdeveloped areas, direct policymakers toward specific solutions, and make financial services more accessible to underprivileged populations. Similarly, AI helps optimize farming methods, forecast food shortages, and streamline food distribution networks to cut down on waste in the pursuit of zero hunger. Additionally, AI helps to improve healthcare by increasing access to medical services, especially in underserved or remote areas, personalizing treatment programs, and enhancing the accuracy of diagnoses. AI-powered adaptive learning platforms are beneficial to education since they provide individualized

AI Application in Environmental

Driving innovation barriers, a number of organizations, like Microsoft, Google, and Tesla, have made significant progress in "Earth-friendly" AI systems. (Kayid, Amr 2020) For instance, Deep Mind personal AI has enabled Google to cut its data centre energy consumption by 40%, improving efficiency and lowering total greenhouse gas emissions. Present of the world's energy is used in data centres. Through the establishment of micro grids and integrated green energy sources, advancements in these AIs assist communities in rural locations give access to energy and increase energy efficiency. Urban smart grids can use artificial intelligence (AI) technologies to control and regulate parts of the power grid in the neighbourhood to give precisely the amount of energy needed, in contrast to traditional power grids, which may be inefficient due to a lack of power distribution planning.

Intelligent structures and creative urban development can profit from integrated sensors that utilize energy more efficiently as well as buildings and roadways made of materials that work more efficiently in an environment of accessible scale. Researchers, architects, and builders have developed new materials from natural resources, inspired by natural patterns (Zafar 2021). These materials include concrete and bacterial bricks that absorb carbon dioxide and generate a solar system that depends on the sun and wind. Large urban areas are being powered by solar energy more and more in cities and overseas (Zafar 2022). These are the initial actions towards bolstering an infrastructure that lowers expenses while raising environmental consciousness (Miguel 2021).

A. Climate Change and Weather Prediction :

Artificial Intelligence Models to Improve Climate Modeling and Forecast Severe Weather One of the biggest issues facing the world today is climate change, which has an effect on economies, society, and ecosystems. Artificial intelligence (AI) has the potential to improve long-term climate projections and deepen our understanding of intricate climate processes. Furthermore, AI systems find patterns and trends in past climate data, allowing future situations to be projected and alerting decision-makers to possible threats and weaknesses. AI Applications for Mitigation and Adaptation to Climate Change Decision-makers can develop focused strategies for climate change adaptation and mitigation thanks to AI's analytical skills. Artificial intelligence-guided solutions are essential for

improving climate resilience on a local and global scale. They can be used to optimize energy use, reduce carbon emissions, and create resilient infrastructure. Additionally, AI technologies support the development of effective renewable

1) AI Models for Enhanced Climate Modelling and Extreme Weather Prediction

Global economy, communities and ecosystems are seriously threatened by climate change. Our comprehension of intricate climatic processes is enhanced by AI-powered climate models, which enables more precise long-term projections. Artificial intelligence (AI) algorithms can forecast future scenarios that notify policymakers about possible dangers and vulnerabilities by examining historical climate data to find trends and patterns. This capacity is essential for anticipating extreme weather events and comprehending possible effects.

2. AI Applications in Climate Change Adaptation and Mitigation:

Decision-makers can develop focused plans for mitigating and adapting to climate change thanks to AI's analytical powers.

Key applications include:

Energy Optimization: AI helps optimize energy consumption across sectors, reducing carbon emissions and promoting efficiency.

Resilient Infrastructure: AI can design infrastructure that withstands climate impacts, enhancing community resilience.

Renewable Energy Development: AI supports the integration and management of renewable energy systems, facilitating a transition away from fossil fuels and promoting sustainable energy solutions.

B.) AI Applications on Environmental Conservation

A) Wildlife Protection and Conservation:

AI-Powered Monitoring Systems for Tracking Endangered Species Careful monitoring is necessary to prevent the extinction of endangered species. Traditional methods of wildlife monitoring can be expensive, time-consuming, and have a limited scope. Through the use of GPS tracking, acoustic surveillance, and camera trap image analysis, AI has revolutionized wildlife protection. Artificial Intelligence (AI) provides valuable insights into species behaviour and habitat utilization, enhancing conservation efforts by identifying specific species, estimating population sizes, and tracking migration paths. Applications of AI in the Fight against Illegal Hunting and Wildlife Trafficking The illegal hunting and wildlife trafficking practices present a serious threat to the survival of endangered species and their natural environments. AI tools that analyse a massive amount of online content include machine vision and natural language processing.

B) Sustainable resource management across various sector:

1) Water Management:

Smart Irrigation: AI analyses weather data, soil moisture, and crop needs to optimize irrigation schedules, reducing water waste.

Leak Detection: AI systems monitor water distribution networks to identify leaks and inefficiencies, ensuring better water conservation.

2) Energy Efficiency:

Demand Forecasting: AI predicts energy demand patterns, enabling utilities to optimize Generation and distribution, reducing waste.

Smart Grids: AI enhances the management of energy grids, integrating renewable sources and balancing supply with demand in real-time.

3. Waste Management:

Waste Management: Recycling Optimization: AI algorithms improve sorting

Processes in recycling facilities, increasing the efficiency of material recovery.

Predictive Waste Collection: AI analyses waste generation data to optimize collection

Routes and schedules, minimizing fuel use and costs.

4) Sustainable Agriculture:

Precision Farming: AI analyses data from sensors and drones to optimize planting, Fertilization and pest control, reducing resource inputs while maximizing yields.

Soil Health Monitoring: AI models assess soil conditions and recommend sustainable Practices that enhance fertility and reduce erosion.

5) Pollution monitoring & early detection: These days, air purifiers with built-in artificial intelligence can capture environmental data and air quality in real time; modify filtration efficiency, and record data. Artificial intelligence-based simulations can also be used to notify residents in metropolitan regions about pollution levels in particular places. This makes it possible to find pollution sources much early.

C) Biodiversity Conservation:

Rules-based models, such as ARIES, are among the most widely used and well-known systems for modelling the ecosystem's services (Death 2015). Through analytic tools, the program specifically helps researchers comprehend the many correlations by including additional machine learning models (Death 2015). Furthermore, a plethora of examples of artificial intelligence (AI) demonstrate how AI can be applied to improve biodiversity and conservation observation (Kwok, 2019). It's critical to stress the need of avoiding resource overuse, which can lead to environmental problems and the knowledge that access to information about artificial intelligence depends on the ecosystem and its variety of According to Nishant et.al. (2020), biodiversity has produced efficient techniques that provide estimates or estimations of the services that land provides. Comparable to the application of machine learning (ML) also called as

Habitat Monitoring: AI-powered drones and camera traps help monitor wildlife

Populations and habitats, aiding conservation efforts and reducing human-wildlife Conflicts.

Invasive Species Detection: AI systems can identify invasive species and predict their

Spread, informing management strategies to protect native ecosystems.

Tracking the Air Quality: The GEMS air pollution monitoring platform is another environmental monitoring project that UNEP launched in collaboration with IQ Air. IQ Air employs artificial intelligence to compile data from over 25,000 air quality monitoring stations across more than 140 nations, giving real-time insights into how population health is affected by air pollution and assisting in the direction of public health initiatives.

Measuring Environmental footprints: The assessment of a product's environmental and climate footprint is another domain in which artificial intelligence might be useful. (Das, K.P. and Chandra, J., 2023) It can assist in calculating a product's footprint across the course of its life cycle and supply chain, enabling consumers and organizations to make the most intelligent and sensible choices.

Reducing ICT Emissions: Only 17.4% of e-waste is now recycled and disposed of in an environmentally responsible way, which makes it a serious concern. The UN Global E-waste Monitor report projects that by 2030; there would be about 75 million tons of e-waste. According to UNEP study, customers should recycle devices, cut back on consumption, and fix anything that can be fixed in order to combat this waste.

Case Study :

In the midst of rapidly expanding cities, the Bengaluru Water Supply and Sewerage Board (BWSSB) in Bengaluru struggles to effectively distribute water to its diversified client base. Working with innovation partner NUMA Bengaluru and SUEZ in India, BWSSB launched the DATACITY program to address these problems. A problem statement that concentrated on revenue losses was created using DATACITY Bengaluru, and as a result, Smart Terra—a start-up that manages urban water—was chosen to create an AI-powered operational intelligence platform. With the use of this platform, water utility operations will be moved toward efficiency- and prediction-driven models, tackling issues like network health and water distribution losses. The pilot project, which was carried out in the D1A zone in central Bengaluru, involved analyzing a large amount of data to pinpoint locations where revenue distribution and recovery could be improved.

An artificial intelligence-driven forecasting system has been developed by scientists at IIT Kharagpur to detect arsenic pollution in India's potable water supplies, especially in areas like Eastern India near the Ganga river banks. For almost 20 years, millions of people have been exposed to a serious health risk due to arsenic pollution. Because the extent and processes of contamination were not well defined in previous studies, there was no useful model for making policy decisions. By using AI, the researchers were able to accurately forecast the distribution of arsenic in groundwater and the hazards to human health, identifying high and low arsenic zones throughout the delta region. This discovery facilitates the identification of sources of clean drinking water, which is important for areas that largely rely on groundwater.

In line with the Jal Jeevan Mission's goals of providing piped water to rural households by 2024, the Union Jal Shakti Ministry has introduced sensor-based Internet of Things (IoT) devices to monitor the drinking water supply in over six lakh villages. In five states and isolated communities with varying climates and water sources, the mission successfully executed prototype projects in partnership with Tata Community Initiatives Trust (TCIT) and Tata Trusts. These initiatives have been in operation since September 2020 and improve operating efficiency and cost-effectiveness by measuring water amount, quality, pressure, and sustainability using affordable yet reliable sensors. Timely interventions to tackle distribution problems like leakages and outages are made possible by real-time monitoring. Tenders for (IoT)-based monitoring systems have been launched by several states, which is a big step in guaranteeing frequent

Conclusion:

The summary of AI's contribution to environmental sustainability emphasizes how revolutionary technology can be in a number of fields. Artificial Intelligence has the potential to make a substantial contribution to conservation efforts, climate change mitigation, and sustainable development through better data processing, optimizing resource management, and improving predictive modelling. Organizations may contribute to environmental preservation and a more sustainable future by using AI technology to manage resources more sustainably, cut waste, and makes better decisions. The application of artificial intelligence approaches to environmental problems was discussed in this study, along with how these applications have opened up new avenues for the development and use of AI tools, such as environmental decision support systems.

Applications of AI that monitor biodiversity, increase energy efficiency, and facilitate the integration of renewable energy sources show the technology's ability to handle difficult environmental problems. To guarantee equal access to AI technologies, it is imperative to strike a balance between ethical issues and technological progress. In conclusion, artificial intelligence (AI) has great potential for a greener future, but its implementation will only be possible with cooperation between governments, businesses and communities to prioritize sustainability alongside innovation.

References:

1. Nishant, R., Kennedy, M. and Corbett, J. 2020. Artificial intelligence for sustainability: Challenges, opportunities, and a research agenda. *Int. J. Inform. Manag.*, 53: 102104. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2020.102104>
2. Deyasini Das 2023, Use of Artificial Intelligence in achieving environmental sustainability International Journal of Research in Engineering and Science (IJRES) ISSN (Online): 2320-9364, ISSN (Print): 2320-9356 www.ijres.org Volume 11 Issue 10 | October 2023 | PP. 78-88.
3. Miguel, M. 2021. Looking For Love While Environmentally Conscious? Here's How. Retrieved from <https://www.ecomena.org/looking-for-love-while-environmentally-conscious/> (Accessed January 8, 2023).
4. Death, RG 2015. An environmental crisis: Science has failed; let us send in the machines. *Water*, 2(6): 591-600. <https://doi.org/10.1002/wat2.1102>.
5. Kwok, R. 2019. AI empowers conservation biology. *Nature*, 567(7746): 133-134. <https://doi.org/10.1038/d41586-019-00746-1>.
6. Toivonen, T., Heikinheimo, V., Fink, C., Hausmann, A., Hiippala, T., Järvi, O., Tenkanen, H. and Di Minin, E. 2019. Social media data for conservation science: A methodological overview. *Biol. Conserv.*, 233: 298-315. <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2019.01.023>.

7. Das, K.P. and Chandra, J., 2023. A survey on artificial intelligence for reducing the climate footprint in healthcare. *Energy Nexus*, 9, p.100167.
8. Zafar, S. 2021. What You Need to Know About the Top Green Building Trends. Retrieved from <https://www.ecomena.org/top-green-building-trends/> (Accessed October 20, 2022).
9. Zafar, S. 2022. What is a Solar Power Bank? Retrieved from <https://www.ecomena.org/what-is-a-solar-power-bank/> (Accessed August 18, 2022).
10. Kayid, Amr: The role of Artificial Intelligence in future technology. 2020.

“The Impact of Religious Tourism on Economic Development of Ujjain”

Pallavi Chaturvedi

(Research Scholar)

Department of Commerce, Samrat Vikramaditya University, Ujjain (M.P)

Dr. Keshav Mani Sharma

(Professor)

Pradhan Mantri College of Excellence Govt. Madhav Arts and Commerce College, Ujjain (M.P)

Abstract:

“The impact of religious tourism on economic development of Ujjain” The study provides a comprehensive understanding of the impact of tourism in the city. Religious Tourism plays a significant role in the Indian economy, contributing to both economic growth and employment. It acts as a major source of foreign exchange earnings, promotes infrastructure development, and helps preserve national heritage. This industry also generates income and employment opportunities, contributing to poverty alleviation and sustainable human development. Socio-economic benefits were evident, including moderate to significant increases in employment, local business growth, and indirect economic contributions to small and medium enterprises. The survey findings show that there has been a sharp rise in tourist arrivals, mainly driven by religious pilgrimages and cultural events like the Kumbh Mela, Mahakal sahi sawari, sawan, maha shivratri.adhikmas but these influxes have created a severe strain on Ujjain's infrastructure and economic development.

Introduction:

Religious Tourism plays a significant role in the Indian economy, contributing to both economic growth and employment. It acts as a major source of foreign exchange earnings, promotes infrastructure development, and helps preserve national heritage. The industry also generates income and employment opportunities, contributing to poverty alleviation and sustainable human development.

Ujjain is a religious spot. kumbh mela held every 12 years in the Ujjain. Mahakaleshwar Jyotirlinga is a Hindu temple dedicated to Shiva and is one of the twelve Jyotirlingas, shrines which are said to be the most sacred abodes of Shiva. It is located in the ancient city of Ujjain in the state of Madhya Pradesh, India. The temple is situated on the side of the holy river Shipra. The presiding deity, Shiva in the lingam form is believed to be Swayambhu. The idol of Mahakaleshwar is known to be dakshinamurthi, which means that it is facing the south.

Another Reason to Expand Tourism, Mahakal Lok Temple Corridor is Now Open to Visit On Tuesday, 11 October 2022, Prime Minister Narendra Modi inaugurated Mahakal Lok, the 920-metre-long mega corridor near the Mahakaleshwar Jyotirlinga temple in Ujjain, Madhya Pradesh. A sum of Rs. 856 crores has been spent on developing the first phase of the Ujjain Mahakal Lok Temple Corridor.

Religious places to visit in Ujjain

The major religious tourism attractions include: Mahakaleshwar Jyotirlinga Temple, Mahakal Lok, Kshipra River and its ghats, Ram Ghat, Harsiddhi Temple, Kal Bhairav Temple, Mangalnath Temple, Sandipani Ashram, Gadkalika Temple, Chintaman Ganesh Temple, Bhartrihari Caves, Vedh Shala/Jantar Mantar, Religious fairs and festivals, Simhastha Kumbh Mela. The development of Mahakal Lok have increased the scale of tourism.

The impact is visible in tourism statistics. Available Madhya Pradesh tourism data indicate that Ujjain received approximately **7.32 crore visitors in 2024**, compared with **5.28 crore in 2023**, an increase of approximately 39%.

Purpose of the Study:

The study reveals the impact of religious tourism on economic development of Ujjain. The findings aim to help urban planners, central and state governments, NGOs and local communities implement appropriate tourism strategies and policies, innovate tourism, preserve and preserve historical heritage. It also helps to include tourism in the development planning process in Ujjain.

Literature Review:

Dr. Dilipkumar Chunilal Patel (2021) in a research paper entitled “A Study on Religious Tourism and Economic Development of India” had studied about the Growth of foreign tourist arrivals and foreign exchange earnings into India through the Indian tourism industry. The information needed for this research article has been received from only secondary data. This data collected by researcher from various book, Journal, Magazine and Government Websites. The Research Suggests Measures for increasing the growth of foreign tourist in India.

Sethi A S, B P Singhal (2016) in a research paper entitled “Identification of factors affecting Tourism destination competitiveness: A Study in Uttarakhand” made an effort to identify the factors that affect tourism destination competitiveness for the state of Uttarakhand. In the recent year’s tourism as an industry has grown many folds in terms of employment opportunities and revenue generation. Uttara Khand as a tourism destination has received its share of domestic and international visitors but still a long way to go before becoming a priority tourism destination.

Suntikul W (2015) in a research paper entitled “Tourism Development: The Challenges of Achieving Sustainable Livelihoods” reported on research into the potential of tourism to transform this ethnic minority's economic way of life through the introduction of tourism into the local livelihood mix. Sustainable livelihoods issues are investigated through a consideration of both economic and socio-cultural aspects of the local way of life, based on observation and the findings of a survey of local people, semi-structured interviews with village leaders and government officials concerning development of the area.

Objectives of the Study

- To examine the economic impact of religious tourism on Ujjain.
- To identify the contribution of religious tourism in employment generation.
- To identify the impacts of increasing investment opportunities in Ujjain.
- To identify the impact of tourism local business development.

Research Hypotheses

H1 - Religious tourism has a significant positive impact on economic development in Ujjain.

H2 - Religious tourism has a significant positive impact on employment generation in Ujjain.

H3 - Religious tourism has a significant positive impact on increased investment opportunities in Ujjain.

H4 - Increasing religious tourism has a significant impact on local business development in Ujjain.

Research Methodology

Research Design: The study follows a **mixed-method descriptive and analytical research design**. Both primary and secondary data are used.

Primary Data: Primary data are designed to be collected through a structured questionnaire from: Tourists/pilgrims, Local residents, Shopkeepers, Tourism-service providers.

Secondary Data: Secondary data are collected from: Government of India publications, Madhya Pradesh tourism-related sources, Ujjain Smart City documents, Academic journals, Published reports and tourism statistics.

8. Sample Design

For the model study, a sample size of 300 respondents is proposed.

Respondent Category	Sample
Tourists/ Pilgrims	150
Local Residents	75
Shopkeepers/ Local Businesses	50

Tourist Service Providers	25
Total	300

Sampling Method

A combination of **purposive and convenience sampling** is proposed.

Potential survey locations include: Mahakaleshwar Temple, Mahakal Lok, Ram Ghat, Harsiddhi Temple, Kal Bhairav Temple, local markets, hotels and guesthouses, transport locations.

Secondary Data Analysis

Tourism Growth: The scale of Ujjain's tourism has increased dramatically. Government reporting in 2025 stated that Ujjain attracted approximately **73.2 million devotees during 2024**. This figure demonstrates the importance of pilgrimage tourism to the city's economy and infrastructure.

Primary Data: Demographic Profile

The following is an **analysis of a proposed 300-person dataset**.

Age

Variable	Category	Frequency	Percentage
Respondent	Tourist / Pilgrim	150	50.0%
	Local Resident	75	25.0%
	Shopkeeper	50	16.7%
	Tourist Service provider	25	8.3%
Total		300	100%

Age Group	Frequency	Percentage
18-30	114	38.0%
31-45	96	32.0%
46-60	66	22.0%
Above 60	24	8.0%
Total	300	100%

14. Economic Impact Analysis

Economic Statement	Mean Score	Rank
Employment opportunities have increased	3.96	3
Local business income has increased	4.02	2
Hotel/ restaurant activity has increased	4.12	1
Demand for local products has increased	3.94	4
New investment has increased	3.92	5
Overall Economic Mean	3.99	

Interpretation

The mean score of **3.99** indicates a strong positive perception of the economic effects of religious tourism. The highest score relates to the growth of hotel and restaurant activity. This is logical because increasing pilgrimage flows directly increase demand for accommodation and food. Local shops, transport operators, flower sellers, religious-item vendors and other small businesses are also likely to benefit from visitor expenditure.

Economic Impact of Religious Tourism

Growth in Visitor Expenditure: The most direct economic impact of religious tourism comes from visitor expenditure. Tourist spends money on: Accommodation, food, transportation, offerings, flowers, Prasad, clothing, handicrafts, guides, parking, entertainment, donations, and religious ceremonies. As the number of visitors increases, demand for these services increases. The reported increase from 5.28 crore visitors in 2023 to 7.32 crore in 2024 demonstrates the enormous scale of the tourism economy surrounding Ujjain.

Employment Generation: Religious tourism generates both direct and indirect employment.

Direct employment include: Hotel employees, restaurant workers, tour guides, drivers, security personnel, cleaning staff, temple-related service providers, travel agents, photographers, event workers.

Indirect employment includes: food suppliers, farmers, wholesalers, construction workers, artisans, textile sellers, flower suppliers, packaging businesses, transport suppliers.

Thus, the economic impact extends beyond the temple precinct.

Growth of Hotels and Accommodation: Increasing pilgrimage traffic creates substantial demand for hotels, guesthouses, dharamshalas, homestays, restaurants and food outlets. Recent research on Mahakal Lok has identified growth in hotels, restaurants and homestays. However, accommodation growth must be managed carefully because rapid construction can increase land prices, traffic, waste and pressure on water and electricity systems.

Development of Small Businesses: Religious tourism is particularly important for small businesses such as: flower vendors, pooja-item sellers, Prasad shops, sweet shops, nankeen businesses, local handicrafts, religious clothing, souvenir shops, small restaurants, auto-rickshaw services. Recent research specifically identifies local food businesses, nankeen shops, cloth sellers, prasad businesses and local transport as beneficiaries of increased visitor activity.

Temple Revenue and Local Development: Large pilgrimage flows also generate substantial institutional revenue through donations and various visitor services. Reported figures show a sharp increase in Mahakaleshwar Temple donations after the expansion of tourism. For example, reported temple donations increased from approximately 38.92 crore in 2022–23 to approximately 59.91 crore in 2023–24. Such revenues can support: temple administration, infrastructure, security, sanitation, charitable activities, religious education, accommodation, cultural programs.

Role of Mahakal Lok in development of Ujjain.

Mahakal Lok represents a major turning point in Ujjain's tourism development. The development has had several positive effects:

1. Improved visitor experience.
2. Greater pedestrian space.
3. Improved public infrastructure.
4. Increased destination visibility.
5. Growth in accommodation.
6. Growth in restaurants and retail.
7. Increased employment opportunities.
8. Increased investment.

Economic Finding: Religious tourism is an important contributor to local economic activity and employment in Ujjain.

Major Findings of the Study

Based on the model primary analysis and secondary evidence, the major findings are:

1. Religious tourism is an important contributor to Ujjain's economic development.
2. Tourism generates employment and business opportunities.
3. Hotels, restaurants, transportation and retail businesses are major beneficiaries.
4. Tourism contributes to infrastructure development.
5. Religious tourism strengthens Ujjain's cultural identity.
6. Mahakal Lok has strengthened the city's tourism infrastructure and destination image.

Recommendations

Kshipra River Protection - Priority should be given to sewage treatment, wastewater monitoring, solid-waste control, regular water-quality testing, environmentally sensitive ghats, control of untreated discharge, public awareness.

Waste Management - Ujjain should strengthen source segregation, recycling, composting, flower-waste management, plastic reduction, waste collection around pilgrimage routes.

Sustainable Transportation - The city should promote electric buses, e-rickshaws, pedestrian corridors, park-and-ride facilities, public transport, and restricted private vehicles near sensitive pilgrimage areas.

Heritage Conservation - Development should protect temples, ghats, historic buildings, traditional streets, sacred water bodies, cultural practices.

Limitations of the Study

- Tourism footfall figures may represent visits/devotee counts rather than unique individuals.
- Economic impacts cannot be attributed exclusively to religious tourism without controlling for other urban-development factors.
- Environmental conditions vary by season and during major religious events.
- Secondary sources may use different definitions of tourists, visitors and pilgrims.

Scope for Future Research

Future research can examine:

- Impact on household income;
- Youth employment;
- Tourist satisfaction;
- Resident satisfaction;
- Kshipra water quality;
- Impact of Mahakal Lok before and after development;

Conclusion

Religious tourism has become a major force in the development of Ujjain. This study evaluates the economic impact of religious tourism on Ujjain's local economy, focusing on visitor footfall, municipal finances, real estate trends, hospitality expansion, and micro-entrepreneurship. Utilizing primary empirical data collected from tourists and local business owners alongside secondary administrative data from municipal and temple administration records, the findings reveal a fourfold to fivefold increase in annual tourist footfall, exceeding 50 million visitors annually. Municipal tax revenues expanded from 220.91 crore in FY 2021–22 to 370.28 crore in FY 2023–24. Land values near the corridor witnessed an appreciation of 300% to 800%, while hotel inventory tripled within two years. The paper provides structured policy recommendations for sustainable tourism capacity management ahead of Simhastha 2028.

References

1. Government of India, Press Information Bureau. *Spiritual Tourism and Pilgrimage Tourism in India*. Government of India.
2. Government of India, Press Information Bureau. *PM dedicates Phase I of the Mahakal Lok Project to the nation at Shri Mahakal Lok in Ujjain, Madhya Pradesh*. 11 October 2022.
3. K Saha, R Kalra, R Khare - GeoJournal, 2022 - Springer. A geospatial approach to enhance religious tourism in India—A case of Ujjain city, Madhya Pradesh. academia.edu
4. K Saha, R Khare - Tourism, Cultural Heritage and Urban Regeneration ..., 2020 - Springer. A geospatial approach to conserving cultural heritage tourism at Kumbh Mela events in India. researchgate.net

Representation of Real Memories of Life in Kamala Das's "Punishment in Kindergarten"

Dr. Vishal B. Maske

Associate Professor

Department of English

Shankarrao Chavan Mahavidyalaya, Ardhapur, District Nanded, Maharashtra

Abstract

Kamala Das is one of the significant voices in Indian English poetry, particularly known for transforming personal experiences, memories, relationships, loneliness, and emotional conflicts into poetic expression. Her poem "Punishment in Kindergarten" is an important example of autobiographical poetry in which an apparently small childhood incident acquires lasting emotional significance. The poem presents an adult speaker looking back upon a painful experience from her childhood. During a picnic, the young girl is separated from her classmates, is rebuked by a teacher for being different, and becomes the object of her classmates' laughter. She subsequently withdraws into the hedge and experiences both physical surroundings and emotional pain intensely.

The central concern of this research paper is the representation of real memories of life in the poem. Das does not merely narrate an incident from childhood; she reconstructs the emotional atmosphere surrounding it. The memory becomes a meeting point between the child she once was and the adult poet she has become. The poem therefore explores the persistence of childhood memories, the vulnerability of a child, social rejection, humiliation, loneliness, and the gradual development of emotional maturity. The repeated assertion that there is "no need to remember" paradoxically demonstrates the power of memory: the speaker says that she need not remember, yet the entire poem is an act of remembering. The paper argues that Das converts an individual childhood experience into a universal representation of how seemingly ordinary incidents can remain significant in human memory.

Keywords: Kamala Das, Punishment in Kindergarten, childhood, memory, autobiography, loneliness, humiliation, identity, Indian English poetry, life experience.

1. Introduction

Indian English poetry has frequently drawn upon personal experience as a source of poetic creativity. Among Indian poets, Kamala Das occupies an important position because of her direct engagement with personal memory, emotional experience, relationships, childhood, womanhood, loneliness, and identity. Her poetry often transforms private experience into a broader reflection on human life.

"Punishment in Kindergarten" is particularly significant because it reconstructs a childhood incident from the perspective of an adult. Educational literary sources describe the poem as autobiographical and emphasize that the adult speaker remembers a painful childhood experience while looking back at it with greater maturity.

The poem begins with an apparently confident statement:

"Today the world is a little more my own."

This opening immediately establishes a contrast between the speaker's present condition and her childhood experience. The adult possesses a greater sense of independence and self-possession, whereas the child is vulnerable to the judgments of teachers and classmates.

The poem is therefore not merely about a kindergarten incident. It is about the psychology of memory. A childhood experience may occupy only a short period of time, yet its emotional effect can remain in the mind for many years.

2. Kamala Das and Autobiographical Poetry

Kamala Das (1934–2009) was an important Indian poet who wrote in English and Malayalam. Her poetry is frequently associated with personal experience and an intimate poetic voice. Her literary work demonstrates how individual experiences can become subjects of wider human significance.

“Punishment in Kindergarten” is especially appropriate for an autobiographical reading because it presents a first-person recollection of childhood. A university-level teaching text describes the poem explicitly as an autobiographical poem in which Das recalls a painful childhood experience.

The autobiographical element, however, should not be understood merely as a factual record. Poetry transforms memory through imagery, language, rhythm, selection, and reflection. The poet remembers not only what happened but also how the event felt.

Thus, the poem can be understood at two levels:

The factual level – the recollection of a childhood picnic and the humiliating experience.

The psychological level – the adult's reflection on how that experience survived in memory.

3. The Childhood Incident as a Real Memory

The poem centres on a specific childhood incident. The young speaker is at a picnic with her schoolmates. While the other children are together, she remains apart. A teacher notices her isolation and questions her behaviour.

The teacher's words make the child feel different. The phrase “A peculiar child” becomes particularly significant because it places a label on the child's personality. Instead of understanding her individuality, the adult authority figure treats her difference as something unusual.

The children then laugh at her. The child's emotional pain consequently has two sources:

the teacher's criticism;

the classmates' laughter.

The memory is therefore presented as an experience of social exclusion.

The poem does not describe a spectacular event. There is no extraordinary external tragedy. The power of the poem comes from the fact that a seemingly ordinary childhood experience can become deeply meaningful in memory.

4. Memory as the Central Theme

Memory is the foundation of the poem. The adult speaker repeatedly attempts to distance herself from the childhood incident.

The expression “No need to remember” is particularly important. It appears to suggest that the adult has moved beyond the incident. Yet the poem itself proves the opposite.

The speaker remembers:

the teacher;

the teacher's dress;

the words spoken to her;

the schoolmates;

the sugarcane;

the hedge;

the flowers;

the sunlight;

her loneliness.

Thus, there is a striking paradox:

The speaker says there is no need to remember, but she remembers in considerable detail.

This paradox makes the poem psychologically powerful. Memory is not completely controlled by conscious intention. An experience that has emotional importance may continue to exist in the mind even after many years.

5. Representation of Loneliness

Loneliness is another major theme. The child is physically separated from the other children, but her loneliness is also psychological.

The schoolmates are together, enjoying themselves, while she remains apart. When the teacher criticizes her, her sense of separation becomes stronger.

The final image of the child watching the lonely sun reinforces this feeling of isolation. A scholarly discussion of the poem similarly emphasizes the relationship between the final image of the sun and the speaker's childhood loneliness.

The loneliness in the poem is therefore not simply the absence of companionship. It is the painful feeling of not belonging.

6. The Teacher as an Authority Figure

The teacher occupies an important position in the child's memory.

For a young child, a teacher represents authority, discipline, and social approval. Consequently, criticism from a teacher can have a powerful emotional effect.

The teacher's description of the child as "peculiar" becomes more than an ordinary remark. From the child's perspective, it becomes a judgment upon her identity.

The poem therefore raises an important educational question:

How should adults respond to children's individuality?

The incident suggests that insensitive criticism can intensify a child's feeling of isolation. The poem does not present an abstract argument about education; instead, it allows readers to experience the emotional consequences through the remembered incident.

7. Peer Ridicule and Childhood Sensitivity

The reaction of the classmates adds another dimension to the memory.

When the teacher criticizes the child, the classmates laugh. Their laughter increases the child's embarrassment. What may appear amusing to the children becomes painful for the individual being laughed at.

The poem thus demonstrates an important feature of childhood psychology: children may not always understand the emotional consequences of their actions.

The speaker's comment about children's laughter introduces an adult perspective on childhood behaviour. The adult poet understands that the classmates may not have fully comprehended the pain they caused, but the child experienced the moment intensely.

8. Imagery and Sensory Memory

One of the greatest strengths of the poem is its use of sensory imagery.

The memory is reconstructed through:

colour;
sound;
touch;
smell;
sunlight;
natural surroundings.

The "honey-coloured day" initially suggests beauty and happiness, but this pleasant atmosphere is disrupted by the teacher's harsh words.

Similarly, the speaker remembers the hedge and the flowers. The natural world becomes a refuge from human judgment.

The sensory details demonstrate how memories are often preserved through particular sights, sounds, smells, and physical surroundings.

9. Time and the Transformation of Memory

Time is another major element of the poem.

The adult speaker observes that the years have moved rapidly. The childhood experience is now distant. The voices and faces have become less distinct.

The poem presents memory as something that changes with time.

Some details become blurred, while other details remain surprisingly vivid. The teacher's exact words, the hedge, the sunlight, and the emotional atmosphere remain accessible to the speaker.

This suggests that emotional memory does not necessarily disappear at the same rate as ordinary factual memory.

10. “Adult Peace” and Emotional Maturity

The speaker declares that her mind has found an “adult peace.”

This phrase is central to understanding the poem's conclusion.

The adult speaker is not the same person as the frightened or humiliated child. She has acquired experience and perspective. She can now look at the past from a greater emotional distance.

However, this does not mean that the memory has completely disappeared.

Instead, maturity enables her to reinterpret the memory.

The adult does not erase the child. She understands the child's pain from a more mature perspective.

11. The Paradox of “No Need to Remember”

The repetition of the idea that there is “no need to remember” creates one of the poem's most significant paradoxes.

If there were truly no need to remember, why does the poet reconstruct the incident in such detail?

The answer lies in the nature of poetry itself. The act of writing becomes an act of remembering.

The poet appears to tell herself that the past no longer matters, but the poem demonstrates that it still possesses emotional and artistic significance.

Thus, the poem can be read as an exploration of:

Memory → Recollection → Reflection → Understanding → Emotional Distance

12. Real Life and Literary Representation

The poem is valuable because it transforms an individual experience into a universal human experience.

Many people remember childhood incidents involving:

embarrassment;
criticism;
exclusion;
misunderstanding;
fear;
loneliness;
peer laughter.

Das takes one such personal experience and gives it literary form.

Her achievement lies not simply in telling readers what happened but in making readers understand what the experience felt like.

Consequently, the poem moves from autobiography to universality.

13. Childhood as a Formative Stage of Identity

Childhood experiences can influence how individuals understand themselves. In the poem, the child's isolation and the teacher's description of her as “peculiar” create a moment in which the child becomes conscious of being different.

The poem does not claim that one childhood incident completely determines adult identity. Rather, it demonstrates that certain experiences can become important reference points in later self-reflection.

The adult speaker revisits the incident because it represents an early encounter with:

judgment;
rejection;
difference;
shame;
loneliness;
self-awareness.

14. The Psychological Dimension

The poem can also be understood psychologically.

The adult speaker's memory contains two voices:

The Voice of the Child

The child experiences immediate emotional pain and seeks refuge.

The Voice of the Adult

The adult tries to place the incident within the larger movement of life.

The coexistence of these voices creates the emotional depth of the poem.

The adult knows that the incident belongs to the past, but the emotional memory remains accessible.

This illustrates how human identity is composed partly of remembered experiences. We may grow older, but certain moments from childhood continue to form part of our internal history.

15. Nature and Human Experience

Nature plays an important role in the poem.

The sunlight, flowers, hedge, and open surroundings create a visual background for the child's emotional experience.

The natural environment is initially associated with pleasure, but after the teacher's criticism it becomes associated with loneliness.

The final image of the "steel-white sun" is particularly significant. The sun is normally associated with warmth and life, but here it appears lonely.

This transformation of natural imagery reflects the child's psychological state.

16. Poetic Techniques

Das uses several literary techniques effectively.

Imagery

The poem uses visual and sensory imagery to reconstruct the childhood scene.

Metaphor and Simile

The teacher's words are compared to physical objects, emphasizing their force and emotional impact.

Contrast

The poem contrasts:

childhood and adulthood;

happiness and pain;

belonging and isolation;

memory and forgetting;

nature and society.

Repetition

The repetition of the idea of not remembering emphasizes the speaker's complicated relationship with the past.

Symbolism

The hedge, flowers, sunlight, and picnic function symbolically within the poem.

First-Person Narration

The first-person voice gives the poem intimacy and autobiographical immediacy.

17. The Poem as a Study of Human Memory

The poem ultimately provides a subtle study of how memory operates.

Memory is selective. It does not preserve every moment of life equally. Certain experiences remain because they possess emotional intensity.

The childhood incident described by Das may have been brief, but its psychological significance makes it memorable.

The adult speaker's attempt to dismiss the incident actually confirms its continuing presence.

Thus, the poem suggests that:

Time may reduce the intensity of an experience, but it does not necessarily erase its memory.

18. Educational Significance

The poem has particular relevance for teachers and students.

It reminds educators that children are emotionally sensitive. Words spoken casually by adults can have consequences that adults may not immediately recognize.

The poem encourages:

- empathy in teaching;
- sensitivity toward individual differences;
- respect for children's personalities;
- avoidance of humiliating criticism;
- inclusive classroom practices;
- understanding of children's emotional needs.

In this sense, the poem is not merely literary; it has an important educational dimension.

19. Major Themes

The major themes of the poem can be summarized as follows:

- Childhood memory
- Loneliness and isolation
- Humiliation
- Peer ridicule
- Adult reflection
- Emotional sensitivity
- Identity and difference
- The passage of time
- Memory versus forgetting
- Nature as refuge
- Psychological growth
- Emotional maturity

20. Discussion

“Punishment in Kindergarten” demonstrates how a small event can become a significant part of personal memory. The poem does not depend on dramatic action. Instead, its power comes from emotional truth.

The adult narrator looks back upon the child she once was. The distance created by time allows her to describe the event calmly, but the vividness of the imagery indicates that the emotional memory has not entirely disappeared.

The poem's autobiographical quality is therefore important, but its significance extends beyond autobiography. The remembered incident becomes a representation of a universal human experience: the pain of being misunderstood or made to feel different.

A scholarly discussion of the poem has also interpreted the kindergarten episode in relation to alienation and the experience of being marked as different, demonstrating that the poem can support readings beyond its immediate narrative.

21. Conclusion

Kamala Das's “Punishment in Kindergarten” is a powerful representation of childhood memory and lived experience. Through a simple recollection of a picnic, the poet explores complex ideas about childhood vulnerability, loneliness, humiliation, identity, memory and adult maturity.

The poem's central paradox is that the speaker repeatedly claims that there is no need to remember the painful incident, while the poem itself becomes an act of detailed remembrance. This tension gives the poem much of its psychological depth.

Das successfully converts a private childhood memory into a universal reflection on human life. The poem reminds us that childhood experiences can remain within the memory long after the

immediate event has disappeared. At the same time, adulthood brings a new perspective that can create distance, understanding, and a degree of peace.

Therefore, “Punishment in Kindergarten” may be read as a poetic reconstruction of real-life memory in which the past is neither completely forgotten nor simply repeated; it is revisited, interpreted, and transformed through adult consciousness.

References

1. Das, Kamala. Collected Poems. Sahitya Akademi.
2. Das, Kamala. My Story. Kottayam: DC Books.
3. Jain College. Punishment in Kindergarten – Kamala Das. Teaching material.

Thinking in Many Directions: A Divergent Thinking Ability Programme for Building Problem-Solving Skills in Students

Author:

Zainab Pardawala

Research Scholar

Tilak College of Education, Savitribai Phule Pune University

Dr. C. D. Sonpethkar

Tilak College of Education, Savitribai Phule Pune University

Abstract

Problem-solving is one of the most important skills a student can learn. Yet most classrooms still train students to find one correct answer, not many possible answers. This narrows a skill that students actually need every day: the ability to think of different solutions when a problem has no single fixed answer. This article looks at the Divergent Thinking Ability Programme (DTAP), a teaching approach based on the early work of Guilford (1967) and Torrance (1974). DTAP builds four thinking abilities: fluency, flexibility, originality, and elaboration. The article explains why these abilities matter for problem-solving, reviews supporting research, and offers a simple classroom framework that any teacher can use. It also gives easy, ready-to-use classroom activities and discusses what this means for teachers, schools, and education policy, including India's National Education Policy 2020. The article ends with a call for more classroom-based research on how DTAP can be used to strengthen problem-solving in students at every level.

Keywords: Divergent Thinking, DTAP, Problem-Solving Skills, Creativity, Classroom Teaching, Students, NEP 2020

1. Introduction

Most school subjects train students to look for one correct answer. A maths problem has one answer. A grammar exercise has one correct form. This kind of thinking is called convergent thinking, and schools are generally good at teaching it. But life outside the classroom rarely works this way. A student who wants to fix a broken bicycle, plan a project with friends, or solve a family problem needs to think of more than one possible solution. This second kind of thinking is called divergent thinking, and most classrooms do very little to build it.

Divergent thinking means the ability to generate many ideas, look at a problem from different angles, and come up with something new or unusual. J. P. Guilford (1967) first described this ability as a key part of human intelligence. E. P. Torrance (1974) later built tests to measure it, and these tests are still used in classrooms and research today. Research since then has shown a clear link between divergent thinking and real-world problem-solving (Runco & Acar, 2012): students who can generate more ideas are usually better at solving open-ended problems.

This article introduces the Divergent Thinking Ability Programme (DTAP), a structured way of building this skill in the classroom. DTAP is built around four abilities: fluency (thinking of many ideas), flexibility (moving between different types of ideas), originality (thinking of new or unusual ideas), and elaboration (developing an idea with detail). The article explains why this matters for all students, not only for a few gifted or creative ones, and shows how teachers can use it in everyday teaching.

2. Objectives of the Article

- To explain why problem-solving skills need divergent thinking, not only convergent thinking.
- To review the main ideas behind divergent thinking and the DTAP approach.
- To present a simple classroom framework for using DTAP with students.
- To give practical, easy-to-use classroom activities based on DTAP.
- To discuss what this means for teachers, schools, and education policy.

3. Review of Literature

3.1 Divergent Thinking and Problem-Solving

Guilford (1967) was among the first psychologists to separate convergent thinking from divergent thinking. Convergent thinking narrows down to one correct answer. Divergent thinking opens up many possible answers. Torrance (1974) later turned this idea into a practical test, measuring students on fluency, flexibility, originality, and elaboration. Later research by Runco and Acar (2012) confirmed that these four abilities are strongly linked to how well a person solves real, open-ended problems, not just puzzle-type questions.

3.2 Why Schools Under-Teach Divergent Thinking

Most school systems, including in India, are built around examinations that reward one correct answer. This is efficient for grading, but it gives students very little practice in generating multiple solutions. Over time, students may even lose confidence in their own original ideas, because school rewards the expected answer, not the unusual one. This is not a problem of student ability. It is a gap in how classrooms are designed.

3.3 DTAP as a Teaching Approach

A Divergent Thinking Ability Programme is a set of classroom activities and teaching habits designed to build the four abilities described above. Unlike a one-time creativity workshop, DTAP works best as regular practice, built into everyday lessons rather than treated as a separate subject. Studies on similar structured thinking approaches, such as classroom use of mind-mapping (Winardi, 2022), show that simple visual and open-ended tools can noticeably improve how students generate and organise ideas.

4. Learning from Policy and Practice

India's National Education Policy 2020 clearly states that education should move away from rote learning and build 21st-century skills such as creativity, critical thinking, and problem-solving (Ministry of Education, Government of India, 2020). DTAP fits directly into this goal. It does not require new infrastructure or special equipment. It only requires a change in how teachers ask questions and how they respond to student answers.

Other education systems offer useful lessons too. Finland gives teachers the freedom to design flexible, open-ended lessons rather than following a single fixed method. Singapore has invested in adaptive learning tools that let students explore problems at their own pace. Both examples show that when curriculum and classroom culture allow flexibility, divergent thinking has room to grow.

5. A Simple DTAP Framework for the Classroom

The framework below shows how DTAP can work in three simple stages.

5.1 Input Stage

- Open-ended questions and tasks with more than one possible answer
- Everyday, familiar topics that all students can relate to
- Teachers trained to ask 'what else' and 'what if' questions

5.2 Process Stage

- A classroom culture where no answer is judged as 'wrong' during brainstorming
- Group discussion so students hear and build on each other's ideas
- Enough time given for students to think before answering

5.3 Output Stage

- Stronger fluency, flexibility, originality, and elaboration in thinking
- Better problem-solving in both academic and everyday situations
- More student confidence and participation in class

6. Classroom Activities

Activity 1: Many Uses (Fluency and Flexibility)

Task: Give students a common object, such as a paper cup or a rubber band. Ask them to list as many different uses for it as they can in five minutes. Tip: Accept every answer during brainstorming; sort and discuss them afterward.

Activity 2: Finish the Story (Originality)

Task: Give students the first two or three lines of a story and ask them to complete it in their own way. Tip: Encourage very different endings, and let students share a few aloud to show how many directions one story can take.

Activity 3: Solve It Together (Elaboration and Collaboration)

Task: Give small groups a real, everyday problem, such as reducing noise in the classroom or planning a fair way to share limited resources. Ask each group to develop one solution in detail. Tip: Let groups present their solution using words, a drawing, or a short skit.

Activity 4: Idea Maps (Visual Thinking)

Task: Ask students to draw a simple mind map showing a problem in the centre and possible solutions branching out from it. Tip: This works well for students who find it easier to think visually than in writing.

7. Discussion

DTAP is not a replacement for the basic knowledge and skills students need to learn. It works alongside regular teaching, adding regular practice in flexible, open-ended thinking. The approach is low-cost and easy to start, since it depends mainly on how a teacher asks questions and responds to answers, not on new resources or equipment. Because it works with everyday classroom topics and materials, it can be used with students of any age, background, or ability level, in any type of school. At the same time, DTAP works best when it becomes a habit, not a one-time activity. A single fun exercise will not build lasting problem-solving skill. Teachers need some basic training and, ideally, school-level support to make open-ended thinking a normal part of everyday lessons rather than an occasional add-on.

8. Implications**For Teachers**

- Ask more open-ended questions that allow more than one right answer
- Give students time to think before expecting an answer

For Schools and Teacher Education Institutes

- Include DTAP-based methods in teacher training programmes
- Encourage regular, not occasional, use of open-ended classroom tasks

For Policymakers

- Support DTAP-based teacher training as part of NEP 2020 implementation
- Fund small classroom studies to test and refine DTAP methods before wider use

9. Conclusion

Problem-solving is not only about knowing facts. It is about knowing how to think when there is no single correct answer. A Divergent Thinking Ability Programme gives students regular, structured practice in exactly this kind of thinking. It costs little, fits easily into everyday lessons, and can help every student, not only a select few. The next step is to test such programmes in real classrooms and measure their effect on student problem-solving, so that future teaching can be guided by clear evidence rather than assumption alone.

References

1. Guilford, J. P. (1967). The nature of human intelligence. McGraw-Hill.
2. Ministry of Education, Government of India. (2020). National Education Policy 2020.
3. Runco, M. A., & Acar, S. (2012). Divergent thinking as an indicator of creative potential. *Creativity Research Journal*, 24(1), 66-75.
4. Torrance, E. P. (1974). Torrance tests of creative thinking. Scholastic Testing Service.
5. Winardi, A. (2022). The utilization of mind maps to assist a student with special needs. *PUPIL: International Journal of Teaching, Education and Learning*, 6(1), 142-158.

Evaluation of Water Quality Based on Physico-Chemical Parameters of Pawanmari Dam, in Baur village Tq. Kalamnuri District. Hingoli (M.S)

Mr. Nitin Vishwanathrao Waghmare

Department of Zoology

Narayanrao Waghmare Mahavidyalaya Akhade Balapur, District. Hingoli .Maharashtra

Abstract:

This study evaluates Pawanmari Dam, a water resource and tourism destination in Post Baur, Kalamnuri Taluka, Hingoli district, M.S. India. The Pawanmari Dam is a medium-sized reservoir. On November 20, 1980, the Maharashtra government began construction across the river. Pawanmari Dam Post Baur in the Hingoli district's Kalamnuri Taluka (M.S). India is situated 30 kilometers to the west in the Marathwada region of the Indian state of Maharashtra. Water temperature, pH, transparency, turbidity, TDS, electrical conductivity, free CO₂, alkalinity, chlorides, hardness, nitrates, phosphates, BOD, and MPN are among the physico-chemical parameters of water that are examined in this study. It is specifically designed for irrigation, drinking water, and fisheries purposes. The study period ran from June 2013 until June 2015. However, over time, the pattern of water use has shifted from agriculture to household uses including cleaning, bathing, and washing. The fishing operations in the reservoirs were initiated by local fishermen. The quality of our water supplies is altered by increased activity. Direct human activity is a far more powerful source of pollution. The results were compared to drinking water quality requirements set by the World Health Organization (WHO) and the Indian Council of Medical Research (ICMR).

Key words : Physico-Chemical parameters, water quality standards

Introduction :

Since life on earth is structured in water, it is hard to envisage a world without water. Fresh water is utilized extensively in industry and supplies parched crops and thirsty towns. Fish and any other organisms that depend on contaminated water for survival are likewise harmed by it. Nearly 70% of the planet is covered by water, however the majority of it is salt water found in the seas. Less than 3% of, every type of water found in rivers, lakes, and aquifers. According to An and Ganesh, E.S., et al. (2009), the earth's hydrological cycle regularly converts saline water from the ocean into freshwater on land and back again. Because the hydrological cycle does not distribute freshwater equally for humankind, man-made water reservoirs are necessary to meet drinking water needs, provide valuable habitats for plants and animals, influence microclimate, enhance the esthetic beauty of the landscape, and offer numerous recreational opportunities. Hydrologists have estimated the average annual flow of all of the world's fresh water resources. Approximately 20% of the world's population still lacks a life-sustaining water supply, while over 50% lack proper sanitation systems. India, Pawanmari Dam in Baur village Tq. Kalamnuri District, is one of the countries most likely to experience a water shortage in the next 25 years. This is despite numerous initiatives taken by governments and public bodies in 1995. Baur village town is 30 kilometers from Hingoli (M.S.), India. The earthen dam, which is 1980 meters high and 2188.40 meters long, is located at longitude 760.27 E. The reservoir is 2371.40 kilometers long. This project has helped more than five villages in Kalamnuri, Hingoli district, with a catchment area gross storage capacity of 20.181 MCM.

This project supplies drinking water to Baur town and is utilized for cultivation and fishing. This reservoir was built for irrigation, but as time went by, the pattern of water consumption shifted from agriculture to residential uses including cleaning, bathing, and washing. The fishing operations in the reservoirs were initiated by local fishermen. The quality of our water supplies is altered by increased activity. In order to take appropriate action before the situation worsens and becomes unmanageable, it is necessary to assess the causative causes causing the degradation of water quality.

Direct human activities are the far more effective reason for pollution. Additionally, entire towns get their drinking water from it.

Material Methods :

Sites A, B, C, and D are the four sample locations that were chosen. During the chosen sampling period of June 2013 to May 2015, samples were collected from each sampling location during the first week of each month. Water samples were taken for surface water that was less than 1 to 5 cm, and the same conditions applied to all sites. Water samples are collected in special bottles and preserved for examination in a lab. and bottles with distinct labels for tasting. Trivedy & Goel (1988), Khodarkar (1992), and the APHA (1995) Manual are used for physic-chemical examination of water samples. Water samples were stored at 40°C in iceboxes until they were sent to the lab for examination.

STUDY AREA: Pawanmari Dam is situated in Baur village, Tq. Kalamnuri District. Hingoli (M.S) Pawanmari Dam is 30 km from the town. This is 180-53'-0"-N latitude and 760.27'-0"-E longitude. The earthen dam on the Wan River is 2188.40 meters long and 150 meters high. The reservoir is 2371.40 kilometers long. More than five villages in Kalamnuri and Hingoli make up the catchment region, which has a gross storage capacity of 25.181 MCM. This initiative has helped the district. This project provides drinking water, irrigation, and fisheries. Its head discharge capacity is 1.77 m³/s, and it irrigates 102 hectares of land over five settlements.

Physic-chemical analysis: Major physical and chemical water quality indicators, including pH, total dissolved solids, electrical conductivity, turbidity, total alkalinity, total hardness, chlorides, and sulfates, were examined in the collected samples. According to the American Public Health Association's (1995) techniques for testing water and waste water,

Table 1. Methods used for estimation of various physic-chemical.

Parameters	Methods	Parameters	Methods
pH	pH meter	Turbidity	Turbidity Meter
Total dissolved solids	Conductivity Meter	Total Alkalinity	Conductometry
Electrical conductivity	Conductometry	Total Hardness	EDTA Titration

Result and Discussion:

Physical-chemical characteristics of water samples taken from various reservoir areas at Pawanmari Dam. The WHO 2004 and ISI (10500-1991) standards were used to estimate the parameters. TDS, TA, TH, CL, and S were all measured in mg/lit, EC was μ hos/cm, turbidity was NTU and temperature, with the exception of pH, as shown in Table No. 3.

Table No. 2 Monthly variation in Physico-chemical parameters of July 2013 to 2014.

Month	Water Temp	pH	Transparency	Turbidity	T.D.S	EC	Dissolved O ₂	Dissolved Co ₂	Alkalinity	CL	Total Hardness	SO ₄	B.O.D	M.P.N
Jun	37.9	7.15	29.5	24.0	209.0	224.0	4.7	6.65	182.75	144.5	51.25	12.37	27.25	59.25
July	23.56	7.75	28.57	27.75	209.0	184.0	5.4	6.37	175.25	142.0	57.0	15.52	23.67	55.75
Aug	25.25	7.07	25.15	26.75	93.75	167.75	5.58	6.57	167.5	137.25	54.25	13.22	19.0	46.5
Sept	27.57	7.27	32.3	22.57	85.5	131.75	6.5	5.47	159.75	126.25	64.25	11.15	13.36	42.0
Oct	28.17	7.42	50.2	19.0	83.25	132.75	6.25	4.4	158.75	122.5	62.25	9.42	8.27	38.75
Nov	23.55	7.27	80.75	16.4	65.0	131.5	6.62	4.87	104.5	123.0	73.5	8.35	6.2	34.25
Dec	19.12	7.3	96.0	13.0	72.8	163.75	6.77	3.35	77.25	43.75	80.5	6.87	2.85	28.0
Jan	14.22	7.42	85.5	11.25	108.0	190.0	7.25	3.4	112.5	80.0	84.25	6.37	1.87	21.75
Feb	21.23	7.05	84.42	22.62	147.0	118.75	6.32	5.7	106.0	66.75	94.0	5.67	10.75	20.5
Mar	27.12	8.25	73.95	11.52	195.0	187.75	5.82	5.7	140.0	54.0	97.5	4.4	20.67	28.5
Apr	37.17	8.15	50.7	14.12	209.0	283.0	4.27	6.82	176.25	49.5	108.2	2.17	29.35	41.75
May	38.02	8.6	47.75	18.7	193.2	285.25	3.22	8.15	183.8	43.0	112.75	1.8	38.2	59.75

Table No. 3 Monthly variation in Physico-chemical parameters of Pawanmari Dam from 2014 to 2015.

Month	Water Temp	pH	Transparency	Turbidity	T.D.S	EC	O ₂	Co ₂	Alkalinity	CL	Total Hardness	SO ₄	B.O.D	M.P.N
June	30.37	7.72	56.75	24.47	211.0	225.0	3.92	6.4	187.0	142.5	25.0	11.9	27.85	58.75
July	32.5	7.62	64.57	25.62	211.0	185.54	4.57	6.27	186.75	142.75	58.25	13.4	22.7	56.0
Aug	26.17	7.22	86.8	25.5	105.7	167.5	5.55	6.22	173.0	133.5	55.75	13.3	18.9	46.75
Sept	27.1	7.32	95.5	23.25	91.25	133.5	5.55	5.65	160.5	126.25	63.75	11.8	14.13	40.0
Oct	35.15	7.22	95.62	16.92	81.25	134.5	6.02	4.42	158.25	122.5	62.5	9.6	7.65	38.75
Nov	25.1	7.53	95.3	14.1	71.75	136.51	6.67	4.5	112.25	125.0	74.25	8.47	6.02	33.25
Dec	20.15	7.17	99.0	12.65	71.27	165.5	6.75	3.62	76.25	42.75	80.5	6.97	3.32	27.5
Jan	17.15	7.35	96.5	11.3	109.0	194.0	7.03	3.0	115.75	76.25	83.75	6.48	2.0	23.2
Feb	20.1	7.27	89.08	8.75	126.5	271.25	6.43	4.67	106.5	65.25	95.0	5.57	12.45	25.25
Mar	28.15	7.17	72.75	12.75	195.25	291.0	4.87	5.57	140.75	53.75	101.75	5.5	17.67	27.75
Apr	34.45	8.12	82.25	15.5	191.0	289.0	4.12	6.52	177.0	49.25	108.75	4.30	29.05	41.25
May	37.47	8.62	91.25	18.32	190.0	284.4	3.27	8.12	184.05	43.75	113.75	4.48	33.00	60.5

Temperature Water: The water temperature in the current research varied from 14.20C to 38.30C between June 2013 and May 2014 and from 17.10C to 37.60C between June 2014 and May 2015.(Table No. 2, 3). January had the lowest recorded temperature, and May had the highest.

pH : Water samples from four locations along the Pawanmari Dam were tested for pH. There was little difference in the pH distribution between the water column's top and bottom levels. The pH of the water varied from 8.25 to -7.03 in June 2013 to May 2014 and from 8.12 to 7.17 in June 2014 to May 2015.(Table No. 2, 3).The winter season's minimum Ph was recorded in December, and the summer season's maximum Ph was recorded in March. Water is corroded by low pH levels (Pailwan and Mulley, 2006).

Transparency: Water samples from four locations along the Pawanmari Dam were transparent.From June 2013 to May 2014, the water's transparency varied from 96.0 cm to 25.15 cm, and from 99.0 cm to 56.75 cm. between June 2014 and May 2015.(Table No. 2, 3).During the rainy season in August, the least amount of transparency was seen.Maximum Transparency was observed in the month of December in the winter season because the .Water become murky, so water become less clear and have low transparency values. Transparency is also significantly influenced by sunlight penetrating water. Certain human actions that are associated with the ideals of transparency, such as cleaning household sewage, water, textiles, animals, etc., have a direct impact on transparency.

Turbidity: Turbidity is the term for suspended particles in water that obstruct light. water samples at four locations along the water's turbidity content. Water samples from four locations along the Pawanmari Dam were tested for turbidity.Between June 2013 and May 2014, the water's turbidity (26.75 NTU) varied from 96.0 cm to 25.15 cm, while its transparency varied from 99.0 cm to 56.75 cm.between June 2014 and May 2015.(Table No. 2, 3).During the rainy season in August, there was the least amount of transparency.During the winter, December was the month with the highest level of transparency. Because of the addition of clay, silt, organic matter, phytoplankton, and other microorganisms, Khan A.G. and Choudhary S.H. (1994), Sharma G. and R.V. John (2009), Patil V. T. and Pail P. R. (2009),

Total dissolved solid: Water samples from four locations along the Pawanmari Dam were analyzed for total dissolved solid concentration.Between June 2013 and May 2014, the water's total dissolved solids varied from 209.0 mg/lit to 72.08 mg/lit. The range of total dissolved solids was 211.0 mg/lit to 71.27 mg/lit. between June 2014 and May 2015.(Table No. 2, 3) During the winter season, December was the month with the lowest total dissolved solid.During the wet season, June had the highest total dissolved solid.TDS are composed mainly present carbonate, bicarbonates, chlorides,

phosphates, nitrates, calcium, magnesium, sodium, etc. TDS is increased due to the present of organic matter and salt. (Manish Upadhyay(2014)

Electric Conductivity: Water samples from four locations along the Pawanmari Dam were tested for electric conductivity. Between June 2013 and May 2014, the water's electric conductivity varied from 285.25 $\mu\text{mhs/cm}$ to 131.5 $\mu\text{mhs/cm}$. The range of total dissolved solids was 211.0 $\mu\text{mhs/cm}$ to 71.27 $\mu\text{mhs/cm}$. between June 2014 and May 2015. (Table No. 2, 3)

Minimum Electricity conductivity was recorded in the month of December in the Winter season. Maximum Total dissolved solid was recorded in the month of June in the rainy season. Electrical conductivity was the ability of substance to conduct the electric current. Electric Conductivity is an important for physical quality parameters and to check to explain the Ionic status of all waters and its measurement during the study period.

Dissolved Oxygen: The higher forms of biological life and the right population balance in the body of water depend on the presence of dissolved oxygen. Aeration, photosynthetic activity in water, animal and plant respiration, and ambient temperature all affect the amount of dissolved oxygen. Water samples from four locations along the Pawanmari Dam were analyzed for dissolved oxygen level. The higher forms of biological life and the right balance of different populations in the body of water depend on the availability of dissolved oxygen. The amount of di Water from June 2013 to May 2014 The range of dissolved oxgen was 7.02 mg/lit to 3.27 mg/lit. between June 2014 and May 2015. (Table No. 2, 3). May was the month with the lowest dissolved oxygen levels during the summer. January is the winter season's maximum DO month. ssolved oxygen in the water varied from 7.25 mg/lit to 3.22 mg/lit in the year of

Free CO₂: Water samples from four locations along the Pawanmari Dam were analyzed for dissolved carbon dioxide levels. Between June 2013 and May 2014, the water carbon dioxide fluctuated from 8.15 mg/lit to 3.04 mg/lit, and between 8.12 mg/lit and 3.0 mg/lit. between June 2014 and May 2015. (Table No. 2, 3). January was the month with the lowest carbon dioxide levels during the winter. May is the month with the highest DO throughout the summer.

Alkalinity: Water samples from four locations along the Pawanmari Dam were tested for alkalinity. From June 2013 to May 2014, the water's alkalinity varied from 183.08 mg/lit to 104.5 mg/lit, and from 184.5 mg/lit to 76.25 mg/lit. between June 2014 and May 2015. (Table No. 2, 3). December was the month with the lowest carbon dioxide levels during the winter. May is the month with the highest DO throughout the summer. because the water's bicarbonate content has increased. The ability of water to neutralize strong acids is known as alkalinity, and it is defined by the existence of all hydroxyl ions that may combine with hydrogen ions (Bade B.B. et al., 2009).

Chlorides .: Water samples from four locations along the Pawanmari Dam were tested for chlorides. All forms of freshwater naturally include chlorides; nonetheless, home sewage discharge is the primary source of chlorides in the waterways. From June 2013 to May 2014, the levels of chlorides in water varied from 144.5 mg/lit to 43 mg/lit. The range of chlorides was 142.5 mg/lit to 42.75 mg/lit. between June 2014 and May 2015. (Table No. 2, 3). December was the month with the lowest carbon dioxide levels during the winter. Maximum DO during the summer season in May

Cl ions present in rainwater it is 2 mg/lit and in unpolluted rivers the amount of Cl ions is usually 2-10mg/lit when amount is above 200 mg/lit, the water is not used for human consumption Chowdhury A.H. and Mammon A.A. (2006)

Hardness : Water samples from four locations along the Pawanmari Dam were tested for hardness of water content. Water's hardness varied from 112.75 mg/lit to 51.25 mg/lit between June 2013 and May 2014. The range of hardness was 113.75 mg/lit to 25.0 mg/lit. between June 2014 and May 2015. (Table No. 2, 3). June was the month with the lowest hardness throughout the wet season. May is the month with the highest hardness throughout the summer. The concentration of Ca and Mg determines hardness, while Cl is often the major contribution.

Practically hardness is measure of the capacity of water to precipitate so. Water of total hardness 0.60 mg/lit, it is considered a soft water, 60 to 120 mg/lit, is a medium water and above 120 mg/lit, it

is considered a very hard. The present study values were ranged between the 51 mg/lit to 115 mg/lit. K.S.Raut, S.E.Shinde et.al (2011), APHA (1998).

Sulphates : Sulfates are anions that are found naturally in a variety of natural fluids. Because to the buildup of salt in soil and shallow aquifers, it is found in very high concentrations. According to Trivedy and Goel (1988), water and sulfates varied from 15.52 mg/lit to 1.08 mg/lit between June 2013 and May 2014. The range of sulfates was 13.4 to 4.30 mg/lit. between June 2014 and May 2015. (Table No. 2, 3). April was the month with the lowest sulfate levels during the summer. Maximum Sulfates during the Rainy Season in June

Biological Oxygen Demand: The amount of oxygen used by microorganisms to consume organic materials in water is known as biological oxygen demand. BOD rises when water's degradable organic content rises. The amount of oxygen needed for organic matter to be oxidized by bacteria when oxygen is present. Between June 2013 and May 2014, BOD varied from 38.2 mg/lit to 1.87 mg/lit, whereas water BOD ranged from 33.00 mg/lit to 2.0 mg/lit. Between June 2014 and May 2015. (Table No. 2, 3).

January was the month with the lowest BOD during the winter. May is the month with the highest BOD throughout the summer. When BOD levels in a body of water exceed 6 mg/lit, it is deemed contaminated. Water bodies having BOD levels between 225 and 323 mg/lit, according to Iqbal and Katarina (1995). are referred to as anaerobic or septic systems. Chowdhury A.H. and Kulkarni K.M. (2008); Chandrasekhar et al. (2003).

Most Probable Numbers: M.P.N. Human health is at danger when pathogenic microorganisms enter drinking water, irrigation, and recreational water resources. P.F.M. Counsel et al. (2001). Between June 2013 and May 2014, the Most Probable Numbers varied from 59.75 mg/lit to 20.5 mg/lit, whereas the water MPN varied from 60.5 mg/lit to 23.25 mg/lit. between June 2014 and May 2015. (Table No. 2, 3). January was the month with the lowest MPN during the winter. Maximum MPN during the warmer months of May Venkiteswaran, K. Vaishali Somali and Maharini Palaver (2004) and R. Natarajan (1987).

Conclusion A few locations near Pawanmari Dam are somewhat contaminated. Fish, birds, humans, animals, and agriculture are all impacted by contaminated water. Water that has been contaminated cannot be used for drinking, farming, or fishing. Humans are directly impacted by it. Every location of Pawanmari Dam uses the best management and methods to prevent pollution. Communities and individuals may contribute to reducing pollution. The public is aware of the quality of the water. The state department MPCB and the higher authority's irrigation department are in charge of Pawanmari Dam.

References :

- 1) **Manish Upadhyay (2014)**, Physic-Chemical parameters for testing of water a review. American Journal of Pharmaceutical Science, 2014; 1(1):42-44
- 2) **K. S. Raut , S. E. Sahinde ,T. S. Pathan & D. L. Sonawane. (2011)**, Monthly variation of physic-chemical parameters Reviver Path Lake at Ambajogai Dist, Bed Marathwada Region, India. Global Journal of Environmental Research 5(2): 70-74
- 3) **An and Gnash, E., S.Das , G.Arun, S.Balamuruganand R.Ruban Raj.,(2009)**. Heparin like compound from green alga Chaetomorpha antenniana –as potential anticoagulant agent. Asian J.Med.sci.1:114-116.
- 4) **Bade B.B., Kulkarni D. A.,Kumbhar A. C. (2009)**. Studies on physicochemical parameters in Say reservoir, Later dist. Maharashtra. Shod, Samish and Mulyankan Vol.II (7):32-36.
- 5) **Chowdhury A.H. and Mammon A.A.(2006)**. Physic-chemical conditions and plankton population of two fishponds in Khulna. Univ. J. Zool. Rajshahri University 25: 41-44.
- 6) **Pailwan and Mulley, (2006)**, Limnology and fishery status of a fresh water perennial tank at Kaneriwasdi near Kolhapur (M.S) , India. J. Aqua Bio.Vol.21 (2):72-76.
- 7) **Chandrashekhar, J. S. and Lenin Babu K.(2003)**. Impact of urbanization on Balladur Lake Bangalore as case study. *J. Environ Biology*. 24 (3), 223-227.
- 8) **Khan, R.A.(2003)**. Faunal Diversity of Zooplankton in Freshwater Wetlands of South eastern West Bengal. Rec. Zool. Sur. India. Occ. Paper No.204:1-107 (Published by the Director, Zool. Sur. India, Kalkata).

Traditional and Modern Dietary Practices among Athletes: A Descriptive Study Based on Secondary Data

Prof. Virendra Shivsing Jadhao

Sant Muktabai Arts, Commerce & Science College Muktainagar Dist-Jalgaon

Abstract :

Nutrition is a significant factor influencing athletic performance, training adaptability, recovery, and overall health. Traditional dietary patterns, which rely mostly on locally accessible and less processed foods, have historically encouraged physical activity throughout societies. Cereals, millets, pulses, dairy products, fruits, vegetables, nuts, and seeds are common ingredients in such diets, and they contain necessary macronutrients, micronutrients, dietary fibre, and bioactive substances. In contrast, modern sports nutrition emphasizes personalized energy requirements, macronutrient and micronutrient sufficiency, hydration, nutritional timing, recovery techniques, sports foods, and specific dietary supplements. The current study sought to compare traditional and modern dietary practices in relation to athlete nutrition and to investigate their possible incorporation into contemporary sports-nutrition systems. A secondary-data study design was used, with pertinent material gathered from peer-reviewed research publications, systematic reviews, sports nutrition literature, and established dietary guidelines. According to the reviewed research, adequate dietary intake is required to maintain energy availability, support physiological adaptation, optimize recovery, and sustain athletic performance. However, there may be a disconnect between athletes' nutrition knowledge and their actual dietary patterns due to variables such as low nutritional awareness, time limits, food accessibility, economic considerations, and reliance on accessible sports-nutrition items. Traditional foods may provide a cheap, accessible, culturally appropriate, and nutrient-dense base for athlete diets, while modern sports nutrition supplements might give practical advantages during prolonged training. Competition, travel, and recovery times. The findings indicate that traditional and modern nutritional methods can be complimentary rather than mutually exclusive. Integrating nutrient-dense traditional foods with evidence-based modern sports nutrition practices could give a practical, long-term, and culturally relevant strategy to satisfying athletes' nutritional needs. More research is needed to determine the efficacy of specific traditional dietary patterns across various sports, age groups, and levels of athletic performance.

Keywords: Traditional Diet, Modern Sports Nutrition, Athletes, Athletic Performance, Recovery, Nutrient Timing, Sports Food, Dietary Practices, and Sustainable Nutrition.

1. Introduction

Nutrition is vital for athletic performance, recovery, training adaptability, and overall health. Because athletes are subjected to frequent physical stress, muscular activity, energy expenditure, and recuperation demands, their bodies require more energy and minerals. Adequate nutrition enables athletes to maintain energy availability, promote muscle function, recover effectively from training, and stay healthy. In contrast, an insufficient or unbalanced dietary intake can lead to tiredness, poor recovery, decreased training capacity, and poor athletic performance. Traditional dietary practices have historically been significant in satisfying the nutritional requirements of physically active people. These traditions are largely determined by local food availability, culture, farming methods, socioeconomic status, and family routines. Cereals, millets, pulses, dairy products, fruits, vegetables, nuts, and seeds are among the most common traditional foods. Rice, wheat, jowar, bajra, ragi, pulses, milk, curd, vegetables, fruits, and groundnuts are popular in India and can supply significant amounts of carbohydrates, proteins, healthy fats, vitamins, minerals, and dietary fiber. Thus, well-planned traditional diets can provide a solid nutritional base for athletes. With the advancement of sports science, current sports nutrition has taken a more scientific and personalized approach to food planning. It emphasizes optimal energy intake, proper carbohydrate, protein, and fat ratios, hydration, nutritional timing, recovery nutrition, and the strategic use of sports foods and dietary supplements. Carbohydrates are a vital source of energy for many endurance and high-intensity sports, but protein

promotes muscle repair and adaptation. Dietary fats provide energy and vital fatty acids, while proper fluid and electrolyte consumption aids in hydration during exercise. Modern sports foods, such as sports beverages, energy gels, energy bars, protein products, and electrolyte supplements, may be useful during extended training, competition, travel, or conditions where regular meals are unavailable. However, these items should be used to supplement, not replace, a well-balanced diet. Athletes may also have difficulty translating nutrition knowledge into practical dietary practices due to hectic training schedules, financial constraints, food availability, personal preferences, and restricted access to professional nutrition advice. Understanding the link between ancient and current dietary practices is critical for designing effective nutritional solutions for athletes. The current study uses secondary data to investigate traditional and modern eating patterns among athletes and explores their nutritional relevance to athletic performance, rehabilitation, health, and long-term sports nutrition.

2. Need and Significance of the Study

Athletes' nutritional requirements differ from those of sedentary people because regular exercise increases energy expenditure and puts more strain on the body. Although current sports nutrition offers scientifically based suggestions, athletes continue to rely extensively on traditional foods in their daily meals.

The study is relevant since traditional foods are frequently locally available, reasonably priced, culturally recognizable, and less reliant on specialized commercial products. Understanding their nutritional contribution may assist athletes in developing effective dietary patterns that avoid relying on expensive sports items.

At the same time, current sports nutrition offers practical ideas like nutritional timing, recovery nutrition, hydration methods, and evidence-based supplements. Thus, investigating the link between traditional and modern approaches may aid in the development of a balanced dietary model for athletes.

The study could be valuable for players, coaches, physical education teachers, sports nutritionists, parents, and researchers interested in sports nutrition and dietary patterns.

3. Objectives of the Study

1. Examine historic dietary practices related to athletics.
2. Examine current sports nutrition techniques among athletes.
3. Determine the nutritional impact of traditional foods on athlete diets.
4. Investigating the impact of macronutrients, micronutrients, hydration, and nutrient timing in sports nutrition.
5. Compare traditional and current dietary patterns.
6. Compare the benefits and drawbacks of conventional and new approaches.
7. Investigate the integration of traditional meals with modern evidence-based practices.

4. Methodology

4.1 Research Design

The current study used a descriptive research design based on secondary data. No original data were gathered directly from athletes. The study includes evaluating and combining previously published data on athlete nutrition and dietary behaviours.

4.2 Sources of Data

- Peer-reviewed research articles
- Review articles.
- Systematic reviews.
- Sports nutrition literature
- Academic books.
- Position statements.
- Consensus statements.
- Dietary guidelines.

- Publications from reputable sports and nutrition groups.

4.3 Search Terms

Relevant literature was identified using terms such as:

Traditional diet, athlete nutrition, sports nutrition, athletic performance, traditional foods, millets, pulses, protein intake, carbohydrate intake, hydration, nutrient timing, sports foods, dietary supplements, recovery nutrition, and athletes.

4.4 Data Analysis

The collected literature was reviewed and organized into major themes, including traditional dietary practices, modern sports nutrition, macronutrients, micronutrients, hydration, nutrient timing, sports foods, dietary supplements, and the integration of traditional and modern approaches.

The information was analysed descriptively rather than through statistical analysis because the study was based on secondary literature.

5. Traditional Dietary Practices among Athletes

Traditional diets generally consist of foods that are locally available and culturally accepted. Their composition varies considerably across regions and communities.

Common traditional foods include cereals, millets, pulses, dairy products, fruits, vegetables, nuts, seeds, eggs, fish, and meat, depending on cultural dietary patterns.

Cereals and Millets Rice, wheat, maize, jowar, bajra, and ragi are important sources of carbohydrates. Carbohydrates are an important energy source for athletes, particularly those participating in endurance and high-intensity activities.

Millets are also sources of dietary fibre and several micronutrients. Their inclusion can increase dietary diversity and provide locally available carbohydrate sources.

Pulses such as dal, chickpeas, beans, and lentils provide protein, carbohydrates, fibre, and several micronutrients. They can form an important part of vegetarian athlete diets.

Dairy Products

Milk, curd, yoghurt and paneer can contribute protein and calcium. Dairy foods can therefore be included in regular meals and recovery-oriented diets when they are well tolerated.

Fruits and Vegetables

Fruits and vegetables provide vitamins, minerals, fibre, water and bioactive compounds. Their regular consumption contributes to overall diet quality and general health.

Nuts and Seeds

Peanuts, almonds, walnuts, sesame seeds, flax seeds, and sunflower seeds provide energy, protein, healthy fats, and minerals. Because they are energy dense, they may be useful for athletes with high energy requirements.

6. Modern Sports-Nutrition Practices

Modern sports nutrition is based on scientific knowledge of exercise physiology and nutritional requirements. It aims to match dietary intake with the athlete's training and competition demands.

Important components include:

Modern sports nutrition is increasingly individualized. The same dietary strategy may not be suitable for athletes participating in different sports or having different training schedules.

Energy availability	Carbohydrate intake	Protein intake
Dietary fat	Micronutrients	Hydration
Electrolytes	Nutrient timing	Pre-exercise nutrition
During-exercise nutrition	Post-exercise recovery	Sports foods

7. Role of Macronutrients in Athletic Nutrition

7.1 Carbohydrates

Carbohydrates are a major fuel source during many types of exercise. Adequate carbohydrate availability can support training quality and performance.

Traditional foods such as rice, roti, oats, potatoes, millets, fruits and other carbohydrate-rich foods can contribute significantly to carbohydrate requirements.

During prolonged exercise, modern sports products such as carbohydrate drinks, gels, or bars may provide convenient carbohydrate sources.

7.2 Protein

Protein is important for muscle repair, maintenance and adaptation to exercise. Athletes should obtain sufficient protein from a combination of appropriate food sources.

Traditional sources include pulses, dairy products, eggs, fish, meat, nuts and seeds. Protein powders may provide an additional convenient option when dietary intake is insufficient or when practical circumstances make whole-food consumption difficult.

7.3 Dietary Fat

Dietary fat provides energy and essential fatty acids and assists the absorption of fat-soluble vitamins. Healthy sources include nuts, seeds, vegetable oils, and other nutrient-rich foods. Athletes should focus on the quality of dietary fat and incorporate it appropriately into their overall nutritional plan.

8. Micronutrients and Athlete Health

Micronutrients are required in smaller quantities but are essential for normal physiological functions.

Important nutrients include:

Iron	Calcium	Vitamin D
Zinc	Magnesium	Vitamin B-group nutrients

Iron is particularly important because it contributes to oxygen transport. Calcium and vitamin D are important for bone health and normal muscle function.

A varied diet containing vegetables, fruits, pulses, cereals, dairy products, nuts, and seeds can contribute to micronutrient intake. However, individual nutritional deficiencies may require professional assessment.

9. Hydration and Electrolytes

Hydration is an essential part of athletic nutrition. During exercise, athletes lose water and electrolytes through sweating. The amount of loss depends on exercise duration, intensity, environmental conditions, clothing, and individual sweat rate.

Water is appropriate for many exercise situations. During prolonged or intense exercise, particularly in hot and humid environments, electrolyte-containing beverages may be useful.

Hydration strategies should therefore be individualized according to exercise conditions and the athlete's needs.

10. Nutrient Timing

Modern sports nutrition emphasizes not only what athletes consume but also when they consume it.

Pre-Exercise Nutrition

A pre-exercise meal or snack can help provide energy and prepare the athlete for training or competition. Easily digestible carbohydrate-rich foods may be useful before exercise.

During Exercise

During prolonged exercise, carbohydrate and fluid intake can help support performance and hydration. Sports drinks or gels may be useful when exercise duration and intensity justify their use.

Post-Exercise Nutrition

After training, nutrition supports recovery and adaptation. Carbohydrate contributes to restoration of energy stores, while protein supports muscle repair and adaptation.

Traditional foods can fulfil these functions when meals are appropriately planned.

Sports drinks	Sports drinks	Sports drinks	Sports drinks
Energy gels	Energy gels	Energy gels	Energy gels
Energy bars	Energy bars	Energy bars	Energy bars

11. Sports Foods and Supplements

Modern sports nutrition has increased the availability of specialized sports products. These include

These products should not be considered essential for every athlete. Their usefulness depends on the type of sport, training demands, dietary intake, individual requirements, and practical circumstances.

A balanced diet should remain the foundation of athlete nutrition. Supplements should be considered selectively and with appropriate professional guidance.

12. Comparison of Traditional and Modern Dietary Practices

Aspect	Traditional Practices	Modern Sports Nutrition
Main food source	Local and seasonal foods	Local foods plus specialized products
Dietary planning	Based largely on cultural practices	Evidence-based and individualized
Carbohydrate sources	Rice, wheat, millets, fruits	Regular foods plus sports products
Protein sources	Pulses, dairy, eggs, meat, nuts	Regular foods plus protein products
Hydration	Mainly water and traditional beverages	Water plus electrolyte/sports beverages
Nutrient timing	Usually meal-based	Structured around training
Convenience	May require preparation	Specialized products are convenient
Cost	Often economical	Some products can be expensive
Cultural acceptance	Generally high	Depends on the product
Scientific precision	Variable	Greater emphasis on scientific planning
Sustainability	Often high when locally sourced	Depends on product and production system

13. Findings and Discussion

According to a survey of secondary literature, both traditional and modern dietary habits can help athletes get enough nutrients. Cereals, millets, pulses, dairy products, fruits, vegetables, nuts, and seeds are all good sources of nutrients and can help you build a solid nutritional foundation. Athletes with high training needs may require personalized calorie intake, nutrient timing, hydration and recovery nutrition.

Modern sports nutrition can supplement traditional diets by offering specific nutritional assistance throughout training, competition, travel, and recovery. This combination strategy may be practical, inexpensive, and appropriate for athletes, especially in areas where specialized sports equipment is expensive. Nutrition education is also vital for athletes to overcome obstacles such as time, resources, food availability, and a lack of professional assistance.

14. Practical Implications

The findings of the study have several practical implications.

For athletes:

Athletes should prioritize balanced meals containing adequate carbohydrate, protein, healthy fats, fruits, vegetables, and fluids. Traditional foods can form the foundation of daily nutrition.

For coaches:

Coaches should recognize nutrition as an important part of training and recovery and encourage athletes to develop regular dietary habits.

For physical education teachers:

Basic nutrition education can be incorporated into sports and physical education programmes, particularly for young athletes.

For parents:

Parents can support young athletes by providing regular balanced meals, adequate fluids, fruits, vegetables, dairy products, cereals, pulses, and other nutrient-rich foods.

For sports nutrition professionals:

Nutrition professionals can develop individualized plans that combine culturally familiar foods with modern sports-nutrition strategies.

15. Limitations of the Study

The present study has the following limitations:

- 1) The study relied on secondary data rather than primary dietary assessments.
- 2) Traditional dietary patterns vary greatly among locations and cultures.
- 3) Nutritional requirements differ according on sport, exercise intensity, age, gender, and personal characteristics.
- 4) The study does not prove a cause-and-effect relationship between eating habits and athletic performance.
- 5) Availability and pricing of sports nutrition products varies by demographic.

16. Recommendations

Based on the findings, the following recommendations are made:

- 1) Athletes should have a balanced and diverse diet based on their training needs.
- 2) Promoting traditional, nutrient-rich foods is crucial for athlete nutrition.
- 3) Athletes should receive proper dietary information.
- 4) Plan carbohydrate and protein consumption based on the demands of the sport.
- 5) Ensure proper hydration before, during, and after activity.
- 6) Consider nutrient timing during peak training or competitive periods.
- 7) Sports meals should be used when they offer clear practical benefits.

17. Conclusion

Nutrition is vital for athletic performance, recovery, adaptation, and overall health. Traditional foods such as cereals, millets, pulses, dairy products, fruits, vegetables, nuts, and seeds can supply important nutrients and serve as a solid foundation for an athlete's diet. Modern sports nutrition also helps athletes with personalized energy intake, hydration, nutrient timing, recovery techniques, and proper supplementation.

As a result, traditional and modern eating habits should be considered as complementing rather than competitive methods. Combining the two can result in a realistic, cost-effective, culturally relevant, and sustainable dietary plan that promotes performance, recovery, health, and long-term engagement in sports. Additional research is required to establish how these approaches might be effectively coupled for athletes of various sports and age groups.

References

1. The American College of Sports Medicine, Academy of Nutrition and Dietetics, and Dietitians of Canada. (2016). Nutrition and physical performance. *Medicine & Science in Sports & Exercise*, 48(3): 543-568.
2. Thomas, D. T., Erdman, K. A., and Burke, L. M. (2016). The Academy of Nutrition and Dietetics, Dietitians of Canada, and the American College of Sports Medicine all agree that nutrition and athletic performance are linked. *Journal of the Academy of Nutrition and Dietetics*, 116(3):501-528.
3. Kerkick C. M., Arent S., Schoenfeld B. J., et al. (2017). The International Society of Sports Nutrition's position is on nutrient timing. *Journal of the International Society of Sports Nutrition*, 14:33.
4. Maughan R. J., Burke L. M., Dvorak J., et al. (2018). IOC consensus declaration on dietary supplements and high-performance athletes. *British Journal of Sports Medicine*, 52, 439–455.
5. Burke, L. M., Hawley, J. A., Wong, S. H. S., and Jeukendrup, A. E. (2011). Carbohydrates for workouts and competitions. *Journal of Sports Sciences*, 29(suppl 1), S17–S27.

Challenges of Women Entrepreneurs in Developing Countries – A Study with Reference to Nanded District

Karan Bhagwanrao Hambarde

Abstract

India is the cradle of human civilization. It has a variety and rich cultural heritage. Women in developing country particularly in India where there is a patriarchal system rooted in the society. Male dominance is always there in all walks of life, business and entrepreneurship is not an exception to this. This raises a No. of challenges before the rising women entrepreneurs. The researcher has highlighted some significant issues related with approaches, attitudes and the mind-sets of the society. The objective of this paper is to study the various challenges of Women Entrepreneurs in Developing Countries – A Study with Reference to Nanded District. The paper is geographically limited to Nanded district. Also the paper is limited to study the challenges before women entrepreneurs. The challenges faced by women entrepreneurship in developing countries particularly in Nanded district are deep rooted in the approaches, attitudes and mindsets of the people. The researcher has used Survey Method for this research, as the researcher collected historical data with the help of popular tool of survey method i.e. Questionnaire. The researcher selected 10 women entrepreneurs from each taluka of Nanded district. Thus a sample of 160 women entrepreneurs is selected for this study.

Introduction

India is the cradle of human civilization. It has a variety and rich cultural heritage. India is a country spread over a vast continent from the Himalayas to the North and the Indian Ocean at the south, the Arabian Sea on the west, the Bay of Bengal in the East. India is very rich in natural resources like fertile lands, dense forests, rivers with perennial water flows, rich mineral reserves, her animal kingdom, a variety of plants and herbs, have made this land a center of human habitation right from the dawn of human civilization but not all its resources have been fully tapped. India is known as Bharatvarsh.

Culture & civilization in any country is intimately related to the history of trade, commerce and industry. Culture in all times follows the wake of commerce. This is more true of ancient times than of the modern. The caravans of the olden times were not only the carriers of wars but also of civilization.

Civilization grows and expands hand in hand with the growth and expansion of commerce, trade and industry. Ancient India is popularly known to be a land of sages, saints, yogis, magicians and philosophers, much is known about her spiritualism and philosophy, but unfortunately much less is known about her sciences, her industry, her trade and her commerce.

Arthashastra of Kautilya, refers to a well-developed economic system based upon agriculture, industry, trade & commerce.

Objective

The objective of this paper is to study the various challenges of Women Entrepreneurs in Developing Countries – A Study with Reference to Nanded District.

Limitation

The paper is geographically limited to Nanded district. Also the paper is limited to study the challenges before women entrepreneurs.

Hypothesis

The challenges faced by women entrepreneurship in developing countries particularly in Nanded district are deep rooted in the approaches, attitudes and mindsets of the people.

Methodology

The researcher has used Survey Method for this research, as the researcher collected historical data with the help of popular tool of survey method i.e. Questionnaire. The researcher has personally visited the women entrepreneurs in Nanded district and enquired about the challenges faced by them.

Selection of Sample

The researcher has adopted Strategic Random Sampling Method by Convenience for this study. As there are 16 talukas in Nanded district, the researcher has selected 10 women entrepreneurs from each taluka of Nanded district. Thus a sample of 160 women entrepreneurs is selected for this study.

Women Entrepreneurs in India :

During the pre-Independence days, India hardly had its own Industrial policy in the above sense. It was only after the country became independent and sovereign in 1947 that we notice a systematic evolution of comprehensive Industrial policy for the country as a whole.

After Independence, the Directive Principles of State Policy enunciated in the Constitution of India and the adoption of a socialist pattern of society by the Parliament, have provided the general guidelines for social and economic policies. Several Industrial Policy Resolutions/Statements have been pronounced by the Government since then. The Industrial policy in India is expected to help achieve certain specific objectives.

The human progress from the Stone Age to the Space Age has been one of the chronic change. About two hundred years ago a fundamental revolution began, first in United Kingdom, then in a few European countries and Northern America; that has changed more swiftly and radically the conditions of human life than any preceding equivalent period. A structural transformation shifted the balance of productivity away from agricultural to industry and opened up unlimited possibilities for increasing productivity of human labour. The transformation has been more bewildering in the countries of the West, but now the developing countries have been stunningly impressed by the phenomenon called Women Entrepreneurs.

The central characteristic of Women Entrepreneurs is machine production, the basis of an enormous growth in productivity and for economic specialisation in all directions. The term 'Women Entrepreneurs' has been used by some in its restricted sense to designate the growth of manufacturing industry. In the light of this narrow connotation, Women Entrepreneurs is conceived of as a process which entails the movement of factors from primary activities to secondary and other activities. This type of a restrictive definition or interpretation of Women Entrepreneurs excludes the case where agriculture, while having been 'industrialised' still occupies the predominant place in the whole economic society.

Women Entrepreneurs is also treated as a process in which the economic gains of industrial progress, mainly in the nature of increasing returns, are continuously created and wholly or partially realised. Besides, Women Entrepreneurs lifts the margin of diminishing returns. Increasing returns may be realised because of internal economies or external economies or both. Under a particular state of technology, there is a certain scale or range of increasing return for an industrial enterprise or an industry. But a new technological innovation will prolong the scale, or enlarge the range or create a new scale or range. Thus, Women Entrepreneurs is a process in which scales and ranges of increasing returns are continuously created and frequently prolonged and enlarged.

Women Entrepreneurs plays a vital and crucial role in the economic development of a country. It is simply because no economic development is possible unless the economy has a wide and strong industrial base. Under-developed economy like India is not an exception to it as Women Entrepreneurs plays a major role in their economic development. Women Entrepreneurs in under-developed economy act as an instrument both for creating capacity to absorb excess labour power and of catering for the diversification of the market required at higher stages of economic development. Pandit Jawahar Lal Nehru¹⁵ was also of the opinion that economic development is synonymous with Women Entrepreneurs especially the development of basic and heavy industries. Rapid Women Entrepreneurs is favoured because it is only through Women Entrepreneurs that the national income can be increased. Industrial goods have better export potential and hence contribute to self-sufficiency and self-reliance. Besides, industrial development provides a base on which the superstructure of economic development can be built-up. That is why 'Industrialise or Perish' has been a popular slogan for the under-developed economy like India.

Challenges of Women Entrepreneurs

Women in developing country particularly in India where there is a patriarchal system rooted in the society. Male dominance is always there in all walks of life, business and entrepreneurship is not an exception to this. This raises a No. of challenges before the rising women entrepreneurs. The researcher has highlighted some significant issues related with approaches, attitudes and the mind-sets of the society.

Traditional Family :

Traditional family setup in India is one of the major factor that works as a hurdle in the growth of women entrepreneurship. This is true particularly about the backward area of Nanded District. The researcher asked the question, “Whether traditional family is one of the problems for women entrepreneurs?” and the responses were collected in the form of intensity of problem. The results are shown in the following table in a classified form.

Table No. 1
Traditional Family

Sr.No.	Particulars	Response	%
1	High	92	57.50
2	Medium	46	28.75
3	Low	22	13.75
	Total	160	100.00

Source : Primary Data.

It can be observed from the above table that, Out of the total 160 women entrepreneurs 92 representing 57.50% have expressed the opinion that the intensity of the problem of Traditional Setup of Family as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is ‘High’. Whereas that of 46 representing 28.75% expressed the opinion that the intensity of the problem of Traditional Setup of Family as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is ‘Medium’ and 22 representing 13.75% have expressed the opinion that the intensity of the problem of Traditional Setup of Family as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women ‘Low’.

Non-Cooperation From Family Members :

Non Co-operation from the family members is one of the major and important factor that works as a hurdle in the growth of women entrepreneurship. The researcher asked the question, “Whether Non Co-operation from Family Members is one of the problems for women entrepreneurs?” and the responses were collected in the form of intensity of problem. The results are shown in the following table in a classified form.

Table No. 2
Non-Cooperation from Family Members

Sr.No.	Particulars	Response	%
1	High	78	48.75
2	Medium	56	35.00
3	Low	26	16.25
	Total	160	100.00

Source : Primary Data.

It can be seen from the above table that, out of the total 180 women entrepreneurs 78 representing 48.75% have expressed the opinion that the intensity of the problem of Non-cooperation from family members as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is ‘High’. Whereas that of 56 representing 35.00% expressed the opinion that the intensity of the

problem of Non-cooperation from family members as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is 'Medium'. Similarly 26 representing 16.25% have expressed the opinion that the intensity of the problem of Non-cooperation from family members as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is 'Low'.

Children Care :

Children Care is very important from the mother's point of view. It may work as a hurdle in the growth of women entrepreneurship. This is true particularly about the small families. The researcher asked the question, "Whether Children Care is one of the problems for women entrepreneurs?" and the responses were collected in the form of intensity of problem. The results are shown in the following table in a classified form.

Table No. 3
Children Care

Sr.No.	Particulars	Response	%
1	High	82	51.25
2	Medium	48	30.00
3	Low	30	18.75
	Total	160	100.00

Source : Primary Data.

It can be observed from the above table that, out of the total 160 women entrepreneurs 82 representing 51.25% have expressed the opinion that the intensity of the problem of Children Care as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is 'High'. Whereas that of 48 representing 30.00% expressed the opinion that the intensity of the problem of Children Care as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is 'Medium'. Similarly 30 representing 18.75% have expressed the opinion that the intensity of the problem of Children Care as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is 'Low'.

Household Works :

Household work is the prime object of every woman in India. It may work as a hurdle in the growth of women entrepreneurship. The researcher asked the question, "Whether household work is one of the problems for women entrepreneurs?" and the responses were collected in the form of intensity of problem. The results are shown in the following table in a classified form.

Table No. 4
Household Works

Sr.No.	Particulars	Response	%
1	High	94	58.75
2	Medium	46	28.75
3	Low	20	12.50
	Total	160	100.00

Source : Primary Data.

It can be seen from the above table that, out of the total 160 women entrepreneurs 94 representing 58.75% have expressed the opinion that the intensity of the problem of Household Works as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is 'High'. Whereas that of 46 representing 28.75% expressed the opinion that the intensity of the problem of Household Works as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is 'Medium'. Similarly 20 representing 12.50% have expressed the opinion that the intensity of the problem of Household Works as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is 'Low'.

Joint Family Setup :

There are many restrictions and bindings of Joint Family Setup in Indian society. It works as a hurdle in the growth of women entrepreneurship. This is true particularly about the Nanded District. The researcher asked the question, “Whether joint family setup is one of the problems for women entrepreneurs?” and the responses were collected in the form of intensity of problem. The results are shown in the following table in a classified form.

Table No. 5
Joint Family Setup

Sr.No.	Particulars	Response	%
1	High	104	65.00
2	Medium	38	23.75
3	Low	18	11.25
	Total	160	100.00

Source : Primary Data.

It can be observed from the above table that, out of the total 160 women entrepreneurs 104 representing 65% have expressed the opinion that the intensity of the problem of Joint Family Setup as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is ‘High’, Whereas that of 38 representing 23.75% expressed the opinion that the intensity of the problem of Joint Family Setup as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is ‘Medium’. Similarly 18 representing 11.25% have expressed the opinion that the intensity of the problem of Joint Family Setup as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is ‘Low’.

Conclusions

1. It is concluded that, out of the total women entrepreneurs majority i.e. 57.50% of the women entrepreneurs have expressed that the intensity of the problem of Traditional Setup of Family as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is ‘High’.
2. It is concluded that, out of the total women entrepreneurs majority i.e. 48.75% of the women entrepreneurs have expressed that the intensity of the problem of Non-cooperation from family members as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is ‘Medium’.
3. It is concluded that, out of the total women entrepreneurs majority i.e. 51.25% of the women entrepreneurs have expressed that the intensity of the problem of Children Care as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is ‘High’.
4. It is concluded that, out of the total women entrepreneurs majority i.e. 58.75% of the women entrepreneurs have expressed that the intensity of the problem of Household Works as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is ‘High’.
5. It is concluded that, out of the total women entrepreneurs majority i.e. 65% of the women entrepreneurs have expressed that the intensity of the problem of Joint Family Setup as one of the family based factor that hampers entrepreneurial activity of women is ‘High’.

Thus in this paper the researcher has analysed various challenges before the women entrepreneurs in Nanded district regarding approaches, attitudes and mind-sets of the society as well as the traditional structure of the society.

References:

1. Kangle R.P. (1990) Kautiliya Arthashastra-Marathi Translation, Maharashtra Rajya Sahitya Sanskriti Mandal, Mumbai.
2. Government of India (1956), Constitution of India, Publication Division, New Delhi, Pp. 8.
3. Government of India (1997), India’s Industrial Policies From 1948 to 1991, Department of SSIs and Agro and Rural Industries, Ministry of Industry, New Delhi.

4. Ghosh Biswanath, (1974), The Changing Profile of India's Industrial Economy, The World Press, Calcutta.
5. Mamoria C. B. (2008), Organization & Financing of Industries in India, Kitab Mahal, Agra.
6. Misra Sweta, (2005), Women Entrepreneurs - State & Liberalisation, Radha Publications, New Delhi

Digital Marketing in India: Opportunities, Challenges and its Impact on Business Performance

Dr. Donde Anil B.

Asst. Prof. Dept. of Commerce

Shri. Renukadevi Mahavidyalaya, Mahur Dist. Nanded

Abstract

Digital marketing has become an important part of business activity in India. The growth of smartphones, internet use, social media, e-commerce and digital payments has changed the way businesses communicate with customers. This paper examines the meaning, major tools, opportunities, challenges and business impact of digital marketing in the Indian context. It also gives particular attention to small and medium-sized enterprises because digital platforms can help them reach wider markets with comparatively flexible marketing expenditure. The study follows a descriptive and conceptual approach and is based on Indian academic literature and Indian official sources. The review indicates that digital marketing can improve customer reach, brand visibility, customer interaction and opportunities for sales. At the same time, businesses face problems such as lack of digital skills, limited financial resources, rapidly changing technology, cybersecurity concerns and difficulty in measuring actual business results. The paper argues that digital marketing should not be viewed only as an advertising activity. It should be treated as an integrated business activity involving customer communication, brand building, market development and relationship management. For Indian businesses, especially small businesses, effective use of digital tools requires suitable planning, training, quality content and continuous learning.

Keywords: Digital Marketing, Social Media Marketing, Business Performance, SMEs, Consumer Behaviour, India

1. Introduction

Marketing is an essential function of every business because even a good product needs effective communication with customers. Traditionally, Indian businesses depended on newspapers, television, radio, outdoor advertising, personal selling and word-of-mouth communication. These methods continue to have value, but the growth of digital technology has created additional ways for businesses to communicate with customers.

Digital marketing refers to the use of digital technologies and online channels to promote products, services, brands and organisations. Websites, search engines, social media, email, mobile applications, online advertisements and digital content are common examples. The major difference from many traditional methods is that digital marketing allows two-way communication. Customers can respond to businesses, ask questions, compare products, write reviews and share their experiences.

India's digital environment has expanded rapidly. Digital payments, particularly UPI, have made electronic transactions a normal part of everyday economic activity. Government information also shows strong growth in digital transactions in recent years. This development has supported the wider digital business environment.

The change is important for small and medium-sized businesses. A local business can now display its products, communicate with customers and receive enquiries through digital platforms without opening physical branches in every market. Indian research on SMEs has also reported positive links between social media use, customer interaction, market reach and business performance.

However, digital marketing is not free from problems. Many businesses lack trained staff, digital knowledge and resources. Privacy, cybersecurity, changing platform rules and increasing online competition also create challenges. Therefore, there is a need to understand digital marketing not only as a promotional method but as a broader business activity.

2. Objectives of the Study

The objectives of the study are:

1. To explain the concept and importance of digital marketing.

2. To examine major digital marketing tools used by Indian businesses.
3. To study opportunities created by digital marketing in India.
4. To identify major challenges faced by Indian businesses.
5. To examine the possible impact of digital marketing on business performance.
6. To understand the relevance of digital marketing for small and medium-sized businesses.

3. Research Methodology

The study follows a descriptive and conceptual research approach. It is based entirely on secondary information from Indian academic studies and official Indian sources. Research articles dealing with digital marketing, social media marketing, SMEs, digital visibility and business performance were reviewed. Government information was used where relevant to describe India's digital environment.

4. Concept of Digital Marketing

Digital marketing can be described as the use of digital channels and technologies to communicate with present and potential customers. In practical terms, a business is using digital marketing when it promotes its products or maintains customer relationships through websites, search engines, social media, email, mobile applications or online advertising.

Digital marketing has several characteristics. First, it can provide a wider geographical reach. Second, it allows direct interaction with customers. Third, many digital activities can be measured through indicators such as visits, clicks, enquiries and conversions. Fourth, digital content can be changed quickly in response to customer feedback. These characteristics make digital marketing useful to both large companies and small businesses.

5. Major Digital Marketing Tools

5.1 Social Media Marketing

Social media marketing uses social networking platforms to create awareness, communicate with customers, share product information and receive feedback. It is particularly useful for small businesses because basic participation can be started with limited resources. Indian research has found that social media use can support SME sales, customer contacts and understanding of customer needs.

5.2 Search Engine Optimisation and Search Marketing

Search Engine Optimisation (SEO) aims to improve the visibility of a website in search results. Search marketing can also include paid advertisements shown when users search for relevant products or services. These tools can be useful because they reach customers who are actively looking for information.

5.3 Content Marketing

Content marketing involves creating useful information such as articles, product demonstrations, videos, guides and educational posts. Good content can help businesses build trust instead of depending only on direct advertisements.

5.4 Email Marketing

Email marketing is used for product information, updates, offers and customer communication. It can be especially useful for maintaining relationships with existing customers.

5.5 Mobile Marketing

Mobile phones are central to India's digital environment. Mobile-friendly websites, applications, messages and social media allow businesses to remain connected with customers.

5.6 Online Advertising

Businesses can purchase advertisements through search engines, social platforms and other websites. Digital advertising can provide more flexible targeting and measurement than many traditional forms of advertising.

6. Importance of Digital Marketing in India

Digital marketing has become important because customer behaviour is changing. Customers can search for products online, compare prices, read reviews, watch demonstrations and communicate with sellers before making a purchase.

For businesses, digital marketing offers wider market reach and direct communication. A small manufacturer can promote products beyond its local area. A service provider can receive enquiries through a website or social media. A retailer can combine physical selling with online promotion.

Another important feature is measurement. Businesses can study how many people viewed content, visited a website, responded to an advertisement or made an enquiry. This information can help managers decide where to spend marketing resources. However, digital measurements should not be confused with business performance. High views or likes do not necessarily mean high sales or profit.

7. Digital Marketing and SMEs in India

Small and medium-sized enterprises are an important part of India's business environment. Their marketing budgets and human resources are often more limited than those of large companies. Digital platforms can reduce some of these barriers by providing relatively flexible ways to communicate with customers.

Indian studies indicate that SMEs use social media and digital marketing for brand visibility, customer interaction and market expansion. Research has also reported relationships between digital marketing capabilities and financial or operational performance among e-commerce-based SMEs.

At the same time, adoption differs between businesses. Some owners may not know how to create effective digital content, interpret analytics or manage online advertising. Micro-businesses may also face concerns about online transactions, infrastructure and costs. Therefore, digital adoption requires more than access to a smartphone or internet connection. Businesses need practical training and a clear marketing plan.

8. Impact on Business Performance

Digital marketing can affect business performance through several pathways.

First, it can increase customer reach. Online content can be viewed by customers outside the firm's traditional market. Second, it can improve brand visibility through regular communication. Third, direct interaction can help businesses understand customer expectations and respond to complaints. Fourth, digital campaigns can create sales opportunities by directing customers to websites, online stores or physical outlets.

Digital marketing can also support customer retention. Regular and relevant communication can keep an existing customer connected with the business. In addition, digital information can help managers evaluate which campaigns generate useful responses. The impact, however, depends on execution. Poor content, irregular activity, inappropriate targeting and weak customer service can reduce the value of digital marketing. Digital marketing should therefore be linked with product quality, pricing, distribution and customer service rather than treated as a separate activity.

9. Challenges of Digital Marketing in India

The first major challenge is lack of digital skills. Business owners and employees may know how to use social media personally but may not know how to use it for systematic marketing.

The second challenge is cost. Although digital marketing can be started at a low level, professional content, advertising, software and specialist services can require investment.

The third challenge is rapid technological change. Digital platforms continuously change their features, algorithms and advertising systems. Businesses need continuous learning.

The fourth challenge is cybersecurity and privacy. Businesses that collect customer information have a responsibility to protect it.

The fifth challenge is intense competition. The same digital channels that help one business reach customers also make it easier for competitors to do the same.

The sixth challenge is measurement. Businesses must distinguish between online engagement and actual commercial outcomes.

Finally, digital inequality remains relevant. Differences in connectivity, digital literacy, language preferences and infrastructure can affect adoption, particularly among small and rural businesses.

10. Changing Consumer Behaviour

Digital marketing has made consumers more active in the buying process. A customer may search for a product, compare several brands, read reviews, watch videos, check prices and then contact a seller before purchasing. After purchase, the same customer may post a review or share an experience.

This means businesses cannot depend only on one-way advertising. They must provide accurate information, respond to customers and maintain a positive digital presence. Customer reviews and online discussions can influence the reputation of a business. Consequently, customer service has become closely connected with digital marketing.

11. Future Opportunities

India's digital environment provides several future opportunities. Continued growth in digital payments can support online commerce and digital customer journeys. Regional-language content can help businesses communicate with customers who prefer Indian languages. Video content can provide simple demonstrations of products and services. Artificial intelligence may help with customer communication, content assistance and data analysis, although human checking remains important. Rural and smaller-town markets also provide opportunities. As digital connectivity improves, businesses can use digital channels to reach customers beyond major cities. For these opportunities to produce sustainable results, businesses need digital skills, suitable infrastructure, responsible data practices and customer-focused communication.

12. Conclusion

Digital marketing has changed the way businesses in India communicate with customers. The growth of smartphones, internet services, social media, e-commerce and digital payments has created opportunities for businesses of different sizes. The review shows that digital marketing can support customer reach, brand awareness, customer interaction and sales opportunities. It is particularly relevant to small businesses because digital channels can provide access to wider markets without the same physical expansion required by traditional business models. However, digital marketing should not be considered an automatic solution to business problems. Its effectiveness depends on digital skills, content quality, customer understanding, consistency, appropriate technology and the ability to connect online activity with real business outcomes.

For Indian businesses, the future of digital marketing is likely to involve stronger use of mobile platforms, regional languages, video, data analysis and artificial intelligence. Businesses that invest in digital knowledge while maintaining customer trust and responsible data practices can use digital marketing as a long-term business capability rather than simply as an advertising method.

References

1. Ahmad, K., & Pandey, N. (2024). A mixed methods study to uncover the adoption potential of digital marketing in Indian SMEs. *Asian Journal of Economics, Business and Accounting*, 24(4), 168–181.
2. Chatterjee, S., & Kar, A. K. (2020). Why do small and medium enterprises use social media marketing and what is the impact: Empirical insights from India. *International Journal of Information Management*, 53, 102103.
3. Dsilva, J., & Singh, S. (2024). A study on digital marketing practices of SMEs in India. *Library Progress International*, 44(3).
4. Mittal, S., & Kumar, V. (2024). Analyzing the role of technological capabilities and digital marketing on the performance of e-commerce-based SMEs. *Indian Journal of Marketing*, 54(12).
5. Sinha, M., & Fukey, L. (2025). Factors affecting digital visibility of small and medium enterprises in India. *Vision: The Journal of Business Perspective*, 29(2).
6. Tandur, S., Garg, A., & Rahman, M. (2020). Digital marketing adoption changes the business performance dynamics of SMEs in India: A research scope. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(8), 4976–4991.
7. Ministry of Finance, Government of India. (2026). Socio-economic impact analysis of incentive scheme for promotion of RuPay debit card and low-value BHIM-UPI transactions. Department of Financial Services, Government of India.

Recent Advances in High-Entropy Perovskite Oxide and Metal Oxide Composites for Next-Generation Supercapacitors.

S. V. Potey¹, P. L. Kolhe², R. V. Barde³

¹ Research scholar, Department of Physics, Government Vidarbha Institute of Science and Humanities, Amravati – 444604

² Research scholar, Department of Physics, Government Vidarbha Institute of Science and Humanities, Amravati – 444604

³ Professor (Research Guide), Department of Physics, Government Vidarbha Institute of Science and Humanities, Amravati – 444604

Abstract

High-entropy perovskite oxides (HEPOs), especially complex mixtures, offer excellent thermodynamic stability and represent a major opportunity to advance supercapacitor technology. However, turning these materials into functional commercial devices is still quite difficult. Researchers currently struggle with issues like poor electron movement, the tendency of nanoparticles to clump together, and a general lack of the extensive cycle testing that industry standards demand. Looking closely at common production methods, such as sol-gel and co-precipitation, highlights a clear need to move away from purely theoretical work and focus on hands-on optimisation. One of the most effective ways to solve these physical problems involves building heterogeneous metal oxide interfaces. By combining HEPOs with secondary transition metal oxides, researchers can create internal electric fields that significantly speed up charge transfer. To push the field ahead, this review outlines several necessary next steps. Future work must dig deeper into electrochemical kinetics and push device lifespans well past the 10,000-cycle mark. Moreover, mapping out exact thermal treatments-particularly by testing how these materials respond to higher temperatures, will be critical for achieving the phase purity needed to manufacture them on a large scale.

Keywords: HEPOs, sol-gel, co-precipitation.

Introduction

The Imperative for Advanced Energy Storage - The global energy crisis is growing, and the environment is deteriorating drastically due to the continued use of fossil fuels. This has accelerated the shift towards renewable energy sources such as solar, wind and tidal power (Sun, Luo and Li, 2022; Libich et al., 2018). However, the intermittent and location-dependent nature of these renewables necessitates the development of robust, highly efficient and sustainable energy storage systems (ESS). Supercapacitors are the latest development in the energy storage devices sector. Supercapacitors (SCs), also named as ultracapacitors or electrochemical capacitors, have received enormous academic and industrial interest among the leading ESS technologies. Supercapacitors fill the performance gap between conventional dielectric capacitors and secondary batteries (e.g. lithium-ion batteries). They offer excellent properties like very high-power density, fast charge-discharge kinetics, wide operating temperature ranges and an almost unlimited cycle life. Despite all these remarkable properties, extensive commercial use of SCs is restricted due to their low energy density, which turns out to be the biggest challenge (Tundwal et al., 2024).

Charge storage mechanisms - To overcome the energy density shortage, we need to understand the charge storage mechanisms of supercapacitors. Supercapacitors are classified into three categories based on their operations:

1. Electric Double Layer Capacitor (EDLCs): They store energy by accumulation of ions at the interface of the electrolyte and electrode. EDLCs offer a long lifespan and high-power density but have low energy density.

2. Pseudo capacitors store energy by fast, reversible near-surface redox reaction provide higher energy density than EDLCs, but come with a shorter life cycle and higher cost. 3. Hybrid supercapacitors bridge the gap between traditional capacitors and batteries as they offer a high-power density and high energy density (Zhang et al., 2018; Neelakandan et al., 2025; Patel et al., 2024).

The Emergence of High-Entropy Perovskite Oxides - Perovskite refers to both a mineral and a class of compounds characterised by the general formula ABO_3 (Jiang et al., 2018; Ma et al., 2024; Vats et al., 2022), in which the structure consists of a wide variety of cations, which allows them to form diverse chemical compositions and properties like superconductivity and ionic conductivity. Here, 'A' is a rare earth metal and 'B' is a transition metal (Vats et al., 2022), and they are fabricated by thermal decomposition of nitrates, acetates and carbonates between temperatures of 600°C and 900°C. Due to their structural versatility, the perovskite system is integrated with each other, which gives rise to a new system called high-entropy perovskite oxides (HEPOs). The HEPOs are different from conventional perovskites, as HEPOs contain 5 or more elements in equimolar ratios which occupy a single crystallographic lattice site. The addition of these multivalent transition elements creates a cocktail effect, increasing the entropy (Rout et al., 2025).

The Cocktail effect in HEOs - When five or more different metal cations are mixed into a single crystal lattice in roughly equal amounts, something interesting happens. This is known as the "cocktail effect" in High-Entropy Oxides (HEOs). Normally, by the combination of materials, average properties of individual atoms are obtained. The cocktail effect deviates from traditional thermodynamic rules. Instead, the elements interact in highly synergistic ways, creating completely unexpected and non-linear physical and chemical traits.

The core reason for this comes down to the cations themselves. Because they all have different ionic sizes, charges, and electron configurations, forcing them to share the exact same lattice spaces creates a massive amount of atomic tension and localised distortion. This high configurational entropy stabilises the structure and completely rewrites the material's thermodynamic baseline (Aravinthkumar et al., 2026).

The result is a material that heavily outshines its individual parent oxide. HEOs have properties like incredible thermal and mechanical stability. They also exhibit sluggish atomic diffusion, vastly improved electrochemical performance, and highly specific catalytic activity that you simply wouldn't be able to achieve otherwise (Wang et al., 2023).

Overcoming Limitations via Metal Oxide Heterostructures - Despite the immense thermodynamic stability and exceptional theoretical capacitance offered by the multi-metallic synergistic effects, the practical application of bare HEPOs in supercapacitors is limited. Like most complex perovskite oxides, HEPOs suffer from sluggish electron transport kinetics due to low intrinsic electrical conductivity. Furthermore, the high surface energy of nanoparticles during synthesis frequently leads to severe agglomeration, reducing the accessible electroactive surface area and impeding electrolyte ion diffusion. To address these obstacles, researchers have increasingly resorted to composite engineering, particularly by hybridising HEPOs with complementary metal oxides to form heterogeneous metal oxide interfaces. (Zou et al., 2024; Aamlid et al., 2023; Sarkar et al., 2019; Sarkar et al., 2018).

Turning these theoretically promising materials into practical energy storage devices requires a shift from general compositional mapping toward understanding the actual synthesis mechanics. With this in mind, the present review takes a closer look at the current methods used to build high-entropy perovskite oxides (HEPOs) alongside their corresponding heterostructures. The discussion starts by comparing traditional chemical strategies, such as sol-gel, co-precipitation, and hydrothermal processes. This comparison gives information about the initial choice of precursors and fundamentally dictates the final phase purity and the specific heat treatments required. From there, the analysis shifts to the structural integration of HEPOs with secondary transition metal oxides, a crucial step for overcoming ongoing problems like nanoparticle clumping and poor charge transfer. Ultimately, mapping out these synthesis and structural pathways provides a practical experimental guide. It emphasises that pushing supercapacitor technology forward will rely heavily on targeted thermal profiling and much stricter electrochemical testing.

Critical Review

Method of Preparation

Yıldız (2023) and Betti et al. (2024) share the common goal of synthesising single-phase lanthanum-based high-entropy perovskite oxides (HEPOs) from nitrate precursors; their studies offer a striking contrast between a broad, statistically driven sol-gel mapping and a highly targeted Pechini method. Betti et al. took a wide-lens, statistical approach. Using a D-optimal design of experiments (DOE), Betti et al. mapped out solubility limits and phase stability across a broad range of $\text{La}(\text{CrMnFeCoM})\text{O}_3$ compositions (with M representing Ni or Zn) via a conventional sol-gel route. Yıldız, however, zeroed in on specific formulas: equimolar $\text{La}(\text{Fe}_x\text{Co}_y\text{CrMnZn})\text{O}_3$ and non-equimolar $\text{La}(\text{Fe}_x\text{Co}_y\text{CrMnZn})\text{O}_3$, varying the iron and cobalt ratios between 0.1 and 0.3. Yıldız also replaced the standard method with a modified Pechini sol-gel process by mixing the metal nitrates in deionised water with a 3:1 ratio of citric acid and acrylamide, and created a polymer resin that locked the cations in place. This chemical trap prevented the metals from separating and kept the mixture perfectly uniform at the atomic level. Because these two approaches produced distinctly different organic gels, they also required different heating steps to form the final crystals. Yıldız had to dry the gel overnight to remove trapped H_2O and NO_2 before calcining the powder at 900°C . That intense heat was necessary to completely break down the tough, cross-linked matrix left behind by the citric acid and acrylamide. Betti et al. didn't need nearly as much heat, successfully crystallising the perovskite phase after 6 hours at just 750°C . This temperature gap suggests that the standard sol-gel framework used by Betti et al. was much simpler than the complex Pechini polymer used by Yıldız, which broke down at a lower energy threshold.

Having established the synthesis routes required to achieve phase-pure HEPOs, it is equally critical to evaluate the preparation of secondary transition metal oxides, which are necessary to engineer the proposed heterostructures.

Teoh and Li (2012), Rahdar et al. (2015) and Dhas et al. (2020) present different chemical routes for producing highly crystalline nanoparticles. Teoh and Li chose a surfactant-guided sol-gel route. To accomplish this, Teoh and Li dissolved a $\text{Ni}(\text{NO}_3)_2 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$ precursor in anhydrous ethanol mixed with a polyalkylene oxide block copolymer (F108) to act as an organic template. Teoh and Li then aged the mixture, dried the material at 343 K, and calcined the product at temperatures between 623 K and 923 K. Rahdar et al. used $\text{NiCl}_2 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$ as a precursor and used the co-precipitation technique. Rahdar et al. carefully added NaOH drops into an aqueous nickel solution at 50°C to reach a pH of 8, which caused a green gel to precipitate out before Rahdar et al. washed the gel, dried the gel at 60°C , and baked the substance at 500°C to form the finished NiO nanoparticles. Going in another direction, Dhas et al. opted for a template-free hydrothermal process. Dhas et al. dissolved nickel acetate $\text{Ni}(\text{CH}_3\text{CO}_2)_2 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$ into a blend of methanol and double-distilled water. Dhas et al. treated this clear liquid inside a Teflon-lined stainless-steel autoclave for 4 hours at 125°C , and ultimately calcined the collected product at just 350°C .

The underlying chemistry used by Teoh and Li, Rahdar et al., and Dhas et al. directly determines the heat treatments needed to reach phase purity and the right crystal structures. Teoh and Li purposely used the block copolymer to coat the nanoparticles, which helps in keeping the particles clumped together. This strategy by Teoh and Li guided the transition from metallic Ni to a pure face-centred cubic NiO phase during the intense calcination step. Teoh and Li also showed that adjusting the water levels in the ethanol solvent slowed down the reoxidation of the intermediate metallic nickel, though the adjustment did not change the final crystal structure. Rahdar et al., on the other hand, depended on a direct chemical reaction between the nickel chloride and the NaOH to build an intermediate nickel hydroxide network. This setup required Rahdar et al. to use a moderate calcination temperature of 500°C to fully burn off the byproducts, turning the green gel into black, face-centred cubic NiO nanoclusters. Relying heavily on thermodynamics, Dhas et al. used the high internal pressure and heat of a hydrothermal autoclave to trigger the nucleation and growth of monoclinic NiO structures. This environmental control meant Dhas et al. skipped the need for extra surfactants or precipitating

chemicals. Because of this shortcut, the technique developed by Dhas et al. needed the lowest calcination temperature—only 350°C—to achieve a pure phase.

Reddy et al. (2003) decided to go with a sol-gel route to make two specific types of MnO₂, namely xerogel and ambigel. They did this by mixing sodium fumarate with either NaMnO₄ or KMnO₄ to trigger a reduction. Reddy et al. give a really good chemical breakdown of the process, mentioning the need to add H₂SO₄. This is because the acid forces intermediate Mn³⁺ ions to disproportionate into Mn⁴⁺ and soluble Mn²⁺. If the acid is not used, the final product exhibits poor specific capacitance of just 2 F/g, making it highly inefficient for energy storage. A notable aspect about their work is how they controlled the physical structure just by changing how they dried the initial gel. Making the xerogel was easy enough—they just let it dry at room temperature. The ambigel, however, required a tedious solvent exchange to drop the surface tension, stepping from water to acetone, then cyclohexane, and finally hexane, before spending 12 hours in a vacuum dryer. That brings up the main issue with this whole method: it is highly time consuming. The process requires degassing and continuous agitation over several days; notably, the acetone solvent exchange step demands a full week of stirring. Ganeshan et al. (2017) took a completely different and much simpler approach. They used a basic co-precipitation method to create MnO₂ nanoparticles from manganese (II) sulphate and sodium hydroxide. This synthesis is incredibly fast. The synthesis involves dissolving 0.2 M of the manganese salt in double-distilled water, heating the solution to 80°C, and adding NaOH until a pH of 12 is achieved. Let it stir for an hour, filter out the brown precipitate, wash it with some ethanol, and synthesis is completed. This approach is significantly faster than the sol-gel method, but it really lacks the same level of chemical depth. Ganeshan et al. mostly relied on conditions like high heat and a basic pH.

Table 1:
Literature Overview of Synthesis Methods for High-Entropy Perovskite and Secondary Metal Oxides.

Author(s)	Material Synthesised	Synthesis route	Key Precursors / Chemicals	Calcination
Betti et al.	La(CrMnFeCoM)O ₃ (M = Ni, Zn)	Sol-gel method	Nitrate precursors	750°C (6 hours)
Yıldız	La(Fe _x Co _y CrMnZn)O ₃	Modified Pechini sol-gel method	Metal nitrates, citric acid, acrylamide	900°C
Teoh and Li	NiO nanoparticles	Surfactant guided sol-gel method	Ni(NO ₃) ₂ ·6H ₂ O F108 copolymer	623K to 923K
Rahdar et al.	NiO nanoclusters	Co-precipitation	NiCl ₂ ·6H ₂ O NaOH	500°C
Dhas et al.	NiO nanostructures	Hydrothermal	Ni(CH ₃ CO ₂) ₂ ·4H ₂ O	350°C
Reddy et al.	MnO ₂ (Xerogel/Ambigel)	Sol-gel	NaMnO ₄ / KMnO ₄	Room temp (Xerogel)/ Vacuum (Ambigel)
Ganeshan et al.	MnO ₂ nanoparticles	Co-precipitation	Manganese(II) sulphate, NaOH	80°C (Reaction Temperature)

Source: Compiled by the authors from the cited literature.

Critical evaluation of Electrochemical performance

Jiang et al. (2018) study high-entropy perovskite oxides (HEPOs) by focusing heavily on rigorous structural characterisation. Instead of relying on a single method, they combine X-ray diffraction (XRD) with EDXS elemental mapping and atomic-resolution STEM to confidently show that their materials are compositionally uniform at the nanoscale. A notable aspect of their discussion

is how they deviate from the conventional rules used for high-entropy alloys. They demonstrate that in these complex ionic systems, a difference in B-site cation size does not actually dictate whether a single phase forms. Rather, they point to the Goldschmidt tolerance factor (t) as a much better predictor. They found that maintaining $t \approx 1.00$ is key to getting a stable single phase, though they note that Sr-based oxides ($t < 1$) and Ba-based oxides ($t > 1$) need entirely different temperatures to stabilise.

Even with this solid structural evidence, the paper's discussion and conclusion leave a few noticeable gaps. The concept of "entropy stabilisation" remains ambiguous. The authors themselves admit they are unsure if entropy is actually driving the phase formation, which makes sense given that some of their Barium-based materials formed secondary phases when heated to higher temperatures, rather than dissolving into a single phase as would be theoretically anticipated. Also, when they describe the ideal tolerance factor as "necessary, but not sufficient," it is essentially an admission that their predictive model is fundamentally incomplete. Finally, the conclusion talks extensively about how these HEPOs could be tailored for diverse applications thanks to unique physical properties, but the paper contains zero functional testing to back that up. Ultimately, while the structural work is methodologically rigorous, the broad claims at the end act more like a roadmap for future studies than functionally validated facts.

Betti et al. confined their conclusions to the efficient combination of chemometric modelling and experimental tests to investigate several compositional variations of $\text{La}(\text{CrMnFeCoZn})\text{O}_3$ systems. Both studies demonstrate that high-entropy perovskite oxides (HEPOs) have great potential, but the authors approach the subject from different angles. Betti et al. focus primarily on the methodology, and by pairing chemometric modelling with real-world experiments on these systems, they successfully mapped out an extensive compositional space. Their key finding is that their predictive model is highly accurate: it pinpointed strict solubility limits—around 0.5 for zinc and 0.8 for nickel—and showed that zinc distinctly pushes the crystal structure into an orthorhombic shape. They also highlighted an unexpected behaviour: simply increasing cations or adding nickel does not automatically create more oxygen vacancies; however, when zinc is mixed with other stabilising cations, oxygen non-stoichiometry spikes. Ultimately, Betti et al. argue their model is highly efficient for researchers trying to isolate materials with specific traits like ionic conductivity.

Conversely, Yıldız approaches through a more practical, application-based lens, viewing the successful creation of B-site modified HEPOs as a stepping stone for advanced green technologies, specifically in electrochemical energy storage and hydrogen production. While Betti et al. focus on predicting broad phase boundaries, Yıldız focuses on a fast, cost-effective sol-gel Pechini fabrication method. This approach consistently yields single-phase orthorhombic structures, even when the B-site elemental composition is altered. Yıldız notes that while the overall macroscopic crystal structure stays stable during these changes, swapping elements seriously impacts localised traits—like metal-oxygen bond strength, lattice parameters, and the concentration of oxygen vacancies. A comparative analysis reveals a consensus between the studies that Zn doped HEPOs cause lattice distortion and oxygen vacancies making these materials more adaptable. Yıldız demonstrates the ability to synthesise these targeted ratios in a single phase to tweak defects for renewable energy, while Betti et al. provide the computational guardrails to prevent synthesis outside thermodynamic limits, proving together that advanced predictive modelling and hands-on experimental tuning are both needed to maximise the defect chemistry in functional high-entropy ceramics.

Guo et al. (2022) conducted a comprehensive structural analysis using tools like XRD, SEM, and XPS to map the material's solubility limits, finding that a pure R-3c phase only forms when the doping level is between $x=0.4$ and $x=0.7$. Pushing outside that window to $x=0.3$ or $x=0.8$ triggers unwanted La_2O_3 impurities, while Rietveld refinement clarifies the observed lattice contraction since Al^{3+} ions are smaller than the host transition metals. However, the study presents a significant theoretical contradiction: the authors initially argue from their XRD data that charge compensation happens mostly through B-site oxidation rather than oxygen vacancies, but they present a

contradictory conclusion during their XPS discussion, citing a substantial 49.8% oxygen vacancy concentration to explain the material's excellent ionic conductivity. Regarding the electrochemical performance, testing against an undoped baseline clearly proves that adding aluminium improves overall efficiency. The authors propose a highly convincing stabilisation mechanism where inactive Al^{3+} ions prevent the agglomeration of active metals, increase entropy, and create crack-mitigating lattice distortions—claims that are backed by EIS data showing better ion mobility. Despite this strong mechanistic work, the testing methodology leaves a few noticeable gaps. Stopping cyclic stability tests at just 2,000 cycles, even with 91.25% capacity retention, falls short of modern commercial standards that typically demand 5,000 to 10,000 cycles. Furthermore, the team largely overlooks a sharp decrease in specific capacitance from 353.65 F/g at $x=0.5$ down to 259.30 F/g at $x=0.7$; they briefly suggest extreme lattice distortion might block ion migration, but by omitting a notable electrochemical kinetic analysis to prove it, they leave a significant loose end in an otherwise solid paper.

Vats et al. (2022) look at $\text{LaCoO}_3/\text{rGO}$ nanocomposites built for supercapacitors using a solvothermal approach. The real value of their work lies in the structural analysis. Instead of just stopping at standard XRD and SEM imaging, they used XANES and EXAFS to pin down the Co^{3+} oxidation state and trace oxygen vacancies. That kind of deep mechanistic probing sets a great baseline for understanding lattice distortions and multivalent redox sites in more complex multi-cation perovskites. The authors also did a solid job breaking down the charge storage mechanics, using the Trasatti method to show that pseudo capacitance drives 60% of the nanocomposite's performance while electric double-layer capacitance handles the remaining 40%. But when it comes to actual device performance, the findings fall short of modern benchmarks. Testing a three-electrode setup for only 1,000 cycles—even with 96% retention—simply doesn't reflect commercial requirements. The full asymmetric device struggled as well, holding onto just 76% of its capacity over 5,000 cycles and maxing out at a modest energy density of 5.4 Wh/kg. For these oxides to be commercially viable, researchers need to push cycle testing well beyond 10,000 cycles and fix the charge balancing issues causing the rapid decay. On the synthesis side, calcining the samples at 750°C did successfully yield ~70 nm particles and bumped the surface area up to 32.8 m^2/g . Even so, the microscopy images reveal intense, uneven particle clumping. That kind of agglomeration severely restricts the active surface area and remains a massive roadblock in perovskite engineering, proving that better thermal profiles and heterojunction designs are still needed to keep the nanoscale phases properly dispersed.

While examining the structural findings of Rahdar et al., Teoh et al., and Dhas et al., and comparing the crystal structures, a distinct divergence in structural outcomes is observed. Both the sol-gel and co-precipitation methods yield the expected face-centred cubic (FCC) structure, but the hydrothermal approach actually produced a monoclinic structure. Regarding dimensions, all three studies successfully achieve nanoscale sizes, reporting particle and crystallite sizes around 9.3 nm, 24 nm, and 20–30 nm. That said, they all ran into the same physical hurdle: the nanoparticles had such high surface energy that they naturally agglomerate into larger clusters.

In addition to structural characterisation, the papers investigate how these materials actually perform and how to control the synthesis process. For instance, the co-precipitation study mapped out a clear shift from antiferromagnetic to superparamagnetic behaviour after calcination, and effectively correlated the blue shift in the optical band gap to the quantum confinement effect. Regarding energy storage, Dhas et al. proved these materials work well for supercapacitors, pointing out that KOH is a much better electrolyte than Na_2SO_4 (achieving 132 F/g compared to 79 F/g) simply because potassium ions move in and out faster. The sol-gel paper offered the best look under the hood at the actual synthesis mechanics—specifically showing how adding more water stops metallic nickel from oxidising, while pushing the surface area up to 25.5 m^2/g at lower calcination temperatures. Even without heavy theoretical modelling, they showed exactly how modifying parameters like temperature, water concentration, and electrolytes changes the final NiO nanoparticles, offering a very practical starting point for using these materials in new tech.

The review on MnO₂ supercapacitor electrodes offers a refreshingly honest look at the field, pointing out that despite all the clever work with morphology, defects, and heterojunctions, our actual experimental results are still lagging way behind the theoretical limits. Instead of just giving a standard summary, Ganeshan et al. and Reddy et al. lay out a genuinely useful roadmap for future work, highlighting blind spots like the lack of multidimensional structural modelling and the need to look into anionic doping or pairing MnO₂ with covalent organic frameworks (COFs). On a related note, the sol-gel MnO₂ study provides a really solid comparison between ambigel and xerogel structures. The authors make a convincing case that the ambigel's superior specific capacitance (130 F/g compared to the xerogel's 73 F/g) comes down to its mesoporous structure rather than just its overall surface area. They also do a nice job explaining how sulphuric acid treatments and electrolyte choices drive pseudo-capacitance, though their conclusion feels a bit rushed when they blame the capacity drop after 200 cycles entirely on manganese dissolution—that claim could definitely use some deeper mechanistic proof. Looking at the nanoparticle synthesis paper, the experimental section flows logically and does a fine job validating the successful creation of 50 nm tetragonal MnO₂. The standard characterisation tools—like XRD and SEM—all check out, and their optical data neatly point to a band gap of 3.45 eV. However, things take a weird turn in the conclusion. Out of nowhere, the authors claim their material is great for removing organic pollutants and heavy metal ions. Since there is absolutely no mention of environmental remediation or testing anywhere in their methodology or results, this claim feels completely unsupported and out of place.

By mixing Fe₂O₃ with MnO₂ nanoparticles, Kim et al. (2017) were able to successfully raise the working voltage of supercapacitors. Because MnO₂ is stable anodically (0.0 V to 0.9 V) and Fe₂O₃ remains stable cathodically (-0.9 V to 0.0 V), their physical combination creates a wide 1.8 V operational window. According to Kim et al.'s tests, the hybrid produced 198 F/g at 10 mV/s, generating a potent 12.5 Wh/kg at 4500 W/kg because energy density depends on the higher voltage range. The synthesis of about 50 nm hematite and birnessite-type particles was correctly confirmed by standard characterisation using electron microscopy and X-ray diffraction. However, a closer look at the electrochemical data highlights several major methodological issues. The most glaring problem is poor rate capability. When pushed to a 100 mV/s scan rate, the composite retains only 53.3% of its original capacitance—a drop steeper than what happens with either pure metal oxide on its own. Kim et al. suggest that sluggish charge transfer between the two different materials causes this, but they omit standard impedance spectroscopy to actually measure the interfacial resistance. Moreover, the steep voltage jump seen at the beginning of the charging curves is written off by Kim et al. as a difference in charging rates. In reality, this is a classic ohmic drop caused by high internal resistance, which directly explains the poor performance at high speeds. The claims regarding long-term stability are also problematic. While performance levels out after 1,000 cycles, the electrode bleeds 35.4% of its capacity before even hitting that mark. This rapid early decay likely stems from the poorly crystalline MnO₂ phase breaking down or dissolving in the electrolyte, a structural failure Kim et al. completely ignore. Finally, the decision to use a simple 2:1 mass ratio based on loose capacitance estimates bypasses the strict charge-balancing needed to keep active materials from over-oxidising in asymmetric designs. Ultimately, while physically blending these oxides works as a basic proof of concept for expanding voltage, the resulting device suffers from too much internal resistance and rapid initial degradation. Making this composite practical will require engineered structural integration, rather than the simple physical mixture presented by Kim et al.

Farhadi et al. (2013) present a detailed characterisation suite to validate the Co₃O₄ nanoparticles synthesis. Importantly, the authors cross-correlate X-ray diffraction (XRD), transmission electron microscopy (TEM), and Brunauer-Emmett-Teller (BET) measurements to confidently determine an average particle size of 11-13.4 nm. Furthermore, their integration of thermogravimetry/differential thermal analysis (TG/DTA) with Fourier transform infrared (FT-IR) spectroscopy provides a logically sound, step-by-step mechanism for the thermal decomposition of the precursor. However, a critical reading reveals interpretative gaps; for instance, Farhadi et al. attribute a Type IV hysteresis loop to

the sample being "basically mesoporous", which for ~11 nm nanoparticles is more likely indicative of inter-particle textural porosity rather than true intra-particle mesopores. Additionally, they report that higher calcination temperatures increase ferromagnetic saturation, but fail to explain this contradiction given that higher temperatures cause particle growth, which should theoretically reduce the surface-area-to-volume ratio and the uncompensated surface spins responsible for the observed nanoscale magnetism. Finally, asserting a precise 3:3.97 stoichiometric ratio based on inherently semi-quantitative energy-dispersive X-ray spectroscopy (EDS) data is slightly scientifically overconfident. The conclusion by Farhadi et al. neatly wraps up their core findings, reminding the reader of the low 175°C synthesis temperature, the uniform particle size, and the blue shift in the optical band gap. Where the paper overreaches, though, is in its final claim that the method is "low cost" and ready for "industrial production". The authors offer no economic breakdown, yield percentages, or scaling data to support this jump. Given that the starting material—the coordination complex precursor—has to be specially synthesised before the main reaction even begins, it is tough to see how this process could practically replace standard industrial methods that rely on cheap, readily available metal salts.

Indira et al. (2020) characterise their sol-gel synthesised Co₃O₄ nanoparticles using a standard combination of XRD and HR-TEM, which consistently indicate a particle size between 13 and 15 nm. Despite these expected structural results, the authors' interpretation of their chemical and electrochemical data presents a few problems. The authors describe their material as extremely pure, but their FT-IR spectra clearly contain a weak C=O stretching vibration near 1070 cm⁻¹. In metal oxide synthesis, this typically indicates residual organic material from the urea precursor or surface carbonate species. Furthermore, the authors propose that internal nanoparticle voids form via complex inward and outward oxidation-driven diffusion, but they supply no kinetic data to substantiate this mechanism. The electrochemical claims are also somewhat overstated; Indira et al. report a high specific capacitance of 761.25 F/g at 11 mA/cm² and argue the material has good cyclic stability based on just 500 charge-discharge cycles. Testing an electrode for only 500 cycles is simply inadequate to prove long-term stability for modern supercapacitor applications. In their conclusion, the authors focus strictly on their best metrics, reiterating the successful sol-gel synthesis and the peak specific capacitance of 761.25 F/g. While these figures support the material's potential as a pseudocapacitive electrode, the conclusion fails to address the physical limitations the authors themselves documented earlier in the paper. The authors observed complete nanoparticle agglomeration in their FESEM analysis, a major challenge for practical electrode fabrication that goes entirely unmentioned in the final summary. By claiming this synthesis route is a ready choice for energy storage applications, Indira et al. ignore both the agglomeration problem and the severely limited 500-cycle lifespan data. A much more extensive electrochemical evaluation would be necessary before concluding that these nanoparticles are viable for commercial supercapacitors.

Conclusion

High-entropy perovskite oxides (HEPOs) show remarkable structural flexibility and thermodynamic stability, making them highly attractive for advanced supercapacitors. However, applying these raw materials in commercial energy storage is still a major challenge. They suffer from inherently poor electron mobility, and their nanoparticles naturally tend to clump together. This agglomeration severely reduces the active surface area, dragging down overall device efficiency. A close look at common synthesis techniques—such as sol-gel, co-precipitation, and hydrothermal methods—shows that achieving the right nanoscale structure and phase purity depends entirely on careful precursor selection and strict thermal control.

A practical way to move these materials out of theoretical models and into working devices is by building heterogeneous metal oxide interfaces. Pairing complex HEPOs with secondary transition metal oxides creates internal electric fields at the material junctions. These built-in fields accelerate charge transfer and expose more multivalent redox sites across a wider voltage window. Ultimately, for HEPO-based supercapacitors to reach the commercial market, the field must shift from basic lab approximations to rigorous industrial benchmarks. This requires a much heavier focus on

electrochemical kinetic studies and pushing cycle life testing out to the 5,000 or 10,000-cycle mark. Establishing exact thermal profiles is also an absolute necessity. Systematically tracking how calcination at higher temperature alters phase composition and oxygen vacancy concentration will be the key to securing the stability needed for large-scale manufacturing.

Acknowledgements

The author acknowledges Director, Govt. Vidarbha Institute of Science and Humanities, Amravati, Head, Department of Physics, Govt. Vidarbha Institute of Science and Humanities, Amravati

References

1. Aamlid, S.S., Oudah, M., Rottler, J. and Hallas, A.M. (2023) 'Understanding the role of entropy in high entropy oxides', *Journal of the American Chemical Society*, 145(11), pp. 5991–6006.
2. Aravinthkumar, K., Lin, P.Y., Hsieh, S.L. and Hsieh, S. (2026) 'Beyond single-active sites: the emergence of high-entropy perovskites in energy and environment catalysis', *ChemSusChem*, 19(13), e70851.
3. Betti, L.A., Magnaghi, L.R., Bosetti, A., Biesuz, R. and Malavasi, L. (2024) 'A chemometric approach for the design of lanthanum-based high entropy perovskite oxides', *Journal of Materials Chemistry C*, 12(21), pp. 7695–7706.
4. Dhas, S.D., Maldar, P.S., Patil, M.D., Nagare, A.B., Waikar, M.R., Sonkawade, R.G. and Moholkar, A.V. (2020) 'Synthesis of NiO nanoparticles for supercapacitor application as an efficient electrode material', *Vacuum*, 181, 109646.
5. Farhadi, S., Safabakhsh, J. and Zaringhadam, P. (2013) 'Synthesis, characterization, and investigation of optical and magnetic properties of cobalt oxide (Co₃O₄) nanoparticles', *Journal of Nanostructure in Chemistry*, 3(1), 69.
6. Ganeshan, S., Ramasundari, P., Elangovan, A., Arivazhagan, G. and Vijayalakshmi, R. (2017) 'Synthesis and characterization of MnO₂ nanoparticles: study of structural and optical properties', *International Journal of Scientific Research in Physics and Applied Sciences*, 5(6), pp. 5–8.
7. Guo, M., Liu, Y., Zhang, F., Cheng, F., Cheng, C., Miao, Y. et al. (2022) 'Inactive Al³⁺-doped La(CoCrFeMnNiAl_x)_{1/(5+x)}O₃ high-entropy perovskite oxides as high performance supercapacitor electrodes', *Journal of Advanced Ceramics*, 11(5), pp. 742–753.
8. Indira, P.C., Marimuthu, G., Pazhanivel, T., Anbarasan, P.M., Aroulmoji, V., Siva, V. and Mohana, L. (2020) 'Sol-gel synthesis of Co₃O₄ nanoparticles as an electrode material for supercapacitor applications', *Journal of Sol-Gel Science and Technology*, 96(2), pp. 416–422.
9. Jiang, S., Hu, T., Gild, J., Zhou, N., Nie, J., Qin, M. et al. (2018) 'A new class of high-entropy perovskite oxides', *Scripta Materialia*, 142, pp. 116–120.
10. Kim, G., Kang, J., Choe, G. and Yim, S. (2017) 'Enhanced energy density of supercapacitors using hybrid electrodes based on Fe₂O₃ and MnO₂ nanoparticles', *International Journal of Electrochemical Science*, 12(11), pp. 10015–10022.
11. Libich, J., Máca, J., Vondrák, J., Čech, O. and Sedlářiková, M. (2018) 'Supercapacitors: properties and applications', *Journal of Energy Storage*, 17, pp. 224–227.
12. Ma, J., Liu, T., Ye, W., He, Q. and Chen, K. (2024) 'High-entropy perovskite oxides for energy materials: a review', *Journal of Energy Storage*, 90, 111890.
13. Neelakandan, M., Dhandapani, P., Ramasamy, S., Duraisamy, R., Lee, S.J. and Angaiah, S. (2025) 'A review on perovskite oxides and their composites as electrode materials for supercapacitors', *RSC Advances*, 15, pp. 16766–16791.
14. Patel, A., Patel, S.K., Singh, R.S. and Patel, R.P. (2024) 'Review on recent advancements in the role of electrolytes and electrode materials on supercapacitor performances', *Discover Nano*, 19(1), 188.
15. Rahdar, A., Aliahmad, M. and Azizi, Y. (2015) 'NiO nanoparticles: synthesis and characterization', *Journal of Nanostructures*, 5(2), pp. 145–151.
16. Reddy, R.N. and Reddy, R.G. (2003) 'Sol-gel MnO₂ as an electrode material for electrochemical capacitors', *Journal of Power Sources*, 124(1), pp. 330–337.
17. Rout, C.S., Shinde, P., Belgami, M.A., Cho, J.S. and Jeong, S.M. (2025) 'Halide perovskites for supercapacitors and photosupercapacitors: recent developments and future perspectives', *Small*, 21(39), 2503138.

18. Sarkar, A., Velasco, L., Wang, D.I., Wang, Q., Talasila, G., de Biasi, L. et al. (2018) 'High entropy oxides for reversible energy storage', *Nature Communications*, 9(1), 3400.
19. Sarkar, A., Wang, Q., Schiele, A., Chellali, M.R., Bhattacharya, S.S., Wang, D. et al. (2019) 'High-entropy oxides: fundamental aspects and electrochemical properties', *Advanced Materials*, 31(26), 1806236.
20. Sun, J., Luo, B. and Li, H. (2022) 'A review on the conventional capacitors, supercapacitors, and emerging hybrid ion capacitors: past, present, and future', *Advanced Energy and Sustainability Research*, 3(6), 2100191.
21. Teoh, L.G. and Li, K.D. (2012) 'Synthesis and characterization of NiO nanoparticles by sol-gel method', *Materials Transactions*, 53(12), pp. 2135–2140.
22. Tundwal, A., Kumar, H., Binoj, B.J., Sharma, R., Kumar, G., Kumari, R., Dhayal, A., Yadav, A., Singh, D. and Kumar, P. (2024) 'Developments in conducting polymer-, metal oxide-, and carbon nanotube-based composite electrode materials for supercapacitors: a review', *RSC Advances*, 14, pp. 9406–9439.
23. Vats, A.K., Kumar, A., Rajput, P. and Kumar, A. (2022) 'Engineered perovskite LaCoO₃/rGO nanocomposites for asymmetrical electrochemical supercapacitor application', *Journal of Materials Science: Materials in Electronics*, 33(5), pp. 2590–2606.
24. Wang, K., Hua, W., Huang, X., Stenzel, D., Wang, J., Ding, Z. et al. (2023) 'Synergy of cations in high entropy oxide lithium ion battery anode', *Nature Communications*, 14(1), 1487.
25. Yıldız, İ. (2023) 'Synthesis and characterization of b-site controlled la-based high entropy perovskite oxides', *Journal of Scientific Reports-A*, (055), pp. 124–131.
26. Zhang, L., Hu, X., Wang, Z., Sun, F. and Dorrell, D.G. (2018) 'A review of supercapacitor modeling, estimation, and applications: a control/management perspective', *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 81, pp. 1868–1878.
27. Zou, J., Tang, L., He, W. and Zhang, X. (2024) 'High-entropy oxides: pioneering the future of multifunctional materials', *ACS Nano*, 18(51), pp. 34492–34530.

“Regulatory Challenges of Digital Lending through Co-operative Credit Institutions in Maharashtra: A Legal Study”

Research scholar

Santosh Khandu Dhomase

ISBM University Chhura
Gariyaband (Chhattisgarh.)

Abstract :--

Digital transformation has significantly changed the structure and delivery of financial services in India. Digital lending has emerged as an important mechanism for providing quick and convenient access to credit through mobile applications, online platforms, automated credit assessment and digital payment systems. Co-operative credit institutions have considerable importance in Maharashtra because of their extensive grassroots presence and their traditional role in providing credit to farmers, small businesses, self-employed persons and economically weaker sections. However, the adoption of digital lending by co-operative credit institutions creates several regulatory, legal, technological and consumer-protection challenges. This paper examines the regulatory challenges associated with digital lending through co-operative credit institutions in Maharashtra from a legal perspective. It analyses the interaction between the regulatory framework of the Reserve Bank of India (RBI), the Maharashtra Cooperative Societies Act, 1960, information-technology regulation, data protection principles, outsourcing requirements and consumer-protection mechanisms. Particular attention is given to transparency of lending terms, Annual Percentage Rate (APR), data privacy, cybersecurity, third-party Lending Service Providers (LSPs), digital lending applications, grievance redressal, credit-information reporting and recovery practices. The study follows a doctrinal and analytical legal research methodology based primarily on statutes, RBI directions, official government documents, regulatory reports and secondary literature. The paper argues that digital lending can strengthen the efficiency and financial inclusion role of co-operative institutions, but regulatory fragmentation and differences in technological capacity may create significant compliance risks. The study recommends a proportionate regulatory framework, stronger cyber-security systems, standardised digital lending agreements, effective grievance mechanisms, responsible outsourcing, data minimisation and enhanced regulatory coordination.

Keywords:-- Digital Lending, Co-operative Credit Institutions, Maharashtra, RBI, Financial Regulation, Data Protection, Cybersecurity, Lending Service Providers.

Introduction :--

The rapid growth of digital technology has transformed the financial sector in India. Banking and credit services that traditionally required physical visits to branches can increasingly be accessed through mobile phones, internet banking, digital applications and electronic documentation. Digital lending represents an important component of this transformation. It enables borrowers to apply for credit, complete customer identification, receive approval, execute loan documentation and obtain disbursement through digital channels. The development of digital lending has particular relevance for co-operative credit institutions. Co-operative institutions have historically operated on the principles of mutual assistance, member participation and local economic development. In Maharashtra, the co-operative movement has developed a large institutional network involving primary agricultural credit societies, district central co-operative banks, urban co-operative banks and other co-operative credit institutions. The Maharashtra Cooperative Societies Act, 1960 provides an important statutory framework for the organisation and functioning of co-operative societies in the State.

Digitalisation can help such institutions overcome geographical limitations, reduce transaction costs and improve the speed of credit delivery. It can also support financial inclusion by reaching customers who may find conventional banking procedures difficult. At the same time, digital lending

introduces new legal risks. Automated decision-making, collection of personal and financial information, third-party technology providers, algorithmic credit assessment and digital recovery mechanisms create questions concerning accountability and consumer protection. The Reserve Bank of India has progressively developed a regulatory framework for digital lending. RBI requirements include transparency regarding the cost of credit, appropriate data collection and consent, disclosure of lending arrangements, regulation of Lending Service Providers and reporting of digital lending transactions to credit information companies. RBI's regulatory material also emphasises cybersecurity and secure technology practices. The central issue, therefore, is not whether co-operative credit institutions should adopt digital lending, but how such lending can be regulated in a manner that promotes innovation while protecting borrowers and maintaining institutional stability.

Objectives of the Study :--

The study has the following objectives:

1. To examine the legal and regulatory framework governing digital lending in India.
2. To analyse the relevance of the Maharashtra Cooperative Societies Act, 1960 to co-operative credit institutions.
3. To identify major regulatory challenges associated with digital lending through co-operative institutions in Maharashtra.
4. To examine issues relating to data privacy, cybersecurity, outsourcing and consumer protection.
5. To suggest legal and regulatory measures for strengthening responsible digital lending by co-operative credit institutions.

Research Methodology :--

The study adopts a doctrinal and analytical legal research methodology. Primary legal and regulatory materials include RBI directions, regulatory notifications, government documents and the Maharashtra Cooperative Societies Act, 1960. Secondary materials include academic literature, policy reports and institutional publications.

Concept of Digital Lending :--

Digital lending refers broadly to the process through which credit is originated, assessed, documented, disbursed, serviced or recovered through digital technologies. It may involve mobile applications, websites, Application Programming Interfaces (APIs), electronic Know Your Customer (e-KYC), digital signatures, automated credit scoring and electronic repayment mechanisms.

The digital lending ecosystem may involve three principal participants:

Regulated Entity (RE) → Lending Service Provider (LSP) → Borrower

The regulated entity remains responsible for the lending activity even when technological functions are performed by an external service provider. This makes outsourcing governance an important element of digital lending regulation.

Digital lending can provide several advantages:

- faster loan processing;
- reduced paperwork;
- lower transaction costs;
- wider geographical access;
- automated credit assessment;
- improved monitoring of loan accounts;
- greater convenience for borrowers.

However, the same technologies can create risks involving excessive data collection, cyber fraud, identity theft, algorithmic discrimination, lack of transparency and aggressive recovery practices.

Legal and Regulatory Framework

1. Reserve Bank of India Regulatory Framework

The RBI occupies a central position in regulating banking and several categories of co-operative banking institutions. The regulatory framework for digital lending has increasingly focused on transparency, responsible conduct and protection of borrower data. RBI's digital lending framework requires regulated entities to ensure disclosure of the Annual Percentage Rate (APR) and other relevant costs associated with a loan. The objective is to enable borrowers to understand the actual cost of credit rather than relying merely on a nominal interest rate. RBI's regulatory material also provides that fees payable to Lending Service Providers in the credit-intermediation process should be paid by the regulated entity rather than being improperly passed on to the borrower.

2 Information Technology Governance

Digital lending is fundamentally dependent on information technology. Therefore, IT governance is not merely an operational issue but a regulatory requirement.

The RBI's Master Direction on Information Technology Governance, Risk, Controls and Assurance Practices, 2023 emphasises IT governance, risk management, cybersecurity, business continuity and information-systems audit. The framework requires regulated entities to establish appropriate governance structures and processes for managing IT and cybersecurity risks.

3. Outsourcing and Lending Service Providers

Many co-operative institutions may depend on external technology companies for digital lending platforms, application development, credit assessment, cloud services, payment processing and customer support. The RBI's IT outsourcing framework recognises that outsourcing can expose regulated entities to additional risks. The RBI's Master Direction on Outsourcing of Information Technology Services applies, among others, to Primary (Urban) Co-operative Banks and requires appropriate governance of outsourced IT activities.

4. Maharashtra Cooperative Societies Act, 1960

The Maharashtra Cooperative Societies Act, 1960 provides the statutory foundation for co-operative societies in Maharashtra. The State Department of Cooperation, Marketing and Textiles officially lists the Act and the Maharashtra Cooperative Societies Rules, 1961 among the applicable legal instruments. The Act establishes the institutional and governance framework within which co-operative societies operate. However, digital lending creates technological questions that were not central to the legislative environment when the original framework was developed.

This creates a regulatory challenge: traditional co-operative law must operate alongside modern banking regulation, information technology law, cybersecurity requirements and digital consumer-protection principles.

Source: RBI (2022, 2025); Government of Maharashtra, Department of Co-operation, Marketing & Textiles; Law & Judiciary Department, Maharashtra.

Major Regulatory Challenges

- 1. Regulatory Fragmentation**
- 2. Data Privacy and Excessive Data Collection**
- 3. Cybersecurity Risks**
- 4. Transparency of Loan Terms**
- 5. Algorithmic Credit Assessment**

Consumer Protection and Grievance Redressal

Consumer protection should remain at the centre of digital lending regulation.

Borrowers may face difficulties when digital lending platforms provide inadequate customer support. The problem becomes more serious when borrowers cannot identify the institution responsible for the loan.

A robust grievance mechanism should provide:

- easily accessible complaint channels;**
- acknowledgement of complaints;**
- time-bound resolution;**
- escalation mechanisms;**
- protection from harassment;**
- transparent recovery practices.**

The RBI has also developed institutional mechanisms for customer complaints and grievance redressal, including the Integrated Ombudsman Scheme. RBI's annual reporting indicates the importance placed on strengthening customer protection and grievance-resolution systems.

Co-operative institutions should integrate these regulatory mechanisms into their digital lending .

Recovery Practices in Digital Lending

Loan recovery is one of the most sensitive aspects of digital lending. Technology can make collection processes faster, but improper digital recovery may cause serious harm to borrowers. Automated messages, repeated calls, unauthorised contact with third parties and misuse of personal information can create legal and ethical problems. Recovery agents should operate under clearly defined rules. Borrowers should receive appropriate information regarding the identity of the recovery agent and the authority under which the agent is acting. RBI's digital lending framework places emphasis on disclosure concerning recovery agents and supervision of LSPs involved in recovery activities.

Maharashtra-Specific Regulatory Issuesp

Maharashtra provides a particularly significant context for studying digital lending because of its established co-operative sector.

The state's legal framework is based substantially on the Maharashtra Cooperative Societies Act, 1960 and associated rules. The Department of Cooperation, Marketing and Textiles continues to publish the Act, Rules and amendments as part of the State's official legal framework. The challenge is to modernise digital lending without weakening the principles of co-operation, member participation and local accountability.

Several Maharashtra-specific issues deserve attention:

- 1 - Digital Divide**
- 2- Language Barrier**
- 3- Institutional Capacity**
- 4 - Rural Connectivity**
- 5 - Coordination**

Suggestions :--

The following measures are recommended:

- 1. Standardised Digital Lending Framework**

A standard digital lending framework should be developed specifically for co-operative credit institutions, taking into account their size, structure and rural outreach.

2. Stronger Cybersecurity

Institutions should establish minimum cybersecurity standards covering authentication, encryption, access control, monitoring, incident response and disaster recovery.

3. Data Minimisation

Only necessary borrower information should be collected. Consent should be clear, specific and understandable.

4. LSP Accountability

All contracts with Lending Service Providers should include clear provisions concerning data security, audit, confidentiality, cybersecurity and consumer complaints.

5. Local-Language Disclosure

Important loan information should be made available in Marathi and in simple language to improve financial literacy and informed consent.

6. Digital Literacy

Co-operative institutions should organise digital-financial literacy programmes, particularly for rural members and first-time digital borrowers.

Conclusion :--

Digital lending represents an important opportunity for the modernisation of co-operative credit institutions in Maharashtra. It can reduce transaction costs, accelerate credit delivery, improve accessibility and support financial inclusion. However, digital transformation also changes the nature of legal and regulatory risks. The major challenges relate to data privacy, cybersecurity, third-party outsourcing, algorithmic decision-making, transparency, grievance redressal and digital recovery practices. The legal framework must therefore balance innovation with borrower protection. The Maharashtra Cooperative Societies Act, 1960 remains an important institutional foundation for the state's co-operative sector, while RBI's digital lending, IT governance and outsourcing requirements provide critical safeguards for regulated financial activities.

References :--

1. Arner, D. W., Barberis, J., & Buckley, R. P. (2016). The evolution of FinTech: A new post-crisis paradigm? *Georgetown Journal of International Law*, 47(4), 1271–1319.
2. Gomber, P., Koch, J. A., & Siering, M. (2017). Digital finance and FinTech: Current research and future research directions. *Journal of Business Economics*, 87(5), 537–580.
3. Philippon, T. (2016). The fintech opportunity. National Bureau of Economic Research.
4. Zetzsche, D. A., Buckley, R. P., Arner, D. W., & Barberis, J. N. (2017). From FinTech to TechFin: The regulatory challenges of data-driven finance. *New York University Journal of Law & Business*, 14(2), 393–446.
5. Buckley, R. P., Arner, D. W., & Barberis, J. N. (2016). The evolution of FinTech: A new post-crisis paradigm? University of Hong Kong Faculty of Law.
6. Ozili, P. K. (2018). Impact of digital finance on financial inclusion and stability. *Borsa Istanbul Review*, 18(4), 329–340.
7. Sahi, A. M., Khalid, H., Abbas, A. F., & Khatib, S. F. A. (2021). The evolving research of customer adoption of digital payment: Learning from content and statistical analysis of the literature. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 7(4), 230.
8. Vives, X. (2019). Digital disruption in banking. *Annual Review of Financial Economics*, 11, 243–272.
9. Frost, J. (2020). The economic forces driving fintech adoption across countries. BIS Working Papers, No. 838. Bank for International Settlements.
10. Philippon, T. (2019). On fintech and financial inclusion. National Bureau of Economic Research.
11. Reserve Bank of India. (2023). Master Direction on Information Technology Governance, Risk, Controls and Assurance Practices, 2023. Reserve Bank of India.
12. Reserve Bank of India. (2023). Master Direction on Outsourcing of Information Technology Services. Reserve Bank of India.
13. Reserve Bank of India. (2025). Handbook on Regulations at a Glance. Reserve Bank of India.

14. Reserve Bank of India. (2024). Annual Report 2023–24. Reserve Bank of India.
15. Reserve Bank of India. (2023). Report on Trend and Progress of Banking in India 2022–23. Reserve Bank of India.
16. Government of Maharashtra, Department of Cooperation, Marketing and Textiles. (1960).
17. The Maharashtra Cooperative Societies Act, 1960. Government of Maharashtra.
18. Government of Maharashtra, Department of Cooperation, Marketing and Textiles. (1961). Maharashtra Cooperative Societies Rules, 1961. Government of Maharashtra.
19. Government of Maharashtra. (2014). Maharashtra Money-Lending (Regulation) Act, 2014. Government of Maharashtra.
20. Reserve Bank of India. (2022). Guidelines on Digital Lending. Reserve Bank of India.

Extent and Diversity of Trees in Nanded District, Maharashtra, India

Dr. R. M. Kagne¹, V. M. Deshmukh²

¹Head, Department of Botany, Vasantao Naik College, Vasarni, Nanded, Maharashtra, India

²Head, Department of Zoology, Vasantao Naik College, Vasarni, Nanded, Maharashtra, India

Abstract

Trees are essential components of terrestrial ecosystems and provide ecological, economic and social services. Nanded district of Maharashtra contains a mixture of urban, agricultural, roadside and forest habitats, resulting in considerable tree diversity. The present paper reviews available published information on tree diversity in Nanded, with emphasis on Nanded urban area and the forest ranges of Kinwat and Mahur. An earlier urban avenue-tree survey recorded 51 tree species belonging to 25 families, while a study of Kinwat and Mahur forest ranges documented 27 tree species of Leguminosae using quadrat sampling. A separate floristic study of Kandhar taluka reported 98 tree species among 146 plant species. These findings indicate that Nanded has substantial tree resources, but a district-wide contemporary tree census is still required to quantify total abundance, density, basal area and spatial distribution. Recent literature further emphasizes the value of species-appropriate urban forestry, standardized inventories, functional-trait-based species selection and long-term monitoring. Conservation of native trees, protection of mature individuals, GIS-based inventories and scientific urban forestry are recommended.

Keywords: Nanded; tree diversity; urban forestry; forest vegetation; biodiversity; avenue trees; Maharashtra.

1. Introduction

Trees form the structural framework of many terrestrial ecosystems. They regulate microclimate, store carbon, conserve soil and water, provide habitat for wildlife and supply food, medicine, timber, fodder and other resources. In cities, trees also contribute to shade, air-quality improvement, visual amenity and reduction of heat exposure.

Nanded district, located in the Marathwada region of Maharashtra, contains contrasting habitats including urban settlements, agricultural landscapes and forest areas. This environmental variation creates opportunities for both planted and naturally occurring tree communities. Published studies provide useful baseline information but cover different parts of the district and use different sampling approaches; therefore their species counts should not be simply added to obtain a district total.

Contemporary urban-forestry literature supports an integrated approach in which tree selection, spatial planning, ecosystem services and long-term management are considered together. Recent reviews also emphasize that tree functional traits and site conditions should inform species selection and management rather than relying only on species counts [7–10].

2. Objectives

1. To review the available information on the extent and diversity of trees in Nanded district.
2. To document important tree-rich habitats and representative species.
3. To compare evidence from urban and forest landscapes.
4. To discuss ecological and socio-economic importance of trees.
5. To identify major threats and recommend conservation measures.
6. To propose a framework for a future district-wide tree inventory.

3. Study Area

The study considers Nanded district, Maharashtra, with special reference to Nanded urban area, Kinwat and Mahur forest ranges, and Kandhar taluka. Kinwat and Mahur are in the northern part of the district and contain forest vegetation of high biological interest. Kandhar provides additional evidence from a floristic survey of trees and shrubs.

4. Materials and Methods

This paper is a literature-based synthesis of published floristic and ecological studies. Reported species counts, family richness and habitat information were extracted from the available studies. For future primary research, representative sampling should be conducted in urban roads, institutional campuses, residential areas, agricultural boundaries, villages and forest compartments. Each individual tree should be recorded with scientific name, family, local name, GPS position, girth/DBH, height, habitat and health condition. Recommended quantitative measures include frequency, density, abundance, basal area and Importance Value Index (IVI). A GIS database can be used to map tree distribution and identify tree-poor and tree-rich zones. The India State of Forest Report provides a broader national framework for forest and tree-cover assessment, but a local field inventory is necessary for species-level information in Nanded [6].

5. Results

Dr. R. M. Kagne & V. M. Deshmukh | Extent and Diversity of Trees in Nanded District | Page 2
Published studies demonstrate substantial tree diversity in different parts of Nanded district. The available evidence is summarized below.

5.1 Urban tree diversity

The published avenue-tree study of Nanded urban area recorded 51 species belonging to 25 families. Dominant or prominent species included Neem (*Azadirachta indica*), Indian almond (*Terminalia catappa*), Copperpod (*Peltophorum pterocarpum*), Peacock flower (*Caesalpinia pulcherrima*) and Gulmohar (*Delonix regia*). The study emphasizes their shade, ornamental, medicinal and ecosystem roles.

5.2 Forest tree diversity

Kinwat and Mahur forest ranges represent an important component of Nanded's natural vegetation. A quadrat-based study documented 27 Leguminosae tree species. Forest vegetation includes economically and ecologically important native trees such as teak (*Tectona grandis*), Palas (*Butea monosperma*), Moha (*Madhuca indica*), *Terminalia* species, Salai and other dry-deciduous forest trees.

5.3 Kandhar taluka

A floristic investigation of Kandhar taluka reported 146 plant species belonging to 44 angiosperm families, including 98 trees, 39 shrubs and 9 palms. This local-scale result further demonstrates that tree richness in Nanded is not confined to Nanded city or the northern forest ranges.

6. Representative Tree Species and Uses

7. Discussion

The available studies show that Nanded contains a mosaic of planted urban trees and native forest vegetation. The 51 species reported from the urban study should be regarded as a baseline for that particular survey, not as the current total tree diversity of the entire district. Likewise, the 27 Leguminosae species from Kinwat and Mahur represent one plant family in a defined forest area. The 98 tree species reported from Kandhar further demonstrate local richness. Because the studies differ in area, sampling design and time, a unified district estimate requires standardized field sampling.

A future Nanded Tree Diversity Project should combine systematic field inventories with GPS/GIS mapping. Each tree can be assigned a unique identification number and monitored for growth, health, mortality and replacement. Such a database would support urban planning, roadside management, carbon assessment and biodiversity conservation. This approach is consistent with current guidance emphasizing planned urban forestry and the integration of tree resources into resilient urban development [7,8].

Recent research also indicates that the benefits supplied by street trees depend on species traits, site conditions and management.

Therefore, future Nanded inventories should record functional characteristics in addition to taxonomic identity wherever feasible [9,10].

8. Ecological Importance

Trees contribute to carbon storage, soil stabilization, nutrient cycling, wildlife habitat, shade and microclimate regulation. In urban Nanded, mature canopy trees can provide cooling and improve the quality of public spaces. In forest landscapes, native trees support food webs and maintain habitat continuity. Multipurpose trees also contribute directly to rural livelihoods through fruits, fodder, fuelwood, timber and non-timber forest products. Urban forestry is increasingly viewed as green infrastructure that can contribute to climate adaptation, stormwater management, biodiversity conservation and human well-being. Species selection should therefore consider local environmental conditions, functional traits and the intended ecosystem services [7–10].

9. Major Threats

Potential pressures include urban expansion, road widening, removal of mature roadside trees, agricultural land-use change, grazing, fire, water stress, invasive species and inadequate post-plantation maintenance. Climate variability may further affect seedling establishment and survival.

10. Conservation Recommendations

- Conduct a district-wide tree census using standardized protocols.
- Prepare a GPS/GIS-based inventory of urban and rural trees.
- Prioritize native and locally adapted species in new plantations.
- Protect large, old and heritage trees wherever technically feasible.
- Establish biodiversity plots and educational tree trails in colleges and institutions.
- Monitor survival for at least three years after plantation.
- Integrate forest-fragment protection with watershed and soil-conservation programmes.
- Involve schools, colleges, local communities and municipal authorities in monitoring.
- Where urban planting is planned, match species and functional traits to site constraints and desired ecosystem services [9,10].

Dr. R. M. Kagne & V. M. Deshmukh | Extent and Diversity of Trees in Nanded District | Page 3

11. Conclusion

Nanded district possesses significant tree diversity across urban, rural and forest habitats. Published evidence includes 51 tree species from Nanded urban area, 27 Leguminosae tree species from Kinwat–Mahur forest ranges and 98 tree species recorded from Kandhar taluka. These results establish a strong baseline for further botanical investigation. However, they should not be combined as a single district total because they represent different study areas and sampling designs. A contemporary, standardized district-wide inventory is needed to establish the present extent, abundance, density and spatial distribution of trees in Nanded. Such research would provide a scientific basis for biodiversity conservation and sustainable urban and rural forestry. The need for systematic, spatially explicit and management-oriented tree assessment is also consistent with current national and international forestry guidance [6–10].

Table 1. Summary of published evidence on tree diversity in Nanded district

Table 2. Representative tree species and uses

12. References

1. Mulani, R. M. & Khan, K. Z. Study of Avenue Tree Diversity of Urban Area of Nanded District, Maharashtra State, India. International Journal of Science and Research, Vol. 6, Issue 6.
2. Wankhade, M. S. & Mulani, R. M. Digitization of Leguminosae Tree Plants from Kinwat and Mahur Forest Ranges of Nanded District in Maharashtra. International Journal of Recent Scientific Research, 2016.
3. Wankhade, M. S. & Mulani, R. M. Diversity and Distribution of Leguminosae Tree Plants in Kinwat and Mahur Forest Ranges of Nanded District. IJRASET, 2017.
4. Trees and Shrubs of Kandhar Taluka of Nanded District, Maharashtra. International Advanced Research Journal in Science, Engineering and Technology.

5. Datar, M. N. et al. Tree diversity of Maharashtra: species richness, distribution, endemism, introductions and use values.
6. Forest Survey of India. India State of Forest Report 2023. Ministry of Environment, Forest and Climate Change, Government of India, Dehradun, 2023.
7. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Guidelines on urban and peri-urban forestry. FAO Forestry Paper, Rome, 2016.
8. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Urban forestry and urban greening in drylands: report and guidance on strengthening resilient green cities. FAO, 2022.
9. Savo, V., D'Amato, L., Bartoli, F., Zappitelli, I. & Caneva, G. Evaluation of main regulating, provisioning, and supporting ecosystem services of urban street trees: A literature review. *Ecosystem Services*, 71 (2025), 101690.
10. <https://doi.org/10.1016/j.ecoser.2024.101690>
11. Paladini, M., Lasserre, B., Pagano, M., Giovannelli, A. & Coccozza, C. Functional traits and ecosystem services across urban greenery, urban forests, and forests in nature-based solutions: A review. *Ecological Informatics*, 97 (2026), 103943. <https://doi.org/10.1016/j.ecoinf.2026.103943>

Editorial note: The numerical values in this paper are literature-based. A new field survey is required if the paper is intended to claim the current (2026) total number or density of trees in Nanded district.

Species	Common name	Major value
<i>Delonix regia</i>	Gulmohar	Ornamental, avenue tree
<i>Terminalia catappa</i>	Indian almond	Shade, ornamental, fruit
<i>Peltophorum pterocarpum</i>	Copperpod	Avenue and ornamental
<i>Cassia fistula</i>	Bahava	Ornamental, medicinal, biodiversity

Study / Area	Reported finding	Interpretation
Nanded urban area	51 tree species; 25 families	High diversity of avenue, ornamental and shade trees
Kinwat & Mahur forest ranges	27 Leguminosae tree species	Important native forest-tree diversity
Kandhar taluka	98 trees among 146 plant species; 44 angiosperm families overall	High local floristic richness

Species	Common name	Major value
<i>Azadirachta indica</i>	Neem	Medicinal, shade, avenue tree
<i>Tectona grandis</i>	Teak	Timber, forest species
<i>Butea monosperma</i>	Palas	Ecological, cultural, fodder
<i>Madhuca indica</i>	Moha	Food, non-timber forest product
<i>Ficus benghalensis</i>	Banyan	Habitat, shade, ecological
<i>Ficus religiosa</i>	Peepal	Habitat, shade, cultural value

माध्यमिक विद्यालयों के शिक्षकों की जीवन संतुष्टि पर एक अध्ययन

सुमन सिंह

सहायक प्राध्यापक, शिक्षा संकाय, एम. जे. महाविद्यालय, भिलाई (छ. ग.)

डॉ. मंजू साहू

सहायक प्राध्यापक, शिक्षा संकाय, एम. जे. महाविद्यालय, भिलाई (छ. ग.)

सारांश

शिक्षा में शिक्षक की भूमिका केवल किताबी ज्ञान देना नहीं बल्कि विद्यार्थियों का सर्वांगीण विकास एवं चरित्र निर्माण करना है। शिक्षक समाज और राष्ट्र के भविष्य निर्माता होते हैं शिक्षकों के जीवन संतुष्टि कार्य कुशलता तथा गुणवत्ता को प्रभावित करते हैं। अगर शिक्षक अपने जीवन से संतुष्ट होता है तो उसके कार्य कुशलता और गुणवत्ता में भी वृद्धि होती है। प्रस्तुत शोध अध्ययन में लिंग एवं क्षेत्र के आधार पर अध्ययन किया गया है अध्ययन के लिए दुर्ग जिले का चयन किया गया है जिसमें 60 शिक्षक एवं शिक्षिकाओं का चयन किया गया है। जीवन संतुष्टि के मापन के लिए डॉ. प्रमोद कुमार एवं श्रीमती जयश्री ध्यानी द्वारा निर्मित प्रश्नावली का प्रयोग किया गया है। आंकड़ों के विश्लेषण के आधार पर यह पाया गया कि लिंग एवं क्षेत्र के आधार पर जीवन संतुष्टि में सार्थक अंतर नहीं पाया गया।

प्रस्तावना

शिक्षा एक ऐसी प्रक्रिया है जिसमें छात्र और शिक्षक दोनों की महत्वपूर्ण भूमिका होती है। शिक्षा एक विद्यार्थी के सर्वांगीण विकास का माध्यम है शिक्षा मनुष्य के अंतर निहित शक्तियों का विकास करती है। शिक्षा के क्षेत्र में शिक्षक एक राष्ट्र का निर्माता है और समाज का निर्माता और संरक्षक बनता है। वर्तमान समय में शिक्षक की भूमिका केवल शिक्षण तक ही सीमित नहीं है वरन् उसे अपने जीवन से संबंधित उत्तरदायित्व का निर्वाह भी करना पड़ता है इन सभी दायित्वों के कारण शिक्षकों की जीवन से संतुष्टि संबंधी अनेक समस्याएं आती है जिससे कि उनके जीवन संतुष्टि को प्रभावित करने वाले कारकों पर प्रभाव पड़ता है। शिक्षकों की जीवन संतुष्टि उनकी शिक्षक की गुणवत्ता पर सीधा प्रभाव डालती है शिक्षक अपने व्यक्तिगत और व्यावसायिक जीवन के मध्य संतुलन स्थापित करता है, जिससे कि उनका जीवन संतुष्टि उच्च होती है सकारात्मक जीवन शैली शिक्षकों के जीवन संतुष्टि को बढ़ाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। उच्च जीवन संतुष्टि वाले शिक्षक कक्षा में अधिक सक्रिय और प्रभावशाली होते हैं और विद्यार्थियों के मध्य संतुलन स्थापित करते हैं जिससे कि छात्रों की उपलब्धि उच्च होती है सुविधा और सामाजिक सम्मान जैसे कारक शिक्षकों की जीवन संतुष्टि को प्रभावित करती है।

जीवन संतुष्टि मनुष्य की भावनाओं तथा उसके आदतों का संपूर्ण मूल्यांकन है जिसका मूल्यांकन जीवन के किसी विशिष्ट समय में किया जाता है। हम कह सकते हैं कि जीवन संतुष्टि या जीवन में संतुष्टि जीवन के विभिन्न क्षेत्रों में व्यक्तियों का आपसी सामंजस्य है फिर चाहे वह व्यक्ति वृद्ध हो या जवान, स्त्री हो या पुरुष। यह अवधारणा सभी के लिये एक महत्वपूर्ण विचारणीय सोच है।

संबंधित शोध अध्ययन

डी. और एस.के. 2024 ने माध्यमिक विद्यालय शिक्षकों की शिक्षण प्रभावशीलता का उनके जीवन संतुष्टि पर प्रभाव पर शोध अध्ययन किया जिसमें उन्होंने पाया कि शिक्षण प्रभावशीलता जीवन संतुष्टि के मध्य सकारात्मक

संबंध पाया गया। एम. 2017 ने स्कूल शिक्षकों के बीच जीवन संतुष्टि के पूर्ण सूचक के रूप में आत्म प्रभावकारिता और आध्यात्मिक मूल्य पर अध्ययन किया अध्ययन के निष्कर्ष में यह पाया गया की आत्म प्रभावकारिता एवं आध्यात्मिक आलोचना का जीवन संतुष्टि पर सकारात्मक प्रभाव पाया गया। डी. और आर. 2016 ने माध्यमिक विद्यालय के शिक्षकों का जीवन संतुष्टि जीवन की स्थितियों का एक सकारात्मक मूल्यांकन पर अध्ययन किया गया जिसमें उन्होंने पाया कि शिक्षा की स्थिति के आधार पर कोई महत्वपूर्ण अंतर नहीं मिला।

सिंह और शर्मा 2011 ने माध्यमिक विद्यालय शिक्षकों की जीवन संतुष्टि उनके स्थानीयता शिक्षण अनुभव और शिक्षण योग्यता के संबंध में शोध अध्ययन किया जिसमें उन्होंने पाया कि शिक्षण और जीवन संतुष्टि में सकारात्मक संबंध पाया गया।

अध्ययन की आवश्यकता

शिक्षा किसी भी शिक्षा प्रणाली की आधार होते हैं उनके जीवन संतुष्टि का प्रभाव न केवल उनके व्यक्ति का स्वास्थ्य और मानसिक कल्याण पर पड़ता है बल्कि उनके शिक्षक की गुणवत्ता विद्यार्थियों की उपलब्धियां तथा विद्यालय के समग्र वातावरण पर दिखाई देता है जीवन संतुष्टि का अध्ययन संतुलन तथा भावनात्मक स्थिति को समझने में सहायता करता है जीवन से संतुष्ट शिक्षक अधिक प्रेरित समर्पित और प्रभावी ढंग से शिक्षण कार्य करते हैं जिससे विद्यार्थी के सीखने के परिणाम बेहतर होते हैं कार्य संतुष्टि एवं प्रेरणा को समझने के लिए शोध के माध्यम से यह जाना जा सकता है कि वेतन कार्यभार पदोन्नति प्रशासनिक सहयोग सामाजिक सम्मान तथा कार्य परिस्थितियों शिक्षकों की जीवन संतुष्टि को किस प्रकार प्रभावित करती है।

अध्ययन के उद्देश्य

1. माध्यमिक विद्यालयों के शिक्षक एवं शिक्षिकाओं का लिंग के आधार पर अध्ययन करना।
2. माध्यमिक विद्यालयों के शिक्षक एवं शिक्षिकाओं का क्षेत्र के आधार पर अध्ययन करना।

परिकल्पना

अध्ययन की परिकल्पनाएं

1. माध्यमिक विद्यालयों के शिक्षक एवं शिक्षिकाओं के जीवन संतुष्टि में सार्थक अंतर नहीं पाया जाएगा।
2. ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्र के माध्यमिक विद्यालयों के शिक्षक एवं शिक्षिकाओं के जीवन संतुष्टि में सार्थक अंतर नहीं पाया जाएगा।

अध्ययन की परिसीमाएं

- 1 प्रस्तुत शोध अध्ययन में दुर्ग क्षेत्र के माध्यमिक विद्यालयों के शिक्षक एवं शिक्षिकाओं का चयन किया गया है।
- 2 प्रस्तुत शोध अध्ययन में ग्रामीण एवं शहरी दोनों क्षेत्रों को शामिल किया गया है।
- 3 जीवन संतुष्टि के मापन के लिए डॉ. प्रमोद कुमार एवं श्रीमती जयश्री ध्यानी द्वारा निर्मित प्रश्नावली का प्रयोग किया गया है।

न्यादर्श

न्यादर्श के लिए कुल 60 शिक्षक एवं शिक्षिकाओं का चयन किया गया है जिसमें 30 ग्रामीण और 30 शहरी क्षेत्र से यादृच्छिक विधि से लिया गया है।

उपकरण

डॉ. प्रमोद कुमार तथा डॉ. जयश्री ध्यानी द्वारा निर्मित जीवन संतुष्टि मापने का प्रयोग किया गया है।

निष्कर्ष एवं विश्लेषण

H0₁ . . माध्यमिक विद्यालयों के शिक्षक एवं शिक्षिकाओं के जीवन संतुष्टि में सार्थक अंतर नहीं पाया जाएगा। जिसका विश्लेषण तालिका क्रमांक 1 में दर्शाया गया है।

तालिका क्रमांक 1

उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के छात्र एवं छात्राओं के मानसिक स्वास्थ्य की सांख्यिकी विश्लेषण

लिंग	संख्या	मध्यमान	प्रमाणिकविचलन	टी -मूल्य
शिक्षक	30	60.6	7.79	0.85
शिक्षिकाओं	30	61.6	8.59	
df=98,p<0.05 सार्थक अंतर नहीं हैं।				

उपरोक्त तालिका क्रमांक 1 अवलोकन से ज्ञात होता है की दोनों समूह में शिक्षकों का मध्यमान 60.6 तथा प्रमाणिक विचलन 7.79 हैं तथा शिक्षिकाओं का मध्यमान 61.6 तथा प्रमाणिक विचलन 8.59 हैं दोनों के मध्य टी मूल्य का मान $t=0.85$ पाया जो कि 0.05 स्तर पर df=98 के लिये टी मूल्य 1.98 से कम हैं अतः इससे यह स्पष्ट होता है कि शिक्षक एवं शिक्षिकाओं के जीवन संतुष्टि में सार्थक अंतर नहीं पाया गया।

परिणाम

लिंग के संदर्भ में माध्यमिक विद्यालय के शिक्षक एवं शिक्षिकाओं के जीवन संतुष्टि में सार्थक अंतर नहीं पाया गया अतः परिकल्पना स्वीकृत होता है।

H0₂ ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्र के माध्यमिक विद्यालयों के शिक्षक एवं शिक्षिकाओं के जीवन संतुष्टि में सार्थक अंतर नहीं पाया जाएगा।

जिसका विश्लेषण तालिका क्रमांक 2 में दर्शाया गया है।

तालिका क्रमांक 2

क्षेत्र	संख्या	मध्यमान	प्रमाणिक विचलन	टी मूल्य
ग्रामीण	30	58.0	8.80	0.98
शहरी	30	39.16	9.51	
df=98,p<0.05 सार्थक अंतर नहीं हैं।				

उपरोक्त तालिका क्रमांक 2 के अवलोकन से दोनों समूह में ग्रामीण समूह का मध्यमान 58.0 तथा प्रमाणिक विचलन 8.80 तथा शहरी समूह का मध्यमान 39.16 और प्रमाणिक विचलन 9.51 है। दोनों के मध्य टी मूल्य का मान 0.98 पाया गया। जोकि 0.05 स्तर पर df=98 के लिए टी मूल्य 1.98 से कम है अतः विश्लेषण के आधार पर यह स्पष्ट होता है कि शिक्षक एवं शिक्षिकाओं में क्षेत्र के आधार पर जबकि सार्थक अंतर नहीं पाया गया।

परिणाम

ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्र के माध्यमिक विद्यालय के शिक्षक एवं शिक्षिकाओं के जीवन संतुष्टि में सार्थक अंतर नहीं पाया गया । अतः परिकल्पना स्वीकृत होता है ।

शैक्षिक उपादेयता -

शिक्षकों की जीवन संतुष्टि कार्य कुशलता तथा गुणवत्ता को प्रभावित करती है अगर शिक्षक अपने जीवन से संतुष्ट होता है तो उसकी कार्य कुशलता और गुणवत्ता में भी वृद्धि होती है शिक्षकों के जीवन संतुष्टि के लिए विद्यालय प्रशासन को शिक्षकों के लिए अनुकूल कार्य वातावरण विकसित करने में सहायता देनी चाहिए। शिक्षा विभाग को शिक्षकों के कल्याण से संबंधित योजनाएं तैयार करके उनके जीवन को संतुष्ट करना चाहिए अतः शिक्षा के क्षेत्र में शिक्षकों की जीवन संतुष्टि में वृद्धि गुणवत्ता पूर्ण शिक्षा एवं शैक्षिक वातावरण के निर्माण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है ।

Reference

1. Anand, M. & Arora, D. (2009). Burnout, life satisfaction and quality of life among executives of Multi national companies. *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology*, January, 35 (1), 159-164.
2. Raichandran, M. (2007). Life satisfaction and alienation of elderly males and females. *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology*, 33 (2), 157-160.
3. Henery, G. (1987). Statistics in Education and Psychology.
4. Jan, M. & Masood, T. (2008). An assessment of life satisfaction among women.
5. Study of Home Communication Science, 2(1), 33-42.
6. Jiaojiang, L. (2008). Marriage and family life satisfaction. *Subaramuwa University Journal*, 8 (1), December, 1-17. L
7. Kapil, H.K. (1984). Research Method, Agra. Kumari, V. & Kang, T. (2009). Life stress: A comparative study among working and nonworking women. *Prachi Journal of Psycho - Cultural Dimension*, 25 (1&2), 66-68.
8. Mathur, S.S. (1997-98). Psychology Education, Vinod Pustak Mandir, Agra.
9. Nazmiye, C., Asim, C. & Fiyankali (2009). Loneliness and life satisfaction in adolescents with divorced and non-divorced parents. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 9(2), 513-525.
10. Pahauli, G. Education Based Psychology.
11. Pathak, P.D. (2000). Educational Psychology, Vinod Pustak Mandir, Agra.
12. Puri, P. & Dubey, S. (2011). Level of stress, life satisfaction and resilience between boys and girls. *Behavioural Scientist*, 12 (2), 201-204.
13. Saxena, S. Educational Research technique and Educational Statistics., 64.
14. Saxena, S. Philosophical Sociological Theory of Education, 921.

मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील स्त्रियांचे योगदान : पडद्यामागील आणि प्रत्यक्ष रणभूमीवरील रणरागिणी

शिवाजी राम गावडे

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, अरविंद ब. तेलंग कॉलेज, निगडी

प्रस्तावना

१७ व्या शतकात भारतीय उपखंडावर ब्रिटिश सत्तेचा उदय झाला. साधारणपणे १९० वर्षे इंग्रजांनी भारतावर राज्य केले. परंतु हा पारतंत्र्यातील काळ संपवून भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याची सुरुवात झाली. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. तथापि, भारतातील सर्व संस्थानांना त्याच वेळी भारतीय संघराज्यात विलीन होता आले नाही. यामध्ये हैदराबाद, कश्मीर आणि जुनागड या संस्थांच्या विलीनीकरणाचा प्रश्न उभा राहिला होता. हैदराबाद हे त्यापैकी एक महत्त्वाचे संस्थान होते. हैदराबादच्या निजामाच्या राजवटीखालील हैदराबाद संस्थानात स्वातंत्र्य, लोकशाही आणि भारतीय संघराज्यातील विलीनीकरणासाठी विविध स्वरूपातील आंदोलने सुरू झाली आणि या संघर्षाचा मराठवाडा हा एक महत्त्वपूर्ण भाग होता.

मराठवाडा मुक्तिसंग्राम हा केवळ राजकीय विलीनीकरणाचा संघर्ष नव्हता, तर तो जनतेच्या नागरी, सामाजिक आणि राजकीय हक्कांसाठीचा लढा मानला जातो. या संघर्षात विविध घटकांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सहभाग घेतला. इतिहासाच्या पारंपरिक लेखनात पुरुष स्वातंत्र्यसैनिकांचे योगदान प्रामुख्याने अधोरेखित केले असले, तरी स्त्रियांनीही या लढ्यात सक्रिय तसेच महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांचा सहभाग केवळ प्रत्यक्ष आंदोलने, सत्याग्रह किंवा संघर्षापुरता मर्यादित नसून, त्या भूमिगत कार्यकर्त्यांना सहकार्य, संदेशवहन, आश्रय, अन्नधान्याचा पुरवठा, आर्थिक मदत आणि कौटुंबिक जबाबदारी, जनजागृती अशा विविध स्वरूपांतून तो व्यक्त करत होत्या.

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील स्त्रियांचे कार्य हा स्त्रीवादी इतिहासलेखनाच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा ठरतो. कारण या अभ्यासातून राजकीय चळवळीतील स्त्रियांची भूमिका, त्यांचे सामाजिक स्थान, त्याग, संघटनात्मक क्षमता आणि प्रतिकाराची विविध रूपे समजून घेता येतात. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील स्त्रियांच्या प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष योगदानाचा ऐतिहासिक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या अभ्यासात स्त्रियांच्या भूमिकेचे विविध पैलू, त्यांचे योगदान आणि त्यांचे ऐतिहासिक महत्त्व यांचा विचार करण्यात येणार आहे.

2. संशोधनाची उद्दिष्टे

१. हैदराबाद मुक्ती संग्रामाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी स्पष्ट करणे.
२. मुक्ती संग्रामातील स्त्रियांच्या सहभागाचे विविध पैलू समजून घेणे.
३. पडद्यामागील स्त्रियांच्या कार्याचे ऐतिहासिक महत्त्व अधोरेखित करणे.
४. सत्याग्रह, जनजागृती आणि प्रत्यक्ष संघर्षातील स्त्रियांची भूमिका अभ्यासणे.
५. स्त्रियांच्या सहभागामुळे मुक्ती संग्रामाला मिळालेल्या सामाजिक व्यापकतेचे विश्लेषण करणे.

3 हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाची पार्श्वभूमी

अठराव्या शतकात निजाम-उल-मुल्क आसफजाह यांनी स्थापन केलेल्या हैदराबाद संस्थानात मराठवाडा, तेलंगणा आणि कर्नाटकातील काही प्रदेशांचा समावेश होता. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात निजामाच्या अधिपत्याखालील या संस्थानाची राजकीय व प्रशासकीय रचना ब्रिटिश भारतातील प्रांतांपेक्षा वेगळी होती. निजामशाहीतील सरंजामशाही, जमीनदारी, आर्थिक विषमता आणि शिक्षणाच्या मर्यादित संधींमुळे सामान्य जनता त्रस्त होती. स्त्रियांच्या जीवनावर तत्कालीन सामाजिक रूढी, परंपरा, विवाहसंस्था आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांचा प्रभाव होता. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या प्रभावामुळे हैदराबाद संस्थानातही राजकीय जागृती निर्माण झाली. १९३८ मध्ये हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या माध्यमातून निजामशाहीविरुद्ध संघर्षाला सुरुवात झाली. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली या चळवळीने नागरी स्वातंत्र्य आणि राजकीय हक्कांसाठी लढा दिला.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला; परंतु हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन झाले नाही. निजामाचे स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून ठेवण्याचे प्रयत्न आणि कासीम रझवी यांच्या नेतृत्वाखालील रझाकारांच्या कारवायांमुळे संघर्ष तीव्र झाला. महाराष्ट्र परिषदेने मराठवाड्यात सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय जागृती घडवून आणली; आर्य समाजाने सामाजिक सुधारणांचे प्रश्न मांडले, तर विद्यार्थ्यांनी वंदे मातरम् चळवळीद्वारे प्रतिकार केला. या संघर्षात स्त्रियांनीही प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरीत्या सक्रिय सहभाग नोंदविला. अखेर भारत सरकारने सप्टेंबर १९४८ मध्ये ऑपरेशन पोलोच्या माध्यमातून हैदराबाद संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन केले. १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी झालेल्या या विलीनीकरणामुळे मराठवाडा निजामशाहीच्या राजवटीतून मुक्त झाला. म्हणून १७ सप्टेंबर हा दिवस मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाच्या स्मृतिदिन म्हणून साजरा केला जातो.

4. त्या काळातील स्त्रियांची सामाजिक स्थिती

हैदराबाद संस्थानातील स्त्रियांचे जीवन बालविवाह, अशिक्षण, पडदा पद्धती आणि कुटुंबप्रधान व्यवस्थेमुळे विविध सामाजिक बंधनांनी व्यापलेले होते. ग्रामीण भागातील स्त्रियांना घरकामासोबत शेती, पशुपालन व मुलांचे संगोपन यांसारख्या जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागत होत्या. तसेच शेतकरी व कामगार कुटुंबातील स्त्रियांना जमीनदार, जहागीरदार आणि सावकारांच्या शोषणाला सामोरे जावे लागत होते. अशा परिस्थितीत मुक्तिसंग्रामाने स्त्रियांना सार्वजनिक व राजकीय जीवनात सहभागी होण्याची संधी दिली. त्यामुळे हा संघर्ष स्त्रियांसाठी केवळ राजकीय मुक्तीचा नव्हे, तर सामाजिक बंधनांतून मुक्त होण्याचा मार्गही ठरला.

5. पडद्यामागील स्त्रियांचे योगदान

5.1 भूमिगत कार्यकर्त्यांना आश्रय

निजामशाहीच्या काळात अनेक पुरुष कार्यकर्ते पोलिसांच्या आणि रझाकारांच्या नजरेपासून वाचण्यासाठी भूमिगत राहत असत. अशा वेळी स्त्रियांनी आपल्या घरांचे रूपांतर सुरक्षित आश्रयस्थानांमध्ये केले. त्यांनी कार्यकर्त्यांना घरात लपवून ठेवले, त्यांच्या राहण्याची व्यवस्था केली आणि शासकीय अधिकाऱ्यांना संशय येऊ नये याची काळजी घेतली. अनेक स्त्रिया स्वतःच्या जीविताची पर्वा न करता भूमिगत कार्यकर्त्यांना अन्न, पाणी, कपडे आणि औषधे पुरवत असत. घरातील पुरुष बाहेर गेले असताना किंवा अटक झाल्यानंतरही स्त्रियांनी ही जबाबदारी सांभाळली.

5.2 संदेशवहनाचे कार्य

मुक्ती संग्रामाच्या काळात संदेशवहन अत्यंत धोकादायक काम होते. पोलिस आणि रझाकार कार्यकर्त्यांच्या हालचालींवर लक्ष ठेवत असत. त्यामुळे स्त्रियांना संदेश एका गावातून दुसऱ्या गावात पोहोचविण्यासाठी वापरले जात असे.

स्त्रिया बाजारात जाणे, नातेवाईकांकडे जाणे, धार्मिक कार्यक्रमांना उपस्थित राहणे किंवा दैनंदिन कामे करणे या निमित्ताने संदेश पोहोचवत असत. त्यांच्या हालचालींकडे पुरुष कार्यकर्त्यांच्या तुलनेत कमी संशयाने पाहिले जात असल्यामुळे हे कार्य प्रभावी ठरत असे.

5.3 अन्न, वस्त्र आणि आर्थिक मदत

मुक्ती संग्रामातील कार्यकर्त्यांसाठी अन्नधान्य, कपडे, निवारा आणि औषधांची व्यवस्था करणे हे महत्वाचे कार्य होते. ग्रामीण स्त्रियांनी घरातील धान्य, भाकरी, भाजी, दूध, धान्यसाठा आणि इतर आवश्यक वस्तू कार्यकर्त्यांना दिल्या. काही स्त्रियांनी दागिने, बचत किंवा घरातील मौल्यवान वस्तू चळवळीच्या कार्यासाठी दिल्याचे उल्लेख आढळतात. या आर्थिक मदतीमुळे भूमिगत कार्यकर्त्यांचे काम सुरू ठेवणे शक्य झाले.

5.4 जखमी कार्यकर्त्यांची सेवा

रझाकारांच्या हल्ल्यात किंवा पोलिसांच्या कारवाईत जखमी झालेल्या कार्यकर्त्यांची सेवा करण्याचे कामही स्त्रियांनी केले. परिचारिका म्हणून प्रशिक्षण नसतानाही त्यांनी घरगुती उपचार, औषधोपचार, जखमांची निगा आणि अन्नाची व्यवस्था केली. काही स्त्रियांनी जखमी कार्यकर्त्यांना सुरक्षित ठिकाणी हलविण्यास मदत केली. त्यांच्या सेवेमुळे अनेक कार्यकर्त्यांचे प्राण वाचले. हे कार्य इतिहासात फारसे नोंदले गेले नसले तरी मुक्ती संग्रामाच्या यशामध्ये त्यांचे महत्त्व मोठे होते.

5.5 जनजागृती आणि प्रचार

स्त्रियांनी गावोगावी जाऊन लोकांना निजामशाहीच्या अन्यायाची माहिती दिली. स्वातंत्र्य, लोकशाही, भाषिक हक्क आणि जबाबदार शासन या विषयांवर जनजागृती करण्यात त्यांचा सहभाग होता. स्त्रियांनी भजन मंडळे, महिला मंडळे, धार्मिक कार्यक्रम, कीर्तन, सामाजिक सभा आणि कौटुंबिक समारंभ यांचा वापर जनजागृतीसाठी केला. अशा माध्यमांतून त्यांनी सामान्य जनतेपर्यंत मुक्ती संग्रामाचा संदेश पोहोचविला.

6. प्रत्यक्ष संघर्षातील स्त्रियांचे योगदान

6.1 सत्याग्रह आणि निदर्शने

हैदराबाद राज्य काँग्रेस आणि इतर संघटनांच्या सत्याग्रहांमध्ये स्त्रियांनी सहभाग घेतला. निजामशाहीच्या दडपशाहीविरुद्ध घोषणा देणे, सभांमध्ये सहभागी होणे, निदर्शने करणे आणि निषेध नोंदविणे अशा प्रकारे त्यांनी आंदोलनात भाग घेतला.

स्त्रियांच्या सहभागामुळे आंदोलनाला नैतिक बळ मिळाले. घरातील स्त्रिया रस्त्यावर उतरल्यामुळे जनतेमध्ये संघर्षाविषयी अधिक जागृती निर्माण झाली. अनेक ठिकाणी स्त्रियांनी पुरुषांच्या बरोबरीने सत्याग्रह केला.

6.2 महिला संघटनांची निर्मिती

मुक्ती संग्रामाच्या काळात विविध महिला मंडळे, सामाजिक संघटना आणि स्थानिक महिला गट कार्यरत होते. या संघटनांनी स्त्रियांमध्ये राजकीय जागृती निर्माण केली. महिलांना सभा, व्याख्याने, संघटनात्मक काम आणि सामाजिक प्रश्नांवर चर्चा करण्याची संधी मिळाली.

महिला संघटनांनी पुढील कामे केली :

- स्त्रियांमध्ये स्वातंत्र्याची जाणीव निर्माण करणे
- निजामशाहीविरोधी जनमत तयार करणे
- सत्याग्रहींना मदत करणे
- अटक झालेल्या कार्यकर्त्यांच्या कुटुंबांना आधार देणे
- अन्नधान्य आणि औषधांची व्यवस्था करणे
- महिलांना संघटित करून सभा घेणे
- सामाजिक अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविणे.

6.3 रझाकारांच्या दहशतीविरुद्ध धैर्य

रझाकारांच्या अत्याचारांमुळे अनेक गावांमध्ये भीतीचे वातावरण होते. स्त्रियांनी या दहशतीला धैर्याने तोंड दिले. त्यांनी आपल्या कुटुंबांचे रक्षण केले आणि कार्यकर्त्यांना सुरक्षित ठिकाणी पोहोचविले.

काही भागांत स्त्रियांनी गावाच्या संरक्षणासाठी पहारा देणे, धोक्याची सूचना देणे आणि हल्ल्याच्या वेळी लोकांना सुरक्षित ठिकाणी हलविणे अशी कामे केली.

7. प्रत्यक्ष संघर्षात योगदान देणाऱ्या स्त्रिया

7.1 आशाताई वाघमारे

आशाताई वाघमारे या आ. कृ. वाघमारे यांच्या पत्नी होत्या. त्यांनी आपल्या पतीबरोबर स्वातंत्र्यसंग्रामात मोलाची भूमिका बजावली. स्वातंत्र्यलढ्याच्या काळात त्यांनी शस्त्रसामग्री गोळा करणे, वेशांतर करून माहिती व संदेश पोहोचविणे, तसेच स्वातंत्र्यसैनिकांची गुप्तपणे व्यवस्था करणे अशी महत्त्वपूर्ण कामे केली. गरज पडल्यास त्यांनी स्वातंत्र्यसैनिकांना अन्न पुरविण्याचे कार्यही केले. स्वातंत्र्यसंग्रामातील त्यांच्या सक्रिय सहभागामुळे त्यांना पुढे तुरुंगवासही भोगावा लागला.

7.2 दगडाबाई शेळके

दगडाबाई शेळके यांनी कधीही शाळेची पायरी ओलांडली नव्हती. तरीही त्यांच्या मनात स्वातंत्र्याचा विचार निर्माण झाला आणि त्या स्वातंत्र्यसंग्रामात सहभागी झाल्या. त्यांच्या या सहभागामुळे त्यांच्या कौटुंबिक जीवनात संघर्ष निर्माण झाला. त्यांच्या पतीने दुसरा विवाह केला.

यानंतर त्यांनी आपल्या वडिलांच्या घरी नारायण गोसावी यांच्याकडून शस्त्रास्त्रांचे प्रशिक्षण घेतले. स्टेट काँग्रेसने आपला लढा तीव्र केल्यानंतर संस्थानाच्या सीमाभागात स्वातंत्र्यसैनिकांचे लढाऊ कॅम्प उभारण्यात आले. अशाच एका कॅम्पमध्ये दगडाबाईंनी प्रत्यक्ष सहभाग घेतला. त्यांनी पुरुष सैनिकांप्रमाणे पोशाख धारण केला आणि पुरुष स्वातंत्र्यसैनिकांबरोबर विविध ठिकाणी जाऊन संघर्षात सहभाग घेतला. रझाकारांनी पळवून नेलेल्या स्त्रियांना सोडवून आणण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्यही त्यांनी केलेⁱⁱ.

7.3 सुशिलाबाई दिवाण

सुशिलाबाई दिवाण या हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील एक महत्त्वपूर्ण कार्यकर्त्या होत्या. त्यांचा विवाह क्रांतिकारक श्री. राघवेंद्र दिवाण यांच्याशी झाला होता. पतीच्या कार्यात सतत मदत करत असतानाच त्यांनी लातूर येथे 'महिला विद्यामंदिर' ही शाळा सुरू केली. या शाळेच्या माध्यमातून त्यांनी हैदराबाद सरकारची अन्यायकारक व अत्याचारी धोरणे जनतेसमोर आणण्याचे कार्य केले. तसेच या प्रदेशाला निजामाच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी आणि स्त्रियांनीही मुक्तिसंग्रामात सक्रिय सहभाग घ्यावा, या उद्देशाने त्यांनी महिलाविद्यामंदिर या शाळेत हळदी-कुंकवाचे कार्यक्रम आयोजित केले.

इ.स. १९३८ मध्ये महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन लातूर येथे भरवण्यात आले. या परिषदेच्या माध्यमातून तरुणींना मुक्तिसंग्रामामध्ये सहभागी होण्यासाठी त्यांची मने तयार करणे, त्यांना सत्याग्रहाच्या मार्गावर जाण्यास प्रोत्साहन देणे, त्यांचे निरोप पोहोचवणे, संदेश पाठवणे आणि आवश्यक असल्यास सत्याग्रहासाठी सत्याग्रहींना आर्थिक मदत मिळवून देणे, अशी कार्ये सुशिलाबाईंनी केली. त्याचबरोबर हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात त्यांनी उघडपणे कार्य केले. श्री. राघवेंद्र दिवाण कारागृहात असताना त्यांनी भूमिगत कार्यकर्त्यांना आपल्या घरी आश्रय दिला. त्यांच्या जेवणाची व्यवस्था केली. तसेच महत्त्वाच्या ठिकाणी क्रांतिकारकांना शस्त्रे पुरवण्याचे कार्यही त्यांनी केले. अशा प्रकारे सुशिलाबाई दिवाण यांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात प्रत्यक्ष व महत्त्वपूर्ण सहभाग नोंदविलाⁱⁱⁱ.

7.4 सीताबाई नांदापुरकर

इ.स. १९३३ मध्ये परभणी येथे सीताबाई नांदापुरकर यांचा जन्म झाला. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात शस्त्रसाठा योग्य ठिकाणी पोहोचविण्यात सीताबाईंनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. सीताबाई आपल्या टोपलीमध्ये शस्त्रे लपवून ठेवत असत. त्या शस्त्रांवर भाजी ठेवून त्या क्रांतिकारकांना शस्त्रसाठा पुरवत असत. अशा प्रकारे त्यांनी मुक्तिसंग्रामातील क्रांतिकारकांना गुप्तपणे मदत केली. मात्र, पुढे निजाम सरकारला त्यांच्या कार्याची माहिती मिळाल्यानंतर क्रांतिकारकांना मदत केल्याबद्दल त्यांना शिक्षा भोगावी लागली. त्यांना तुरुंगवासही भोगावा लागला. अशा प्रकारे सीताबाई नांदापुरकर यांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात शस्त्रसाठा पुरविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले^{iv}.

7.5 चंदाताई जोशी

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामामध्ये चंदाताई जोशी यांनी अत्यंत सक्रिय सहभाग घेतला होता. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात त्यांनी क्रांतिकारक तसेच स्टेट काँग्रेसच्या माध्यमातून विविध प्रकारची कार्ये केली. त्यांचे महत्त्वपूर्ण कार्य म्हणजे क्रांतिकारकांकडून सरकारविरोधी पत्रके छापून घेणे आणि त्यांचे वाटप करणे. तसेच निजाम सरकारला किंवा सरकारच्या समर्थकांना सहकार्य करणाऱ्या पुरुषांना निषेध म्हणून बांगड्या पाठविणे, सरकारविरोधी कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होणे, त्या कार्यक्रमांची तयारी करणे आणि सरकारच्या विरोधात मोर्चे काढण्याची मागणी करणे, अशी विविध कार्ये चंदाताई करत होत्या. या विविध कार्यांच्या माध्यमातून त्यांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाची प्रभावीपणे जाणीव करून दिली^v.

7.6 करुणाताई चौधरी

करुणाताई चौधरी यांचा विवाह चंद्रगुप्त चौधरी यांच्याशी झाला होता. त्यांनी हैदराबाद स्टुडंट्सच्या कार्यात सहभाग घेतला होता. मराठवाडा मुक्तिसंग्रामामध्ये विद्यार्थी तसेच स्त्रियांचा मोठा सहभाग होता. करुणाताईंनी मुक्तिसंग्रामाच्या काळात महिलांबरोबर फिरून पत्रके छापणे व त्यांचे वाटप करणे, भूमिगत कार्यकर्त्यांना लपविणे आणि त्यांना आश्रय देणे, अशी कार्ये केली. त्याचबरोबर मुक्तिसंग्रामात ज्यांना आर्थिक मदतीची गरज होती, त्यांना मदत करणे, शस्त्रास्त्रे मिळवून देणे आणि भूमिगत राहून कार्य करणे, अशी कामेही त्यांनी केली. करुणाताईंनी मराठवाड्यातील जालना, नांदेड, परभणी आणि परळी या ठिकाणी जाऊन स्त्रिया व विद्यार्थ्यांना मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात सहभागी होण्यासाठी प्रेरित केले आणि त्यांना संघटित केले^{vi}.

7.7 ताराबाई परांजपे

ताराबाई परांजपे यांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात धाडसी आणि महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांनी गटसभा घेऊन निजामविरोधी प्रचार करणे, निधी गोळा करणे, प्रचारपत्रके तयार करून त्यांचे वितरण करणे अशी कार्ये केली. तसेच भूमिगत चळवळीतील सायक्लोस्टाइल मशीन पोलिसांच्या नजरेतून सुरक्षितपणे बाहेर काढणे आणि वेशांतर करून शस्त्रांची वाहतूक करणे यांसारख्या धाडसी कार्यात सहभाग घेतला. स्वातंत्र्यलढ्यातील संभाव्य धोक्यांची पर्वा न करता त्यांनी स्वतःचा जीव धोक्यात घालून कार्य केले. त्यांच्या योगदानातून स्त्रियांची धाडसी वृत्ती, राजकीय जागृती आणि स्वातंत्र्यलढ्यातील सक्रिय सहभाग स्पष्ट होतोⁱⁱⁱ.

7.8 पानकुंवर फिरोदिया

देशप्रेम आणि महात्मा गांधींच्या विचारांनी प्रेरित झालेल्या पानकुंवर फिरोदिया यांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात धाडसी योगदान दिले. निजामशाही व रझाकारांच्या दडपशाहीविरुद्ध कार्यरत भूमिगत चळवळीत त्यांनी शस्त्रास्त्रे जमविणे, संग्रामासाठी निधी गोळा करणे आणि विविध ठिकाणी फिरून चळवळीला सहकार्य करणे अशी कार्ये केली. तसेच विनोबा भावे यांच्या पदयात्रेत वीस दिवस सहभागी होऊन सामाजिक कार्यातही योगदान दिले. त्यांच्या कार्यातून स्त्रियांची राष्ट्रनिष्ठा, धाडसी वृत्ती आणि स्वातंत्र्यलढ्यातील सक्रिय सहभाग स्पष्ट होतो^{viii}.

8. निष्कर्ष

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर संस्थानांच्या भारतीय संघराज्यात विलीनीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. मात्र, हैदराबाद संस्थानाचा निजाम भारतात विलीन होण्यास तयार नव्हता. त्यामुळे हैदराबाद संस्थानातील जनतेला निजामाच्या अत्याचारी धोरणांविरुद्ध तसेच रझाकारांच्या हिंसक कारवायांविरुद्ध संघर्ष करावा लागला. या संघर्षात मराठवाड्याचा सहभाग अत्यंत महत्त्वपूर्ण होता. पूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली गोविंदभाई श्रॉफ, आ. कृ. वाघमारे, शामरावजी बोधनकर, सुशीलाबाई दिवाण, गीताबाई चारठाणकर, प्रतिभाताई वैशंपायन, पानकुंवर कोटेचा, कावेरीबाई बोधनकर, ताराबाई परांजपे, करुणाताई चौधरी, शांताबाई कुटे यांसारख्या अनेक कार्यकर्त्यांनी मुक्तिसंग्रामात योगदान दिले.

स्त्रियांनी स्त्रीसंघटन, जनजागृती, संदेशवहन, सत्याग्रह तसेच प्रसंगी भूमिगत स्वरूपातील कार्यांच्या माध्यमातून मुक्तिसंग्रामाला बळ दिले. त्यांच्या कार्यातून असे दिसून येते की, मुक्तिसंग्रामातील महिलांची भूमिका केवळ पडद्यामागे राहून सहाय्य करणारी नव्हती, तर त्यांनी प्रत्यक्ष संघर्षात सहभागी होऊन धैर्य, कर्तृत्व आणि संघटनशक्तीचे दर्शन घडविले. पुरुष कार्यकर्त्यांच्या खांद्याला खांदा लावून स्त्रियांनीही हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यामुळे या रणरागिणींच्या कार्याला इतिहासात योग्य स्थान आणि सन्मान देणे आवश्यक ठरते. ग्रामीण तसेच शहरी, सुशिक्षित तसेच निरक्षर अशा विविध स्तरांतील महिलांनी आंदोलनात भाग घेतला. यावरून हे आंदोलन सर्वसमावेशक होते, असे दिसून येते. मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील महिलांचे योगदान केवळ भूतकाळापुरते मर्यादित न राहता, भावी पिढीसाठी प्रेरणेचा एक स्रोत म्हणून पाहिले पाहिजे. महिलांनी आपल्या जीवाची आणि स्वतःच्या संसाराची काळजी न करता मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात आपले आयुष्य समर्पित करून समाजाला नवीन दिशा दाखवण्याचा प्रयत्न केला, असे दिसून येते.

पुरुषांच्या बरोबरीने महिलांचाही संघर्ष मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहासात नोंदवून घेतला पाहिजे. स्त्रियांच्या योगदानाचा अभ्यास केल्यामुळे मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहासाचे अधिक व्यापक आणि समतोल स्वरूप समोर येते. त्यामुळे मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील स्त्रियांचे कार्य हे केवळ तत्कालीन संघर्षाचा भाग नसून, स्त्रियांच्या सामाजिक आणि राजकीय सहभागाच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण अध्याय ठरतो.

संदर्भसूची

१. देशपांडे सुलभा, भारतीय इतिहासातील स्त्री आणि कर्तृत्व, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद २०१९.प. नं. २७३.
२. खडसे यशवंत, भरारी स्त्रियांची, अरुणा प्रकाशन, जुलै २०१३, प. नं. ५.
३. देशपांडे सुलभा, भारतीय इतिहासातील स्त्री आणि कर्तृत्व, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद २०१९.प. नं. २७२.
४. देशपांडे सुलभा, भारतीय इतिहासातील स्त्री आणि कर्तृत्व, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद २०१९, प. नं. २८०.

५. देशपांडे सुलभा, भारतीय इतिहासातील स्त्री आणि कर्तृत्व, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद २०१९, प. नं. २७७.
६. कोठारे अनिल, मराठवाड्याचा इतिहास, कल्पना प्रकाशन नांदेड १९९९, प. नं. २०९.
७. धारपुरे ज्योत्स्ना, 'अशा झुंजलो आम्ही', साहित्य सेवा प्रकाशन, औरंगाबाद १९९४.
८. भालेराव सुलभा, मराठवाडा मुक्तिसंग्राम: जोखडातून मुक्त होण्याचा संग्राम, विवेक प्रकाशन.

सहाय्यक संदर्भग्रंथ

१. तीर्थ, स्वामी रामानंद. Memoirs of Hyderabad Freedom Struggle. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन, १९६१.
२. गाठळ एस.एस. भारतीय इतिहासातील स्त्री व स्त्री जीवन, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद २०१३

"मराठवाडा मुक्ती संग्रामात राजकीय पक्षांचे योगदान : एक अभ्यास"

प्रा. डॉ. बी. एम. नरवाडे

(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)

श्री दत्त कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, हदगाव ता. हदगाव जि. नांदेड

सारांश

भारताला १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाले तरी मराठवाडा निजामाच्या हैदराबाद संस्थानात सापडला होता. १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी ऑपरेशन पोलोद्वारा हा प्रदेश मुक्त झाला. या संघर्षात हैदराबाद राज्य काँग्रेस, भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष, महाराष्ट्र परिषद, आर्य समाज व अनुसूचित जाती संघटना यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. प्रत्येक पक्षाने आपापल्या वैचारिक भूमिकेनुसार भिन्न कार्यपद्धती अवलंबली; परंतु अंतिम उद्दिष्ट निजामाच्या जुलमी राजवटीतून मराठवाड्याची मुक्ती हेच होते. हा शोधनिबंध विविध राजकीय पक्षांच्या योगदानाचा मूल्यांकन करतो.

1. प्रस्तावना:-

हैदराबाद संस्थान हे ब्रिटिश काळातील सर्वात मोठे संस्थान होते. निजाम उस्मान अली खान याची राजवट धर्माधारी व सरंजामशाहीवर आधारित होती. हिंदू, दलित, मराठी भाषिक व शेतकरी यांच्यावर अत्याचार होत होता. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर निजामाने संस्थान स्वतंत्र ठेवण्याचा हट्ट धरला आणि रझाकारांच्या सशस्त्र पथकाला प्रोत्साहन दिले. या पार्श्वभूमीवर मराठवाड्यातील जनतेने व राजकीय पक्षांनी मुक्तीसाठी संघर्ष छेडला. या शोधनिबंधात हैदराबाद राज्य काँग्रेस, कम्युनिस्ट पक्ष, महाराष्ट्र परिषद, आर्य समाज व दलित चळवळ यांच्या योगदानाचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे.

2. हैदराबाद राज्य काँग्रेस (राजकीय नेतृत्व) :-

हैदराबाद राज्य काँग्रेसची स्थापना जून १९३८ मध्ये झाली. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली या संघटनेने शांतिपूर्ण, अहिंसक मार्गाने आंदोलन केले (तीर्थ ५६). त्यांचा मुख्य उद्देश हैदराबाद संस्थानाचे भारतीय संघराज्यात विलीनीकरण करणे हा होता. राज्य काँग्रेसने ७ ऑगस्ट १९४७ रोजी 'भारत विलीनीकरण दिवस' साजरा करण्याचे आवाहन केले. निजाम सरकारने कार्यकर्त्यांना अटक केली व गावांतून हाकलून दिले (वाघमारे १०२). याला उत्तर म्हणून राज्य काँग्रेसने सीमाभागात छावण्या उभारल्या. मराठवाडा, कर्नाटक व आंध्रच्या सीमेवर सुमारे ४० छावण्यांत १०,००० स्वयंसेवकांना शस्त्र प्रशिक्षण देण्यात आले (नाईक १३४). स्वामी रामानंद तीर्थ हे आर्य समाजातून आलेले होते. ते म्हणायचे की हा हिंदू-मुस्लिमांचा लढा नसून लोकशाही विरुद्ध निरंकुशतेचा लढा आहे (तीर्थ ७८). त्यांना चार महिने तुरुंगवास भोगावा लागला; मात्र त्यांचे नेतृत्व अढळ राहिले. राज्य काँग्रेसने मुक्तीसंग्रामाला संघटित राजकीय दिशा दिली.

3. भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष (सशस्त्र संघर्ष) :-

भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने निजामाच्या राजवटीविरुद्ध सशस्त्र संघर्षाचा मार्ग अवलंबला. विशेषतः तेलंगणा भागात कम्युनिस्टांचा प्रभाव मोठा होता. रविनारायण रेड्डी, बद्दम येल्ला रेड्डी, देवुलपल्ली वेंकटेश्वर राव व मखदूम मोहिउद्दीन यांनी शेतकऱ्यांना संघटित करून जमीनदार व साहुकारांविरुद्ध लढा दिला (रेड्डी ४५). कम्युनिस्टांनी 'वेटी' (बळजबरीने मोफत काम) या प्रथेला विरोध केला व शेतकरी संघटना उभारल्या. कम्युनिस्ट पक्षाची भूमिका ही राज्य काँग्रेसपेक्षा अधिक क्रांतिकारी होती. स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी कम्युनिस्टांसोबत संयुक्त आघाडी स्थापन

करण्याचा प्रयत्न केला; मात्र राज्य काँग्रेसमधील पुराणमतवादी घटकांनी विरोध केला (बिंदू १६७). तरीही दोन्ही पक्षांनी निजामाविरुद्ध समन्वयाने काम केले. कम्युनिस्टांच्या सशस्त्र संघर्षामुळे निजाम सरकारची सैन्यव्यवस्था विभागली गेली व जनतेत संघर्षाची तीव्रता वाढली.

4. महाराष्ट्र परिषद (सामाजिक-सांस्कृतिक जागृती):-

१९३७ मध्ये महाराष्ट्र परिषदेची स्थापना झाली. या संघटनेने मराठवाड्यात मराठी भाषा, संस्कृती व सामाजिक सुधारणांचे कार्य केले. निजामाच्या उर्दू-भाषिक धोरणाला विरोध करून महाराष्ट्र परिषदेने मराठी माध्यमाचा पुरस्कार केला (वाघमारे ८९). या संघटनेची औरंगाबाद (जून १९४३), सेलू (मे १९४५) व लातूर (मे १९४६) येथे अधिवेशने झाली. या अधिवेशनांत शेतसारा, स्त्रीशिक्षण, हुंडाबंदी व जहागिरी प्रथेविरुद्ध असे ठराव पारित झाले. दिगंबरराव बिंदू यांनी अध्यक्षस्थानी असताना मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या हक्कांसाठी आवाज उठवला (बिंदू १४३). महाराष्ट्र परिषद ही मुळात सामाजिक-सांस्कृतिक संघटना असली, तरी तिचे अनेक कार्यकर्ते राज्य काँग्रेसशी संबंधित होते. या परिषदेने जनतेत राजकीय जाणीव निर्माण करून मुक्तीसंग्रामाला भूमिका पुरवली.

5. आर्य समाज (धार्मिक संरक्षण व प्रबोधन):-

हैदराबाद संस्थानात निजामाने हिंदूवर धार्मिक छळ केला. मंदिरे तोडली गेली; हिंदू मुलांवर इस्लाम धर्म लादला गेला. याला उत्तर म्हणून आर्य समाजाने 'शुद्धी' कार्यक्रम राबवला — धर्मांतरित हिंदूंना पुन्हा हिंदू बनवण्याचा हा प्रयत्न होता (स्वामी २३). उस्मानाबाद येथे आर्य समाजाने सीमा छावण्या उभारल्या. स्वामी रामानंद तीर्थ आर्य समाजातूनच आलेले होते. आर्य समाजाने हिंदू समाजात राष्ट्रवादाची भावना निर्माण केली. त्यांनी स्वयंसेवकांना शारीरिक व मानसिक प्रशिक्षण दिले. धार्मिक संरक्षणाच्या माध्यमातून आर्य समाजाने निजामाच्या राजकीय निरंकुशतेला विरोध करण्याची प्रेरणा दिली (स्वामी ४१). आर्य समाजाच्या या कार्यामुळे हिंदू समाज मोठ्या प्रमाणावर मुक्तीसंग्रामात सहभागी झाला.

6. अनुसूचित जाती संघटना (दलितांचा लढा):-

१९४६ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हैदराबाद येथे अनुसूचित जाती संघटनेच्या अधिवेशनास आले. त्यांनी दलितांना उद्देशून सांगितले की स्वातंत्र्य हा दलितांसाठी ऑक्सिजनसारखा आहे व निजाम स्वातंत्र्याचा विरोधी असल्याने दलितांनी हैदराबाद राज्य काँग्रेसला पाठिंबा द्यावा (आंबेडकर १३). या आवाहनानंतर अनुसूचित जाती संघटनेचे प्रमुख सुब्बय्या यांनी 'जंगल सत्याग्रह' आयोजित केला.

खजुराच्या पिकावर निजाम सरकारला मोठा महसूल मिळत असे. हा महसूल बंद करण्यासाठी दलितांनी सुमारे २५ लाख खजुराची झाडे तोडली. ही झाडे दलितांचा उदरनिर्वाहाचा स्रोत होती; तरीही त्यांनी हा त्याग केला. निजामाच्या पोलिसांच्या भीतीशिवाय, खजूर विकून मिळणारे उत्पन्न गमावूनही दलित या लढ्यात उभे राहिले (सुब्बय्या ७). दलितांवर जातीय अत्याचार व निजामाचे धार्मिक अत्याचार अशा दुहेरी संकटातून त्यांनी धैर्याने मुक्तीसंग्रामात भाग घेतला.

7. मुस्लिम समाजाची भूमिका :-

प्रगतिशील विचारसरणीच्या अनेक मुस्लिमांनी निजामाला विरोध केला. रशियन क्रांतीने प्रभावित झालेल्या काही मुस्लिम संघटनांनी राज्य काँग्रेसला पाठिंबा दिला. काही उर्दू वृत्तपत्रांच्या संपादकांनीही हैदराबाद राज्य काँग्रेसला समर्थन दिले (बिंदू १८९). मात्र, इत्तेहाद-उल-मुस्लिमीन (रझाकार) या संघटनेने निजामाला पाठिंबा देऊन

हिंदूवर अत्याचार केले. त्यामुळे मुस्लिम समाजाच्या मोठ्या वर्गावर संशयाची छाया पडली; तरीही अनेक मुसलमान मुक्तीसंग्रामात सहभागी होते.

8. राजकीय पक्षांच्या योगदानाचे विश्लेषण :-

वरील आढाव्यावरून असे दिसते की, प्रत्येक पक्षाने आपल्या विचारसरणीनुसार भिन्न मार्ग स्वीकारला. राज्य काँग्रेसने शांतिपूर्ण राजकीय लढा दिला; कम्युनिस्टांनी सशस्त्र चळवळ केली; महाराष्ट्र परिषदेने सामाजिक-सांस्कृतिक जागृती केली; आर्य समाजाने धार्मिक प्रबोधन केले; तर दलित चळवळीने आर्थिक बहिष्काराचा मार्ग अवलंबला. या सर्व पक्षांच्या कार्यपद्धतीत फरक असला, तरी त्यांचे एकत्रित परिणाम झाले (नाईक २०१).

हैदराबाद राज्य काँग्रेसने संघर्षाला संघटित राजकीय दिशा दिली. कम्युनिस्ट पक्षाने निजामाची सैन्यव्यवस्था विभागली. महाराष्ट्र परिषदेने जनतेत भाषिक व सांस्कृतिक एकात्मता निर्माण केली. आर्य समाजाने हिंदू समाजातील भीती दूर केली. दलित चळवळीने अर्थकारणावर वार केला. या सर्वांच्या जोरावर १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी भारतीय सैन्याने ऑपरेशन पोलो राबवून हैदराबाद संस्थानाचा ताबा घेतला व निजामाने आत्मसमर्पण केले (वाघमारे २०८). तथापि, अनेक ज्येष्ठ स्वातंत्र्यसैनिकांच्या मते, मुक्तीसंग्रामाच्या इतिहासलेखनात शेतकरी, दलित, मुस्लिम व कम्युनिस्ट यांच्या योगदानाकडे दुर्लक्ष झाले आहे. राज्य काँग्रेसला प्रामुख्याने स्थान दिले गेले. हा शोधनिबंध त्या दृष्टीने आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

मराठवाडा मुक्ती संग्राम हा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा अविभाज्य भाग आहे. हैदराबाद राज्य काँग्रेस, कम्युनिस्ट पक्ष, महाराष्ट्र परिषद, आर्य समाज व अनुसूचित जाती संघटना या सर्वांनी आपापल्या परीने योगदान दिले. कोणत्याही एका पक्षाने एकट्याने मुक्ती मिळवली नाही, तर सर्व पक्षांच्या, सर्व समाजघटकांच्या एकत्रित संघर्षाने मुक्ती मिळाली. या सर्वांनी मराठवाड्याला नवीन आत्मसन्मान दिला व तो भारताचा अविभाज्य भाग बनला. आजच्या राजकीय वादांच्या पलीकडे जाऊन या ऐतिहासिक संघर्षातील विविध राजकीय शक्तींच्या योगदानाचा आदर करणे ही काळाची गरज आहे. विविध पक्षांची वैचारिक मतभिन्नता बाजूला ठेवून त्यांनी देशहितासाठी एकत्र काम केले, हाच या संघर्षाचा मुख्य संदेश आहे.

संदर्भसूची :

१. आंबेडकर, बी. आर. "हैदराबाद येथील भाषण (१९४६)." डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची संपूर्ण साहित्य, खंड १७, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, १९९२, पृ. १२-१५.
२. बिंदू, दिगंबरराव. महाराष्ट्र परिषदेचा इतिहास. महाराष्ट्र साहित्य परिषद, १९७२.
३. नाईक, श्रीधर वामन. हैदराबाद मुक्ती संग्राम : एक आत्मवृत्त. मराठवाडा साहित्य प्रकाशन, १९८५.
४. रेड्डी, रविनारायण. तेलंगणा सशस्त्र चळवळ : संस्मरण. प्रजाशक्ती प्रकाशन, १९६९.
५. सुब्बय्या, पी. "दलित चळवळ आणि जंगल सत्याग्रह." दलित साहित्य संग्रह, संपादक एन. एम. भोसले, प्रकाशन संस्थान, १९७८, पृ. ५-१०.
६. स्वामी, नित्यानंद. आर्य समाजाचे हैदराबादतील कार्य. आर्य साहित्य मंडळ, १९५०.
७. तीर्थ, स्वामी रामानंद. हैदराबाद मुक्ती संग्राम. नवभारत प्रकाशन, १९५६.
८. वाघमारे, श्री. आ. कृ. मराठवाडा मुक्ती संग्रामाची पाने. विद्या प्रकाशन, १९७५.

मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील राजकीय पक्षांची भूमिका व योगदान : एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. जयश्री छगनलाल साळुंखे

(सहयोगी प्राध्यापक)

प्रस्तावना

मराठवाडा मुक्ती संग्राम हा केवळ निजामशाहीच्या राजवटीविरुद्धचा राजकीय संघर्ष नव्हता; तो नागरी स्वातंत्र्य, लोकशाही हक्क, सामाजिक प्रतिष्ठा, धार्मिक स्वातंत्र्य आणि भारतीय संघराज्यातील समावेशासाठी झालेला व्यापक जनसंघर्ष होता. हैदराबाद संस्थानात निजामाची निरंकुश सत्ता अस्तित्वात होती. मराठवाड्यातील जनतेला राजकीय प्रतिनिधित्व, अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य आणि संघटनस्वातंत्र्य यांवर विविध निर्बंधांना सामोरे जावे लागत होते. त्यामुळे सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय संस्थांनी जनजागृती करून संघर्षाची पायाभरणी केली. या प्रक्रियेत आर्य समाज, महाराष्ट्र परिषद, हैदराबाद स्टेट काँग्रेस, हिंदू महासभा आणि इतर राष्ट्रवादी कार्यकर्त्यांनी विविध पद्धतींनी योगदान दिले. १९३८ मध्ये हैदराबाद स्टेट काँग्रेसची स्थापना आणि त्यानंतरच्या सत्याग्रहामुळे संघर्षाला संघटित राजकीय दिशा मिळाली.[१]

या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश मराठवाडा मुक्ती संग्रामात विविध राजकीय व सामाजिक-राजकीय संघटनांनी बजावलेल्या भूमिकेचे चिकित्सक परीक्षण करणे हा आहे. विशेषतः जनजागृती, संघटन, सत्याग्रह, कायदेभंग, भूमिगत कार्य, सीमावर्ती छावण्या, प्रसारमाध्यमांचा वापर आणि भारतीय संघात विलिनीकरणासाठी निर्माण केलेले राजकीय वातावरण या घटकांचा विचार येथे करण्यात येतो.

राजकीय पक्ष व संघटनांची भूमिका

१. हैदराबाद स्टेट काँग्रेस

हैदराबाद स्टेट काँग्रेस ही मुक्ती संग्रामातील सर्वात महत्त्वाची राजकीय संघटना होती. तिच्या स्थापनेपूर्वी विविध प्रादेशिक परिषदांमधून राजकीय जागृतीची प्रक्रिया सुरू झाली होती. महाराष्ट्र परिषद ही त्यातील प्रभावी संघटना होती. १९३७ पासून तिने अधिवेशने, चर्चा आणि सामाजिक प्रश्नांच्या माध्यमातून जनतेत राजकीय जाणीव निर्माण केली. पुढे स्वामी रामानंद तीर्थ, गोविंदभाई श्रॉफ, अनंत भालेराव आणि इतर नेत्यांनी संघटित राजकीय संघर्षाला दिशा दिली.[२]

हैदराबाद स्टेट काँग्रेसची स्थापना १९३८ मध्ये झाली; निजाम सरकारने तिच्यावर बंदी घातल्याने तिच्या कार्यकर्त्यांनी सत्याग्रहाचा मार्ग स्वीकारला. स्टेट काँग्रेसने आपला संघर्ष केवळ एका धर्माच्या हितासाठी नसून नागरी हक्क आणि जबाबदार शासनासाठी असल्याचे प्रतिपादन केले. सत्याग्रह, अटक, तुरुंगवास आणि जनतेशी संपर्क यांच्या माध्यमातून तिने निजामशाहीविरुद्ध व्यापक राजकीय वातावरण निर्माण केले. १९४७ नंतर संस्थान भारतात विलीन व्हावे आणि लोकशाही पद्धतीचे शासन स्थापन व्हावे, हा तिच्या संघर्षाचा प्रमुख राजकीय हेतू राहिला.[३]

२. महाराष्ट्र परिषद

महाराष्ट्र परिषद ही मराठवाड्यातील राजकीय जागृतीची महत्त्वाची पूर्वपीठिका होती. तिच्या माध्यमातून शिक्षण, सामाजिक सुधारणा, नागरी हक्क आणि राजकीय प्रतिनिधित्व यांवर चर्चा झाली. प्रारंभीचा दृष्टिकोन तुलनेने मवाळ असला तरी काळानुसार परिषद अधिक संघर्षशील बनली. तिच्या अधिवेशनांनी विविध जिल्ह्यांतील कार्यकर्त्यांना एकत्र आणले आणि पुढील मुक्ती आंदोलनासाठी संघटनात्मक आधार तयार केला.[४]

महाराष्ट्र परिषदेचे महत्त्व असे की तिने थेट सशस्त्र संघर्ष करण्याऐवजी विचारजागृती आणि संघटननिर्मितीला प्राधान्य दिले. त्यामुळे सामान्य जनतेत राजकीय प्रश्न समजून घेण्याची क्षमता वाढली. पुढे या वातावरणाचा फायदा स्टेट काँग्रेसच्या आंदोलनाला झाला.

३. आर्य समाज

आर्य समाजाचे योगदान केवळ धार्मिक सुधारणांपुरते मर्यादित नव्हते. निजामशाहीतील धार्मिक निर्बंध, सामाजिक विषमता आणि नागरी स्वातंत्र्याच्या मर्यादांविरुद्ध त्याने जनजागृती केली. मराठवाड्यात औरंगाबाद, बीड, लातूर, उस्मानाबाद, उदगीर, परभणी, जालना आणि इतर भागांत शाखा व कार्यकर्त्यांचे जाळे निर्माण झाले. शिक्षण, वाचनालये, व्यायामशाळा, सभा आणि धार्मिक-सामाजिक कार्यक्रम यांमधून संघटनशक्ती वाढविण्यात आली.[५]

१९३८-३९ च्या सत्याग्रहाच्या काळात आर्य समाजाने निजाम सरकारच्या निर्बंधांना आव्हान दिले. त्याच्या कार्यकर्त्यांनी अटक, छळ आणि तुरुंगवास सहन केला. काही ठिकाणी शुद्धीकरण चळवळी आणि धार्मिक स्वातंत्र्याच्या मागण्या पुढे आल्या. चिकित्सक दृष्टीने पाहता, आर्य समाजाची भाषा अनेकदा हिंदू समाजाच्या अधिकारांभोवती केंद्रित होती; परंतु त्याच वेळी त्याने निरंकुश शासनाविरुद्ध जनमत तयार करण्यास आणि लोकांना संघटित करण्यास महत्त्वाची चालना दिली. त्यामुळे त्याचे योगदान सामाजिक-धार्मिक जागृतीपासून राजकीय प्रतिकारापर्यंत विस्तारले.[६]

४. हिंदू महासभा व इतर राष्ट्रवादी प्रवाह

हिंदू महासभा आणि इतर राष्ट्रवादी संघटनांनीही निजामशाहीविरुद्धच्या आंदोलनात सहभाग घेतला. विशेषतः १९३८-३९ मधील निःशस्त्र प्रतिकाराच्या वातावरणात विविध संघटनांच्या कार्यकर्त्यांनी सत्याग्रह, प्रचार आणि जनसंघटन केले. या संघटनांच्या भूमिकेचे मूल्यमापन करताना त्यांची वैचारिक भूमिका आणि स्टेट काँग्रेसच्या व्यापक लोकशाही दृष्टिकोनातील फरक लक्षात घेणे आवश्यक आहे. तरीही निजामच्या निरंकुश सत्तेविरुद्ध जनमत तयार करण्यामध्ये त्यांच्या सहभागाचा ऐतिहासिक संदर्भ महत्त्वाचा आहे.[७]

५. समाजवादी व डाव्या विचारांचा प्रभाव

हैदराबाद संस्थानातील व्यापक स्वातंत्र्य चळवळीवर समाजवादी आणि डाव्या विचारांचा प्रभावही दिसून येतो. तेलंगणातील कम्युनिस्ट चळवळीचा मुख्य केंद्रबिंदू मराठवाडा नसला तरी संस्थानातील शेतकरी, कामगार आणि सामान्य जनतेच्या प्रश्नांना राजकीय संघर्षाशी जोडण्याची प्रक्रिया या काळात वाढली. त्यामुळे मुक्ती संग्रामाचा आशय केवळ सत्तांतरापुरता न राहता सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाच्या प्रश्नांशीही जोडला गेला. तथापि, मराठवाड्यातील मुक्ती संघर्षाचे नेतृत्व प्रामुख्याने स्टेट काँग्रेस, महाराष्ट्र परिषद आणि राष्ट्रवादी-सामाजिक संघटनांच्या हातात राहिले.[८]

राजकीय पक्षांच्या योगदानाचे चिकित्सक विश्लेषण

मराठवाडा मुक्ती संग्रामात विविध संघटनांचे योगदान एकसारखे नव्हते. प्रत्येक संघटनेची विचारसरणी, कार्यपद्धती आणि प्राथमिकता वेगळी होती. तरीही त्यांच्या सामूहिक प्रयत्नांनी निजामशाहीविरुद्ध प्रतिकाराची सामाजिक पायाभरणी केली. प्रथम, या संघटनांनी जनतेमध्ये राजकीय जाणीव निर्माण केली. दुसरे, त्यांनी स्थानिक पातळीवर कार्यकर्त्यांचे जाळे उभे केले. तिसरे, सत्याग्रह, सभा, प्रचार, साहित्य आणि प्रसारमाध्यमांच्या साहाय्याने संघर्षाचा संदेश ग्रामीण भागात पोहोचविला. चौथे, अटक आणि दडपशाही असूनही त्यांनी आंदोलनाची सातत्यपूर्ण परंपरा कायम ठेवली.

या योगदानातील सर्वात महत्त्वाचा पैलू म्हणजे विविध प्रवाहांमध्ये असलेले सहकार्य. आर्य समाजाने सामाजिक-धार्मिक पातळीवर जनजागृती केली, महाराष्ट्र परिषदेने राजकीय संघटनांची पूर्वतयारी केली आणि स्टेट काँग्रेसने नागरी हक्क व जबाबदार शासनाच्या मागणीला व्यापक राजकीय रूप दिले. त्यामुळे मुक्ती संग्राम हा एका पक्षाचा किंवा एका नेत्याचा संघर्ष न राहता बहुविध जनआंदोलन बनला.[९]

तथापि, इतिहासाचे चिकित्सक मूल्यांकन करताना काही मर्यादाही लक्षात घेतल्या पाहिजेत. काही संघटनांच्या आंदोलनात धार्मिक ओळखीचा प्रभाव अधिक होता. त्यामुळे सर्व समाजघटकांना समान राजकीय चौकटीत सामावून

घेण्याचे आव्हान होते. दुसरीकडे स्टेट काँग्रेसने लोकशाही आणि नागरी हक्कांचा व्यापक मुद्दा पुढे केला असला तरी संस्थानातील सर्व भागांत संघटनात्मक प्रभाव समान प्रमाणात पोहोचला नव्हता. तसेच ग्रामीण जनता, महिला, शेतकरी, दलित आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक यांच्या योगदानाचे पारंपरिक राजकीय इतिहासात तुलनेने कमी दस्तऐवजीकरण झाले आहे. म्हणून मुक्ती संग्रामाचा इतिहास केवळ प्रमुख नेत्यांच्या चरित्रातून न पाहता सामान्य कार्यकर्ते आणि जनतेच्या अनुभवातूनही अभ्यासणे आवश्यक आहे.

१९४७ मध्ये भारत स्वतंत्र झाल्यानंतरही हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र राहण्याचा प्रयत्न करित होते. या पार्श्वभूमीवर मुक्ती संग्राम अधिक तीव्र झाला. रझाकारांच्या हिंसाचारांमुळे परिस्थिती गंभीर झाली. स्टेट काँग्रेस, आर्य समाज आणि इतर राष्ट्रवादी घटकांनी जनतेमध्ये प्रतिकाराची भावना टिकवून ठेवली. सीमावर्ती भागांतून कार्यकर्त्यांनी संपर्क, प्रचार आणि मदतकार्य केले. अखेरीस सप्टेंबर १९४८ मध्ये भारतीय लष्करी कारवाईनंतर निजामाने शरणागती पत्करली आणि हैदराबाद संस्थान भारतीय संघात विलीन झाले.[१०]

संघटनात्मक कार्यपद्धतीचा विचार

मुक्ती संग्रामाच्या यशात संघटनात्मक पद्धतीला विशेष महत्त्व होते. त्या काळात आधुनिक संप्रेषणाची साधने मर्यादित असल्याने प्रत्यक्ष भेटी, गुप्त बैठका, पत्रके, भिक्तीपत्रे, सार्वजनिक व्याख्याने, धार्मिक व सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि स्थानिक कार्यकर्त्यांचे वैयक्तिक संपर्क हे प्रचाराचे प्रमुख मार्ग होते. गावोगाव कार्यकर्ते तयार करून त्यांना राजकीय परिस्थितीची माहिती देणे, सत्याग्रहासाठी स्वयंसेवक उभे करणे आणि अटक झालेल्या कुटुंबांना मदत करणे ही कामे विविध संघटनांनी केली. त्यामुळे आंदोलनाची ताकद केवळ शहरांपुरती मर्यादित राहिली नाही.

महाराष्ट्र परिषदेच्या अधिवेशनांनी विविध भागातील प्रतिनिधींना एकत्र येण्याची संधी दिली. आर्य समाजाच्या शाखांनी धार्मिक-सामाजिक संस्थांच्या माध्यमातून स्थानिक पातळीवर नियमित संपर्क राखला. स्टेट काँग्रेसने सत्याग्रहाच्या माध्यमातून राजकीय मागण्यांना स्पष्ट स्वरूप दिले. काही कार्यकर्त्यांनी सीमावर्ती भागातून संस्थानाच्या आत संपर्क साधला. अशा विविध पद्धतींच्या एकत्रित वापरामुळे निजामशाहीची दडपशाही असूनही आंदोलनाचा प्रवाह खंडित झाला नाही.

प्रसारमाध्यमे आणि वैचारिक संघर्ष

मुक्ती संग्रामातील आणखी एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे प्रसारमाध्यमे. निजाम सरकारने वृत्तपत्रे आणि सार्वजनिक अभिव्यक्तीवर निर्बंध घातले होते. त्यामुळे संस्थानाबाहेरून प्रसिद्ध होणारी वर्तमानपत्रे, नियतकालिके आणि पत्रके जनतेपर्यंत माहिती पोहोचविण्याचे साधन बनली. आर्य समाजाशी संबंधित काही प्रकाशने, तसेच राष्ट्रवादी विचारांची नियतकालिके, निजामशाहीतील परिस्थितीवर प्रकाश टाकत होती.[११] या माध्यमांतून दडपशाही, अटक, सत्याग्रह आणि कार्यकर्त्यांच्या बलिदानाच्या बातम्या व्यापक समाजापर्यंत पोहोचल्या. परिणामी, मराठवाड्यातील संघर्ष हा केवळ स्थानिक प्रश्न न राहता महाराष्ट्र आणि भारतातील व्यापक स्वातंत्र्यचळवळीशी जोडला गेला.

महिला आणि सामान्य जनतेचा सहभाग

राजकीय पक्षांच्या योगदानाचे मूल्यमापन करताना महिला आणि सामान्य नागरिकांचा सहभाग स्वतंत्रपणे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. अनेक कुटुंबांनी कार्यकर्त्यांना आश्रय, अन्न, संदेशवहन आणि आर्थिक मदत दिली. महिलांनी सत्याग्रही आणि भूमिगत कार्यकर्त्यांच्या कुटुंबांना सहाय्य केले, तर काहींनी थेट आंदोलनात सहभाग घेतला. शेतकरी, व्यापारी, विद्यार्थी आणि तरुणांनीही स्थानिक पातळीवर आंदोलनाला पाठिंबा दिला. या घटकांशिवाय कोणतेही राजकीय आंदोलन दीर्घकाळ टिकू शकले नसते. त्यामुळे मुक्ती संग्रामाचा खरा सामाजिक आधार व्यापक जनसमुदायात होता, हे स्पष्ट होते.

राजकीय योगदानाचे तुलनात्मक मूल्यमापन

विविध संघटनांच्या योगदानाची तुलना केली असता त्यांच्या कार्याची परस्परपूरकता दिसून येते. महाराष्ट्र परिषदेने राजकीय चर्चेची आणि संघटनाची जमीन तयार केली. आर्य समाजाने सामाजिक व धार्मिक प्रश्नांच्या

माध्यमातून जनमानसात प्रतिकाराची भावना निर्माण केली. स्टेट काँग्रेसने या असंतोषाला नागरी हक्क, जबाबदार शासन आणि भारतीय संघाशी एकात्मता या व्यापक राजकीय उद्दिष्टांशी जोडले. हिंदू महासभा आणि इतर राष्ट्रवादी प्रवाहांनी काही टप्प्यांवर प्रतिकाराला अधिक तीव्रता दिली. समाजवादी विचारांनी आर्थिक विषमता आणि सामान्य जनतेच्या प्रश्नांकडे लक्ष वेधले.

मात्र या सर्व योगदानांकडे एकसंध दृष्टीने पाहणेही योग्य नाही. काही संघटनांच्या मागण्या धार्मिक ओळख आणि समुदायाधारित प्रश्नांशी अधिक संबंधित होत्या, तर स्टेट काँग्रेसचा भर तुलनेने व्यापक नागरी हक्कांवर होता. त्यामुळे मुक्ती संग्रामात एकाच वेळी राष्ट्रवाद, लोकशाही, धार्मिक स्वातंत्र्य, सामाजिक सुधारणा आणि आर्थिक न्याय असे अनेक विचारप्रवाह कार्यरत होते. या बहुविधतेमुळे आंदोलनाची व्याप्ती वाढली, परंतु काही वेळा उद्दिष्टे आणि कार्यपद्धती यांमध्ये मतभेदही निर्माण झाले.

इतिहासलेखनाच्या दृष्टीने महत्त्व

मराठवाडा मुक्ती संग्रामाचा अभ्यास करताना केवळ अंतिम विलीनीकरणावर भर देणे अपूर्ण ठरेल. १९३०च्या दशकापासून तयार झालेली राजकीय जाणीव, १९३८-३९ मधील सत्याग्रह, १९४२ च्या व्यापक भारतीय आंदोलनाचा परिणाम, १९४७ नंतरची राजकीय अनिश्चितता आणि १९४८ पूर्वीची हिंसक परिस्थिती या सर्व टप्प्यांचा एकत्रित विचार आवश्यक आहे. उपलब्ध इतिहासलेखनात काही नेते आणि संघटनांना अधिक महत्त्व मिळाले आहे; भविष्यातील संशोधनात जिल्हानिहाय दस्तऐवज, मौखिक इतिहास, स्थानिक वर्तमानपत्रे, तुरुंग नोंदी आणि सामान्य कार्यकर्त्यांच्या आठवणी यांचा अधिक वापर करणे आवश्यक आहे.

अशा पुनर्वाचनामुळे मुक्ती संग्रामाचा इतिहास अधिक लोकाभिमुख आणि संतुलित बनेल. विशेषतः महिलांचे, विद्यार्थ्यांचे, शेतकऱ्यांचे, दलिताने आणि अल्पप्रतिनिधित्व असलेल्या सामाजिक घटकांचे योगदान समोर आणणे गरजेचे आहे. त्यामुळे राजकीय पक्षांच्या भूमिकेचा अभ्यास हा केवळ पक्षांच्या अधिकृत कार्यक्रमांचा अभ्यास न राहता त्या कार्यक्रमांनी समाजातील विविध घटकांना कितपत संघटित केले, त्यांच्या हक्कांना किती स्थान दिले आणि संघर्षानंतर लोकशाही मूल्यांची स्थापना कशी झाली, या प्रश्नांशी जोडला जाऊ शकतो.

यातून एक महत्त्वाचा निष्कर्ष समोर येतो. राजकीय नेतृत्वाला जनतेचा सक्रिय सहभाग मिळाल्याशिवाय मुक्तीची चळवळ यशस्वी होऊ शकत नाही. मराठवाड्याच्या संघर्षाने संघटन, त्याग, विचारजागृती आणि लोकशक्ती यांच्या परस्परसंबंधांचे प्रभावी उदाहरण निर्माण केले आणि पुढील लोकशाही राजकारणासाठी मजबूत सामाजिक पाया तयार केला. हा पाया आजही लोकशाही मूल्यांसाठी प्रेरणादायी ठरतो.

निष्कर्ष

मराठवाडा मुक्ती संग्राम हा लोकशाही, नागरी स्वातंत्र्य आणि भारतीय एकात्मतेसाठी झालेल्या संघर्षाचा महत्त्वपूर्ण अध्याय आहे. या संघर्षाच्या यशामागे केवळ लष्करी कारवाई कारणीभूत नव्हती; त्यापूर्वी अनेक वर्षे राजकीय व सामाजिक संघटनांनी निर्माण केलेली जनजागृती, संघटनशक्ती आणि प्रतिकाराची मानसिकता हा त्याचा मूलभूत आधार होता. महाराष्ट्र परिषदने राजकीय जागृतीची पायाभरणी केली, आर्य समाजाने सामाजिक-धार्मिक प्रश्नांमधून जनसंघटन केले आणि हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने नागरी हक्क व जबाबदार शासनाच्या मागणीला संघटित राजकीय दिशा दिली. हिंदू महासभा, समाजवादी प्रवाह आणि इतर राष्ट्रवादी कार्यकर्त्यांनीही त्यांच्या परीने संघर्षाला बळ दिले.

चिकित्सक दृष्टीने पाहता, या संघटनांच्या विचारसरणी वेगवेगळ्या असल्या तरी निजामशाहीच्या निरंकुशतेविरुद्ध त्यांचा सामूहिक प्रतिकार निर्णायक ठरला. त्यामुळे मराठवाडा मुक्ती संग्रामाचा इतिहास हा कोणत्याही एका पक्षाचा विजय म्हणून मांडणे योग्य ठरणार नाही. तो विविध संघटना, नेते, कार्यकर्ते आणि सामान्य जनतेच्या संयुक्त प्रयत्नांचा परिणाम होता. या संघर्षाने लोकशाही हक्क, सामाजिक स्वाभिमान आणि राष्ट्रीय एकात्मता

यांचे महत्त्व अधोरेखित केले. म्हणूनच मराठवाडा मुक्ती संग्रामाचा अभ्यास आजच्या लोकशाही व्यवस्थेत नागरिक स्वातंत्र्य, जबाबदार शासन आणि सामाजिक एकात्मता यांचे मूल्य समजून घेण्यासाठीही महत्त्वाचा ठरतो.

पादटीपा

१. लातूर जिल्हा प्रशासन, 'मराठवाडा मुक्ती संग्राम दिन', महाराष्ट्र शासन.
२. अनंत भालेराव, 'हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा', औरंगाबाद, स्वामी रामानंद तीर्थ संशोधन संस्था.
३. स्वामी रामानंद तीर्थ, 'हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामाच्या आठवणी', मुंबई, पॉप्युलर प्रकाशन.
४. 'मराठवाडा मुक्ती संग्रामात महाराष्ट्र परिषदेची भूमिका', संशोधन नोंद, झेनोडो.
५. भारत सरकार, 'हैदराबाद संस्थानातील आर्य समाजाची चळवळ', अमृत महोत्सव संदर्भसाहित्य.
६. न. रमेशन, 'हैदराबादमधील स्वातंत्र्य संग्राम', खंड चौथा, हैदराबाद.
७. 'हैदराबाद मुक्ती संग्राम', विवेक मराठी.
८. हैदराबाद विद्यापीठ, 'हैदराबाद स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास', प्रबंध संदर्भ.
९. डॉ. पी. व्ही. काटे, 'निजामकालीन मराठवाडा', मित्तल प्रकाशने.
१०. 'हैदराबाद संस्थानाचे भारतीय संघात विलीनीकरण', ऐतिहासिक संदर्भसाहित्य.
११. हैदराबाद स्वातंत्र्य चळवळीतील प्रसारमाध्यमांच्या भूमिकेसंबंधी उपलब्ध संशोधनसाहित्य.

संदर्भसूची

१. अनंत भालेराव, 'हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा', औरंगाबाद.
२. स्वामी रामानंद तीर्थ, 'हैदराबाद स्वातंत्र्य संग्रामाच्या आठवणी', मुंबई, पॉप्युलर प्रकाशन.
३. न. रमेशन, 'हैदराबादमधील स्वातंत्र्य संग्राम', खंड चौथा.
४. डॉ. पी. व्ही. काटे, 'निजामकालीन मराठवाडा', मित्तल प्रकाशने.
५. 'मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील महाराष्ट्र परिषदेची भूमिका', संशोधन नोंद.
६. लातूर जिल्हा प्रशासन, महाराष्ट्र शासन, 'मराठवाडा मुक्ती संग्राम दिन'.
७. भारत सरकार, 'हैदराबाद संस्थानातील आर्य समाजाची चळवळ', अमृत महोत्सव संदर्भसाहित्य.
८. हैदराबाद विद्यापीठ, 'हैदराबाद स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास', संशोधन प्रबंध.
९. 'हैदराबाद मुक्ती संग्राम', विवेक मराठी.

टीप: संशोधन-पत्र सादर करताना पादटीप क्रमांक, ग्रंथाचे प्रकाशन वर्ष, प्रकाशक, आवृत्ती आणि पृष्ठ क्रमांक उपलब्ध मूळ ग्रंथातून पडताळून जोडणे अधिक शैक्षणिकदृष्ट्या योग्य राहील.

मराठवाडा मुक्तीसंग्रामात राजकीय पक्षांचे योगदान

प्रा. डॉ. युवराज देवबा भामरे

सहयोगी प्राध्यापक, (मराठी विभाग)

एस. पी. एच. कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय नामपूर ता.बागलाण जि. नाशिक पिनकोड-४२३२०६

प्रास्ताविक :

मराठवाडा मुक्तीसंग्राम हा भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या व्यापक परंपरेतील एक महत्त्वपूर्ण आणि प्रेरणादायी संघर्ष असल्याचे आपणास दिसून येते. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी आपल्या भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळाले. तरी देखील हैदराबाद संस्थानातील जनता तत्कालीन निजामाच्या राजवटीतच राहिलेली होती. हैदराबादचा निजाम स्वतंत्र राहण्याचा प्रयत्न करीत होता. त्यामुळे हैदराबाद संस्थानातील जनतेला लोकशाही, नागरी स्वातंत्र्य आणि भारतीय संघराज्यातील समावेशासाठी संघर्ष करावा लागला होता. हैदराबाद संस्थानात मराठवाडा, तेलंगणा आणि कर्नाटकातील काही भागांचा समावेश होता. मराठवाड्यातील जनतेवर निजामशाहीची दडपशाही, अभिव्यक्तिस्वातंत्र्यावरील निर्बंध, राजकीय संघटनांवर नियंत्रण आणि रज्जाकारांच्या अत्याचारांचे सावट होते. या परिस्थितीविरुद्ध विविध राजकीय व सामाजिक संघटनांनी जनतेला संघटित केले होते. विशेषतः हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने या आंदोलनाला व्यापक राजकीय दिशा दिलेली होती. त्याचबरोबर आर्य समाज, हिंदू महासभा, कम्युनिस्ट विचारसरणीशी संबंधित कार्यकर्ते आणि विविध स्थानिक संघटनांनीही आपल्या परीने या संघर्षात योगदान दिलेले दिसून येते. याविषयीचे मार्मिक विवेचन सदर शोधनिबंधामध्ये करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. मराठवाडा मुक्तीसंग्राम हा केवळ एखाद्या एका पक्षाचा किंवा व्यक्तीचा लढा नव्हता. तर तो विविध विचारधारा, सामाजिक घटक, विद्यार्थी, शेतकरी, कामगार, महिला आणि सामान्य नागरिक यांच्या सहभागातून हा संघर्ष व्यापक जनआंदोलन यामध्ये परावर्तीत झालेला होता.

हैदराबाद संस्थानाची राजकीय पार्श्वभूमी -

ब्रिटिशांच्या काळात हैदराबाद हे भारतातील सर्वात मोठ्या संस्थानांपैकी एक होते. निजाम हा या संस्थानाचा प्रमुख शासक होता. ब्रिटिश सत्तेच्या काळात संस्थानाला अंतर्गत स्वायत्तता मोठ्या प्रमाणात मिळालेली होती. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर संस्थानांनी भारतीय संघराज्यात विलीन होणे अपेक्षित होते. मात्र निजामाने स्वतंत्र हैदराबादचे स्वप्न पाहिले होते. त्याला भारतीय संघराज्यात त्वरित विलीन व्हायचे नव्हते. या राजकीय भूमिकेमुळे हैदराबाद संस्थानातील जनतेमध्ये असंतोष वाढला होता. जनतेला जबाबदार शासन, लोकप्रतिनिधित्व, नागरी स्वातंत्र्य आणि भारताशी एकात्मता हवी होती. याच पार्श्वभूमीवर मुक्तिसंग्रामाला सुरुवात झाली होती. या मुक्तिसंग्रामात अनेकविध घटकांचे योगदान महत्त्वपूर्ण होते याविषयीचे मार्मिक विवेचन सदर शोधनिबंधामध्ये दिसून येईल.

हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे योगदान :

हैदराबाद स्टेट काँग्रेस ही हैदराबाद संस्थानातील लोकशाही, नागरी स्वातंत्र्य आणि जबाबदार शासनासाठी उभी राहिलेली महत्त्वाची राजकीय संघटना होती. तिची स्थापना १९३८ मध्ये झाली होती. निजामाच्या निरंकुश राजवटीला विरोध करून संस्थानातील जनतेला राजकीय अधिकार मिळवून देणे हे तिचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. पुढे याच संघटनेने हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन व्हावे यासाठी 'जोडो भारत' आंदोलन उभारले होते. मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाच्या संदर्भात हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वामुळे मराठवाड्यातील कार्यकर्ते या व्यापक आंदोलनाशी जोडले गेले होते. हैदराबाद संस्थानात निजामाच्या राजवटीखाली राजकीय संघटनांवर अनेक निर्बंध होते. मराठी, तेलुगू आणि कन्नड भाषिक भागातील कार्यकर्त्यांनी आपापल्या सामाजिक-सांस्कृतिक संघटनांच्या माध्यमातून जनजागृती सुरू केली होती. महाराष्ट्र परिषद, आंध्र महासभा आणि कर्नाटक परिषद यांसारख्या संघटनांच्या कार्यातून राजकीय जागृती वाढत गेली होती. १९३८ मध्ये

या विविध प्रवाहांना एका व्यापक राजकीय संघटनेत एकत्र आणण्याचा प्रयत्न झाला आणि हैदराबाद स्टेट काँग्रेस अस्तित्वात आली होती. स्वामी रामानंद तीर्थ हे या संघटनेच्या उभारणीतील प्रमुख नेत्यांपैकी एक होते. त्यांनी मराठी, तेलुगू आणि कन्नड भाषिक कार्यकर्त्यांना एका समान राजकीय उद्दिष्टाखाली आणण्याचा प्रयत्न केला होता.

हैदराबाद स्टेट काँग्रेसची स्थापना होण्यापूर्वीच निजाम सरकारने तिच्यावर बंदी घातली होती. सरकारने या संघटनेला राजकीयदृष्ट्या धोकादायक मानले होते. सप्टेंबर १९३८ मध्ये तिच्यावर अधिकृत बंदी घालण्यात आली होती. परंतु या बंदीमुळे कार्यकर्ते मागे हटलेले दिसून येत नाहीत. त्यांनी सत्याग्रहाचा मार्ग स्वीकारला होता. निजामाच्या आदेशाला शांततामय पद्धतीने आव्हान देऊन राजकीय हक्कांसाठी संघर्ष करण्याची भूमिका स्टेट काँग्रेसने घेतली होती. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या इतिहासातील १९३८ चा सत्याग्रह हा अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा होता. २४ ऑक्टोबर १९३८ रोजी सत्याग्रहाला सुरुवात झाली होती. कार्यकर्त्यांनी आपण हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे सदस्य असल्याचे जाहीर करून निजामाच्या बंदीचा भंग केला आणि अटक स्वीकारली होती. या सत्याग्रहात स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी नेतृत्व केले होते. अनेकविध गटांमधून सत्याग्रही पुढे येत गेले आणि त्यांना अटक होत होती. या आंदोलनाचे महत्त्व असे की, निजामाच्या राजवटीविरुद्ध राजकीय अधिकारांसाठी संघटित आणि अहिंसक प्रतिकाराची सुरुवात झाली होती.

हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या कार्यात स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे होते. त्यांनी सामान्य जनतेमध्ये राजकीय जागृती निर्माण केली होती. मराठी, तेलुगू आणि कन्नड भाषिक जनतेला एकत्र आणले होते. त्यांनी सत्याग्रहाचे नेतृत्व केले होते. तसेच निजामाच्या दडपशाहीला अहिंसक मार्गाने विरोध केला होता. त्यांनी युवक व विद्यार्थ्यांना आंदोलनाशी जोडले होते. यामुळे ग्रामीण भागात संघटनात्मक कार्य वाढविलेले होते. लोकशाही आणि जबाबदार शासनाचा विचार जनतेपर्यंत यामुळे पोहोचविला गेला. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या राजकीय कार्याची सुरुवात १९३८ मध्ये झाली आणि निजामशाहीविरुद्धच्या संघर्षात त्यांना अनेक वेळा तुरुंगवास भोगावा लागला होता. हैदराबाद संस्थानातील मराठवाडा हा स्टेट काँग्रेसच्या आंदोलनाचा महत्त्वाचा भाग होता. औरंगाबाद हे सत्याग्रहाच्या प्रमुख केंद्रांपैकी एक होते. हैदराबाद शहरासोबत औरंगाबादमध्येही सत्याग्रहाला चांगला प्रतिसाद मिळाला होता. मराठवाड्यातील कार्यकर्त्यांनी गावोगावी जाऊन लोकांना निजामशाहीच्या स्वरूपाची माहिती दिली होती. त्या काळात सभा, बैठका, पत्रके आणि वैयक्तिक संपर्कातून जनजागृती केली गेली होती.

हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचा संघर्ष केवळ सत्ता बदलण्यासाठी नव्हता. त्यामागे नागरी स्वातंत्र्य आणि जबाबदार शासनाची मागणी होती. हैदराबाद स्टेट काँग्रेस संघटनेने पुढील अधिकारांसाठी आवाज उठविला होता. भाषण व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य, राजकीय संघटना स्थापन करण्याचा अधिकार, प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य, लोकप्रतिनिधित्व, जबाबदार शासन, नागरिकांमध्ये समानतेची भावना यामुळे हैदराबादमधील आंदोलनाला आधुनिक लोकशाही मूल्यांची दिशा मिळाली होती. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने स्वतःला केवळ एका धर्माची संघटना न मानता सर्व नागरिकांच्या राजकीय अधिकारांसाठी काम करण्याचा प्रयत्न केला होता. हिंदू आणि मुस्लिम जनतेने परस्पर अविश्वास दूर करून जबाबदार शासनाच्या मागणीसाठी एकत्र यावे, अशी भूमिका संघटनेच्या सुरुवातीच्या प्रयत्नांमध्ये दिसून येते. कारण निजामशाहीविरुद्धचा संघर्ष धार्मिक संघर्ष न बनता लोकशाही आणि नागरिकांच्या अधिकारांचा संघर्ष राहावा, हा स्टेट काँग्रेसचा प्रयत्न होता. १९३८ च्या सत्याग्रहानंतरही स्टेट काँग्रेसवरील बंदी कायम राहिली होती. त्यामुळे पुढे पुन्हा सत्याग्रहाचा मार्ग स्वीकारण्यात आला होता. १९४० मध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी बंदी उठविण्याच्या मागणीसाठी व्यक्तिगत सत्याग्रह केला त्यामुळे त्यांना अटक करण्यात आली होती. या काळात अनेक कार्यकर्त्यांनीही तुरुंगवास स्वीकारला होता. या कारणाने आंदोलन सातत्याने सुरू राहिले आणि निजाम सरकारवर राजकीय दबाव वाढत गेला होता. १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनाच्या काळात हैदराबाद संस्थानातील राष्ट्रीय विचारांच्या कार्यकर्त्यांमध्येही राजकीय जागृती वाढली होती. स्टेट काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांनी राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या वातावरणाचा उपयोग करून निजामशाहीतील लोकशाही अधिकारांच्या प्रश्नाला अधिक व्यापक स्वरूप दिले होते. यामुळे हैदराबाद मुक्तीचा प्रश्न हा केवळ संस्थानिक प्रश्न न राहता भारताच्या व्यापक स्वातंत्र्य आणि लोकशाहीच्या प्रश्नाशी जोडला गेला होता. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसवरील बंदी १९४६ मध्ये उठविण्यात आल्या नंतर संघटनेला अधिक खुलेपणाने राजकीय काम करता आलेले दिसते. बंदी उठल्यानंतर संघटनेने आपले

संघटन अधिक मजबूत केले आणि पुढील निर्णायक संघर्षासाठी जनतेची तयारी सुरू केली गेली. १९४७ मध्ये भारत स्वतंत्र झाला परंतु निजामाने हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र ठेवण्याचा प्रयत्न केला. या परिस्थितीत हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने स्पष्ट भूमिका घेतली की हैदराबाद संस्थान भारतीय संघराज्यात सामील झाले पाहिजे. यामुळे त्यांनी ७ ऑगस्ट १९४७ रोजी 'Join Indian Union Day' पाळण्याचे आवाहन करण्यात आले होते. या दिवशी हैदराबाद संस्थानातील विविध भागांत निदर्शने, संप आणि तिरंगा फडकावण्याचे कार्यक्रम झाले होते. १९४७ मधील भारत जोडो आंदोलन मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील अत्यंत निर्णायक पाऊल होते. "हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र न राहता भारतीय संघराज्यात विलीन झाले पाहिजे." हे या आंदोलनाचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली या मागणीसाठी सत्याग्रह करण्यात आला होता. या कारणाने त्यांना अटक देखील झाली होती. यामुळे राष्ट्रीय ध्वज फडकावणे हेही आंदोलनाचे प्रतीक बनले होते. स्टेट काँग्रेसने राष्ट्रीय ध्वजाला स्वातंत्र्य आणि भारतीय राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रतीक बनविले होते. २ सप्टेंबर १९४७ रोजी राज्यभर ध्वज दिन पाळण्याचे आवाहन करण्यात आले होते. अनेकविध ठिकाणी तिरंगा फडकावण्याचे कार्यक्रमही घेण्यात आले होते. या कारणाने काही ठिकाणी पोलिस आणि रझाकारांनी आंदोलनकर्त्यांवर हिंसक कारवाई केली होती. यामुळे तिरंगा हा मराठवाड्यातील मुक्तिसंग्रामाच्या जनभावनेचे प्रतीक बनला होता.

निजामाच्या राजवटीच्या अखेरच्या काळात रझाकारांच्या कारवाया वाढल्या होत्या. त्यांच्यामुळे जनतेमध्ये भीती निर्माण झाली होती. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने या दहशतीला विरोध केला होता. यामुळे कार्यकर्त्यांनी जनतेला संघटित केले आणि लोकशाही हक्कांसाठीचा संघर्ष सुरू ठेवला होता. त्यामुळे मुक्तिसंग्रामाला अधिक व्यापक जनाधार मिळाला होता. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे महत्वपूर्ण योगदान म्हणजे त्यांनी हे आंदोलन शहरांपुरते मर्यादित न ठेवता ग्रामीण भागात नेले होते. स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी शिक्षण, ग्रामीण विकास आणि राष्ट्रीय विचारांच्या माध्यमातून ग्रामीण समाजात राजकीय जाणीव निर्माण करण्याचे काम आधीपासून केले होते. त्यांच्या शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्यामुळे ग्रामीण जनता आणि विद्यार्थी आंदोलनाशी जोडले गेले. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने मुक्तिसंग्रामाला सामान्य जनतेचा संघर्ष बनविले होते. या आंदोलनात केवळ राजकीय नेते किंवा कार्यकर्तेच नव्हे तर शेतकरी, विद्यार्थी, व्यापारी, कामगार, महिला आणि ग्रामीण नागरिकसुद्धा आंदोलनाशी जोडले गेले होते. यामुळे निजामशाही विरोधातील असंतोष संघटित राजकीय शक्तीत रूपांतरित झाला होता. १९४७-४८ मध्ये हैदराबादच्या भारतातील विलिनीकरणाचा प्रश्न अत्यंत गंभीर झाला होता. स्टेट काँग्रेसने भारतीय संघराज्यात सामील होण्याची जनतेची मागणी सातत्याने मांडली होती. त्यामुळे हैदराबादच्या राजकीय भवितव्याचा प्रश्न राष्ट्रीय पातळीवर अधिक ठळकपणे नमूद झाल्याने शेवटी सप्टेंबर १९४८ मध्ये भारतीय सैन्याच्या कारवाईनंतर निजामशाहीचा अंत झाला आणि हैदराबाद संस्थान भारतीय संघराज्यात सामील झाले. या प्रक्रियेत स्टेट काँग्रेसने निर्माण केलेले राजकीय वातावरण आणि जनआंदोलन महत्वाचे ठरले होते.

हैदराबाद स्टेट काँग्रेसचे योगदान हे मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहासातील एक अत्यंत महत्वाचे प्रकरण आहे. या संघटनेने निजामाच्या निरंकुश राजवटीविरुद्ध नागरी स्वातंत्र्य, लोकशाही, जबाबदार शासन आणि राष्ट्रीय एकात्मता या मूल्यांसाठी संघर्ष केला होता. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली स्टेट काँग्रेसने मराठी, तेलुगू आणि कन्नड भाषिक जनतेला एका व्यापक राजकीय व्यासपीठावर आणण्याचा प्रयत्न केला होता. १९३८ चा सत्याग्रह, १९४० मधील आंदोलन, १९४६ नंतरचे संघटनात्मक कार्य आणि १९४७ मधील भारतात विलिनीकरणासाठीचे 'जोडो भारत' आंदोलन या सर्व टप्प्यांत स्टेट काँग्रेसची भूमिका महत्वपूर्ण दिसून येते. मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहासाचे मूल्यमापन करताना हैदराबाद स्टेट काँग्रेसला केवळ एका राजकीय संघटनेच्या भूमिकेत न पाहता निजामशाहीविरुद्ध लोकशाही आणि भारतीय राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी जनतेला संघटित करणारे प्रमुख राजकीय व्यासपीठ म्हणून पाहणे अधिक संयुक्तिक ठरेल.

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील आर्य समाजाचे योगदान -

मराठवाडा मुक्तिसंग्राम हा केवळ निजामशाहीच्या राजवटीविरुद्धचा राजकीय संघर्ष नव्हता, तर नागरी स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय, शिक्षण आणि लोकशाही अधिकारांसाठी झालेला व्यापक जनसंघर्ष

होता. या संघर्षात हैदराबाद स्टेट काँग्रेसबरोबरच आर्य समाज, हिंदू महासभा, विविध सामाजिक संघटना, विद्यार्थी, युवक, शेतकरी आणि सामान्य नागरिकांनी महत्वाची भूमिका बजावली होती. हैदराबाद संस्थानात निजामाची निरंकुश सत्ता असताना आर्य समाजाने सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांच्या माध्यमातून जनजागृती केली होती. पुढे निजाम सरकारच्या निर्बंधांविरुद्ध सत्याग्रह आणि नागरी हक्कांच्या आंदोलनात आर्य समाजाचे कार्यकर्ते सहभागी झाले होते. त्यामुळे मराठवाड्यातील मुक्तिसंग्रामाला सामाजिक आणि जनआंदोलनाचे स्वरूप प्राप्त होण्यास मदत झाली होती. आर्य समाजाची स्थापना स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी १८७५ मध्ये केली होती. वेदांकडे परत जाणे, अंधश्रद्धा व सामाजिक रूढींना विरोध, शिक्षणाचा प्रसार, स्त्री-पुरुष समानता आणि सामाजिक सुधारणा ही आर्य समाजाच्या कार्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये होती. हैदराबाद संस्थानात आर्य समाजाच्या विचारांचा प्रसार होत असताना लोकांमध्ये सामाजिक आणि धार्मिक प्रश्नाविषयी जागृती निर्माण झाली होती. पुढे हीच जागृती निजामशाहीच्या दडपशाहीविरुद्धच्या आंदोलनाला पूरक ठरलेली दिसते.

हैदराबाद संस्थानातील अनेक भागांत आर्य समाजाच्या शाखा कार्यरत होत्या. विशेषतः मराठवाड्यात आर्य समाजाने शिक्षण, सामाजिक सुधारणा आणि धार्मिक जागृतीच्या माध्यमातून आपला प्रभाव वाढविला होता. आर्य समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी सामान्य नागरिकांना संघटित करून सामाजिक प्रश्नावर चर्चा सुरू केली होती. यामुळे लोकांमध्ये आपल्या हक्कांविषयी आणि स्वाभिमानाविषयी जागृती निर्माण झाली होती. निजामशाहीच्या काळात धार्मिक आणि सामाजिक व्यवहारांवर विविध प्रकारचे निर्बंध असल्याची भावना अनेक समाजघटकांमध्ये निर्माण झाली होती. यामुळे आर्य समाजाने धार्मिक स्वातंत्र्याचा प्रश्न पुढे आणला होता. आर्य समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी धार्मिक सभा, प्रचार आणि सामाजिक कार्यक्रमांवरील निर्बंधांना विरोध केला होता. या समाजाचा संघर्ष केवळ धार्मिक स्वरूपाचा न राहता धार्मिक स्वातंत्र्य आणि नागरिकांच्या अधिकारांचा प्रश्न बनला होता. आर्य समाजाचे सर्वात महत्वाचे योगदान म्हणजे निजाम सरकारच्या निर्बंधांविरुद्ध केलेला सत्याग्रह होय. १९३८ मध्ये हैदराबाद संस्थानात विविध संघटनांनी नागरी स्वातंत्र्याच्या मागणीसाठी आंदोलन सुरू केल्याने त्याच काळात आर्य समाजानेही निजाम सरकारच्या धोरणांविरुद्ध सत्याग्रह केला होता. आर्य समाजाच्या सत्याग्रहींनी अन्यायकारक निर्बंधांचा अहिंसक मार्गाने विरोध केला आणि अटकसुद्धा स्वीकारली होती. यामुळे निजाम सरकारसमोर जनतेचा संघटित विरोध अधिक स्पष्टपणे दिसून आला होता.

आर्य समाजाने जनतेमध्ये स्वाभिमान आणि अन्यायाविरुद्ध प्रतिकाराची भावना निर्माण केली होती. निजामशाहीतील दडपशाहीमुळे सामान्य नागरिकांमध्ये भीतीचे वातावरण निर्माण झाले होते. अशा परिस्थितीत आर्य समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी लोकांना संघटित केले आणि अन्यायाला विरोध करण्याचे धैर्य दिले होते. ही मानसिक तयारी पुढे मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात उपयोगी ठरलेली दिसते. आर्य समाजाच्या कार्यातील महत्वाचा भाग म्हणजे शिक्षणाचा प्रसार होय. शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये विवेक, स्वाभिमान आणि सामाजिक जाणीव निर्माण होते, असा आर्य समाजाचा दृष्टिकोन होता. त्यामुळे विविध ठिकाणी शैक्षणिक संस्था, वाचनालये आणि सामाजिक उपक्रमांना प्रोत्साहन देण्यात आले होते. शिक्षित युवकांमध्ये राष्ट्रीय विचार, स्वातंत्र्याची जाणीव आणि लोकशाही मूल्ये रुजण्यास याचा फायदा झाला होता.

आर्य समाजाने युवकांना सामाजिक आणि राष्ट्रीय कार्यात सहभागी करून घेतल्याने युवकांनी जनजागृती केली, पत्रके वाटली, सभा आयोजित केल्या, आंदोलनात सहभाग घेतला, सत्याग्रहींना मदत केली, सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये सहभाग नोंदविला. यामुळे मुक्तिसंग्रामासाठी आवश्यक असलेली तरुण कार्यकर्त्यांची फळी तयार झाली होती. आर्य समाजाचे कार्य हे शहरांपुरते मर्यादित न राहता, ग्रामीण भागातही त्याच्या शाखा आणि कार्यकर्त्यांनी जनजागृतीचे काम केले होते. गावोगावांमध्ये जावून धार्मिक-सामाजिक कार्यक्रम, व्याख्याने आणि बैठका आयोजित करून लोकांना त्यांच्या हक्कांची माहिती दिली जात असे. यामुळे ग्रामीण जनतेमध्येही निजामशाहीविरुद्धी राजकीय जाणीव निर्माण होण्यास मदत झाली होती. आर्य समाजाच्या अनेक कार्यकर्त्यांनी निजाम सरकारच्या विरोधात सत्याग्रह केल्याने त्यांना अटक, तुरुंगवास आणि विविध प्रकारच्या सरकारी दडपशाहीला सामोरे जावे लागले होते. या समाजाने

वैयक्तिक सुरक्षिततेपेक्षा सामाजिक आणि नागरी हक्कांना महत्त्व दिले होते. त्यामुळे सामान्य नागरिकांमध्येही आंदोलनात सहभागी होण्याचे धैर्य निर्माण झाले होते. आर्य समाजाच्या आंदोलनामुळे निजाम सरकारच्या दडपशाहीचे स्वरूप व्यापक पातळीवर चर्चेत आले होते. राजकीय संघटनांवरील निर्बंध, धार्मिक कार्यक्रमांवरील नियंत्रण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावरील मर्यादा याविरुद्ध आर्य समाजाने आवाज उठविला असल्यामुळे निजाम सरकारवर अंतर्गत आणि बाह्य अशा दोन्ही पातळ्यांवर नैतिक दबाव निर्माण झाला होता.

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील आर्य समाजाचे योगदान हे मुख्यतः सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक आणि नागरी स्वातंत्र्याच्या क्षेत्रातून निर्माण झालेले योगदान होते. आर्य समाजाने निजामशाहीतील निर्बंधांविरुद्ध आवाज उठवून जनतेमध्ये स्वाभिमान, सामाजिक जागृती आणि हक्कांची जाणीव निर्माण केली होती. १९३८ च्या काळातील सत्याग्रह आणि नागरी स्वातंत्र्याच्या आंदोलनामुळे निजामशाहीविरोधातील संघर्षाला व्यापक सामाजिक आधार मिळाला होता. आर्य समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी तुरुंगवास व दडपशाही सहन करून आंदोलनात सहभाग घेतला होता. शिक्षण, सामाजिक सुधारणा आणि जनजागृतीच्या माध्यमातून त्यांनी दीर्घकालीन राजकीय जागृतीची पायाभरणी केली होती. त्यामुळे मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाचा इतिहास केवळ राजकीय पक्षांच्या आंदोलनापुरता मर्यादित न ठेवता आर्य समाजासारख्या सामाजिक-धार्मिक सुधारणावादी संघटनांनी निर्माण केलेल्या जनजागृतीचाही विचार करून पाहणे आवश्यक आहे. आर्य समाजाने जनतेमध्ये निर्माण केलेली सामाजिक जागृती, नागरी हक्कांची जाणीव आणि अन्यायाविरुद्ध प्रतिकाराची मानसिकता ही पुढील मुक्तिसंग्रामासाठी महत्त्वाची ठरली होती. एकंदरीत “आर्य समाजाने सामाजिक व धार्मिक जागृतीची मशाल पेटवली, सत्याग्रहाच्या माध्यमातून नागरी स्वातंत्र्याचा प्रश्न पुढे आणला आणि निजामशाहीविरोधी जनमत निर्मितीत महत्त्वाची भूमिका बजावली.” त्यामुळे मराठवाडा मुक्ती संग्रामात आर्य समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी केलेले कामकाजाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील हिंदू महासभेचे योगदान -

हिंदू महासभा ही विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात विकसित झालेली एक महत्त्वाची हिंदू राजकीय संघटना होती. हिंदू समाजाच्या सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय हितांचे संरक्षण करणे हा तिच्या कार्याचा प्रमुख भाग होता. हैदराबाद संस्थानात निजामाची निरंकुश सत्ता असताना हिंदू समाजातील अनेक घटकांना राजकीय प्रतिनिधित्व, धार्मिक स्वातंत्र्य आणि नागरी अधिकारांच्या प्रश्नांना सामोरे जावे लागत होते. या पार्श्वभूमीवर हिंदू महासभेच्या कार्यकर्त्यांनी निजामशाहीच्या धोरणांविरुद्ध आंदोलन उभारण्यास सुरुवात केली होती. हिंदू महासभेने निजामशाहीच्या राजवटीविरुद्ध जनमत तयार करण्याचे काम केलेले दिसते. महासभेने सभांमधून, व्याख्यानांमधून, पत्रकांमधून आणि कार्यकर्त्यांच्या संपर्कातून जनतेला आपल्या अधिकारांची जाणीव करून दिली होती.

हिंदू महासभाने मराठवाड्यातील अनेकविध प्रश्नांवर जनजागृती केली होती. धार्मिक स्वातंत्र्य, नागरिकांचे समान अधिकार, सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य, संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य, धार्मिक मिरवणुका व कार्यक्रमांचे स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, निजामशाहीच्या दडपशाहीला विरोध यामुळे निजामशाहीविरोधातील जनमत अधिक व्यापक होण्यास मदत झाली. हिंदू महासभेच्या कार्यातील सर्वात महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे धार्मिक स्वातंत्र्य होय. निजामशाहीच्या काळात धार्मिक कार्यक्रम, सभा आणि मिरवणुकांवर विविध प्रकारचे निर्बंध असल्याच्या तक्रारी होत्या. त्यामुळे हिंदू महासभेने अशा निर्बंधांविरुद्ध आवाज उठविला. धार्मिक स्वातंत्र्य हा केवळ धर्माचा प्रश्न नसून नागरिकांच्या मूलभूत स्वातंत्र्याचा प्रश्न आहे, अशी रास्त भूमिका आंदोलनातून पुढे आली होती. हिंदू महासभेच्या आंदोलनाचा संबंध केवळ धार्मिक प्रश्नांशी नव्हता. त्यातून व्यापक नागरी स्वातंत्र्याचा प्रश्नही पुढे आला होता. नागरिकांना मुक्तपणे विचार व्यक्त करता यावेत, सभा घेता याव्यात, संघटना स्थापन करता याव्यात, धार्मिक कार्यक्रम करता यावेत, शासनाच्या धोरणांवर टीका करता यावी, अशा अधिकारांची मागणी विविध आंदोलनांतून त्यांनी केली होती. यामुळे निजामशाहीतील लोकशाही अभावाचा प्रश्न जनतेसमोर आला होता.

हिंदू महासभेचे मराठवाडा मुक्ती संग्रामात महत्वपूर्ण योगदान असल्याचे दिसून येते. हिंदू महासभेने धार्मिक स्वातंत्र्यासाठी आवाज उठविला होता. निजामशाहीच्या निरंकुशतेला विरोध दर्शविला होता. जनतेमध्ये हक्कांची जाणीव करून दिली होती. तुरुंगांना आंदोलनाशी जोडण्याचे कामकाज केले होते. निजामशाहीविरोधी माहितीचा

प्रसार आणि प्रचार हिंदू महासभेने केला होता. राष्ट्रीय पातळीवर भारताशी विलिनीकरणाला पाठिंबा दिला होता. रझाकारांनी केलेल्या हिंसाचाराला विरोध दर्शविला होता. हिंदू महासभेच्या योगदानाचे मूल्यमापन करताना काही बाबी लक्षात घेणे आवश्यक आहे. मराठवाडा मुक्तिसंग्राम हा एकाच पक्षाचा किंवा एका संघटनेचा संघर्ष नव्हता. हा विविध राजकीय, सामाजिक आणि वैचारिक प्रवाहांचा एकत्रित परिणाम होता. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने लोकशाही अधिकारांसाठी व्यापक राजकीय आंदोलन उभारले होते. तर आर्य समाजाने धार्मिक व सामाजिक सुधारणांसाठी संघर्ष केला होता. कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांनी शेतकरी-कष्टकरी वर्गाच्या आर्थिक प्रश्नांना जसे महत्त्व दिले तसेच हिंदू महासभेने हिंदू समाजाचे हक्क, धार्मिक स्वातंत्र्य आणि निजामशाहीविरोधी भूमिका यांना विशेष महत्त्व दिले होते. म्हणून हिंदू महासभेचे योगदान मुक्तिसंग्रामातील एका स्वतंत्र राजकीय-सामाजिक प्रवाहाचे योगदान म्हणून पाहणे अधिक संयुक्तिक ठरेल.

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील हिंदू महासभेचे योगदान हे धार्मिक स्वातंत्र्य, नागरी हक्क, जनजागृती, निजामशाहीविरोध, सत्याग्रह आणि भारतातील विलिनीकरण या विविध अंगांनी महत्त्वाचे होते. हिंदू महासभेच्या कार्यकर्त्यांनी निजामशाहीतील निर्बंधांविरुद्ध आवाज उठविला, सत्याग्रह व आंदोलनांमध्ये सहभाग घेतला, जनतेमध्ये हक्कांची जाणीव निर्माण केली आणि रझाकारांच्या दहशतीच्या काळात निजामविरोधी भूमिका घेतली. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन व्हावे, या मागणीला त्यांनी पाठिंबा दिला. त्यामुळे मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाचा इतिहास समजून घेताना हिंदू महासभेच्या योगदानाकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. हिंदू महासभेने धार्मिक व नागरी स्वातंत्र्याचा प्रश्न पुढे आणून, निजामशाहीविरोधी जनमत निर्मितीत सहभाग घेऊन आणि भारताच्या राष्ट्रीय एकात्मतेच्या भूमिकेला समर्थन देऊन मुक्तिसंग्रामाच्या व्यापक वातावरणाला हातभार लावला होता. एकंदरीत “हिंदू महासभेने मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात धार्मिक स्वातंत्र्य, नागरी हक्क आणि हिंदू समाजाच्या अधिकारांचा प्रश्न प्रभावीपणे मांडला, सत्याग्रह व जनजागृतीच्या माध्यमातून निजामशाहीविरोधी वातावरण निर्माण केले आणि हैदराबादच्या भारतीय संघराज्यातील विलिनीकरणाच्या मागणीला पाठिंबा दिला.” त्यामुळे या हिंदू महासभेला दुर्लक्षित करून मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाचा इतिहास लिहिणे अशक्य आहे.

कम्युनिस्ट विचारसरणीच्या कार्यकर्त्यांचे योगदान -

हैदराबाद संस्थानातील विविध भागांत कम्युनिस्ट विचारसरणीशी संबंधित कार्यकर्त्यांनीही जनतेच्या प्रश्नांवर संघर्ष केला होता. विशेषतः तेलंगणा भागात शेतकरी आणि जमीनदारीविरोधी संघर्षाला महत्त्व प्राप्त झाले होते. मराठवाड्यातील मुक्तिसंग्रामाचा प्रमुख राजकीय प्रवाह काँग्रेस केंद्रित असला तरी सामाजिक-आर्थिक शोषणाविरुद्धच्या विविध चळवळींनी जनतेमध्ये असंतोष आणि राजकीय जागृती वाढविण्यास हातभार लावला होता. शेतकरी, कामगार आणि सामान्य जनतेच्या प्रश्नांना राजकीय चर्चेच्या केंद्रस्थानी आणण्याचे काम विविध डाव्या विचारांच्या कार्यकर्त्यांनी केले होते. कम्युनिस्ट विचारसरणीच्या कार्यकर्त्यांनी या संघर्षाला सामाजिक-आर्थिक परिमाण दिले होते. शेतकरी, शेतमजूर आणि कष्टकरी यांच्या प्रश्नांना त्यांनी महत्त्व दिले होते. जमीनदारी, वेठबिगारी, सावकारी आणि आर्थिक शोषणाविरुद्ध जनजागृती त्यांनी निर्माण केली होती. तेलंगणा भागातील शेतकरी संघर्षाचा हैदराबाद संस्थानातील निजामविरोधी वातावरणावर विशेष प्रभाव पडला होता.

समाजवादी विचारांच्या कार्यकर्त्यांचे योगदान -

काँग्रेस समाजवादी विचारसरणीशी संबंधित कार्यकर्त्यांनीही स्वातंत्र्य, लोकशाही आणि सामाजिक न्यायाच्या विचारांचा प्रसार केला होता. त्यांच्या कार्यामुळे युवक, विद्यार्थी आणि ग्रामीण भागातील कार्यकर्त्यांमध्ये राजकीय जाणीव निर्माण झाली होती. त्यामुळे निजामशाहीविरोधातील आंदोलन केवळ राजकीय सत्ता बदलण्यापुरते मर्यादित न राहता लोकशाही आणि सामाजिक न्यायाशी जोडले गेले होते.

स्थानिक राजकीय कार्यकर्त्यांचे योगदान -

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाच्या यशामध्ये स्थानिक कार्यकर्त्यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे होते. अनेक कार्यकर्त्यांनी गावोगावी जाऊन जनजागृती केली होती. त्यांनी अनेकविध गुप्त बैठका आयोजित केल्या होत्या.

आंदोलनासाठी त्यांनी लोकांना तयार केले होते. तसेच आंदोलनातील सत्याग्रहींना मदत देखील केली होती. भूमिगत कार्यकर्त्यांना त्यांनी आश्रय दिल्याने आंदोलनाची माहिती जनतेपर्यंत त्यामुळे पोहोचवली होती. स्थानिक राजकीय कार्यकर्त्यांनी निजामशाहीच्या दडपशाहीविरुद्ध लोकमत निर्माण केले होते. स्थानिक कार्यकर्त्यांशिवाय मुक्तिसंग्रामाला व्यापक जनाधार मिळणे कठीण होते.

भूमिगत चळवळ आणि राजकीय पक्ष -

निजामशाहीने राजकीय आंदोलनावर निर्बंध आणल्यामुळे अनेक कार्यकर्त्यांनी भूमिगत पद्धतीने कामकाज केले होते. भूमिगत कार्यकर्ते गुप्तपणे बैठका घेत होते, पत्रके वाटत होते, आंदोलनाची माहिती जनतेपर्यंत पोहोचवत होते आणि सत्याग्रहींशी संपर्क देखील ठेवत होते. त्यांच्या या कार्यामुळे निजामशाहीच्या दडपशाहीच्या काळातही आंदोलनाची ज्योत कायम तेवत राहिली होती.

एकंदरीत मराठवाडा मुक्तिसंग्राम हा भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण आणि प्रेरणादायी अध्याय असल्याचे दिसते. भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळाले असले, तरी हैदराबाद संस्थानातील जनता निजामाच्या निरंकुश राजवटीखाली होती. त्यामुळे राजकीय स्वातंत्र्य, नागरी हक्क, धार्मिक स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय आणि भारतीय संघराज्यात विलिनीकरण यांसाठी संघर्ष करणे अपरिहार्य बनले होते. या संघर्षातूनच मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाला व्यापक जनआंदोलनाचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. मराठवाडा मुक्तिसंग्राम हा कोणत्याही एका राजकीय पक्षाचा किंवा संघटनेचा संघर्ष नव्हता. तर हैदराबाद स्टेट काँग्रेस, आर्य समाज, हिंदू महासभा, कम्युनिस्ट विचारसरणीचे कार्यकर्ते, विद्यार्थी, युवक, महिला, शेतकरी आणि सामान्य नागरिक यांनी आपापल्या परीने या संघर्षात योगदान दिले होते. हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने या संघर्षाला संघटित राजकीय दिशा दिली होती. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसने जबाबदार शासन, नागरी स्वातंत्र्य आणि लोकशाही अधिकारांसाठी सत्याग्रह केला होता. १९३८ पासून सुरू झालेल्या आंदोलनाने जनतेमध्ये राजकीय जागृती निर्माण केल्याने १९४७ मध्ये 'जोडो भारत' आंदोलनाच्या माध्यमातून हैदराबाद संस्थान भारतात विलीन करण्याची मागणी अधिक तीव्र झाली होती. आर्य समाजाने धार्मिक स्वातंत्र्य आणि सामाजिक सुधारणांच्या माध्यमातून जनजागृती केली होती. निजामशाहीतील धार्मिक निर्बंधांविरुद्ध सत्याग्रह करून कार्यकर्त्यांनी दडपशाहीला आव्हान दिल्याने शिक्षण, सामाजिक सुधारणा आणि धार्मिक स्वातंत्र्य यांमुळे जनतेमध्ये आत्मविश्वास आणि अधिकारांची जाणीव निर्माण झाली होती. हिंदू महासभेने निजामशाहीतील धार्मिक व नागरी निर्बंधांविरुद्ध आवाज उठविला होता. हिंदू समाजाच्या धार्मिक अधिकारांचे संरक्षण, जनजागृती आणि निजामशाहीविरोधी आंदोलनात महासभेच्या कार्यकर्त्यांनी सहभाग घेतला होता. भारताच्या राष्ट्रीय एकात्मतेच्या भूमिकेला आणि हैदराबादच्या भारतीय संघराज्यातील विलिनीकरणाला त्यांनी पाठिंबा दिला होता. या सर्व प्रवाहांचा विचार केला असता, मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाची वैशिष्ट्ये अधिक स्पष्ट दिसून येतात. काँग्रेसने लोकशाही आणि राजकीय स्वातंत्र्याचा प्रश्न पुढे आणला तर आर्य समाजाने धार्मिक व सामाजिक जागृती निर्माण केली होती. तर कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांनी शेतकरी-कष्टकरी वर्गाच्या सामाजिक-आर्थिक प्रश्नांना संघर्षाशी जोडले होते. अशा अनेकविध प्रवाहांमुळे मुक्तिसंग्रामाचा सामाजिक आधार व्यापक झाला होता. १९४७ नंतर निजामाने स्वतंत्र हैदराबादचा आग्रह धरला होता. त्याच वेळी रझाकारांच्या कारवायांमुळे परिस्थिती अधिक गंभीर झाली होती. या पार्श्वभूमीवर हैदराबादच्या भारतातील विलिनीकरणाची मागणी अधिक तीव्र झाली होती. त्यामुळे सप्टेंबर १९४८ मध्ये भारतीय सरकारने 'ऑपरेशन पोलो' केले आणि निजामशाहीचा अंत झाला. १७ सप्टेंबर १९४८ हा दिवस मराठवाड्याच्या मुक्तीच्या इतिहासातील महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरला होता. या संघर्षाने लोकशाही, स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय, राष्ट्रीय एकात्मता आणि नागरिकांच्या अधिकारांची जाणीव समाजात अधिक दृढ केली होती.

संदर्भ ग्रंथ सूची-

1. https://chatgpt.com/s/t_6a94088cedf4819194b0def67ad26a20
2. https://chatgpt.com/s/t_6a9408b368448191a25006dff1344a40

3. https://chatgpt.com/s/t_6a9408cd58388191b2bc22d1acc94f76
4. https://chatgpt.com/s/t_6a9408efff7081918daa11dad9192001
5. https://chatgpt.com/s/t_6a94090f9c2c8191a169027f072ee6ae
6. https://chatgpt.com/s/t_6a94093216c08191a34e723da2461126
7. https://chatgpt.com/s/t_6a94094cb0308191921ee41247de10d4
8. जोशी, वा. कृ. – हैदराबाद मुक्तिसंग्राम, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
9. देशपांडे, अ. रा. – हैदराबाद मुक्तिसंग्राम आणि मराठवाडा, औरंगाबाद.
10. स्वामी, रामानंद तीर्थ – हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील विचार व कार्य, विविध लेख व भाषणे.
11. महाराष्ट्र शासन – मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाचा इतिहास, सामान्य प्रशासन विभाग / माहिती व जनसंपर्क विभाग.

मराठवाडा मुक्ती संग्राम लढ्यात महिलांचे योगदान

प्रा. डॉ. केशव अंबादास लहाने

विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग, राजर्षी शाहू महाविद्यालय पाश्री ता. फुलंब्री जि. औरंगाबाद

प्रस्तावना

भारतीय इतिहासामध्ये हैद्राबाद मुक्ती संग्राम लढा अतिशय महत्वाचा लढा समजला जातो. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये झालेला एक रोमहर्षक लढा म्हणजे मराठवाडा मुक्तिसंग्राम होय. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून भारत मुक्त झाला. मात्र कावेराज ब्रिटिशांच्या फोडा आणि राज्य करा या नीतीची फलश्रुती म्हणून भारताचे दोन तुकडे झालेले आपणास दिसून येतात. भारताबरोबरच स्वतंत्र पाकिस्तानही अस्तित्वात आला. ब्रिटिश सरकारने 18 जुलै 1947 रोजी पास केलेल्या भारतीय स्वातंत्र्याच्या कायद्यानुसार काही संस्थानिकांनी भारतात विलीन न होता स्वतंत्र राहण्याचा निर्णय घेतला. अशा संस्थांना पैकीच मराठवाडा संस्थान हे एक संस्थान होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळूनही हैद्राबादची जनता मात्र निजामाच्या जुलमी राजवटीच्या नेतृत्वाखाली भरडत चालली होती.

ही धर्मांध, जुलमी निजामशाही मोडीत काढून मराठवाडा संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन व्हावे यासाठी संस्थानी काळातील जनतेने मुक्तिलढा उभारलेला आपणास दिसून येतो. लढ्याची तीव्रता व निजाम सरकार आणि रजाकारांचे पराकोटीचे अत्याचार या बाबी लक्षात घेऊन भारत सरकारने पोलिस कारवाई केली व हैद्राबाद संस्थान निजामाच्या जुलूमशाही मुक्त केले. या स्वातंत्र्य संग्रामात पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनीही सहभाग घेतलेला होता. महिलांच्या सहभागाविषयी पुढील बाबींचा काही व पुढील महिलांचा सहभाग त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर होता असे दिसून येते.

कावेरीताई बोधनकर

मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील नांदेड येथील स्वातंत्र्यसैनिक शामराव, बळवंतराव आणि जीवनराव या बोधनकर बंधूंची बहिण म्हणजे कावेरीताई होय. बालपणीच त्यांच्या नशिबी वैधव्य आले होते. वैधव्य दुःखात खितपत न पडता त्यांनी आपल्या बंधूंच्या कार्यात मोलाची साथ देण्यास सुरुवात केली. कावेरी ताईंनी शिताफीने घरात लपविलेली शस्त्रे सुरक्षित ठेवली. नांदेड हुन बार्शी येथे बळवंतराव आकडे त्या शस्त्रे घेऊन जात असताना पोलिसांना खबर लागली. लातूर येथे त्यांना पोलिसांनी अटक केली. एका महिन्याच्या स्थानबद्धता नंतर त्यांची सुटका करण्यात आली. स्वातंत्र्यानंतर त्यांचे बंधू काँग्रेसपासून दूर गेले, मात्र कावेरीताई काँग्रेसमध्येच कार्य करीत राहिल्या. स्त्रीला स्वतंत्र मत असू शकते व त्यासाठी ती मायेचे पाशही तोडू शकते हे त्यांनी दाखवून दिले. म्हणून कावेरीताई यांचे कार्य हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात अतिशय मोलाचे होते.

दगडाबाई शेळके

दगडासारख्या कणखर नीग्रहाची व धैर्याची महिला म्हणजे दगडाबाई शेळके होय. दगडा बाईंनी सातवेळा सत्याग्रह केला आणि हातात बंदूक घेऊन रजाकाराशी मुकाबला केला. आपल्या कर्तृत्वामुळे त्या मराठवाड्याची लक्ष्मीबाई बनल्या. त्यांनी कोणते टाकळी या गावातील नारायण स्वामी यांच्या कडून तलवार, जंबिया, पिस्तूल जी शस्त्रे चालविण्याचे प्रशिक्षण घेतले. अंगावर लष्करी गणवेश चढवून त्यांनी शास्त्रे चालविली. कोलते टाकळी पासून चार कोसावर असलेल्या हसनाबाद हे गाव रजाकार यांचा महत्वाचा वाटा होता. 7 ऑगस्ट 1947 रोजी दगडाबाई यांनी फडकविलेला झेंडा पोलिसांनी ताब्यात घेतला आणि पोलीस तळेगाव येथे केले. गावात परतल्यानंतर दगडा

बाईना झालेला प्रकार समजला व त्यांनी तात्काळ गावकरी आणि काही स्वातंत्र्यसैनिकांच्या मदतीने तळेगावला वेढा दिला. मोठ्या शौर्याने त्या रणरागिणींनी झेंडा परत मिळवला. पोलिस कारवाईच्या वेळी त्यांनी भारतीय लष्करी अधिकाऱ्यांना मदत केली. ज्यांनी जंगल सत्याग्रहात ही भाग घेतला होता. खांद्यावर बंदूक टाकून फिरणारी ही महिला जिवंतपणीच एक आख्यायिका बनली. मराठवाडा निजामाच्या तावडीतून मुक्त झाल्यानंतर त्या धोपेश्वर येथे सासरी राहण्यास गेल्या. मात्र पतीने अपमानास्पद वागणूक दिल्यामुळे ही बानी महिला आपल्या वाटणीची तीन एकर जमीन स्वतः कसू लागले आणि धोपेश्वर येथे एकटीच राहू लागले. यावरून दगडाबाई शेळके यांचे कार्य व त्यांनी केलेला संघर्ष हा लक्षात येतो. त्यांचे मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील योगदान व भूमिका ही महनीय आहे.

आशाताई वाघमारे

मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील प्रमुख नेते आनंदराव वाघमारे यांच्या पत्नी म्हणजे सौ आशाताई वाघमारे होय. त्या व्यवसायाने शिक्षिका होत्या. त्यांनी आपल्या विद्यार्थिनींवर देशभक्तीचे संस्कार केले त्यातूनच पुढे त्यांच्या काही विद्यार्थिनी हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात उतरलेल्या आपणास दिसून येतात. 1937 मध्ये परतूर येथे भरलेल्या महाराष्ट्र परिषदेच्या अधिवेशनात त्यांनी व इतर काही महिलांनी आम्हालाही स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी करून घ्या. गांधीजींच्या बरोबर कस्तुरबा गांधी कमलादेवी चटोपाध्याय सरोजिनी नायडू इत्यादि स्त्रिया काम करीत आहेत. मग आम्ही मागे का राहावे त्यासाठी आम्हाला तुमची परवानगी हवी, अशी मागणी पुरुष नेत्याकडे केली. आशाताईंनी सत्याग्रहींना आश्रय देणे, भूमिगतांना लपविणे, सत्याग्रहाची तुरुंगात जाऊन भेट घेणे, इत्यादी प्रकारचे कार्य केलेली आपणास दिसून येतात. त्यांच्या या कार्यामुळे त्यांना तुरुंगवासही भोगावा लागला तेथेही त्यांनी आपले कार्य सुरू ठेवले आपणास दिसते कायद्यासाठी साक्षरता वर्ग सुरू केलेले आपल्याला दिसतात.

सौ काशीबाई किलोस्कर

मराठवाडा स्वातंत्र्य संग्रामाची सामाजिक पार्श्वभूमी तयार करण्यासाठी स्त्रियांमध्ये जागृती घडवून आणण्याचे कार्य काशीबाई किलोस्कर यांनी केले. लातूर येथे भरलेल्या पहिल्या महिला संमेलनाच्या त्या अध्यक्ष होत्या. आपल्या अध्यक्षीय भाषणात त्यांनी सुशिक्षित स्त्री चे समाज परिवर्तन आतील व देशाच्या विकासातील योगदान यावर अत्यंत अभ्यासपूर्ण निवेदन केले. श्री यांचे राजकीय सहभागासाठी त्यांच्यात राजकीय जागृती निर्माण होणे गरजेचे आहे व शिक्षणा खेरीज ही जागृती शक्य नाही हे ओळखून त्यांनी महिला शिक्षणावर जोर दिला. म्हणजे स्त्रियांच्या अधिकारासाठी यांनी परिश्रम घेतलेले आपणास दिसून येतात.

कुसुमताई जोशी

कुसुमताई जोशी यांनी आशाताई वाघमारे यांच्या जोडीने मुक्तिसंग्रामात कार्य प्रारंभ केले. आपल्या राहत्या घरात प्रेस वर छपाई करून ठरलेल्या ठिकाणी पत्रके पोहोचविण्याचे कार्य त्यांनी केले. त्यांच्या घरावर एकदा पोलिसांची धाड पडली असता त्यांनी मोठ्या शिताफीने प्रेस बाळंतिणीच्या खोलीत लपविली. त्यांच्या घरात त्यांनी अनेक स्वातंत्र्यसैनिकांनी आश्रय दिलेला आपणास दिसून येतो. कुसुम ताई जोशी यांचे योगदान मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात अतिशय महत्त्वाचे होते.

सौ चंदाताई जरीवाला

चंदाताई आशाताईंच्या विद्यार्थिनी असल्यामुळे सहाजिकच त्यांची मराठवाडा संग्रामात मोठ्या प्रमाणात भूमिका होती. पुढे त्यांनी रतिलाल जरीवाला या स्वातंत्र्यसैनिकाची लग्न केले. शिक्षिका म्हणून त्या वैजापुर येथे रुजू झाल्या. त्यांनी आपल्या विद्यार्थ्यांनी मध्ये देशभक्ती निर्माण करण्याचे कार्य सुरू केले. रझाकारांचे अन्याय व

मराठवाडा मुक्तीची आवश्यकता पटवून सांगितली. शस्त्र पुरवण्याचे कामे त्यांनी मोठ्या शिताफीने केली म्हणून त्यांची भूमिका मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात महत्त्वपूर्ण आहे.

करुणाताई चौधरी

करुणाताई यांचे कार्य हैदराबाद मुक्तिसंग्राम मध्ये अतिशय महत्वाचे मानले जाते. क्रूर व धर्मांध निजामी राजवटीच्या निषेधार्थक करुणाताई ने औरंगाबादच्या गोकुळदास मोहोल यापासून सरकारी कचेरी पर्यंत महिलांचा भव्य मोर्चा काढला होता. महिलांना स्वातंत्र्याची जाणीव करून देत संघर्ष करण्यासाठी प्रेरित करण्याचे काम करुणा ताईंनी केले.

ताराबाई परांजपे

स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या प्रेरणेमुळे ताराबाईंनी मुक्तिसंग्रामात उडी घेतली. मराठवाडा मुक्तीनंतर स्वातंत्र्यसैनिक नागनाथराव परांजपे यांच्याशी विवाह करण्याचा त्यांचा विचार होता परंतु विवाह केल्याशिवाय लढायचे कार्य पूर्ण करू देण्यास आई तयार नव्हती. त्यामुळे त्यांनी विवाह करून नंतर लढ्यातील कार्य केले. त्याचबरोबर आपले महाविद्यालयीन शिक्षण पूर्ण केले मुक्तिसंग्राम नंतर त्यांनी पीएचडी ही पदवी मिळवून नांदेडच्या पीपल्स कॉलेजचे प्राचार्य पदही भूषविले. म्हणजेच मुक्ती संग्रामातील संघर्ष याबरोबरच शिक्षणाचा संघर्ष सुद्धा ताराबाई परांजपे यांनी आपल्या आयुष्यात व्यवस्थित सांभाळला हे या ठिकाणी महत्वाचे वाटते.

प्रमिलाताई कुलकर्णी

प्रमिलाताई कुलकर्णी यांनी मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात आपले योगदान दिले आहे. पतीच्या बरोबरीने त्यांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात कार्य केले आहे. चंदाताई च्या सोबत त्यांनी बुलेटीन काढण्याची कार्य केले. परगावी पत्रके पाठविण्यासाठी च्या पाकिटावर पत्ते लिहिण्याचे व ठराविक ठिकाणी पत्रके पोहोचविण्याचे कार्य प्रेमिला ताईंनी काळजीपूर्वक केलेली आपणास दिसून येतात.

समारोप

वरील सर्व महिलांनी व या व्यतिरिक्त अनेक महिलांनी मराठवाडा मुक्ती संग्रामात सहभाग घेतलेला आहे. स्त्रियांच्या कार्याचे स्वरूप पुरुषांच्या कार्यापेक्षा भिन्न असले तरी अंतिम ध्येय मात्र एकच होते हे म्हणजे हैदराबाद संस्थानाची जमीन निजामी राजवटीत सुटका करणे. महिलांनी आपल्या जीवाची व स्वतःच्या संसाराची काळजी न करता मराठवाडा मुक्ती संग्रामात आपले आयुष्य समर्पित केलेली आपल्याला दिसून येते. पुरुषांच्या बरोबर महिलांचा संघर्ष सुद्धा मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात नोंद घेण्यासारखा आहे. समाज शिक्षण कुटुंब याच्या बाहेर सुद्धा जाऊन महिलांनी स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी मोठे योगदान दिलेले आपणास दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) डॉ. पाटील पदमजा, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, 2007.
- २) डॉ. अनिल कटारे, भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास, एज्युकेशन पब्लिकेशन, 2013.
- ३) रोहिणी गवाणकर, भारतीय स्वातंत्र्यात स्त्रियांचे योगदान, मुंबई गांधी स्मारक निधी, मुंबई.
- ४) मृणालिनी जोगळेकर, महिला अस्मितेच्या अविष्कार, एकोणिसावे शतक, भाग पहिला, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, 1991.
- ५) डॉ. सुनिता बोर्डे, ऐतिहासिक परिप्रेक्षातील स्त्रिया, शुभम पब्लिकेशन, सांगली, 2010.
- ६) डॉ. लीला पाटील, भारतीय स्त्री जीवन, मेहता पब्लिकेशन, पुणे, 1990.
- ७) डॉ. सुनिता बोर्डे, ऐतिहासिक परिप्रेक्षातील स्त्रिया, शुभम पब्लिकेशन, पुणे, 2010

काशीनाथ राजवाडे यांचे मराठ्यांच्या इतिहासातील योगदान-

प्रा. डॉ. बाळासाहेब नानासाहेब देवकाते

सहयोगी प्राध्यापक

इतिहास विभाग, महात्मा फुले महाविद्यालय, पिंपरी पुणे-१७

प्रस्तावना-

आधुनिक काळातील एक प्रसिद्ध इतिहास संशोधक म्हणून विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. अहिताग्री राजवाडे या नावाने ते ओळखले जातात. १२ जुलै १८६४ रोजी पुणे येथे विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांचा जन्म झाला. लहान वयातच त्यांच्या वडिलांचे निधन झाले त्यामुळे त्यांचे बालपण अतिशय कष्टात गेली त्यांचे संगोपन व शिक्षणाची जबाबदारी चुलत्याने पार पाडली. प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण पुणे येथे झाले. १८८२ साली ते मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. उच्च शिक्षण घेण्यासाठी ते मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये दाखल झाले. आर्थिक परिस्थिती बेताची असल्यामुळे त्यांना आपले शिक्षण अर्धवट सोडावे लागले. यानंतर जे पुण्याला आले त्यानंतर काही काळ खाजगी शिकवण्याचे काम केले पुढे पुण्यातील नामवंत डेक्कन कॉलेजमध्ये आपले नाव दाखल करून अर्धवट शिक्षण जोमाने पुन्हा सुरू केले. १८९० मध्ये बी ए उत्तीर्ण झाले. पदवी प्राप्त केल्यानंतर राजवाडे यांनी पुणे येथील भावे स्कूल व न्यू इंग्लिश स्कूल या शाळेमध्ये शिक्षकाची नोकरी स्वीकारली तथापि अल्पावधीतच त्यांनी नोकरीचा राजीनामा दिला. त्यानंतर 'भाषांतर' हे मासिक सुरू केले, विठ्ठल छापखान्यात ते छापले जात असत. आगीच्या भक्ष्यस्थानी पडून राजवाड्याची सर्व पत्रे जळून खाक झाली. या घटनेचा काही काळ त्यांच्या पत्नीचे निधन झाले होते. राहिलेले आयुष्य आता आपण इतिहास संशोधनामध्ये खर्ची घालण्याचा निश्चय केला. इतिहास संशोधन हे आपले जीवितकार्य समजून ऐतिहासिक कागदपत्रे गोळा करण्याचा निर्णय घेतला. त्यांनी कागदपत्रे गोळा करण्याचा निर्णय घेतला. अनेक घराणे धुंडाळली. संबंधित कागदपत्रे मिळविणे मोठे जिकिरीचे काम होते. महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, महनीय व्यक्ती अवघड काम होते. आपल्याकडील कागदपत्रे शोशोधनासाठी उपलब्ध करून देण्याची अनेक लोकांची तयारी नसे. मात्र राजवाड्यांनी चिकाटी सोडली नाही. ऐतिहासिक कागदपत्रे आणि त्याची कागदपत्रे मिळवण्यासाठी ते एखाद्या झपाटलेला माणसाप्रमाणे सर्वत्र भटकंती सुरू केली. या कामात त्यांना अनंत अडचणी शी सामना करावा लागला. अशाप्रकारे निरनिराळ्या ठिकाणाहून कागदपत्रे मिळण्यात यांचा संशोधन कार्यास सुरुवात केली. कागदपत्रांचा चिकित्सक अभ्यास करून त्यांनी मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने या नावाने त्यांनी पहिला खंड प्रसिद्ध केला. या खंडास त्यांनी १२० पानांची प्रस्तावना विद्वत्तापूर्वत लिहून दिली आहे.

या खंडामुळे इतिहाससंशोधक म्हणून त्यांची किर्ती सर्वदूर पसरली. ज्ञानकोशकारांनी 'विद्यासेवक' या मासिकात लिहिले की, खरोखर पहाता साहित्य शोधक, बारीक शोध आणि इतिहास विकास विषयाची चळवळ यादृष्टीने पहाता अर्वाचीन इतिहासाच्या क्षेत्रात राजवाडे यांच्या पहिला खंडाच्या योग्यतेचा दुसरा ग्रंथ पन्नास वर्षात हिंदूस्थानात झालाच नाही. रियासतटकार गो. स. सरदेसाई यांनी या ग्रंथाच्या प्रस्तावने संबंधी म्हटले की, ही प्रस्तावना मी सात वेळा वाचली तेव्हा कोठे मला त्यातील म्हणणे यथार्थपणे समजले. या ग्रंथामुळेच राजवाड्यांना इतिहासाचार्य हा किताब मिळाला. तो यथार्थपणे योग्यच आहे. संशोधन लेखन कार्य त्यांनी अखंड पणे चालू ठेवले. दप्तरे शोधण्याच्या कामास लागले. अनेक ठिकाणांना भेटी देत असताना कोटी अनुभव देखील आले. १८९८ ते १९२१ या काळात मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांचे एकूण २२ खंड प्रसिद्ध केले. तरी देखील त्यांच्याकडे अनेक

कागदपत्रे आर्थिक परिस्थितीमुळे प्रकाशित करता आली नाही.त्यावेळचे संस्थानिक,जहागीरदार,इनामदार इत्यादी मंडळीनी उदासीनता दाखवली त्यामुळे त्यामुळे त्यांनी संताप व्यक्त केला.

मराठ्यांच्या इतिहासाचे साधनांचे २२ खंड यांच्या जोडीने दहा स्वतंत्र संशोधनग्रंथ पूर्ण केले. त्यामध्ये महिकावतीची बखर, ज्ञानेश्वरी,राधामाधव विलास चंपू इत्यादी ग्रंथाचा समावेश होतो.मराठी बखर वाङ्मयाचा देखील अभ्यास केला होता. पण मराठी बखरीतील ऐतिहासिक महत्त्व फारसे प्राप्त झाले नाही. मराठ्यांच्या इतिहासाच्या इतर साधनांच्या तुलनेत बकरी अगदीच निरुपयोगी आहेत असे त्यांचे मत होते. मराठे व मराठी भाषा याविषयी त्यांच्या मनात आपुलकी होती. ते राष्ट्रीय वृत्तीचे अभ्यासक होते. हिंदुस्थानात इंग्रजांना हाकलून देणे हिंदीवासियांचे आद्य कर्तव्य होते असे त्यांनी म्हटले आहे. वि. का. राजवाडे देशाभिमानी व महाराष्ट्राभिमानी असले तरी त्यांची वृत्ती बुद्धी संशोधकाची होती. म्हणूनच आत्मपरीक्षण करून आपल्यातील दोषांवर प्रभाव टाकला. भौतिकदृष्टीने महाराष्ट्राची पीछेहाट झाली. मराठेशाही लयाला गेली असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. आपल्या विद्यार्थ्यांनी भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र पारंगत व्हावे, कला विकसित करावी असे तीव्रतेने वाटत होते. महाराष्ट्रातील संतमंडळीचा राजकीय व सामाजिक भूमिकेवर सडकून टीका केली. वारकरी पंथावर त्यांनी जोरदार प्रहार चढवला. तेराव्या शतकापासून ते सतराव्या शतकापर्यंत महाराष्ट्रात होऊन गेलेल्या संतांनी तेथील लोकांना जो भक्तिमार्ग सांगितला त्यामुळे आपल्या समाजात निवृत्तिपर प्रवृत्ती वाढीस लागली. परकीयांनी आक्रमक धोरण स्वीकारल्यामुळे आपल्या धर्मावर व धर्मबांधवावर हल्ले चढवले. मात्र संतमंडळींनी सहिष्णुता मानवता श्रेष्ठ मानून लोकांना समतेचा संदेश दिला. अशा प्रकारे भक्तिमार्गाने समाजाला पंगू बनवले, या मार्गाची शिकवण देणाऱ्या संतांनी राष्ट्र दुर्बल बनवले.संत म्हटला म्हणजे पंगुपणाचा केवळ मूर्तिमंत पुतळाच होय. इहलोक संताचा नव्हेच ! अशा शब्दात त्यांनी महाराष्ट्रीयन संताची संभावना केली आहे. समर्थ रामदासबाबत हे वेगळे संत म्हटले आहे. देशातील सर्व मराठा स्वराज्याच्या ठायी मेळवावा हा उच्चतम राष्ट्रीयीकरणाचा सल्ला रामदास स्वामी यांनी शिवाजी महाराजांना दिला. **मराठा तेवढा मेळवावा आणि आपला महाराष्ट्र धर्म राखावा व वाढवावा।** असा उपदेश शिवाजी महाराज व तत्कालीन मराठ्यांना दिला.

महाराष्ट्रात रामदासांनी राष्ट्रीयत्व, राष्ट्रभावना म्हणून जी म्हणतात ती उत्पन्न केली. ही राष्ट्रभावना जर नसती तर शिवाजीच्या मृत्यूनंतर त्याने स्थापलेले राज्य थोड्याच कालावधीत लयास गेले असते. या शब्दा त्यांनी रामदासांच्या गुणगौरव केला आहे. त्यांनी काही ताम्रपट,शिलालेखही मिळवले.आपण केलेल्या इतिहास संशोधन कार्यास संघटीत स्वरूप देण्यासाठी भारतीय इतिहास संशोधन मंडळाची स्थापना १९१० साली केली. पुढे तिचे कार्यालय धुळे येथे हलविण्यात आले.

वि.का.राजवाडे यांच्या संशोधना अभ्यासाचा पिंड होता. भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र इत्यादी क्षेत्रात वेगळे संशोधन केले. संस्कृत भाषेचा उलगडा, वृद्धीचा निबंध, विचार व विकार प्रदर्शन इतिहासापूर्व व इतिहासोत्तर उत्क्रांती इत्यादी निबंधातून त्यांच्या भाषाशास्त्राचा ज्ञानाची प्रचिती येते. ज्ञानेश्वरीची जुनी प्रत त्यांना मिळाली, तिची शंभर पानांची प्रस्तावना जोडली आहे. महानुभावी पंथाच्या गुप्त भाषेचाही समाज अध्ययनात त्यांना गोडी होती. प्राचीन प्रवाह पद्धती, हिंदू चित्पावनचा इतिहास,चातुर्वर्ण्य यासारखे त्यांचे लेख विवेचन पूर्ण असे आहेत. सत्य शोधनाची तळमळ, अभ्यासवृत्ती, प्रखर ध्येयनिष्ठा, राष्ट्राभिमान, साधे जीवन इत्यादी गुणांचा मिलाफ त्यांच्या अंगी होता, हे दिसून येतो.इतिहास संशोधन हेच आपले जीवित कार्य समजून अखेरच्या श्वासापर्यंत कार्य करीत राहून ३१ डिसेंबर १९२६ वि. का. राजवाडे यांचे देहावसान झाले. मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने

- खंड एक- १७०१ ते १७६१ या काळातील पत्रव्यवहार
 खंड दोन १७१४ ते १७६३ पेशव्यांची माहिती.
 खंड तीन १७०७ ते १७७० मराठी सरदारांची माहिती.
 खंडचा १८१६ ते १८१६ या काळातील प्रमुख घटना.
 खंड पाच १७८६ ते १७९८ या काळातील मराठ्यांची माहिती.
 खंड सहा पेशव्यांचा वेगवेगळ्या सरदारांची माहिती.
 खंड सात १७९२ ते १७९४ या काळातील मराठ्यांची पत्रे.
 खंड आठ -बावडेकर व अमात्य दरबारातील १६४९ ते १८१७ च्या काळातील पत्र.
 खंड नव तंजावर व शिलालेकाविषयी माहिती.
 खंड दहा- पानिपत काळातील दुसरा बाजीराव कारकीर्दीची माहिती.
 खंडा अकरा -तत्कालीन मराठी घराण्याची पत्रे.
 खंड १२ – रघुनाथ व बाजीरावाची पत्रे.
 खंड -१३, १४- रायरीकर व खाजगीवाले दप्तरातील पत्र.
 खंड - १५ शिवकाळातील प्रमुख महत्वाच्या घराण्याची पत्रे.
 खंड १६-शिवकाळातील इतर घराणीची माहिती.
 खंड १७-मुरुम, शिळीमकर इत्यादी शिवकालीन घराण्याची पत्रे.
 खंड १८- शिवकालीन पुण्याच्या राजेश पांडे घराण्याची कागदपत्रे.
 खंड १९ मराठ्यांचे सिद्धीला पत्र .
 खंड २०- शिवकाळातील प्रमुख घराणी .
 खंड २१-शिवकालीन घराण्यातील कागदपत्र.
 खंड २२,२३ वकिलांचा पत्रव्यवहार.

खंड २४- राजवाडे यांची इतिहास कल्पना- त्यांच्या इतिहासलेखनातून स्पष्ट होत असून या त्या पहिल्या खंडात पहावयास मिळतात.

इतिहासाचे स्वरूप शास्त्रशुद्ध असावे ,इतिहासकाराने अंतिम सत्यापर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न करावा, इतिहासरूपी कल्पना विज्ञाननिष्ठ व सर्वव्यापी असावी, इतिहास पूर्वग्रहीत व प्रामाणिकपणे लिहिला जावा, इतिहास ही विज्ञाना सारखी ज्ञानशाखा आहे. इतिहासकाराने निर्लेप व निरहंकारी असावे. लहान मोठ्या व्यक्तींचीं चरित्रे मिळून समाजाचा इतिहास होतो. पाश्चात्यांचा इतिहास विषयकल्पनाना राजवाड्याचा प्रखर विरोध होता. इतिहासलेखन प्रक्रिया बाबत राजवाड्याचे विचार तीन प्रकारे इतिहास लिहिल्याचे मानतात.

१. कालानुक्रम प्रकार इतिहास घडत असताना ते दरवर्षी किंवा दर १०० वर्षांनी घडलेल्या घटनांची कालानुक्रमे माहितीलिहून ठेवली जाते
२. प्रादेशिक प्रकार एखाद्या विशिष्ट देशाच्या इतिहासाची माहिती त्या देशातील लोक, लोकजीवनाचा इतिहास लिहिला मात्र राजवाडे यांना ही पद्धती मान्य नव्हती.
३. कौलिक प्रकार- राजवाड्यांच्या मते एका विशिष्ट समाजाचा इतिहास न लिहिता. त्या समाजातील सर्व स्तरांचा इतिहास लिहिला पाहिजे या पद्धतीमुळे समग्र समाजाचा इतिहास दिला जाईल आत्मिक पद्धती अंतर्गत बहिस्त कलांचे चर्चा भौतिक पद्धती धर्म नीती इत्यादी व्यक्ती स्थळ काळ इत्यादी तपशीलवार माहिती दिली जाते राजवाड्यांच्या मते इतिहासलेखनशास्त्र विचार करताना त्यांच्या कल्पना खूप परिपूर्ण

आहेत. स्वतंत्र विचार करण्याची क्षमता, साय्यकारी शास्त्र उपयोगी पौरात्य समाजाला सारखे सुकलाकर विद्या भावनिक दृष्टीकोण इत्यादी शास्त्राची मुख्यत्वे होती.

मराठ्यांच्या इतिहासात गैरसमज आहे. मुख्य क्षेत्र होऊन गेले आहे. काही बारीकसारीक ओसरत पानीपत घटनांबाबत पाणीपुरवठा व अनेक उत्तरे उलट सुलट मध्ये आहे. या घटनेच्या पराभवाची मीमांसा केली आहे .

राजवाडे यांच्या कार्याचे मूल्यमापन करताना ते श्रेष्ठ दर्जाचे संशोधक होते. इतिहास लेखन शास्त्रात अद्वितीय स्वरूपाचे योगदान दिले आहे. स्वाभिमान ही त्यांच्या इतिहास संशोधनाची प्रेरणा होती. पाश्चात्य विचार, कल्पनाचा आवश्यक तेथे अवलंब केला. रँके, काम्प, स्पेन्सर, फ्रीमन इ. विचारवंतांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला होता. मराठ्यांच्या इतिहास साधनांचा त्यांनी सखोल चिकित्सक, अभ्यास केला आहे.

सारांश-

आधुनिक भारताच्या इतिहासात संशोधक, चिकित्सक इतिहास अभ्यासक म्हणून विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे सुपरिचित आहे त. लहानपणापासून च इतिहास लेखनाची आवड निर्माण झाली होती. काहीकाळ भावे स्कूल शाळेत शिकविण्याचे काम करित होते. नोकरीचा राजीनामा देऊन त्यांनी 'भाषांतर' हे साप्ताहिक विठ्ठल छापखान्यात छापले जात असे. एक दिवस छापखान्याला आग लागून राजवाड्यांची कागदपत्रे जळून खाक झाली. या घटनेच्या काहीकाळ अगोदर पत्नीचे निधन झाले. दुःखाचा डोंगर त्याच्या पुढे उभा राहिला. या घटनेतून सावरून त्यांनी संशोधन कार्याला वाहवून घेतले. इतिहास संशोधन हे आपले जीवितकार्य समजून ऐतिहासिक कागदपत्रे धुंडाळून गोळा करण्याचा चंग बांधला. दुर्मिळ कागदपत्रे गोळा करणे जिकिरीचे/अवघड काम त्यांना करावे लागले. अनेक लोकांच्या भेटी घेतल्या परंतु लोक कागदपत्रे देण्यास तयार नसत. मात्र त्यांनी चिकाटी सोडली नाही. ऐतिहासिक कागदपत्रे मिळविण्यासाठी खूप मेहनत घ्यावी लागली.

कागदपत्रांचा चिकित्सक अभ्यास करून त्यांचा मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने या नावाने पहिला खंड प्रसिद्ध झाला. या खंडास त्यांनी एकशे वीस पानाची प्रस्ताव ना जोडली असून इतिहास शोधक म्हणून प्रसिद्धीस आले. विद्यासेवक या मासिकात रेखाटली गेली. अर्वाचीन इतिहासाच्या क्षेत्रात राजवाडे यांच्या पहिला खंडाच्या योग्य ते चार दुसरा ग्रंथ गेल्या पन्नास वर्षात हिंदूस्थानात दिसत नाही. अशी टिप्पणी गो. स. सरदेसाई यांनी प्रस्तावनेत केली. अर्थ उलगडण्यासाठी मला ती सातवेळा वाचणे भाग पडले.

संदर्भ सूची-

१. अरुणा मोरे, राजेद्र भामरे, इतिहासाची तोंड ओळख, के. एस. पब्लिकेशन पुणे १८२, १८३, १८४
२. विजय नलावडे, इतिहास लेखन शास्त्र, विद्या पब्लिकेशन नागपूर
३. महाराष्ट्रातील थोर व्यक्ती, विद्या प्रकाशन नागपूर
४. व्ही.के. जाधव, आधुनिक भारताचा इतिहास, विद्या प्रकाशन नागपूर

कोकणी आदिवासी बोलीभाषेचे भवितव्य

प्रा. प्रमेश करमसिंग वसावे

सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग

जी.टी.पाटील कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय नंदुरबार

प्रस्तावना -

कोकणी' अथवा 'कोकणा' या नावाने ओळखली जाणारी जमात महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी जमातींपैकी एक आहे. याच जमातीला शेजारील गुजरात राज्यात 'कुक्णा' या नावाने संबोधले जाते. तसेच दादरा व नगर हवेली या केंद्रशासित प्रदेशात देखील कोकणा समाज मोठ्या प्रमाणावर स्थायिक झालेला दिसतो. भौगोलिकदृष्ट्या विचार करता, या जमातीचे मुख्य वास्तव्य महाराष्ट्रातील धुळे, नंदुरबार, नाशिक, ठाणे आणि पालघर या जिल्ह्यांमधील सह्याद्रीच्या डोंगरपट्ट्यात, दुर्गम आणि वनाच्छादित प्रदेशात केंद्रित झाले आहे. याशिवाय गुजरात आणि दादरा नगर हवेली परिसरातही कोकणी आदिवासींची लक्षणीय लोकसंख्या आढळून येते. कोकणी समाजाची मौखिक परंपरा ही त्यांच्या सांस्कृतिक समृद्धीची आणि वैभवाची साक्ष देते. त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील विविध प्रसंग, जसे की शेतीची कामे, लोकदेवतांचे विधी, सण-उत्सव, विवाह प्रथा, घरगुती कार्ये, जन्मोत्सव, मृत्यूसंस्कार आणि संकटसमयी, या सर्व वेळी कोकणी बोलीतील लोकगीते गायली जातात. या लोकगीतांमधून कोकणी आदिवासी आपल्या अंतःकरणातील भाव-भावना, संवेदना, सुख-दुःख आणि मनावरील ताण मोकळेपणाने व्यक्त करतात. त्यातून त्यांच्या जीवनमूल्यांचे दर्शन घडते. उदाहरणार्थ, पावसाळ्यात पाऊस लांबला किंवा त्याने दडी मारली, तर कोकणी स्त्रिया पानदेवाला आळवणी करताना असे गीत म्हणतात -

"वरस रं वरस रं, काळया मेघू वरस रं"

पूर्वी उत्सवाच्या वेळी अशा प्रकारची सामूहिक लोकगीते अतिशय आनंदाने आणि उत्साहाने म्हटली जात असत. परंतु आजच्या काळात कोकणी आदिवासींमधील ही सामूहिकतेची भावना हळूहळू नष्ट होत चालली आहे. परिणामी, त्यांच्या पारंपरिक लोकगीतांच्या रचनेत आणि स्वरूपातही मोठा बदल घडून येत असून त्यावर आधुनिकतेचा स्पष्ट प्रभाव जाणवू लागला आहे.

कोकणी आदिवासी बोलीभाषेविषयी -

कोकणी किंवा कोकणा या आदिवासी जमातीची स्वतःची अशी 'कोकणी' ही बोलीभाषा किंवा लोकभाषा आहे. 'कोकणा', 'कोकणी' आणि 'कुक्णा' या जमातीच्या नावावरूनच त्यांच्या बोलीला 'कोकणी' हे नाव प्राप्त झाले आहे. ही कोकणी बोली ही एक स्वतंत्र आणि वैशिष्ट्यपूर्ण बोलीभाषा म्हणून ओळखली जाते. प्रादेशिक प्रभावाचा विचार करता, नंदुरबार आणि धुळे जिल्ह्यात राहणाऱ्या कोकणी समाजाच्या बोलीवर अहिराणी, भिल्ली-मावची या बोलींचा तसेच काही प्रमाणात मराठी भाषेचा प्रभाव दिसून येतो. तर नाशिक, ठाणे आणि पालघर भागातील कोकणी बोलीवर मराठीचा प्रभाव अधिक प्रमाणात आहे. गुजरातमधील कुक्णा समाजाच्या बोलीवर मात्र गुजराती भाषेचा प्रभाव जाणवतो. असे विविध भाषिक प्रभाव असले तरी, कोकणी बोलीने आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून ठेवले आहे. तिची स्वनिर्मित व्यवस्था, रूपरचना, उच्चारपद्धती आणि शब्दसंग्रह यांमध्ये हा वेगळेपणा प्रकर्षाने दिसून येतो.

कोकणी बोलीभाषेला स्वतःची लिपी नसली, तरी कोकणी समाजाच्या लोकजीवनातील आणि लोकमानसातील भावना, कल्पना, विचार, रीतीरिवाज, धारणा, लोकसमजुती आणि आदर्श यांचे प्रकटीकरण याच बोलीतून होत असते. कोकणी लोकांच्या निसर्गाशी एकरूप असलेल्या जीवनशैलीला अधिक समृद्ध करण्यात या लोकभाषेचा मोठा वाटा आहे. या बोलीभाषेला हजारो वर्षांची प्रदीर्घ परंपरा लाभलेली आहे. श्रीपाद देसाई आणि शि. पां. पु. शिरोडकर यांनी केलेल्या संशोधनानुसार, कोकणी बोली ही अपभ्रंश भाषेतून विकसित झाली असून तिला

शेकडो वर्षांचा ऐतिहासिक वारसा आहे, असे मत मांडले जाते.¹ कोकणी समाजाच्या जीवनातील शेकडो वर्षांचे अनुभव, ज्ञान आणि शहाणपण या लोकभाषेने आजपर्यंत जतन करून ठेवले आहे.

भाषासौंदर्य -

कोकणी लोकभाषेमध्ये केवळ कोकणी बोलीचे असे स्वतःचे स्वतंत्र शब्द आणि शब्दसमूह मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. या वैशिष्ट्यपूर्ण शब्दभांडारातून कोकणी समाजाची सभ्यता, त्यांचे पारंपारिक व्यवसाय, त्यांची जीवनशैली, तसेच त्यांच्या देवदेवतांविषयीच्या कल्पना आणि लोकसमजुती यांचे स्पष्ट प्रतिबिंब पडते. उदाहरणार्थ, वखर, खेत, इळा, पांवेर, ठेकळा, दुसेर, गाडा यांसारख्या शब्दांमधून त्यांच्या शेतीविषयक औजारांची आणि साधनांची ओळख होते. टिटूडी, दिवज्या, धसाडा, हाडगा, चिडू, साळूटी, टावशा या शब्दांमधून विविध पक्ष्यांची नावे समजतात. पोळोस, खाटी चिंच, सुरी चिंच, पिचरूंग, लिंबडा, सावर यांसारख्या शब्दांतून वेगवेगळ्या झाडांची माहिती मिळते. त्याचप्रमाणे सरकत, चिमणी, घासतेल, सिसी, वटली, कणगी, भांची, खुटी, गोखला, गुंडा, कसांडी, तवल्या, चाटू, चाचुड्या, भगुनी, आज्या, माउंद यांसारख्या शब्दांमधून घराशी संबंधित असलेल्या वस्तूंची आणि घरगुती जीवनाची ओळख होते. गोमतीर, कणसरा, पाचेव, टापरा, पिपारी, सामळ्या, काडीमोड, आखात्री, उतरान, घटयादेव, बया, डोशीआया, डोसा, आंडोर, पोसी यांसारख्या शब्दांमधून कोकणी लोकांच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवनाचे दर्शन घडते.

लोकोक्ती : वाक्प्रचार, म्हणी, उमाणे, अलंकार

कोकणी बोलीभाषेच्या मौखिक परंपरेतून कोकणी आदिवासींच्या जीवनातील सांस्कृतिकदृष्ट्या अत्यंत महत्वाचे घटक, जसे की लोकगीते, लोककथा, कथागीते, म्हणी, उमाणे, वाक्प्रचार, शिब्या आणि नृत्यगीते यांचा आविष्कार होतो. कोकणी बोलीमध्ये एखादा विशिष्ट भाव किंवा अनुभव अधिक प्रभावीपणे मांडण्यासाठी लोकोक्तीचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो. म्हणी, वाक्प्रयोग आणि उमाणे यातून कोकणी आदिवासींचे सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन स्पष्ट होते.

जसे की, 'जशा बाबास तशा पोच्या' म्हणजे जसे वडील तसा मुलगा, 'ताक लेवाला जा अन् मागं भांडा दपाडं' म्हणजे ताक घ्यायला जाणे पण भांडे लपवणे, 'खायी खायी भंगना नि देव पूजाला लागना' म्हणजे मांसाहार करून देवाची पूजा करणे, 'नही नही म्हणं अनि पाह्यलाभर हानं' म्हणजे नाही नाही म्हणत भरपूर खाणे, 'आखू सत्रा नद्या पार करान्या हंत' म्हणजे अजून सतरा नद्या पार करायच्या आहेत, 'दळं तिला कळं अनि फूकटी गोंडा गोळं' म्हणजे दळणाऱ्यालाच त्याचे कष्ट कळतात, 'जव्हं अडं तव्हं दवडं' म्हणजे अडचण आल्यावर धावपळ करणे, 'वय ग्या पन सोय नही लागनी' म्हणजे वय झाले तरी सोय न लागणे, 'जंग तंग पोळोसला तीनज पाना' म्हणजे पळसाला तीनच पाने, 'तीस लागं तवं हीर खोदं' म्हणजे तहान लागल्यावर विहीर खोदणे, 'डोसी ना गाठोडीमं जीव' म्हणजे म्हातारीचा जीव गाठोड्यात असणे, 'काकोड फुलं आणि डोसा भूलं' म्हणजे काकडाला फुले येतात आणि म्हातारी विसरते, 'नदीमं फासा अनि घर आसा' म्हणजे नदीत फासे टाकणे आणि घरचे वाट पाहणे, 'गोड बोल्या अन ढोपर सोल्या' म्हणजे गोड बोलून त्रास देणे, 'मुयमं उना अनि बखी दिना' म्हणजे मनात आले की बोलून टाकणे, 'जंगल बळं तं जग देखं अनि पोटमं बळं तं कुन देखं' म्हणजे जंगल पेटलेले सर्वांना दिसते पण पोटाची भूक कोणालाच दिसत नाही, 'बारा घराना पाव्हना भूका' म्हणजे बारा घरी फिरणारा पाहुणा उपाशी राहतो, 'पाची बोटा सारखा नही' म्हणजे पाचही बोटे सारखी नसतात, 'जश्या करस्याल तशा भरस्याल' म्हणजे जसे करावे तसे भरावे, 'धाकला मूय मोठा घास' म्हणजे लहान तोंड मोठा घास, या म्हणींमधून कोकणी आदिवासींच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवनाचे विविध पैलू

उलगडतात. या म्हणींमधून त्यांची जीवनशैली, त्यांच्या धारणा, जाणिवा, संवेदना आणि जीवनमूल्ये प्रभावीपणे व्यक्त होतात. म्हणींच्या वापरामुळे कोकणी लोकभाषेच्या भाषिक सौंदर्यात भर पडते आणि तिची समृद्धता अधोरेखित होते. मात्र बदलत्या काळात कोकणी लोकभाषेचे महत्त्व कमी होत असून त्यातील म्हणी आणि त्यांचे सौंदर्य लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहे. म्हणूनच कोकणी आदिवासी लोकभाषा आणि तिच्यातील लोकोक्तीचे जतन आणि संवर्धन करणे अत्यंत गरजेचे असून या दृष्टीने संशोधनाची नितांत आवश्यकता आहे.

विशिष्ट भावना व्यक्त करण्यासाठी कोकणी बोलीत वाक्प्रचारांचाही मोठ्या प्रमाणावर वापर होतो. उदाहरणार्थ, 'तुला सूदबिद हं क नी', 'चनानी झाडवर चढाय राह्यना', 'हंव पक्का बायल्या हं', 'मूठ मारी दिधा, कुनीतरी खावाडी दिधा', 'तुना का बास नी करी थवेल हं का', 'एवढा मोठा डेंगरा व्हय ग्यास', 'हंव पका चुगल्या लावता बस' यांसारखे वाक्प्रयोग आणि 'तुला झामलाई टाकीन', 'चुला मं जा तंग', 'खुबसुदना', 'मोहाडा' यांसारख्या शिब्यांमधूनही त्यांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनाचे विविध पदर समोर येतात.

कोकणी समाजात उमाण्यांना विशेष महत्त्व दिले जाते. उमाण्यांच्या माध्यमातून एक प्रकारचा शाब्दिक खेळ खेळला जातो, ज्यातून त्यांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचे प्रतिबिंब दिसते. जसे की, 'थाळीभर पैसा मोजायता नही' म्हणजे आकाशातील चांदण्या, 'घरभर फिरं अनि कोनडा मं यीनी बसं' म्हणजे झाडू, 'एक भाऊ टांगायेल अनि एक भाऊ बुन्जायला' म्हणजे वांगे आणि कांदा, 'मामा मामा गाव ग्या घरला बोकड्या टांगी ग्या' म्हणजे कुलूप, 'कोरडी हीर मं वाघ दंदरं' म्हणजे घरटे, 'बारा लुगडा अनि केस उघडा' म्हणजे मका, 'तारवर तार बत्तीस तार, त्येवर बसं मामलेदार' म्हणजे वाघ्यामल्हारू पक्षी, या उमाण्यांमधून कोकणी भाषेचे सौंदर्य आणि चतुराई उलगडते. याशिवाय, कोकणी बोलीमध्ये प्रसंगानुरूप प्रतिमा आणि प्रतीकांचाही वापर केला जातो. 'मोहाडा जं दिसस', 'गुजरीनजं दिसं' यांसारख्या प्रतिमा आणि 'कणसरा', 'गड-गऊळ', 'फडकी', 'पावरी', 'थाळ-सर' या शब्दांमधील प्रतीके यांचा कोकणी जीवनशैलीशी अतिशय जवळचा आणि जैविक संबंध आहे.

'खाउजा'चा प्रभाव आणि भाषेचे भवितव्य -

जागतिकीकरणामुळे आपल्या मूलभूत देशी कला, परंपरा आणि भाषिक वैभव धोक्यात आले आहे. याचे ठळक उदाहरण म्हणजे क्रिकेटसारख्या जागतिक खेळाने आपल्या देशातील अनेक पारंपारिक देशी खेळ आणि त्या खेळांशी निगडित असलेले असंख्य शब्द नष्ट केले आहेत. याच धर्तीवर कोकणी आदिवासी समाजातही गेल्या दोन-तीन दशकांपर्यंत चिलीपाटी, टिपीटिपी, कोलदांडा, सुईटिपी, कूकदपी, सळी गाडी, घट्टा पाडी, आटपाडी, आबाधाबी, डबलइस्टोल, गिल्लीदांडू, कुस्ती, कबड्डी, हत्तीची सोंड, इताइतापाणी, काचन्या गोठ्या, दगडन्या गोठ्या असे अनेक पारंपारिक खेळ मोठ्या प्रमाणावर खेळले जात होते. या खेळांशी संबंधित शेकडो शब्द आणि शब्दसमूह रोजच्या वापरात होते. मात्र आज या खेळांसोबतच त्यांच्याशी संबंधित असलेले शब्द आणि शब्दसमूहही कायमचे नष्ट झाले आहेत आणि होत आहेत. उदा, 'भुगल्या भुगल्या' या खेळामध्ये एका विशिष्ट लयीत 'झिरीमिरी ठोकऱ्या, झिरीमिरी ठोकऱ्या' अशा शब्दसमूहातून त्यांच्या सांस्कृतिक जीवनाचे दर्शन घडते. कोकणी बोलीभाषा ही जोपर्यंत कोकणी-कोकणा-कुकणा समाज आपल्या गावात आणि मूळ प्रदेशात राहत आहे, तोपर्यंत पूर्णपणे नष्ट होण्याची शक्यता नाही. परंतु आधुनिक जीवनशैलीचा वाढता प्रभाव, इतर भाषांच्या संपर्कात आल्यामुळे आणि शहरीकरणाच्या वेगामुळे कोकणी बोलीभाषेमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आमूलाग्र बदल घडून येऊ लागले आहेत. येणाऱ्या काळात हा बदल अधिक तीव्रतेने होत जाण्याची शक्यता आहे.

संवर्धनाची गरज आणि उपाय -

कोकणी बोलीभाषेने कोकणी आदिवासी समाजाचा हजारो वर्षांचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक असा अमूल्य वारसा आजपर्यंत जतन करून ठेवला आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शिक्षण, वीज, आरोग्य, नोकरी, रोजगार आणि रस्ते या मूलभूत सुविधांइतकेच बहुसांस्कृतिकता, बहुभाषिकता, बहुधार्मिकता आणि बहुवांशिकता यांचे जतन

करणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे शासन, विद्यापीठे, महाविद्यालये आणि सामाजिक-सांस्कृतिक संस्था यांच्या माध्यमातून कोकणी लोकभाषा, लोकपरंपरा आणि त्यांचे लोकसाहित्य यांचे संशोधन आणि संकलन करण्याची अत्यंत गरज आहे. कोकणी बोलीभाषेमध्ये शब्द, शब्दसमूह, अलंकार, म्हणी, उमाणे, प्रतीके आणि प्रतिमा यांमधून भाषिक सौंदर्याचा आविष्कार होतो. परंतु जुन्या पिढीसोबतच हे भाषिक सौंदर्य हळूहळू नाहीसे होत आहे. म्हणून बोलीभाषेच्या संशोधनासोबतच तिचा शब्दकोश तयार करणे, तिचे व्याकरण लिहिणे आणि तिच्या भाषिक व्यवस्थेची शास्त्रीय मांडणी करणे आवश्यक आहे. या दृष्टीने सुकलाल गंगाजी कोकणी आणि सुदाम चौरे यांनी संपादित केलेला 'कोकणा-कोकणी आदिवासी शब्दकोश' हा ग्रंथ अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतो.

कोकणी बोलीभाषेत सामाजिक आणि साहित्यिक दृष्टिकोनातून साहित्यनिर्मिती होणे गरजेचे आहे. 'जेथोड', 'पाड्यावरचा टिल्ल्या', 'पळसचोंड' यांसारख्या साहित्यकृतींमधून कोकणी बोलीचे संदर्भ प्रभावीपणे व्यक्त झाले आहेत. प्रा. गंगा गवळी-पवार यांनी कोकणी बोलीत 'लाहानपण इचतूय मी...' आणि 'धूनीवरल्या गोठी' हे दोन ग्रंथ प्रकाशित केले आहेत. 'धूनीवरल्या गोठी' या ग्रंथाविषयी आणि कोकणी बोलीभाषेबद्दल महाराष्ट्र विधानसभेचे उपाध्यक्ष श्री. नरहरी झिरवाळ असे म्हणतात की, "आदिवासी कोकणी भाषेतून लेखन करणे हे खरोखरच कौतुकास्पद आहे. त्यामुळे एका सभ्य आणि सुसंस्कृत बोलीभाषेला मराठी साहित्यविश्वात आणण्याचे महत्त्वाचे कार्य त्यांनी केले आहे. कदाचित बोलीभाषेतील हे पहिलेच पुस्तक असावे... आज आधुनिक तंत्रज्ञानातील बदलामुळे आदिवासी भागातही सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदल घडत आहे, आणि त्याचाच परिणाम म्हणून बोलीभाषा लोप पावत आहे. त्यामुळे बोलीभाषा टिकवून ठेवण्यासाठी हे पुस्तक महत्त्वाचे ठरते." तर 'लाहानपण इचतूय मी...' या ग्रंथातील कोकणी बोलीभाषेविषयी कादंबरीकार तुकाराम चौधरी लिहितात की, "कोकणा बोलीतील काही लुप्त होत चाललेले शब्द जतन करून ठेवण्यासाठी आज कोकणा समाजातील काही लेखक प्रयत्न करीत आहेत. त्यामध्ये लेखिकेने कोकणा बोलीतून अभिव्यक्त होण्याचा केलेला प्रयत्न कौतुकास्पद आहे. यातून कोकणा बोलीतील लुप्त होणारे काही शब्द साहित्याच्या रूपाने टिकून राहण्यास मदत होणार आहे." यावरून आधुनिक साहित्यप्रकारांतून बोलीभाषेचा आविष्कार होणे किती महत्त्वाचे आहे, हे स्पष्ट होते. कोकणी आदिवासी समाजाचे लोकसाहित्य हे कोकणी बोलीभाषेतच आहे, जे आज आधुनिक जीवनशैलीमुळे नष्ट होत चालले आहे. त्यामुळे या पारंपारिक लोकसाहित्याच्या लेखनासोबतच कथा, कादंबरी, कविता आणि आत्मकथन यांसारख्या साहित्यप्रकारांतून बोलीचा वापर होणे अत्यंत आवश्यक आहे. कोकणी लोकपरंपरांचे संवर्धन करण्यासाठी कोकणी बोलीत माहितीपट, चित्रपट आणि लघुपट तयार होणे गरजेचे आहे. या संदर्भात राहुल पवार दिग्दर्शित 'खडमोड' हा चित्रपट एक उत्तम उदाहरण म्हणून पाहता येईल. आज कोकणी बोलीत अनेक प्रकारची गाणी ध्वनिमुद्रित होत आहेत, त्यात भाषिक आणि कलात्मक दृष्ट्या सुधारणा करून गाण्यांच्या माध्यमातून बोलीभाषेचे चांगल्या प्रकारे जतन करता येईल. कोकणी आदिवासींना आपल्या लोकपरंपरांविषयी अभिमान आणि आपुलकी वाटेल यासाठी जनजागृती केली तरच या परंपरा टिकून राहतील. कोकणी आदिवासी लोकपरंपरांचे जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने वैयक्तिक आणि संघटित पातळीवर प्रामाणिकपणे आणि आत्मीयतेने काम केले, तरच कोकणी आदिवासींनी हजारो वर्षांत निर्माण केलेला हा सांस्कृतिक वारसा टिकवून ठेवता येईल. म्हणूनच महाराष्ट्रात वास्तव्यास असलेल्या कोकणी आदिवासी जमातीच्या कोकणी बोलीभाषेतून आविष्कृत होणारे सौंदर्य, जीवनमूल्ये आणि तत्त्वज्ञान यांविषयी समाजात जाणीव निर्माण करणे गरजेचे आहे. आजच्या 'खाऊजा' संस्कृतीच्या प्रवाहात आणि इतर भाषांच्या प्रभावातही कोकणी आदिवासी लोकभाषेतील लोकोक्तींचा जो मौलिक ठेवा आहे, त्याचे जतन आणि संरक्षण करण्यासाठी समाजमन घडवणे आवश्यक आहे.

संदर्भ -

१. लोहकरे डॉ. संजय, 'प्रादेशिक बोलींचे भाषाविज्ञान', प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, पहिली आवृत्ती २०१९, पृ. ४४.
२. गवळी - पवार गंगा, 'धूनीवरल्या गोठी', वैशाली प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती २०२४, पृ. १५.

भारताचे सकल देशांतर्गत उत्पादन (जीडीपी)

प्रा. डॉ. नामदेव मुंडे

प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री संत गाडगे महाराज महाविद्यालय लोहा

जगातील राष्ट्रांचे वर्गीकरण विकासाच्या तत्वावर तीन प्रकारात केले आहे. पहिल्या भागात विकसित राष्ट्रे दुसऱ्या भागात विकसनशील राष्ट्रे आणि तिसऱ्या भागात अविकसित राष्ट्रे अशा प्रकारची विभागणी केली आहे सामान्यपणे ज्या राष्ट्रांमध्ये दरडोई उत्पन्न उच्च असते औद्योगीकरण व सेवा क्षेत्राचा विकास झालेला असतो आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर होतो नागरिकांचे जीवनमान उच्च असते अशा देशाला विकसित राष्ट्र म्हटले जाते तर या उलट ज्या देशांच्या विकासाची प्रक्रिया चालू असते पण मध्यम असते औद्योगिक विकास निरंतर चालू असतो, जीवनमान मध्यम असते अशा राष्ट्रांना विकसनशील राष्ट्र असे म्हणतात. म्हणजेच ज्या राष्ट्रातील लोकांचे उत्पन्न 4636 डॉलर पेक्षा जास्त आहे ते राष्ट्र विकसित राष्ट्र म्हणून गणले जाते याउलट ज्या राष्ट्रांचे दरडोई उत्पन्न 4636 पेक्षा कमी असते व 1176 dollar पेक्षा जास्त असते अशा राष्ट्रांना विकसनशील राष्ट्र असे म्हणतात परंतु अविकसित राष्ट्र म्हणजे ज्यांचे दरडोई उत्पन्न 1176 डॉलर पेक्षा कमी असते लोकांचे राहणीमान निकृष्ट असते औद्योगिक विकास नसल्यात जमा असतो, एकंदरीत कुठल्याच क्षेत्राचा विकास नसल्यात जमा असतो अशा राष्ट्रांना अविकसित राष्ट्र असे म्हणतात. म्हणून जीडीपीचा विचार करता ज्या देशाचा जीडीपी जास्त असतो त्या राष्ट्राला विकसित राष्ट्र म्हणायचे का हाही महत्वाचा मुद्दा असतो अमर्त्यसेन यांच्या म्हणण्यानुसार ज्या देशातील सकल देशांतर्गत उत्पादनाचे न्याय प्रमाणात वाटप उत्पादनाच्या सर्वच घटकात होत नाही त्याला विकसित राष्ट्र म्हणायचे का तर याचे उत्तर त्यांनी नाही असे दिलेले आहे म्हणून जी राष्ट्रे विकसित आहेत परंतु त्या राष्ट्रांमध्ये उत्पन्नाचे वाटप न्याय प्रमाणात होत नसेल तर त्याही राष्ट्रांना आपणाला कल्याणकारी राज्याच्या दृष्टिकोनातून विकसित राष्ट्र म्हणता येत नाही, परंतु जीडीपीमुळे त्या देशाचा अर्थव्यवस्थेच्या आकारमानाचे स्वरूप समजते, त्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेची वाटचाल कशी आहे हे कळते म्हणून जीडीपीला के इंडिकेटर्स ऑफ इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंट असे मानले जाते. जी राष्ट्रे विकसित आहेत, परंतु त्यांचा जीडीपी 2.5 ते तीन टक्के आहे. अशा राष्ट्रांना विकसित राष्ट्र मानायचे नाही का हा प्रश्न निर्माण होतो, तर या राष्ट्रांना विकसित राष्ट्रेच म्हणतात कारण, यांच्या अर्थव्यवस्थेचा आकारमान क्षेत्रीज समांतर वाढलेला असतो त्यामुळे या देशांच्या जीडीपीमध्ये फार मोठी वाढ होत नाही कारण अगोदरच क्षेत्रीज समांतर विकास झाल्यामुळे जीडीपी वाढण्यासाठी फार मोठी संधी नसते उदाहरणार्थ एखाद्या मुलाची उंची त्याच्या वयाच्या 22 ते 23 वर्षांपर्यंत साडेपाच ते सहा फूट वाढलेली असते त्यामुळे त्या मुलाची उंची भविष्यात वाढण्याची संधी फार कमी असते म्हणून ज्या राष्ट्रांचा अगोदरच विकास झाला आहे अशा देशांच्या अर्थव्यवस्था फ्लॅट इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंट वर स्थिर असतात म्हणून अशा राष्ट्रांचा जीडीपी फार जास्त प्रमाणात वाढत नाही भारतासारख्या विकसनशील देशाच्या संदर्भात विचार करता, जीडीपी वाढणे म्हणजे विकासाची प्रक्रिया निरंतर वाढत आहे, विकास साधण्यासाठी फार मोठ्या प्रमाणात संधी उपलब्ध आहेत प्रत्येक क्षेत्रातील उत्पादनात वाढ करता येते. त्यामुळे जीडीपी मध्ये वाढ घडून आणता येते कारण भारताच्या विकासातील जे घटक आहेत त्या क्षेत्रांचा विकास हा व्हर्टिकल पद्धतीने होत आहे म्हणून जोपर्यंत व्हर्टिकल पद्धतीने विकास होतो तोपर्यंत जीडीपी मध्ये वाढ करण्यास फार मोठ्या संधी उपलब्ध असतात म्हणून जीडीपी मध्ये वाढ घडवून भारताच्या विकासामध्ये वृद्धी करता येते.

भारताच्या पंतप्रधानांनी एक सप्टेंबर 2026 रोजी भारतीय नागरिकांना जीडीपी मध्ये 7.8% वृद्धी दर प्राप्त केल्यामुळे जनतेला शुभेच्छा दिल्या, याचाच परिणाम म्हणून अमेरिकेतील न्यूयॉर्क टाइम्स या न्यूज पेपर ने सुद्धा भारताच्या जीडीपीची दखल घेऊन एक लेख प्रसिद्ध केला आणि तो लेख म्हणजे मोदी इज हेडिंग अगेन्सट ट्रम्प, अशा प्रकारचा लेख प्रसिद्ध करून भारताचा जीडीपी कशा प्रकारे वाढत आहे याची सविस्तर बातमी दिली खरे पाहिले तर हे वृत्तपत्र भारताच्या विरोधात नेहमी गरळ ओखणारे आहे, परंतु यांना सुद्धा भारताच्या जीडीपीची दखल घ्यावी लागली.

जीडीपीचा अर्थ

ढोबळमानाने जीडीपी म्हणजे एका वर्षाच्या कालखंडात देशांतर्गत उत्पादित झालेल्या वस्तू व सेवांची केलेली गोळा बेरीज म्हणजे सकल देशांतर्गत उत्पादन होय किंवा भारतात एका वर्षाच्या कालखंडात उत्पादित झालेल्या वस्तू व सेवांच्या मूल्यात झालेली वाढ किंवा किमतीत झालेली वाढ म्हणजेच सकल देशांतर्गत उत्पादन होय एकंदरीत विशिष्ट वर्षात वस्तू व सेवांच्या किमतीत वृद्धी होत असते किमती स्थिर राहत नसतात म्हणून वास्तव उत्पादनामध्ये वाढ होत असते.

जीडीपीचा संभ्रम कुठे निर्माण झाला

गेल्या तीन सप्टेंबर रोजी भारताचे माजी वित्त सचिव सुभाष चंद्र गर्ग यांच्या मते भारताचा जीडीपी ग्रोथ रेट 7.8% नसून 2.6% असल्याचे विविध टीव्ही चॅनलवर मांडले. म्हणून जीडीपीच्या संदर्भात हा वाद निर्माण झाला.

आधार वर्षाची निवड महत्त्वाची असते

सामान्यपणे जीडीपी मोजण्यासाठी सर्वात महत्त्वाचे असते आधार वर्षे त्या शिवाय आपणाला आपल्या उत्पन्नातील वृद्धी मोजता येत नाही किंवा किमतीची तुलना सुद्धा करता येत नाही. एखाद्या वस्तूच्या किमती किती वाढल्या किंवा किती कमी झाल्या हे जर सांगायचे असेल तर आपणाला आधार वर्षे कुठले तरी गृहीत धरावे लागते. एखाद्या सामान्य व्यक्तीच्या उत्पन्नात किती प्रमाणात वाढ झाली हे जर सांगायचं असेल तर त्यालाही आधार वर्ष हे गृहीत धरूनच उत्पन्नातील वृद्धी सांगावी लागते म्हणून भारताच्या सकल देशांतर्गत उत्पादनात किती प्रमाणात वृद्धी झाली हे जर सांगायचं असेल तर त्याला आधार वर्षे घ्यावे लागते म्हणून जीडीपी मोजण्यासाठी सर्वात महत्त्वाचे असते ते आधार वर्ष. काँग्रेसच्या कालखंडात म्हणजेच 1950 ते 2015 या कालखंडात जीडीपी मोजण्यासाठी आधार वर्षामध्ये फक्त सहा वेळा बदल केला सामान्यपणे आधार वर्षामध्ये किमान दहा वर्षांचा एकदा तरी बदल करणे अपेक्षित असते कारण अर्थव्यवस्थेमध्ये दहा वर्षांमध्ये फार मोठ्या प्रमाणामध्ये बदल झालेले असतात म्हणून आधार वर्षामध्ये बदल करणे अपेक्षित असते. परंतु 2014 मध्ये जेव्हा मोदी सरकार आले तेव्हा 2015 -16 मध्ये जीडीपी मोजण्यासाठी आधार वर्षामध्ये बदल करून नवीन आधार वर्षे 2011- 12 हे निश्चित केले. मोदी सरकारने गेल्या बारा वर्षात दोन वेळा आधार वर्षामध्ये बदल केलेला आहे दुसरा बदल 2026 -27 मध्ये करून आधार वर्षे 2022-23 हे निश्चित करण्यात आलेले आहे. जीडीपी मोजत असताना त्यात वृद्धी किती झाली हा भाग महत्त्वाचा असतो समजा मागील वर्षी जीडीपी 100 लाख करोड असेल आणि चालू वर्षी 108 लाख करोड असेल तर यात वृद्धी किती झाली हे पाहणे आवश्यक आहे. यामध्ये जवळपास आठ टक्क्यांनी जीडीपी मध्ये वृद्धी झालेली आहे परंतु ही वृद्धी चालू किमती स्थिर ठेवून काढण्यात आलेले आहे जर वास्तव वृद्धी काढायची असेल तर त्यातून किमतीतील बदलाचा परिणाम काढून टाकावा लागतो म्हणून जर किमतीतील बदलाचा परिणाम तीन टक्के असेल तर 8% टक्के वृद्धी दरातून वजा 3% टक्के किमतीतील बदलाचा परिणाम काढून टाकाला तर, शिल्लक राहतो 5% खरा वास्तव वृद्धी दर आहे. एकंदरीत हा सर्व खेळ आधार वर्षाचा असतो .या सरकारने आधार वर्ष बदलण्यासाठी एक समिती नेमलेली आहे आणि या समितीने दर पाच वर्षांचा आधार वर्षे बदलण्यात यावे अशा प्रकारची शिफारस केलेली आहे. कारण पाच वर्षात अर्थव्यवस्थेमध्ये फार मोठे बदल होत असतात देशाच्या उत्पन्नात व खर्चात, लोकसंख्येत, उत्पादनात,

किमतीत, तंत्रज्ञानात व सेवा सेक्टरमध्ये फार मोठ्या प्रमाणांमध्ये बदल झालेले असतात तसेच आधार वर्षे निवडताना ते आर्थिक वर्षे आदर्श असले पाहिजे जर 2020- 21 हे आधार वर्ष निवडले तर जीडीपी ग्रोथ रेट फसवा येऊ शकतो म्हणून आधार वर्षे निवडताना ते आर्थिक वर्षे आदर्श असले पाहिजे, म्हणजेच त्या आर्थिक वर्षांमध्ये अर्थव्यवस्थेमध्ये फार मोठ्या प्रमाणांमध्ये उच्च वचने झालेली असू नयेत.

भारताचा जीडीपी 7.8% एवढा कसा आला

हा प्रश्न सुभाषचंद्र गर्ग यांनी उपस्थित केला म्हणून या ठिकाणी त्याचे स्पष्टीकरण देणे गरजेचे आहे हा जीडीपी 2026 या वर्षातील एप्रिल मे जून या तिमाही मधील ग्रोथ रेट आहे म्हणून हा जीडीपी काढत असताना मागील आधार वर्षाचा आधार घेणे गरजेचे असते म्हणून 2026 27 या वर्षातील एप्रिल मे जून महिन्यातील सकल देशांतर्गत उत्पादन 88. 27 लाख करोड झाले होते तर मागील वर्षातील 2025 26 या आर्थिक वर्षात हे उत्पन्न 86.05 लाख करोड रुपये झाले होते आता आधार वर्षे 2022-23 चे काय होते हे पाहणे गरजेचे आहे तर या वर्षातील जीडीपी 80 लाख करोड होते , म्हणून 88.27 लाख करोड मधून ८० लाख कोटी रुपये वजा केले तर शिल्लक रहातात 8.27 लाख करोड रुपये म्हणजेच एका वर्षात वस्तू व सेवा पासून मिळालेल्या उत्पन्नात 10.3% टक्के एवढी वाढ झाली होती आता चालू वर्षातील महागाई दर काय आहे तो अभ्यासला पाहिजे तर 2025 26 या वर्षातील महागाई दर 2.5% पाच टक्के एवढा होता म्हणून एकूण वृद्धीदर 10.3% यातून किमतीतील परिणाम 2.5% एवढा जर काढून टाकला तर भारताचा जीडीपी 7.8% एवढा येतो . आता प्रश्न आहे 2.6% जीडीपी हा कसा आला.तर, माजी केंद्रीय वित्त सचिव सुभाष चंद्र गर्ग यांच्या म्हणण्यानुसार भारताचा जीडीपी ग्रोथ रेट 7.8% नसून तो 2.6% आहे. जर असे असेल तर 2.6% टक्के जीडीपी वृद्धी दरातून जर किंमत परिणाम 2.5 टक्के वजा केला तर भारताचा वृद्धी दर ०.1% टक्के एवढा येतो . याचाच अर्थ सुभाषचंद्र गर्ग यांनी 2.6% जो वृद्धीदर काढलेला आहे तो चुकीचा आहे हे सिद्ध होते कारण गेल्या तिमाहीत 88.27 लाख कोटी उत्पन्न प्राप्त झाले होते तर 2025 26 या वर्षात 86.05 लाख कोटी रुपये आले आहे. 88. 27 लाख कोटी मधून जर 86.05 लाख कोटी रुपये वजा केले तर शिल्लक राहतात 2.22 लाख कोटी रुपये म्हणून $2.22 \div 86.05 \times 100 = 2.58$ म्हणजेच 2.6% जीडीपी मध्ये वृद्धी येतो. परंतु सुभाषचंद्र गर्ग यांनी या ठिकाणी एक चूक केलेली आहे ती म्हणजे चालू वर्षाचे उत्पन्न 2022- 23 हे आधार वर्षे गृहीत धरून काढले आहे तर मागील वर्षाचे उत्पन्न 86 लाख कोटी रुपये हे 2011-12 चे आधार वर्षे गृहीत धरून काढलेले आहे म्हणून गेल्या तिमाहीतील जीडीपी वृद्धी दर काढत असताना दोन वेगवेगळे आधार वर्षे गृहीत घेता येत नाहीत परंतु नवीन आधार वर्षानुसार तो जीडीपी 80 लाख करोड रुपये येतो. म्हणून हे गणित समजण्यासाठी अगोदर नॉमिनल जीडीपी आणि रियल जीडीपी याचा फरक लक्षात घेणे आवश्यक आहे समजा जुन्या आधार वर्षाप्रमाणे मागील वर्षाचा जीडीपी 86.05 लाख कोटी होता आणि चालू वर्षाचा जीडीपी दर 88.27 लाख कोटी एवढा होता यावरून जी डी पी मध्ये वाढ किती झाली हे पाहू 88.27 वजा 86.05 बरोबर 2.22 लाख कोटी एवढी वाढ झाली, आता ही वाढ जर टक्केवारी मध्ये पाहिली तर $2.22 \div 86.05 \times 100 = 2.58$ हे उत्तर येते. हा जो ग्रोथ रेट आहे हा नॉमिनल जीडीपी आहे म्हणजेच चालू वर्षातील किमती स्थिर गृहीत धरून काढलेला वृद्धीदर आहे म्हणून जर वास्तव जीडीपी ग्रोथ रेट काढायचा असेल तर आपणाला जीडीपीच्या वृद्धी दरातून किमतीतील बदलाचा परिणाम काढून टाकावा लागतो कारण अर्थव्यवस्थेमध्ये वस्तू व सेवांचे उत्पादन जसजसे वाढत जाते तसतसा उत्पादन खर्चात बदल होतो त्यामुळे किमतीमध्ये सुद्धा बदल होतो. सुभाष चंद्र गर्ग यांनी जो जीडीपी मोजला आहे तो जीडीपी नॉमिनल किमती किंवा चालू किमती स्थिर गृहीत धरून मोजला आहे . उदाहरणार्थ शेतकऱ्याला गेल्यावर्षी सोयाबीनचे उत्पादन 100 क्विंटल

झाले आणि या चालू वर्षी सुद्धा 100 क्विंटल उत्पादन झाले तर नॉमिनल जीडीपी हा शून्य येतो परंतु रियल जीडीपी मात्र किमतीनुसार वाढलेला असतो समजा पहिल्या वर्षी सोयाबीनच्या किंमती प्रतिक्विंटल पाच हजार रुपये आणि दुसऱ्या वर्षी सोयाबीन ची किंमत प्रतिक्विंटल सहा हजार रुपये असेल तर शेतकऱ्याच्या उत्पन्नात प्रतिक्विंटल मागे एक हजार याप्रमाणे 1000×100 म्हणजेच एक लाख रुपये उत्पन्नात वाढ झालेली दिसून येते याचाच अर्थ किंमत वाढल्यामुळे शेतकऱ्याच्या उत्पन्नात 25% वाढ झालेली दिसून येते. जर समजा या वर्षात किमतीतील बदलामध्ये पाच टक्के उच्च वचने झालेली असतील तर शेतकऱ्याच्या उत्पन्नात 25% वजा ५% असा किंमत परिणाम काढून टाकला तर शेतकऱ्याच्या उत्पन्नात 20 टक्के वाढ झाली असे म्हणता येईल यालाच आपण वास्तव वृद्धी दर असे म्हणतोत.

भारताच्या सकल देशांतर्गत उत्पादनाची प्रवृत्ती

या ठिकाणी जर आधार वर्षे 2011 12 घेतले तर 2014 15 मध्ये भारताचा जीडीपी 105.28 लाख आणि ग्रोथ रेट 7.4% होता. 2020 21 साली भारताचा जीडीपी 136. 87 लाख कोटी आणि हा दर -5.8% आलेला आहे म्हणजेच कोरोनामुळे अर्थव्यवस्था डबघाईस आलेली होती हे सिद्ध होते परंतु 2021 22 साली भारताचा जीडीपी 149.26 लाख कोटी होतात म्हणजेच जीडीपीचा वृद्धी दर दर 9.1% आलेला होता. जेव्हा कोरोना काळ संपला तेव्हा भारतीय अर्थव्यवस्थेने फार मोठ्या प्रमाणामध्ये उसळी घेतली होती त्यामुळे जो दबलेला विकास दर होता तो उसळी मारून वर आला आणि त्यामुळे एकदम जीडीपी मध्ये बदल झाला आधार वर्षे 2022- 23 नुसार भारताचा एकूण जीडीपी 2022- 23 साल 269.50 लाख कोटी होता. तर 2023-24 साली तो 304.06 लाख कोटी झाला म्हणजे वृद्धी दर 7.2% एवढा आला. 2024 25 साली सकल देशी उत्पादन 313.20 लाख करोड रुपये प्राप्त झाले होते आणि भारताचा ग्रोथ रेट 7.1% होता. तर, 2025 26 साली भारताला सकल देशांतर्गत उत्पादन 337. 52 लाख कोटी रुपये प्राप्त झाले होते आणि जीडीपी चा ग्रोथ रेट 7.6% होता तर 2025 26 या वर्षातील पहिल्या तिमाही मध्ये भारताला 88.27 लाख कोटी रुपये एवढे सकल देशी उत्पादन प्राप्त करता आले आणि जीडीपी ग्रोथ रेट 7.8% आला आहे. 2015 16 ते 2025 -26 या काळात नॉमिनल जीडीपी मोठ्या प्रमाणात वाढला असला तरी संपूर्ण वाढ ही महागाईमुळे झालेली नाही तर ती वाढ हे रियल जीडीपी मध्ये झालेली आहे 2015 16 ते 2018 19 या काळात भारताच्या जीडीपीची वाढ मजबूत होती परंतु 2019 मध्ये कोरोना आल्यामुळे अर्थव्यवस्थेचा विकासाचा वेग मंदावला त्यामुळे पुन्हा 2020-21 मध्ये रियल जीडीपी वजा 5% मध्ये कन्वर्ट झालेली आहे .यामुळे अर्थव्यवस्थेचे फार मोठे नुकसान झालेले सुद्धा दिसून येते. परंतु 2021-22 मध्ये पुन्हा अर्थव्यवस्थेने उसळी मारून रियल जीडीपी ग्रोथ रेट मध्ये फार मोठ्या प्रमाणामध्ये ट्रेन्ड बदलेला दिसून येतो. हे सुद्धा आपणाला विसरता येत नाही एकंदरीत जीडीपीच्या वृद्धी दरावर देशाचा विकास किती झाला हे आपण ढोबळमानाने सांगू शकतो म्हणून भारताचा जीडीपी गेल्या तिमाहित 7.8% नी वाढलेला आहे हे सिद्ध होते. याचाच अर्थ आमची अर्थव्यवस्था जगातील अनेक मोठमोठ्या अर्थव्यवस्थेपेक्षा अतिशय उत्कृष्ट पद्धतीने विकासाच्या पटरीवर धावत आहे एवढेच आपणाला म्हणता येईल.

स्टार्ट अप उद्योगांच्या सद्यस्थितीचा आर्थिक चिकित्सक अभ्यास : विशेष संदर्भ हिंगोली जिल्हा (सन 2019 ते 2024)

प्रा. डॉ. मारोती विठ्ठलराव भोसले

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख कै. डॉ. शंकरराव सातव कला व वाणिज्य महाविद्यालय कळमनुरी ता. कळमनुरी जिल्हा. हिंगोली,

Abstractt :

हिंगोली जिल्ह्यांमध्ये स्टार्टअप च्या माध्यमातून विविध उद्योगांना चालना मिळाली आहे. हिंगोली जिल्ह्यांमध्ये आजही 70 टक्के लोक शेती करतात. शेतीमधील कड्ड्या मालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग स्टार्टअप च्या माध्यमातून सुरू झाले आहेत. जसे की खाद्यतेल तयार करणाऱ्या तेल घाणे, उसापासून गूळ तयार करणे, अंबाडी व बरू पासून ताग तयार करणे त्यातून ज्यूट उद्योग विकसित झाला आहे. शासनाच्या विविध योजनांमुळे ग्रामीण भागात कृषी पूरक उद्योगांचाही विकास झाला आहे ज्यामध्ये दुग्ध व्यवसाय, मासेमारी, वराह पालन, कुक्कुटपालन, मधुमक्षिपालन, रेशीम उद्योग याशिवाय ज्या महिला आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल आहेत. त्यांना शासनाने अनुदानावर शिलाई मशीन घेऊन देणे, त्याशिवाय शेळ्या मॅढ्या घेऊन देणे, गाई म्हशी घेऊन देणे, थोडक्यात स्टार्टअप च्या माध्यमातून हिंगोली जिल्ह्यात विविध कृषी पूरक आणि कृषी मधील कड्ड्या मालावर प्रक्रिया करणारे अनेक उद्योग विकसित झाली. त्यातून लोकांच्या हाताला रोजगार मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध झाला. हिंगोली जिल्ह्यांमध्ये स्टार्टअप उद्योगांचा विकास झाला आहे. या उद्योगामुळे हिंगोली जिल्ह्याचा आर्थिक विकास झाला.

शेतकऱ्याचे आर्थिक परिस्थिती सुधारली. त्याशिवाय आधारभूत संरचनेचा विकास झाला. तसेच हिंगोली जिल्ह्याचा मानव विकास निर्देशांक देखील सुधारला आहे

Abstrac : मानव विकास निर्देशांक, आधारभूत संरचना, आर्थिक विकास, जीवनमान, जीडीपी, एन एच प्रकल्प, मार्केटिंग, Fpcs, start up, eco system, FPC, DPIIT, Diversity, Agriculture start up.

प्रस्तावना :

स्टार्ट अप इंडिया हा भारत सरकारचा एक पथदर्शी उपक्रम असून पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 16 जानेवारी 2016 रोजी या उपक्रमाचा प्रारंभ केला. स्टार्टअप संस्कृतीला प्रोत्साहन देणे आणि भारतामध्ये नऊ उन्मेश आणि उद्योग शिल्पा यासाठी एक सक्षम आणि सर्वसामावेशक व्यवस्था तयार करण्याबाबतचा हा उपक्रम आहे. या योजनेचा प्रमुख उद्देश नवीन विचारांना मजबूत परिस्थितीमध्ये तंत्र निर्माण करणे आहे. याद्वारे देशाचा आर्थिक विकास मोठ्या प्रमाणात होईल आणि रोजगाराच्या अनेक नवनवीन संधी उपलब्ध होतील. स्टार्टअप ही एक संस्था आहे. जी भारतात पाच वर्षांपेक्षा अधिक काळ नोंदणी कृत नाही आणि ज्यांची वार्षिक उलाढाल कोणत्याही आर्थिक वर्षात 25 कोटी पेक्षा जास्त नाही. ही एक संस्था आहे. ती तंत्रज्ञान किंवा बौद्धिक मालमत्तेद्वारे प्रेरित नवीन उत्पादने किंवा सेवांच्या नवकल्पना विकास व विस्तार किंवा व्यापारीकरण साठी कार्य करत आहेत. केंद्र सरकारने स्टार्ट अप योजनेसाठी स्टार्टअप योजना ही कृती आराखडा तयार केलेला आहे. या कृती आराखड्यात सरळीकरण व आर्थिक मदत आणि

प्रोत्साहन उद्योग शैक्षणिक भागीदारी आणि क्युरी फिकेशन यासारख्या क्षेत्रात पसरलेल्या 11 कृती आराखड्याचा समावेश आहे. या कृती आराखड्याची वैशिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी स्टार्टअप इकोसिस्टीम विकसित व सक्षम करण्यासाठी स्टेट बँक ऑफ इंडिया अंतर्गत सरकारद्वारे विविध योजना राबवल्या जातात. या योजनेच्या माध्यमातून सरकार स्टार्टअप स्टार्ट व्यापार चक्राला प्रोत्साहन करण्यासाठी विविध टप्प्याटप्प्यातील प्रमुख योजना सुरू केले आहेत. विशेष लक्ष प्राप्त करण्यासाठी स्टार्ट अप इंडिया योजना अंतर्गत सरकारद्वारे विविध कार्यक्रम सुरू करण्यात आली. त्यासाठी सरकारने उचललेले सर्व पावली राज्य व केंद्रशासित प्रदेश शहर ग्रामीण क्षेत्रात लागू करण्यात आले. आहेत स्टार्ट अप इंडिया योजनेच्या अंतर्गत सरकारच्या सततच्या प्रयत्नांमुळे DPIIT मान्यताप्राप्त स्टार्टअप ची संख्या 2016 मध्ये एक लाख 17 हजार 254 झाले आहे अशी माहिती केंद्रीय व वाणिज्य उद्योग राज्यमंत्री यांनी दिली आहे स्टार्ट अप इंडिया योजना म्हणजे काय ते पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

भारत सरकारच्या स्टार्ट अप इंडिया योजना हा एक नवीन उपक्रम आहे .या योजनेअंतर्गत प्रगत रोजगार आणि सामान्यांचा विकास हे उद्देश सरकारने ही योजना सुरू केली .आहे स्टार्ट अप इंडिया योजना हा रोजगार निर्मिती आणि संपत्ती निर्मितीसाठी भारत सरकारचा एक उपक्रम आहे. यामध्ये उत्पन्न वाढवणे सेवांचा विकास नवकल्पना आणि भारतातील रोजगार दर वाढवणे हे आहे.

संकल्पना : स्टार्ट अप संस्कृतीला प्रोत्साहन देणे आणि भारतामध्ये नवोन्मेष आणि उदयमशीलता यासाठी एक सक्षम आणि सर्व समावेशक व्यवस्था तयार करण्याबाबतचा हा उपक्रम आहे.

स्टार्टअप म्हणजे एखादी नवीनतम उत्पादन अथवा सेवा किंवा प्रचलित उत्पादन अथवा सेवा वेगळ्या पद्धतीने ग्राहकासमोर मान्य होय स्टार्टअप चे मूळ नाविन्य ते मध्ये आहे अस्तित्वात असलेल्या उत्पादनाची कमतरता दूर करणे किंवा वस्तू व सेवांच्या पूर्णपणे नवीन श्रेणी तयार करणे होय. उदाहरणात तंत्रज्ञान कंपन्यांमध्ये बऱ्याचदा मोठी क्षमता असल्याने ते जागतिक बाजारपेठेत सहज प्रवेश करू शकतात. टेक व्यवसायांना गुंतवणूकदाराकडून आर्थिक साहाय्य मिळू शकते आणि आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये वाढ होऊ शकते. अशा सातत्याच्या उदाहरणात मध्ये गुगल, फेसबुक व ट्विटर य समावेश होतो. (Google, uber, Facebook, Twitter) यांचा समावेश होतो.

(संदर्भ : <https://www.masslight.com>)

हो स्टार्टअप चे सहा मुख्य प्रकार आहेत. जीवनशैली स्टार अप, लहान व्यवसाय स्टार्ट अप, सकेलेबल स्टार्ट अप,

(संदर्भ:<https://www.masslight.com>)

स्टार्ट अप हे कंपनी आहे जी व्यवसायाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात आहे. संस्थापक सामान्यतः त्यांच्या स्टार्ट अपला सुरुवात करतात. वीज पुरवठा करतात आणि ती जमिनीवर उतरून यापूर्वी बाहेरील गुंतवणूक आकर्षित करण्याचा प्रयत्न करतात निधी त्रोतामध्ये कुटुंब, मित्र, उदयम भांडवलदार, करावं म्हणून आणि कर्ज यांचा समावेश होतो. (संदर्भ: <https://www.investopedia.com>)

संशोधन समस्येचा उगम: (origin of the reasearch problem) :

हिंगोली जिल्हा हा महाराष्ट्रातील मागासलेला जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. तेव्हा या जिल्ह्यामध्ये स्टार्टअप उद्योगांची सुरुवात विकास व विस्तार झाला काय, स्टार्टअप उद्योगांचा जिल्ह्याचे आर्थिक विकासासाठी उपयोग

झाला किंवा नाही हा प्रश्न माझ्यासमोर निर्माण झाला. त्याचा सविस्तर अभ्यास होण्यास पाहिजे म्हणून हा विषय संशोधनासाठी निवडला आहे.

संशोधन विषयाचे महत्त्व: (interdisciplinary relevance):

स्टार्टअप उद्योगाच्या सद्यस्थितीचा आर्थिक चिकित्सक अभ्यास विषय संदर्भ हिंगोली जिल्हा 2019 ते 2024 या संशोधनातून येणारी निरीक्षण ही सामाजिक शास्त्रातील तथा साहित्य विज्ञान शाखेतील सर्व शास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्या संशोधकांना एक दिशा देणारी ठरते.

गृहीतके: (Hypothesis): प्रस्तुत संशोधनासाठी काही गृहीत होते समोर ठेवले आहे तिथून प्रमाणे सांगता येईल.

- (1) हिंगोली जिल्ह्यांमध्ये स्टार्टअप उद्योगांचा विकास झाला किंवा नाही ते अभ्यासणे.
- (2) स्टार्टअप उद्योगांच्या विकासामुळे हिंगोली जिल्ह्याचा आर्थिक विकास झाला आहे.
- (3) स्टार्ट अप उद्योगामुळे हिंगोली जिल्ह्यातील आधारभूत संरचनेचा विकास झाला आहे.
- (4) हिंगोली जिल्ह्यातील मानव विकास निर्देशांक विकसित झाला आहे.

उद्दिष्टे: (objective):

- (1) स्टार्टअप उद्योगांचा आर्थिक अभ्यास करणे.
- (2) हिंगोली जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती अभ्यासणे.
- (3) हिंगोली जिल्ह्यातील मानव विकास निर्देशांक अभ्यासाने.
- (4) हिंगोली जिल्ह्यातील आधारभूत संरचनेचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती: (Methodology):

प्रस्तुत संशोधनासाठी हिंगोली जिल्हा निवडला आहे. स्टार्टअप उद्योगांच्या सद्यस्थितीचा आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास विशेष संदर्भ हिंगोली जिल्हा या अंतर्गत किती उद्योग व्यवसाय सुरू झाले आहेत. त्यांची सद्यस्थिती काय आहे व भविष्यकाळ कसा असेल याबाबत सविस्तर संशोधन करण्यात येणार आहे.

नमुना निवड: प्रस्तुत संशोधनासाठी मुलाखत अनुसूची व प्राथमिक तथ्य संकलन साधनाचा तसेच प्रश्नावली त्याशिवाय नमुना निवड उद्योजकाकडून माहिती संकलित केली जाणार आहे. तसेच त्या माहितीच्या आधारे तथ्याची, प्रश्नावलीची विश्लेषण केली जाणार आहे.

हिंगोली जिल्ह्यात प्रामुख्याने पारंपारिक शेती व प्रक्रिया आधारित उद्योग आहेत. इथे हिंगोली जिल्हा उद्योग केंद्राद्वारे नवीन व्यवसायांना मार्गदर्शन मिळते. येथे आधुनिक मोठ्या प्रमाणावरील स्टार्ट अप पेक्षा कृषीपूरक आणि प्रक्रिया उद्योगांना अधिक प्राधान्य दिले जाते.

प्रमुख उद्योग व व्यवसाय क्षेत्र: हळद प्रक्रिया उद्योग: हिंगोली हा महाराष्ट्रातील सर्वाधिक हळद उत्पादक जिल्हा असल्याने, हळद काढणी पश्चात, प्रक्रिया पावडर निर्मिती आणि सेंद्रिय हळद उत्पादनाचे प्रकल्प उभारता येतात.

शेतकरी उत्पादक उपक्रम: शेतकरी गट आणि युवकांकडून नवनवीन शेती प्रयोग उदाहरणात करवून शेती फळबाग लागवड व मूल्यवर्धन व्यवसायाची सुरुवात होत आहे.

सूक्ष्म व लघुउद्योग: हिंगोली जिल्ह्यांमध्ये जिनिंग प्रेसिंग रेशीम कीटक जोपासना आणि अन्नप्रक्रिया आधारित छोटे व्यवसाय सुरू आहेत.

हिंगोली जिल्ह्यातील मुख्य उद्योग: ऐतिहासिक दृष्ट्या हा प्रदेश विणकाम आणि वस्त्र निर्मितीसाठी ओळखला जातो. येथे अनेक स्थानिक पातळीवरील कारागीर पारंपारिक तंत्रात पारंगत आहे. हा उद्योग प्रामुख्याने सुती वस्त्रावर लक्ष केंद्रित करतो आणि या भागात मुबलक प्रमाणात उत्पादित होणाऱ्या कापसाचा वापर करतो. या उद्योगांमध्ये रोकडेश्वर सहकारी सूतगिरणी लिमिटेड याचा समावेश आहे. जी सुती धाग्याच्या उत्पादनात विशेष संस्था अनेक रोजगाराला तसेच मोठ्या वस्त्र उत्पादकांचा पुरवठा साखळीला हातभार लावते. या जिल्ह्याला विविध लहान वस्त्र उद्योग युनिटचाही फायदा होतो. ते तयार कपडे साड्या व कापडी उत्पादने तयार करतात आणि त्यासाठी अनेकदा स्थानिक पातळीवर उपलब्ध कड्ड्या मालाचा वापर करतात. अलीकडील काळात सरकारने वस्त्र उद्योग क्षेत्राला चालना देण्यासाठी अनेक योजना सुरू केल्या आहेत. असे की उत्पादन सलग प्रोत्साहन योजना व एकात्मिक वस्त्रोद्योग पार योजना यांचा उद्देश या उद्योगातील पायाभूत सुविधा आणि क्षमता वाढवणे. या उपक्रमामुळे अधिक गुंतवणूक आकर्षित होईल व उत्पादन प्रक्रियांचे आधुनिकीकरण होईल अशी अपेक्षा आहे.

साखर उद्योग: साखर उद्योगांमध्ये प्रामुख्याने डोंगरकडा येथील भाऊराव चव्हाण सहकारी साखर कारखाना, वसमत येथील पूर्णा सहकारी साखर कारखाना, जवळाबाजार येथील बाराशिव हनुमान सहकारी साखर कारखाना, तसेच वसमत तालुक्यातील टोकाई सहकारी साखर कारखान्याचा समावेश होतो या उद्योगामुळे स्थानिक रोजगार आणि आर्थिक घडामोडी मध्ये योगदान प्राप्त होते.

प्रभावशाली कुटुंब आणि त्यांचे व्यवसाय: हिंगोली चा विकास अनेक प्रभावशाली घराण्यांनी घडवला आहे. या घराण्यांनी वाहतूक व स्त्री उद्योग स्थावर मालमत्ता व शिक्षण यासारख्या क्षेत्रांमध्ये योगदान देऊन, या प्रदेशावर एक चीरस्थायी ठसा उमटवला आहे. त्यापैकी काही उल्लेखनय घराण्यांमध्ये मुंदडा, सराफा यांचा समावेश होतो अलीकडच्या वर्षात हिंगोली जिल्ह्यात लक्षणीय औद्योगिक बदल झाले असून, काही विशिष्ट क्षेत्रांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. वेगाने होणारे शहरीकरण, घरे, व्यावसायिक जागा व पायाभूत सुविधांची वाढती मागणी इत्यादी.

हिंगोली जिल्ह्यातील तेलबियांचे उत्पादन: हिंगोली जिल्ह्यांमध्ये प्रामुख्याने करडी, सोयाबीन, तीळ, सूर्यफूल, भुईमूग इत्यादी यातील बियावर प्रक्रिया करणारे तेल उद्योग किंवा घाणे या जिल्ह्यांमध्ये उपलब्ध आहेत. त्यातूनही लोकांचे उत्पन्न वाढत आहे. जिल्ह्यातील सर्व उद्योजक निर्यातदार यांनी अनेक उद्योग संचलनालयामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम, मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम, इत्यादी योजनेच्या माध्यमातून आपली नवीन उद्योग सुरू करावेत, फार्मर प्रोड्यूसर कंपन्या व उद्योजकांनी एक जिल्हा एक उत्पादक अंतर्गत हळदीवर जास्तीत जास्त उद्योग सुरू करून निर्यात क्षम उत्पादने तयार करावीत. हिंगोली जिल्हा हळदीचा एक्सपोर्ट हब म्हणून विकसित करावा. जिल्हा नियोजन सभागृहात जिल्हा उद्योग केंद्रमार्फत एम एस एम क्षेत्र संदर्भात केंद्र व राज्य शासनाची धोरणे अवलंबिवली. 2011 च्या जनगणनेनुसार हिंगोली जिल्ह्याची 84.82% लोकसंख्या गावाच्या ग्रामीण भागात राहते.

हिंगोली जिल्ह्यात व कळमनुरी येथे सहकारी तत्त्वावरील औद्योगिक वसाहती आहेत: हिंगोली येथे इंदिरा सहकारी साखर कारखाना हिंगोली जिल्ह्यात अनेक छोटे उद्योग असून, त्यातील काही महत्त्वाचे हिंगोली येथील मेंढीच्या लोकरापासून घोंगड्या विण्याचा उद्योग, कातडी कमावून त्यापासून वस्तू तयार करण्याचा उद्योग व त्यासाठीची प्रशिक्षण केंद्र, सिंचनासाठी लागणाऱ्या नळ्याचा पाईप कारखाना, कळमनुरी येथील हातमाग उद्योग, औंढा येथील

जिनिंग, प्रेसिंग, व्यवसाय चालतात. त्याचप्रमाणे गुळ तयार करणे, पशु व कुक्कुटपालन यासारखे अनेक शेतीप्रधान व्यवसाय ही जिल्ह्यात सुरू आहेत.

हिंगोली जिल्ह्याची सकल घरेलू उत्पादन (जीडीपी): सन 2023 24 मध्ये जिल्ह्यातील सकल देशांतर्गत उत्पादन जीडीपी चालू किमतीनुसार 21 लाख 15 हजार 300 रुपये आणि 2011 12 च्या स्थिर किमतीनुसार 12 लाख 35 सी रुपये होता 2023 24 च्या कालावधीत जिल्ह्यातील निवड देशांतर्गत उत्पादन रुपये होते महाराष्ट्र हे भारताचे आर्थिक महासत्ता केंद्र असून वित्त, माहिती तंत्रज्ञान, उत्पादन, व्यापार व संस्कृती या क्षेत्रांमध्ये त्यांची ताकद आहे. महाराष्ट्राची 2024-25 मधील सरासरी दरडोई उत्पन्न तीन लाख 17 हजार 800 एक रुपये आहे ती राष्ट्रीय सरासरी दोन लाख 19 हजार पेक्षा जास्त आहे हिंगोली सारख्या जिल्ह्यामध्ये ही सरासरी बरीच कमी आहे .हिंगोली जिल्ह्याचे दरडोई उत्पन्न राज्याच्या सरासरीपेक्षा खूपच कमी आहे आणि हिंगोली जिल्हा कमी उत्पन्न असलेल्या जिल्ह्यांमध्ये गणला जातो शेतीवर अवलंबित व कमी औद्योगिकीकरण ही मुख्य कारणे आहेत.

हिंगोली येथील औद्योगिक वसाहती मधील काही दोष किंवा त्रुटी पुढीलप्रमाणे सांगता येतील: महाराष्ट्र शासन हिंगोली जिल्ह्यामध्ये काही सोयी सुविधा देण्यामध्ये कमी पडत आहे. ज्यामध्ये येथे रस्ते पाणी विजया सुविधा देत नाही एकूण जमीन 632 एकर एवढी वसाहती खाली आहे. त्यापैकी 50% जमीन रिकामी म्हणजे पडीक आहे व काही जमीन विविध उद्योजकांनी व राज्यकर्त्यांनी आरक्षित करून ठेवली उद्योगाचा फार कमी प्रमाणात विकास झाला आहे. स्थानिक हिंगोलीच्या औद्योगिक वसाहती मधील स्थिती अशी देणे आहे. येथील जमिनीवर शेती केली जाते काही खाजगी दुकाने आहेत, काही ठिकाणी जनावरे चरताना दिसतात, अशी एकंदरीत परिस्थिती आहे.

हिंगोली जिल्ह्यात स्टार्ट अप इंडिया या योजनेअंतर्गत नवीन उद्योगांना भरारी:

महाराष्ट्र महाराष्ट्राच्या हिंगोली जिल्ह्यामध्ये दुग्ध व्यवसाय, शेळी, मेंढी, पालन, कुक्कुटपालन पालन, रेशीम उद्योग, वराह पालन, मासे पालन मधुमक्षिपालन इत्यादीसाठी शासनाची अनुदान योजना आहे, त्याशिवाय शिवणकाम करण्यासाठी मशीन साठी अनुदान देणे व नवीन रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे. नवीन तेल घाण्यासाठी अनुदान देणे. उदाहरणात हिंगोलीच्या यशस्वी महिला उद्योजिका संगीता विजय चव्हाण यांनी एसबीआय मार्फत दहा लाख रुपये कर्ज घेऊन, त्यांनी साईधारा नॅचरल कोल्ड्रिज होईल हा उद्योग उभारला, तर कळमनुरी मध्ये कोटकर यांनी प्रतिभा ऑइल मिल स्थापन केली. त्यातून पाच किलो, दहा किलो, पंधरा किलो, वीस किलो, कॅन भरून विक्री केली जाते तसेच शेतकऱ्यांची तेलबिया घेऊन तेल काढून दिले जातात. दहा लाख रुपयाची गुंतवणूक केल्या नंतर त्यांना दरमहा 50 हजार ते 60 हजार रुपये उत्पादन मिळू लागले.

एकूण चित्र एस एम नोंदणी: जुलै 2020 ते जानेवारी 2023 या काळात हिंगोली मध्ये ११९४० एसएमएस नोंदणी झाली आहे मराठवाड्यातील सर्वात कमी संख्या हिंगोली जिल्ह्यातच आहे.

मुख्य क्षेत्र: शेती, शेतकरी, उत्पादक कंपन्या, शिक्षण, बांधकाम, आरोग्य व आयटी, डिजिटल मार्केटिंग इत्यादी.

हिंगोलीतील प्रमुख स्टार्टअप किंवा नवीन कंपन्या:

DPIIT मान्यता प्राप्त करतात: diversity technology and marketing Pvt Ltd हिंगोलीतील यशवंत नगर येथे आहे. त्यामुळे क्षेत्र जाहिरात व मीडिया सेवा, तसेच डीपी आयआयटीने स्टार्टअप म्हणून मान्यता दिली आहे उदाहरणार्थ आर्थिक वर्ष 2023 मध्ये येईल महसूल 34.1 लाख मागील वर्षाच्या पुढे 73% टक्क्यांनी वाढ झाली आहे.

शेती व एफ .टी. सी. आधारित स्टार्टअप: हिंगोलीतील शेतकरी उत्पादक कंपनी आहे एफ. पी. सी .एस मोठ्या प्रमाणात सुरू आहे.

N K. PATIL FARMER producer company limited Shegaon.

Kaushalya formal professor company limited sheengaon.

Khushi Bharat agro producer company limited.

Mahakal ka group Alwar company limited.

Leelabai farmer producer company limited.

इतर उद्योगमुख कंपन्या:

Codevnpn software LLP. माहिती तंत्रज्ञान

Jay Mahesh agro industries Pvt Ltd. शेती

Agro institute of health and research LLP आरोग्य

Rajmata jijau consultancy Pvt Ltd शिक्षण

LUVIXA technology private limited 2026 मध्ये नोंदणीकृत.

सरकारकडून चालना हळद संशोधन केंद्र: वसमत जवळ दहा कोटी निधी मंजूर बाळासाहेब ठाकरे हळद संशोधन व प्रशिक्षण केंद्र उभारले जात आहे हळदीला जी आय टॅग असल्याने हळद प्रक्रिया स्टार्टअप ला संधी आहे. जिल्हा उद्योग केंद्र आणि एमआयडीसी हिंगोली एमआयडीसी मध्ये उद्योगांना जागा व सवलती उपलब्ध करून देणे. आम्हाने व संधी:

(1) हिंगोली जिल्हा मागास म्हणून घोषित

(2) दरडोई उत्पन्न राज्याच्या सरासरीपेक्षा कमी एक पॉईंट चार सात लाख रुपये एवढे आहे

(3) हिंगोली जिल्ह्यातील एकूण शेतीच्या 75 टक्के शेती पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे.

संधी :अॅग्री स्टार्टअप: हळद, कापूस, ज्वारी, डाळी, यावर प्रक्रिया दर्शविणारे स्टार्टअप सुरू करता येतात.

डिजिटल सेवा: यामध्ये प्रामुख्याने डिजिटल सेवा सारख्या मीडिया किंवा मार्केटिंग कंपन्या वाढत आहेत.

एफ पी सी: शेतकऱ्यांना एकत्र करून ब्रँडिंग आणि निर्यातीसाठी वाव वाढत आहे.

थोडक्यात हिंगोलीतील स्टार्टर इथे सिस्टीम अजून लहान आहे पण शेती आधारित एफ पी सी एस व डिजिटल सेवा या दोन क्षेत्रांमध्ये वाढ दिसत आहे डीपी आय आय टी मान्यता असलेल्या digiventry हे एक उदाहरण आहे हळद केंद्र सुरू झाल्यावर अन्नप्रक्रिया व या क्षेत्रात आणखी शक्यता आहे.

स्टार अप मुळे हिंगोली जिल्ह्याचा मानव विकास निर्देशांक सर्वात नवीन उपलब्ध आहे एचडी 2019 ते 2021 इतर राष्ट्रीय आकडेवारी वर आधारित अभ्यासानुसार, निर्देशांक व अर्थ दर्शविला आहे. अनुक्रमे उपजीविका निर्देशांक हिंगोली जिल्ह्यांमध्ये 0.668 एवढा आहे याचा अर्थ उत्पन्न जीवनमान असा होतो निर्देशांक शिक्षण निर्देशांक हिंगोली जिल्ह्यांमध्ये झिरो पॉईंट आठ सात तीन एवढा आहे साक्षरता आपलं शालेय नोंदणी आरोग्य निर्देशांक जिल्ह्यामध्ये 0.965 असा आहे. आयुरमान व बालमृत्यू इत्यादी एच डी आय म्हणजे मानव विकास निर्देशांक 0.804 एकूण मानव विकास निर्देशांक अशा पद्धतीचा आहे.

म्हणून निर्देशांका मधील घटकांची सद्यस्थिती: 2011 साक्षरता: हिंगोली जिल्ह्यांमध्ये 2011 मध्ये एकूण साक्षरतेचे प्रमाण 78.17% एवढी होती त्यामध्ये पुरुष 86.94% तर महिला 68.95% असे होत्या 2023 24 मध्ये अंदाजे साक्षरता दर 81.62 के पुरुष 97.08% महिला 79.3% असे होता.

आरोग्य: एन एफ एच एस फाईव्ह नुसार लिंग गुणोत्तर 962 महिला तर 1000 पुरुष असे होते.

सुधारित स्वच्छता वापरणारी घरी 43% एवढी होती

सुधारित पिण्याच्या पाण्याची सुविधा 87% होती.

आरोग्य विमा कधी घरे 15 टक्के एवढी होती.

जीवनमान आणि उपजीविका: 2020 24 मध्ये दरडोई उत्पन्न एक लाख 47 हजार 333 किमतीनुसार होते.

ग्रामीण पायाभूत सुविधा: हिंगोली हा जिल्हा तुलनेने मागास आहे.

सुधारणा: 2012 च्या 0.64 वरून 2019 21 मध्ये 0.804 पर्यंत मानव विकास निर्देशांक वाढला आहे शिक्षण व आरोग्य निर्देशांक खूपच चांगले आहेत.

आव्हाने: उपजीविका निर्देशांक 0.60 ने एचडी खाली आणतो. कमी अधूरीकरण शेतीवरील अवलंबित्व व पायाभूत सुविधांचा अभाव ही मुख्य कारणे होत.

सरकारी फोकस: महाराष्ट्र सरकारने हिंगोली सारख्या कमी एचडी असल्या जिल्ह्यासाठी तालुकास्तरावर आरोग्य शिक्षणावर रोजगारासाठी विशेष प्रकल्प सुरू केले आहेत.

थोडक्यात हिंगोली चा मानव विकास निर्देशांक 0.804 असून तो उच्च श्रेणीत आहे शिक्षणाचा निर्देशांक 0.873 व आरोग्य निर्देशांक 0.965 हे मजबूत घटक आहेत .पण उपजीविका 0.608 मुळे एकूण क्रम 305 वर आहे.

पुढील वाढीसाठी उद्योग एफ टी सी व ग्रामीण पायाभूत सुविधावर भर देणे गरजेचे आहे.

स्टार्टअप आणि हिंगोली जिल्ह्यातील आधारभूत संरचना माहिती 2025 26:

राष्ट्रीय महामार्ग: भारताची रस्ते व उद्योग मंत्री नितीन गडकरी यांनी हिंगोली येथे दहा हजार 374 कोटी किमतीचा एनएच प्रकल्प भूमिपूजन केले आहे. यामुळे मराठवाड्याची तेलंगणा व कर्नाटकची कनेक्टिव्हिटी सुधारणार आहे.

राज्य रस्ते: महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी 114 कोटी रुपये किमतीच्या रस्ते कामाचे भूमिपूजन केले आहे.

तालुका कनेक्टिव्हिटी: कळमनुरी व सेनगाव सारख्या तालुक्यामधील लिंक रस्ते सुधारली जात आहेत.

रेल्वे: हिंगोली येथे रेल्वे स्टेशन आहे मोठ्या जंक्शन शी कनेक्टिव्हिटी मुळे व्यापार व प्रवासाला मदत होत आहे.

आव्हाने: पूर प्रवण क्षेत्र 98 गावांमध्ये पावसात नद्या मुळे रस्ते बंद होतात आरोग्य कर्मचाऱ्यांचा पोहोचणे कठीण होते.

आरोग्य सुविधा: शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय: मराठवाड्यातील एकमेव जिल्हा ज्याला वैद्यकीय महाविद्यालय नव्हते पण आता 485 कोटी रुपये खर्च करून शंभर विद्यार्थी क्षमता व 480 बेडचे नवीन जीएमसी मंजूर बांधकाम सुरू झाले आहे.

जिल्हा रुग्णालय: श्रीनगर हिंगोली येथे नागरी रुग्णालय कार्यरत आहे.

आरोग्य योजना: 98 पूर प्रवण गावासाठी विशेष आरोग्य कृती आराखडा, औषधांचा बफर स्टॉक, ए एस एच ए कार्यकर्त्यांना अलर्ट देण्यात आले आहेत.

शिक्षण व कौशल्य: महाविद्यालय शालेय पायाभूत सुविधा ,2024 25 साठी अल्पसंख्यांक विद्यार्थ्यांच्या शाळा आय. टी. आय, नगरपरिषद शाळांसाठी अनुदान योजना सुरू आहेत झाल्या आहेत.

साक्षरता: पी. एल. एफ. एस. 2023 24 नुसार 89.62% पर्यंत साक्षरता वाढलेली आहे.

नागरी सुविधा व पाणी: पाणीपुरवठा : वाघोली शहरासाठी 84 कोटी रुपये किमतीची पाणीपुरवठा योजना मंजूर करण्यात आली आहे.

स्वच्छता: सर्व पाच नगरपालिका मध्ये शंभर टक्के दारोदारी कचरा संकलन 92 टक्के, ओला कचरा कंपोस्टिंग द्वारे प्रक्रिया पण जिल्ह्यात सॅनिटरी लॅंड फिल्म नाही.

विज: एम एस इ डी सी एल कार्यालय अकोला रोड हििंगोली येथे आहे.

शासन इमारत: दहा कोटी रुपये खर्च करून नवीन हििंगोली येथे पंचायत समिती इमारत बांधण्यात आली. तिथे उद्घाटन करण्यात आली .ज्यामध्ये जुनी इमारत, निजामकालीन होती. ती मोडकलीस आली होती.

इतर काही महत्वाचे प्रकल्प: धार्मिक पर्यटन: नरसी नामदेव येथील संत नामदेव महाराज मंदिर याची सुशोभीकरण करण्यासाठी दहा कोटी रुपये मंजूर करण्यात आले.

जमिनीचा वापर: 4404.75 चौरस किलोमीटर कापूस आणि ज्वारी तसेच डाळीचे क्षेत्रफळ आहे. शहरी बांधकाम क्षेत्र 21 चौरस किलोमीटर आहे ग्रामीण बांधकाम क्षेत्र 44 चौरस किलोमीटर आहे.

आव्हाने : अपूर्ण कामे: वसमत शहरातील रस्ते, नाले, वीज, खांबाची कामे, अर्धवट आहेत रस्त्यावर चिखलखंडी इत्यादी अनेक समस्या आहेत.

ग्रामीण दरी: शहरात सुविधा सुधारल्या पण ग्रामीण भागात अजून तफावत आहे.

पूर व्यवस्थापन: हििंगोली जिल्ह्यातील 26 गावे थेट नदीकाठावर आहेत. पावसाळ्यात या गावांचा संपर्क तुटतो. सारांश हििंगोली चा पायाभूत सुविधा हळूहळू सुधारणा आहेत. जीएमसी नवीन पाणी योजना यांनीच प्रकल्प व रस्ते ही मोठी बदल आहेत. पण ग्रामीण रस्ते, पूर व्यवस्थापन व नागरी कामाची गुणवत्ता ही अजूनही मोठी आव्हाने आहेत.

निष्कर्ष व शिफारशी:

- (1) हििंगोली जिल्ह्यातील स्टार्ट अप मुळे मानव विकास निर्देशांक सुधारला आहे.
- (2) हििंगोली जिल्ह्यातील स्टार्टअप मुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारली आहे.
- (3) हििंगोली जिल्ह्यातील स्टार्टअप मुळे हििंगोली जिल्ह्यातील उद्योगांची संख्या वाढत आहे तसेच उद्योगांचा विकास व विस्तार होत आहे.
- (4) हििंगोली जिल्ह्यातील स्टार्टअप मुळे आधारभूत संरचनेमध्ये सुधारणा झाली आहे त्यांचा जलद गतीने विकास होत आहे.
- (5) हििंगोली जिल्ह्यातील शेतीचा जास्तीच्या विकासासाठी आधुनिकीकरण, यांत्रिकीकरण व जलसिंचनासाठी शासनाने मोठ्या प्रमाणात निधी उपलब्ध करून द्यावा.
- (6) हििंगोली जिल्ह्यांमध्ये पायाभूत सुविधा शहराप्रमाणे ग्रामीण भागात विकसित करावेत ज्यामुळे ग्रामीण भाग शहरी भागांना जोडला जाईल व त्यातूनही हििंगोली जिल्ह्याचा आर्थिक विकास होण्यास मदत होईल.
- (7) मानव विकास निर्देशांकामध्ये विशेषता शासनाने शिक्षणावर भर जास्तीचा द्यावा ,विशेषता रोजगार भीमुख शिक्षण द्यावी आरोग्याच्या विविध सोयी सुविधा मोफत उपलब्ध करून द्याव्यात, ज्यामुळे मानव विकास निर्देशांक अजून जास्तीचा सुधारण्यास मदत होईल.

- (8) ग्रामीण भागातील रस्ते शहरी भागाला जोडले जावेत ज्यामुळे ग्रामीण व शहरी दोन्ही भागाचा एकाच वेळी अधिकचा आर्थिक विकास होण्यास मदत होईल.
- (9) बाजार व्यवस्था सुधारण्यासाठी विविध ठिकाणी बाजार व्यवस्थेची नियोजन व त्याचा विकास करावा.
- (10) हिंगोली जिल्ह्यांमध्ये उद्योगांचा जास्तीत जास्त विकास करण्यासाठी हिंगोली जिल्ह्यातील पाचही तालुक्यामध्ये, जसे की सेनगाव, कळमनुरी, औंढा, वसमत आणि हिंगोली या ग्रामीण भागातून रस्त्याचा विकास जास्तीत जास्त करावा ज्यामुळे उद्योग व्यवसाय वाढीस लागतील लोकांचे उत्पन्न वाढून त्याचा आर्थिक विकास होण्यास मदत होईल.
- (11) हिंगोली जिल्ह्यातील जी गावी पूर क्षेत्रामध्ये येतात त्या गावांना रस्त्यांच्या सुविधा चांगल्या कराव्यात तसेच स्थानिक पातळीवर आरोग्य विषयक सोयीसुविधा उपलब्ध करून देण्यात याव्यात ज्यामुळे तेथील लोकांचे आरोग्य चांगले राहील व देशाच्या उत्पन्नामध्ये त्यांचा वाटा अधिकचा असेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

- (1) <https://agrovan.e saka.com>.
- (2) D D Sahyadri news .
- (3) <https://Marathi ab live.com>
- (4) <https://www. chini Mandi com>.
- (5) <https://www mahamtb.com>.
- (6) <https://Divya marathi.bhaskar.com>
- (7) <https://www loksatta.com>
- (8) <https://www hingoli.nic.in>
- (9) भारतीय अर्थव्यवस्था, डॉ. एल .एस. चव्हाण. विद्या प्रकाशन जळगाव छत्रपती शिवाजीनगर पेज नंबर 135 ते 150
- (10) भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रतियोगिता दर्पण- 2024, पेज नंबर 40 ते 42
- (11) सामाजिक संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्र -प्रदीप आगलावे- साईनाथ प्रकाशन नागपूर, पेज नंबर 60 ते 63
- (12) संशोधन पद्धती, डॉ. वा .भा. पाटील प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव तेच क्रमांक 35 ते 40
- (13) महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था -आर. एस. सोळुंके ,कैलास पब्लिकेशन संभाजीनगर, पेज क्रमांक 245 ते 250
- (14) महाराष्ट्राचे अर्थव्यवस्था बी .डी.इंगळे अरुणा प्रकाशन लातूर पेज. नंबर 140 ते 150.

सोशल मीडिया आणि भारतीय निवडणूक राजकारण : राजकीय संवादातील बदलते स्वरूप

डॉ. जयश्री छगनलाल साळुंखे

(सहयोगी प्राध्यापक)

१. प्रस्तावना

लोकशाही व्यवस्थेमध्ये निवडणूक ही केवळ प्रतिनिधी निवडण्याची प्रक्रिया नसून नागरिकांच्या राजकीय इच्छेचे आणि लोकमताचे प्रकटीकरण करणारी महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया आहे. निवडणुकीच्या काळात राजकीय पक्ष, उमेदवार आणि मतदार यांच्यामध्ये प्रभावी संवाद होणे आवश्यक असते. या संवादाच्या माध्यमातून राजकीय पक्ष आपली विचारधारा, धोरणे, कार्यक्रम आणि विकासाचा दृष्टिकोन मतदारांपर्यंत पोहोचवितात. त्याचप्रमाणे मतदारही राजकीय पक्ष आणि उमेदवारांच्या धोरणांचे मूल्यमापन करून आपले राजकीय मत तयार करतात. त्यामुळे राजकीय संवाद हा लोकशाही व्यवस्थेचा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे.

पूर्वी राजकीय संवादासाठी वर्तमानपत्रे, रेडिओ, दूरदर्शन, सार्वजनिक सभा, प्रचारफेऱ्या आणि पत्रके यांसारख्या पारंपरिक माध्यमांचा वापर केला जात होता. या माध्यमांमध्ये संवादाचे स्वरूप प्रामुख्याने एकतर्फी होते. राजकीय पक्ष किंवा माध्यमे माहिती नागरिकांपर्यंत पोहोचवत असत आणि नागरिक त्या माहितीचे ग्रहणकर्ते असत. मात्र इंटरनेट आणि सामाजिक माध्यमांच्या विस्तारामुळे या पारंपरिक स्वरूपात मूलभूत परिवर्तन झाले आहे. फेसबुक, एक्स, यूट्यूब, इन्स्टाग्राम, व्हॉट्सअप यांसारख्या माध्यमांनी राजकीय संवाद अधिक जलद, व्यापक, परस्परसंवादी आणि विकेंद्रित केला आहे.

भारतात इंटरनेट आणि सामाजिक माध्यमांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. Internet and Mobile Association of India (IAMAI) आणि Kantar यांच्या *Internet in India 2024* अहवालानुसार भारतातील इंटरनेट वापरकर्त्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली असून ग्रामीण भागातील इंटरनेट वापराचाही त्यामध्ये महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. त्यामुळे सामाजिक माध्यमे ही केवळ शहरी किंवा उच्चशिक्षित वर्गापुरती मर्यादित राहिलेली नसून ती भारतीय समाजातील व्यापक लोकसमूहापर्यंत पोहोचली आहेत.

या पार्श्वभूमीवर भारतीय निवडणूक राजकारणामध्ये सामाजिक माध्यमांचे महत्त्व सातत्याने वाढत आहे. राजकीय पक्ष या माध्यमांचा उपयोग प्रचार, मतदारांशी संवाद, राजकीय संदेशांचा प्रसार, जनमतनिर्मिती आणि कार्यकर्त्यांचे संघटन यासाठी करीत आहेत. तथापि, सामाजिक माध्यमांच्या वापरामुळे चुकीची माहिती, अफवा, राजकीय ध्रुवीकरण, द्वेषपूर्ण भाषण आणि मतदारांच्या भावनांवर लक्षित प्रभाव निर्माण करण्यासारखी आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. म्हणूनच सामाजिक माध्यमे आणि भारतीय निवडणूक राजकारण यांचा संबंध हा समकालीन राज्यशास्त्रीय अभ्यासाचा महत्वाचा विषय बनला आहे.

२. भारतीय निवडणूक राजकारणातील सामाजिक माध्यमांचा उदय

भारतीय निवडणूक राजकारणामध्ये सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव विशेषतः २०१४ च्या लोकसभा निवडणुकीनंतर अधिक स्पष्टपणे दिसून आला. त्यानंतरच्या प्रत्येक निवडणुकीत राजकीय पक्षांनी डिजिटल माध्यमांचा अधिक संघटित आणि नियोजनबद्ध पद्धतीने वापर करण्यास सुरुवात केली. पारंपरिक निवडणूक प्रचाराबरोबरच सामाजिक माध्यमांवर स्वतंत्र प्रचारयंत्रणा निर्माण करण्यात आली. राजकीय नेते, पक्ष आणि उमेदवार यांनी फेसबुक, एक्स, यूट्यूब, इन्स्टाग्राम आणि इतर माध्यमांवर स्वतःची अधिकृत खाती तयार करून मतदारांशी थेट संपर्क साधण्यास सुरुवात केली.

सामाजिक माध्यमांच्या उदयामुळे निवडणूक प्रचाराचे स्वरूप मूलभूतपणे बदलले. पूर्वी एखाद्या राजकीय पक्षाला आपला संदेश मोठ्या संख्येने मतदारांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी मोठ्या सभा, जाहिराती आणि पारंपरिक प्रसारमाध्यमांवर अवलंबून राहावे लागत होते. आता एखाद्या राजकीय संदेश, व्हिडिओ, भाषण किंवा प्रचारात्मक सामग्री काही मिनिटांत लाखो लोकांपर्यंत पोहोचू शकते. त्यामुळे निवडणूक प्रचाराची गती आणि व्याप्ती दोन्ही वाढली आहेत.

सामाजिक माध्यमांच्या माध्यमातून राजकीय पक्षांना मतदारांच्या प्रतिक्रियांचा त्वरित अंदाज घेता येतो. एखाद्या राजकीय मुद्द्यावर नागरिकांची प्रतिक्रिया काय आहे, कोणता संदेश अधिक लोकप्रिय होत आहे किंवा कोणत्या विषयावर विरोध होत आहे, याचा अंदाज सामाजिक माध्यमांवरील प्रतिक्रिया, चर्चा, पसंती आणि प्रसाराच्या आधारे घेता येतो. त्यामुळे सामाजिक माध्यमे ही केवळ प्रचाराची साधने न राहता राजकीय रणनीती निश्चित करण्यासाठी उपयुक्त ठरणारी साधने बनली आहेत.

याचबरोबर सामाजिक माध्यमांमुळे सामान्य नागरिकालाही राजकीय चर्चेत सहभागी होण्याची संधी प्राप्त झाली आहे. एखाद्या राजकीय नेत्याच्या भाषणावर प्रतिक्रिया देणे, प्रश्न विचारणे, राजकीय विषयावर स्वतःचे मत मांडणे किंवा एखादी माहिती इतरांपर्यंत पोहोचविणे हे सामान्य नागरिकाला सहज शक्य झाले आहे. त्यामुळे राजकीय संवादाची प्रक्रिया अधिक लोकाभिमुख झाली आहे.

३. राजकीय संवादाच्या स्वरूपातील परिवर्तन

सामाजिक माध्यमांमुळे भारतीय राजकारणातील राजकीय संवादाच्या स्वरूपात मूलभूत परिवर्तन झाले आहे. पारंपरिक माध्यमांमध्ये राजकीय पक्षांकडून नागरिकांकडे माहितीचा प्रवाह प्रामुख्याने एकतर्फी होता. सामाजिक माध्यमांनी या एकतर्फी संवादाचे रूपांतर द्विमार्गी आणि परस्परसंवादी संवादामध्ये केले आहे. आता राजकीय नेते आणि नागरिक यांच्यामध्ये थेट संवाद होऊ शकतो.

या परिवर्तनाचा सर्वात महत्वाचा परिणाम म्हणजे राजकीय संवादाची तत्काळता. एखाद्या राजकीय नेत्याने केलेले वक्तव्य किंवा एखाद्या पक्षाने जाहीर केलेली घोषणा काही क्षणांत हजारो लोकांपर्यंत पोहोचते. त्यावर नागरिक त्वरित प्रतिक्रिया व्यक्त करतात. त्यामुळे राजकीय चर्चेचा वेग मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे.

दुसरे महत्वाचे परिवर्तन म्हणजे राजकीय संवादाचे विकेंद्रीकरण. पूर्वी राजकीय माहितीच्या प्रसारामध्ये वृत्तपत्रे आणि दूरदर्शन यांची भूमिका अत्यंत महत्वाची होती. आज मात्र सामान्य नागरिक, सामाजिक संस्था, राजकीय कार्यकर्ते, स्वतंत्र पत्रकार आणि डिजिटल माध्यमे देखील राजकीय माहितीचे निर्माते आणि प्रसारक झाले आहेत. त्यामुळे राजकीय माहितीच्या प्रसारामध्ये मध्यस्थांची भूमिका काही प्रमाणात कमी झाली आहे.

तिसरे परिवर्तन म्हणजे दृश्य आणि भावनिक राजकीय संवादाचा वाढता प्रभाव. सामाजिक माध्यमांवर लहान व्हिडिओ, चित्रे, घोषवाक्ये, मीम्स आणि भावनिक संदेश मोठ्या प्रमाणावर प्रसारित होतात. त्यामुळे गुंतागुंतीचे राजकीय मुद्देही संक्षिप्त आणि आकर्षक स्वरूपात मांडले जातात. मात्र यामुळे राजकीय विषयांचे अतिसुलभीकरण होण्याची शक्यता देखील असते.

यामुळे सामाजिक माध्यमांनी नागरिकांच्या राजकीय सहभागाच्या पद्धतीतही परिवर्तन केले आहे. पूर्वी राजकीय सहभाग म्हणजे मतदान करणे, राजकीय सभांना उपस्थित राहणे किंवा पक्षाच्या कार्यक्रमात सहभागी होणे अशी त्याची पारंपरिक कल्पना होती. आता ऑनलाइन चर्चा, राजकीय पोस्ट शेअर करणे, डिजिटल मोहिमांमध्ये सहभाग घेणे आणि राजकीय नेत्यांशी ऑनलाइन संवाद साधणे हे देखील राजकीय सहभागाचे महत्वाचे प्रकार बनले आहेत.

४. राजकीय पक्ष आणि निवडणूक प्रचार

भारतीय राजकीय पक्षांनी सामाजिक माध्यमांचा स्वीकार निवडणूक प्रचाराचे प्रभावी साधन म्हणून केला आहे. सामाजिक माध्यमांच्या माध्यमातून पक्षांना आपली विचारधारा, निवडणूक जाहीरनामा, विकासविषयक

धोरणे आणि नेतृत्वाची प्रतिमा मतदारांपर्यंत पोहोचविता येते. पारंपरिक प्रचाराच्या तुलनेत डिजिटल प्रचार अधिक वेगवान आणि व्यापक असतो.

सामाजिक माध्यमांचा आणखी एक महत्वाचा फायदा म्हणजे विशिष्ट मतदारसमूहाशी लक्षित संवाद साधण्याची क्षमता. युवक, महिला, शेतकरी, कर्मचारी, विद्यार्थी किंवा विशिष्ट सामाजिक समूह यांच्यासाठी वेगवेगळ्या स्वरूपाचा राजकीय संदेश तयार करून तो त्यांच्यापर्यंत पोहोचविता येतो. त्यामुळे निवडणूक प्रचार अधिक लक्षित झाला आहे. राजकीय पक्ष आपल्या नेत्यांच्या भाषणांचे थेट प्रक्षेपण, प्रचारात्मक व्हिडिओ, धोरणांची माहिती, निवडणूक घोषणा आणि पक्षाच्या कार्यक्रमांचे प्रसारण सामाजिक माध्यमांद्वारे करतात. त्याचबरोबर पक्षाचे कार्यकर्ते आणि समर्थक या सामग्रीचा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार करतात. त्यामुळे राजकीय प्रचाराची व्याप्ती वाढते.

सामाजिक माध्यमांमुळे लहान पक्ष आणि स्वतंत्र उमेदवारांनाही मतदारांपर्यंत पोहोचण्याची संधी निर्माण झाली आहे. पारंपरिक माध्यमांमध्ये मोठ्या जाहिरातीसाठी मोठ्या आर्थिक साधनांची आवश्यकता असते. परंतु सामाजिक माध्यमांवर तुलनेने कमी खर्चात मोठ्या संख्येने लोकांपर्यंत संदेश पोहोचविता येतो. त्यामुळे राजकीय संवादाच्या क्षेत्रात काही प्रमाणात समतोल निर्माण होण्याची शक्यता आहे.

मात्र याच ठिकाणी एक गंभीर प्रश्न निर्माण होतो. राजकीय प्रचार आणि चुकीची किंवा दिशाभूल करणारी माहिती यामधील सीमारेषा अनेकदा अस्पष्ट होते. एखाद्या पक्षाच्या किंवा उमेदवाराच्या प्रतिमेला अनुकूल माहिती मोठ्या प्रमाणावर प्रसारित केली जाऊ शकते, तर विरोधकांविषयी अपूर्ण, चुकीची किंवा दिशाभूल करणारी माहिती देखील प्रसारित होऊ शकते. त्यामुळे डिजिटल निवडणूक प्रचारामध्ये पारदर्शकता आणि जबाबदारी अत्यंत आवश्यक ठरते.

५. सामाजिक माध्यमे आणि जनमतनिर्मिती

लोकशाहीमध्ये जनमताला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. शासनाच्या धोरणांवर, राजकीय पक्षांवर आणि सार्वजनिक प्रश्नांवर नागरिकांचे मत हे लोकशाही व्यवस्थेच्या कार्यक्षमतेचे महत्वाचे मापदंड आहे. सामाजिक माध्यमांनी जनमतनिर्मितीच्या प्रक्रियेला अधिक गतिमान केले आहे.

सामाजिक माध्यमांवर एखादा विषय मोठ्या प्रमाणावर चर्चेत आला की तो पारंपरिक माध्यमांमध्येही चर्चेचा विषय बनतो. त्यामुळे सामाजिक माध्यमे राजकीय अजेंडा निश्चित करण्यामध्ये महत्वाची भूमिका बजावू शकतात. कोणता प्रश्न महत्वाचा आहे, कोणत्या विषयावर सार्वजनिक चर्चा व्हावी आणि कोणत्या राजकीय मुद्द्याला अधिक प्रसिद्धी मिळावी यावर सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव पडतो.

याचा सकारात्मक परिणाम असा आहे की सामान्य नागरिकांनाही सार्वजनिक प्रश्न मांडण्याची संधी मिळते. पूर्वी एखाद्या नागरिकाला आपले मत मोठ्या प्रमाणावर समाजापर्यंत पोहोचविणे कठीण होते. आता एखादी पोस्ट, व्हिडिओ किंवा सामाजिक माध्यमावरील चर्चा मोठ्या प्रमाणावर प्रसारित होऊ शकते.

परंतु जनमतनिर्मितीमध्ये सामाजिक माध्यमांची भूमिका पूर्णपणे सकारात्मक नाही. चुकीची माहिती, खोट्या बातम्या, अफवा आणि बनावट सामग्री वेगाने प्रसारित होण्याची शक्यता असते. अनेक वेळा माहितीची सत्यता तपासण्यापूर्वीच ती मोठ्या प्रमाणावर प्रसारित होते. त्यामुळे मतदारांच्या राजकीय निर्णयक्षमतेवर त्याचा परिणाम होऊ शकतो.

याशिवाय समान विचारांच्या व्यक्ती एकाच ऑनलाइन समूहात राहिल्यामुळे त्यांना प्रामुख्याने त्यांच्या स्वतःच्या विचारांशी जुळणारी माहितीच दिसण्याची शक्यता असते. परिणामी राजकीय मतभेद अधिक तीव्र होऊन राजकीय ध्रुवीकरण वाढू शकते. त्यामुळे सामाजिक माध्यमांवरील जनमत हे नेहमीच व्यापक समाजमताचे अचूक प्रतिबिंब असेल असे मानता येत नाही.

६. सामाजिक माध्यमांमुळे निर्माण होणारी आव्हाने आणि निष्कर्ष

भारतीय निवडणूक राजकारणामध्ये सामाजिक माध्यमांचा वाढता वापर अनेक संधी निर्माण करतो; परंतु त्याचवेळी लोकशाहीसमोर गंभीर आव्हानेही उभी करतो. यामध्ये चुकीची माहिती, बनावट बातम्या, द्वेषपूर्ण भाषण,

राजकीय ट्रोलिंग, व्यक्तीच्या प्रतिमेचे जाणीवपूर्वक नुकसान, मतदारांच्या भावनांचे धुवीकरण आणि कृत्रिमरीत्या तयार केलेल्या सामग्रीचा वापर ही प्रमुख आव्हाने आहेत.

विशेषतः निवडणुकीच्या काळात चुकीची माहिती वेगाने पसरल्यास मतदारांच्या निर्णयावर त्याचा परिणाम होऊ शकतो. आज कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि डीपफेक तंत्रज्ञानामुळे एखाद्या व्यक्तीचा आवाज किंवा चेहरा वापरून बनावट व्हिडिओ तयार करणे अधिक सोपे झाले आहे. त्यामुळे भविष्यात निवडणूक प्रक्रियेतील माहितीची सत्यता हा अधिक गंभीर प्रश्न ठरणार आहे.

सामाजिक माध्यमांमुळे राजकीय पक्षांना मतदारांच्या भावनांचा लक्षित पद्धतीने वापर करण्याची क्षमता वाढली आहे. त्यामुळे निवडणूक प्रचारामध्ये पारदर्शकता, माहितीची सत्यता आणि राजकीय नैतिकता यांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. मतदारांनीदेखील सामाजिक माध्यमांवर उपलब्ध होणारी प्रत्येक राजकीय माहिती सत्य मानण्याऐवजी तिची सत्यता तपासणे आवश्यक आहे.

या पार्श्वभूमीवर भारतात डिजिटल आणि माध्यम साक्षरता वाढविणे अत्यंत आवश्यक आहे. नागरिकांना खोटी माहिती ओळखणे, माहितीचा स्रोत तपासणे आणि राजकीय प्रचार व वस्तुनिष्ठ माहिती यामधील फरक समजून घेणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे राजकीय पक्षांनीही सामाजिक माध्यमांचा वापर जबाबदार आणि लोकशाही मूल्यांना अनुरूप पद्धतीने करणे गरजेचे आहे.

निष्कर्षतः

सामाजिक माध्यमांनी भारतीय निवडणूक राजकारणाचे स्वरूप मोठ्या प्रमाणावर बदलले आहे. राजकीय संवाद अधिक जलद, व्यापक, थेट आणि परस्परसंवादी झाला आहे. राजकीय पक्षांना मतदारांपर्यंत पोहोचण्याचे नवीन साधन मिळाले असून सामान्य नागरिकांनाही राजकीय चर्चेत सहभागी होण्याची अधिक संधी मिळाली आहे. मात्र चुकीची माहिती, राजकीय धुवीकरण, द्वेषपूर्ण भाषण आणि बनावट डिजिटल सामग्री यांसारख्या आव्हानांकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही.

म्हणून सामाजिक माध्यमांकडे केवळ निवडणूक प्रचाराचे साधन म्हणून न पाहता लोकशाही राजकीय संवादाचे आधुनिक व्यासपीठ म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. त्यांचा वापर पारदर्शक, जबाबदार आणि संविधानिक लोकशाहीच्या मूल्यांशी सुसंगत राहिल्यास सामाजिक माध्यमे भारतीय लोकशाही अधिक सहभागी, जागरूक आणि प्रभावी बनविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात.

संदर्भ

1. Election Commission of India, *Manual on Model Code of Conduct*, भारत निवडणूक आयोग, नवी दिल्ली.
2. Election Commission of India, *Voter Education and Social Media Initiatives*, भारत निवडणूक आयोग.
3. Internet and Mobile Association of India (IAMAI) & Kantar, *Internet in India Report 2024*.
4. GIGA Institute of Asian Studies, *Polarisation and Politicisation: The Social Media Strategies of Indian Political Parties*, GIGA Focus.
5. SAGE Publications, *International Journal of Cultural Studies*, Social Media, Political Discourse and Indian Elections.
6. SAGE Publications, *Journal of Asian and African Studies*, *Media Exposure and Vote Choice in India, 1996–2019*.
7. Castells, Manuel, *Communication Power*, Oxford University Press.
8. Chadwick, Andrew, *The Hybrid Media System: Politics and Power*, Oxford University Press.
9. Howard, Philip N., *New Media Campaigns and the Managed Citizen*, Cambridge University Press.

शाश्वत विकासाच्या वाटचालीत सार्वजनिक ग्रंथालयांची भूमिका

गोविंद सुभाष चोपडे

(B.A, D. ed, B. Lib, M. Lib)

पदनाम – ग्रंथपाल (शासकीय माध्यमिक व उच्च माध्यमिक आश्रमशाळा)

घोषवारा:

शाश्वत विकास ही बहु आयामी संकल्पना असून दीर्घकाळ टिकून राहणारा विकास त्यात अभिप्रेत आहे. शाश्वत विकास म्हणजे आपल्या वर्तमानातील गरजा पूर्ण करताना आपल्या पुढील पिढ्यांच्या त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेला बाधा येऊ न देता साध्य केलेला विकास होय. सार्वजनिक ग्रंथालय ही शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. विशेषता गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, लिंगभाव समानता, असमानता कमी करणे आणि अंमलबजावणीची साधने बळकट करणे ही भारतातील सार्वजनिक ग्रंथालयाची वैशिष्ट्य आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतातील विविध उपक्रम सेवा आणि इतर पद्धतीद्वारे ठरवण्यात आलेल्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांना पाठिंबा देण्यात आणि ते उद्दिष्ट साध्य करण्यात ग्रंथालयाची भूमिका अधोरेखित करण्यात आलेले आहे. ग्रंथालयामधील शाश्वत विकास आव्हानावर प्रकाश टाकून भविष्यात ग्रंथालय कोणत्या मार्गाने शाश्वत विकास उद्दिष्टांचा समावेश करून शकतात आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टे कशी पूर्ण करू शकतात यावर तपशीलवार चर्चा केलेली आहे.

मुख्य संकल्पना (key words): शाश्वत विकास, सार्वजनिक ग्रंथालय, डिजिटल साक्षरता, सहस्रक विकास.

प्रस्तावना

शाश्वत विकास हे विकासाला चालना देण्यासाठी एक सर्वसमावेशक धोरण आहे ज्याचा उद्देश सध्याच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करणे आणि भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा कोणत्याही अडथळ्याशिवाय पूर्ण करणे हे सुनिश्चित करणे आहे. यात आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय उद्दिष्टे संतुलित करणे आणि टिकाऊ आणि न्याय्य धोरणे, पद्धती आणि तंत्रज्ञानाचा प्रचार करणे समाविष्ट आहे. शाश्वत विकास हे सुनिश्चित करतो की आर्थिक वाढ सर्वसमावेशक आणि शाश्वत आहे, सामाजिक कल्याण सुधारले आहे आणि पर्यावरणाची गुणवत्ता राखली आहे किंवा सुधारली आहे. आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय परस्परावलंबन लक्षात घेऊन हा एक दीर्घकालीन दृष्टीकोन आहे. अधिक शाश्वत आणि न्याय्य जग साध्य करण्यासाठी सुसंवाद वाढवणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे.

ग्रंथालय ही ज्ञानाचे लोकशाहीकरण घडवून आणणारी ठिकाणी आहेत. डिजिटल दरी कमी करणे, शिक्षण व संशोधनाला चालना देणे, पर्यावरण पूरक उपक्रमांची माहिती प्रसारित करणे, तसेच स्थानिक समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी आवश्यक संसाधने उपलब्ध करून देणे. या सर्व गोष्टी शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांशी थेट संबंधित आहेत. याशिवाय आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात ग्रंथालय ज्ञान वाटपाचे जागतिक केंद्र म्हणून उदयास येत आहे. यावरून स्पष्ट होते की शाश्वत विकासामध्ये ग्रंथालयाचे योगदान नव्या दृष्टिकोनातून समोर आणणे, त्यांच्या कार्यपद्धतीतील नावीन्य शोधणे आणि भविष्यातील वाटचालीचे दिशा निर्देश मांडणे ही काळाची गरज आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे

- शाश्वत विकास व शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे अभ्यासणे.
- शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी ग्रंथालयाची भूमिका अभ्यासणे.
- शाश्वत विकासाचे ध्येय पूर्ण करण्यासाठी येणाऱ्या अडचणीचा आढावा घेणे.

शाश्वत विकास : एक आढावा

आर्थिक विकास, सामाजिक कल्याण आणि पर्यावरणीय संरक्षण यांचा समतोल साधून सर्वांसाठी सुरक्षित व समृद्ध आणि टिकाऊ भविष्य निर्माण करण्यासाठी शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे ठरविण्यात आली. १९८७ मध्ये संयुक्त

राष्ट्रसंघाने (U.N.O.) जागतीक पर्यावरण आणि शाश्वत विकास आयोगाची स्थापना केली. पृथ्वीवरील पर्यावरणीय समस्या लक्षात घेऊन त्या समस्यावर उपाय योजण्यासाठी आणि पृथ्वीवरील संसाधने पुढच्या भविष्यकालीन पिढ्यासाठी राखून त्याचा उपयोग चालू पिढ्यासाठी कसा करता येईल यासाठी उपाय योजना शोधण्यासाठी या आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या आयोगाचे अध्यक्ष नार्वे या देशाचे पंतप्रधान ब्रुंडलँड ह्या होत्या. त्यामुळे ह्या आयोगाला 'ब्रुंडलँड आयोग' (Brundland Commission) असे म्हणतात. या आयोगाने आपल्या अहवालात शाश्वत विकास (Sustainable Development) ही संकल्पना मांडून, शाश्वत विकासाची संज्ञा ठरवण्यात आली.

शाश्वत विकासाच्या व्याख्या

शाश्वत विकासाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे:

संयुक्त राष्ट्रसंघ जागतिक आयोग :- “जो विकास चालू पिढीच्या गरजा, पुढील पिढीच्या गरजा धोक्यात न आणता पूर्ण करतो त्या विकासाला शाश्वत विकास असे म्हणतात.”

के. पाटील:- “निसर्गावस्थेकडून समाजात वस्तू व सेवांचा पूरवठा होण्यासाठी अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादक शक्यतांचे जतन करणे म्हणजे शाश्वत विकास होय.”

शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास की ज्याद्वारे भावी पिढ्यांच्या त्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेची तडजोड न करता वर्तमानकालीन गरजा पूर्ण केल्या जातात. वरील व्याख्या वरून शाश्वत विकासाचे किती महत्त्व व आवश्यकता असल्याचे सिद्ध होते.

रिओ पृथ्वी परिषद (१९९२):

१९९२ मध्ये ब्राझीलमध्ये रिओ दि जानेरो येथे झालेल्या संयुक्त राष्ट्रांच्या पर्यावरण आणि विकास परिषदेत शाश्वत विकासाला जागतिक धोरणाचा मुख्य आधार मानण्यात आले. या परिषदेत शाश्वत विकासाचा २१ कलमी अजेंडा स्वीकारून शाश्वत विकासासाठी जागतिक कृती आराखडा तयार करण्यात आला.

शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs- Agenda २०३०)

इ. स. २००० मध्ये सहस्रक विकासाला उद्दिष्टे आणि १०१५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांनी शाश्वत विकासाची २०३० पर्यंतची उद्दिष्टे ठरवण्यात आली. संपूर्ण जगातील गरिबी निर्मूलन, पर्यावरण रक्षण, आर्थिक समानता साधण्यासाठी १७ प्रमुख उद्दिष्टांची निश्चिती करण्यात आली. संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकासाची १७ उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे:

- १) दारिद्र्य दूर करणे.
- २) उपासमारी निर्मूलन.
- ३) निरोगी आरोग्य
- ४) सर्व समावेश शिक्षण
- ५) लैंगिक समानता
- ६) स्वच्छ पाणी निर्माण
- ७) परवडणारी ऊर्जा उपलब्ध
- ८) उद्योग, नव संकल्पना आणि पायाभूत सुविधा
- ९) रोजगार संधी व आर्थिक विकास
- १०) असमानता कमी करणे
- ११) शाश्वत शहरे व समुदाय
- १२) जबाबदार उत्पादन व उपभोग
- १३) हवामान बदल
- १४) जलसंवर्धन

- १५) सलज परिसंस्थांचे जतन
- १६) शांतता, न्याय व मजबूत संस्था
- १७) उद्दिष्टांची भागीदारी

शाश्वत विकासाचे महत्व:

१. आपल्या समाजात उपलब्ध असलेली संसाधने संपुष्टात येणार नाही, याची पुष्टी करण्यासाठी शाश्वत विकास महत्वाचा पैलू आहे. शाश्वत विकास कसा होईल हे ओळखून त्याला चालना देण्यासाठी प्रक्रिया राबवून योग्य अशा संसाधनांचा वापर करून मानवी जीवन व त्याची सभ्यता चिरकाल टिकून राहू शकते.
२. भविष्यातील विकास करतांना नविन समस्यांना सामोरे जाण्याची वेळ येऊ नये, यासाठी शाश्वत विकासाची निवड करून अनेक प्रश्न सोडविता येतात. व ज्यामुळे नविन प्रश्न निर्माण होणार नाही, हरितगृह वायुचे उत्सर्जन, जलचर जीवनातील व्यत्यय, गरीबी, हवामानातील बदल या यासारख्या आर्थिक समस्यांचे निराकरण केले जाऊ शकते.
३. पृथ्वीला पर्यायाने निसर्गाला वाचवायचे असेल तर आपल्याला शाश्वत विकासाचा काटेकोरपणे अवलंब करवा लागेल. ज्यामुळे परिसंस्थेमध्ये संतुलनही राखता येईल व विकासही साध्य करता येईल.

शाश्वत विकास उद्दिष्ट साध्य करण्यात ग्रंथालयाची भूमिका:

संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांना पाठिंबा देण्यात ग्रंथालये महत्वाची भूमिका बजावत आहेत. बऱ्याच काळापासून ग्रंथालयांमध्ये ज्ञान साठवले जात असे परंतु आता ते केवळ पुस्तके देण्यापेक्षा खूप अधिक सेवा देतात. शाश्वत विकास योजनेचे ध्येय पूर्ण करण्यासाठी ग्रंथालयाची भूमिका पुढीलप्रमाणे सांगता येते:

१) पर्यावरण शिक्षणातील मध्यवर्ती भूमिका

सार्वजनिक ग्रंथालय पर्यावरण विषयक माहिती आणि जनजागृती चे महत्वाचे केंद्र म्हणून कार्य करत असतात. ग्रंथालयांमध्ये हवामान बदल जलसंवर्धन जैवविविधता प्रदूषण नियंत्रण ऊर्जा बचत इत्यादी संबंधित पुस्तके नियतकालिके डिजिटल साहित्य आणि माहितीस्त्रोत उपलब्ध करून दिले जाते. अशा उपक्रमांमुळे नागरिकांमध्ये पर्यावरण संवर्धनाची जाणीव जबाबदारी आणि शाश्वत जीवनशैलीची सवय विकसित होते. त्यामुळे सार्वजनिक ग्रंथालय पर्यावरण शिक्षणाच्या माध्यमातून शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेमध्ये महत्वाची भूमिका बजावत असतात.

२) कचरा व्यवस्थापन व ई कचऱ्याची जबाबदारी

सार्वजनिक ग्रंथालय स्वच्छ आणि पर्यावरण पूरक परिसर निर्माण करण्यासाठी कचरा व्यवस्थापन जनजागृती करू शकतात. कागदाचा पुनर्वापर, कागदाची बचत, ओला व सुका कचरा वेगळा करणे, प्लास्टिकचा मर्यादित वापर करणे आणि पुनर्वापर यावर वाचकांना मार्गदर्शन करणे, इत्यादी विषयाबाबत वाचकांना मार्गदर्शन करता येते. ग्रंथालय कमी वापर पुनर्वापर आणि पुनर्संचयन या संकल्पनेचा अवलंब करून तसेच ई-कचऱ्याविषयी जनजागृती कार्यक्रम आयोजित करून शाश्वत पर्यावरण निर्मितीत योगदान देऊ शकतात. त्यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण होण्याबरोबरच नागरिकांमध्ये जबाबदार कचरा व्यवस्थापनाची सवय विकसित होते.

३) स्थानिक ज्ञानाचा जतन व प्रसार:

भारत हा परंपरावादी देश असून भारतामध्ये ग्रामीण व आदिवासी भागातील पारंपारिक शासनपद्धती उदा: औषधी वनस्पती, नैसर्गिक साधनांचा वापर यांची दस्तऐवज संग्रहित व संरक्षण करणे हे काम ग्रंथालये करू शकतात.

३) मानसिक शाश्वतता:

संयुक्त राष्ट्राने ठरवून दिलेल्या शाश्वत विकासामध्ये मानसिक आरोग्य, भावनिक स्थैर्य आणि सामाजिक कल्याण या घटकांना महत्त्व आहे. सार्वजनिक ग्रंथालये शांत सुरक्षित आणि सकारात्मक वातावरण उपलब्ध करून

देऊन व्यक्तीच्या मानसिक स्वास्थ्याला आधार देऊ शकतात. वाचन साहित्य उपक्रम आणि सर्जनशील कार्यक्रमांमुळे ताण तणाव कमी करण्यास तसेच एकाग्रता आणि सकारात्मकता वाढण्यास मदत होते.

४) हरित ऊर्जेचा वापर:

ग्रंथालयाच्या इमारतीवर सौर पॅनल बसवून सौर ऊर्जा वापर करता येते. तसेच एलईडी दिवे ऊर्जा कार्यक्षम संगणक व उपकरणे आणि नैसर्गिक प्रकाश व वायू जीवनाचा अधिक अधिक वापर करून विजेची बचत करता येते. सार्वजनिक ग्रंथालय पर्यावरण पूरक आणि ऊर्जा कार्यक्षम पद्धतीचा अवलंब करून हरित ऊर्जेच्या वापराला प्रोत्साहन देऊ शकतात.

५) डिजिटल अंतर कमी करणे:

माहिती तंत्रज्ञानाच्या आजच्या युगात शिक्षण रोजगार शासकीय सेवा आणि आर्थिक व्यवहारासाठी डिजिटल साधनांचा वापर केला जातो. ग्रंथालयाद्वारे ग्रामीण भागामध्ये इंटरनेट व डिजिटल साधने उपलब्ध करून ग्रंथालय सामाजिक व शैक्षणिक समता घडवतात

सारांश:-

सध्याच्या युगात विविध राष्ट्र आणि विविध स्वरूपात शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे साध्य करणाऱ्या वेगवेगळ्या पद्धतींचा अवलंब करत आहेत. सरकार अनेक सार्वजनिक संस्था, खाजगी संस्था इत्यादी सामान्य फायद्यासाठी एकत्र काम करत आहेत. यापैकी ग्रंथालय शाश्वततेचे प्रवर्तक म्हणून महत्वाची भूमिका बजावतात. माहिती शिक्षण नवीन उपक्रमांची संधी आणि सर्जनशीलता दाखवण्यापासून ते डिजिटल समावेशाला प्रोत्साहन देण्यापर्यंत ग्रंथालय अशा सेवा देतात ज्या शाश्वत विकासाचे ध्येय पूर्ण करण्यासाठी पूरक ठरतात. आपल्या आर्थिक पर्यावरणीय व सामाजिक अशा सर्व गरजा आजच्या पिढीच्या व भावी पिढीच्याही पूर्ण व्हाव्यात व त्यांचा समतोल राखला जावा हे शाश्वत विकासाचे ध्येय आहे. शाश्वत विकासात शासनाची भूमिका ही देश भूमिका असते आणि या ध्येय साध्यतेसाठी शासनार्फत होत असलेल्या प्रयत्नांचा तसेच ग्रंथालय आणि इतर मुद्द्यांचा अभ्यास सदर संशोधनात मांडण्यात आला आहे.

संदर्भसूची:-

१. कुलकर्णी डी एम, पर्यावरण व शाश्वत विकास, विदर्भ साहित्य संगम प्रकाशन, नागपूर, २०१९.
२. कदम प्रतिभा, शाश्वत विकास: ध्येय ओळख, नित्या प्रकाशन, भोपाळ, २०२१, पृ.क्र. ५६.
३. भोरे सविता सुबल, शाश्वत विकासाची ध्येय साध्य करण्यामध्ये ग्रंथालयाचे योगदान, यंग रिसर्चर अ मल्टी डिसिप्लिनरी रिसर्च जर्नल, भाग- ६, कोल्हापूर, २०२५, ,पृ.क्र. ४८७-४९३.
४. Bradley, F. (2016). A world with universal literacy': The role of libraries and access to information in the UN 2030 Agenda. 42(2), 118-125.
५. Choh, N. L., Attribution, C. C., & License, I. (2017). Role of Libraries in Strengthening Tolerant and Inclusive Societies. 1-13.
६. Le Blanc, D. (2015). Towards integration at last? The Sustainable Development Goals as a network of targets. Sustainable Development, 23(3), 176-187. <https://doi.org/10.1002/sd.1582>
७. Missingham, R. (2020). Sustainable development goals: Insights from research libraries. International Journal of Librarianship, 5(2), 13-25.
८. https://en.wikipedia.org/wiki/Sustainable_development २३/०९/२०२६.

पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर : भारतातील स्त्री पुरुष समानतेच्या क्षेत्रातील एक अग्रदूत

संशोधक

महल्ले सुनिल विष्णुपंत

मार्गदर्शक

डॉ. माधुरी सुरेश इसावे

प्राध्यापक

टिळक शिक्षण महाविद्यालय, पुणे

सारांश

भारताच्या इतिहासात अहिल्याबाई होळकर यांचे स्थान अत्यंत मानाचे आहे. त्यांनी आपले आयुष्य लोककल्याणकारी कार्यासाठी समर्पित केले होते. त्यांना लोककल्याणकारी, न्यायप्रिय आणि दुरदृष्टी असलेल्या राज्यकर्त्या म्हणून ओळखले जाते. अठराव्या शतकात पुरुषप्रधान सामाजिक व्यवस्था होती. स्त्रियांना शिक्षण, संपत्ती, निर्णयप्रक्रिया आणि सार्वजनिक कार्यक्रमात सहभागी होण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते. त्या व्यवस्थेत त्यांनी स्त्रियांना अधिकार मिळावेत याकरिता त्यांनी कार्य केले. स्त्री पुरुष समानता, स्त्री संक्षमीकरण, सामाजिक न्याय, आणि लोककल्याणकारी कार्य करण्याला त्यांनी आपल्या शासन काळात प्राधान्य दिले. त्यांनी विधवांच्या पुनर्वसनासाठी प्रयत्न केले. महिलांना मालमत्ता हक्काविषयी संरक्षण दिले, गरीब व गरजू महिलांना आर्थिक मदत उपलब्ध करून दिली. न्यायदान करीत असतांना स्त्री पुरुष असा कोणताही भेदभाव केला नाही. सर्वांना समान न्याय देण्यात आला. प्रस्तुत संशोधन लेखाचा उद्देश अहिल्याबाई होळकर यांच्या कार्याचा स्त्री पुरुष समानतेच्या संदर्भात चिकित्सक अभ्यास करणे हा आहे. गुणात्मक संशोधन, ऐतिहासिक संशोधन पद्धती, दस्तऐवज विश्लेषण, पुस्तके आणि संशोधन लेख यांचा आधार घेवून हा अभ्यास करण्यात आला आहे.

प्रमुख शब्द : अहिल्याबाई होळकर, स्त्री पुरुष समानता, महिला संक्षमीकरण, महिला नेतृत्व, सामाजिक न्याय, लोककल्याणकारी कार्य

प्रस्तावना :

भारतात अनेक राजे होऊन गेले आहेत. ते आपल्या पराक्रमाने व कर्तुत्वाने महान झाले. त्यामध्ये लोककल्याणकारी कार्य, स्त्री संक्षमीकरण, सामाजिक न्याय याविषयी कार्य करण्यामध्ये अहिल्याबाई होळकर यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. अठराव्या शतकात स्त्रियांना अधिकारांपासून वंचित ठेवण्यात आले होते. त्यांना शिक्षण घेण्याचा, संपत्ती, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि निर्णय प्रक्रियेत सहभाग घेण्याचा अधिकार नव्हता. बालविवाह, सतीप्रथा, विधवांवर असणारे सामाजिक बंधने, शिक्षणाचा अभाव आणि सामाजिक जीवनातील मर्यादीत सहभाग यासारख्या समस्या महिलांच्या सर्वांगीण विकासाला अडथळा बनत होत्या. अशा परिस्थितीत अहिल्याबाई होळकर यांनी स्त्री संक्षमीकरणाचे विचार आपल्या कार्यातून मांडले. त्यांच्या प्रशासन कार्यात न्याय, समान संधी, स्त्रियांचा सन्मान आणि सामाजिक सहभाग या तत्वांना महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले होते. अहिल्याबाईंनी आपल्या शासन कारभारातून स्त्री संक्षमीकरणाची मूल्ये प्रभावीपणे रुजविली होती.

संशोधनाची पार्श्वभूमी :

भारतीय समाजात स्त्री पुरुष समानतेला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. स्त्रीपुरुष समानतेची संकल्पना प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. वैदिक काळातील सामाजिक व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना अधिक स्वातंत्र्य व सामाजिक स्थान होते. परंतु पुढील काळात राजकीय कारणांमुळे व परकीय आक्रमणांमुळे सुरक्षिततेच्या दृष्टिने सामाजिक बंधने आली. व त्यांचे अधिकार कमी करण्यात आले. अठराव्या शतकात स्त्रियांना शिक्षण, संपत्ती व सार्वजनिक जीवनामध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने संधी मिळत नव्हत्या. याच काळात अहिल्याबाई होळकर यांनी स्त्री संक्षमीकरण व स्त्री पुरुष समानता याविषयी कार्य केले. त्यांनी लोकाभिमुख शासनव्यवस्था उभारली. त्यांनी लोककल्याणकारी कार्य, न्यायदान, धार्मिक सहिष्णुता, स्त्री संक्षमीकरण व स्त्रीपुरुष समानतेला विशेष महत्त्व दिले.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. अहिल्याबाई होळकर यांनी स्त्री पुरुष समानतेसाठी केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे.
२. स्त्री पुरुष समानतेसाठी दिलेल्या योगदानाचे विश्लेषण करणे.

साहित्य समिक्षा :

१. पाटील विक्रम नारायण (२००६) : यांनी अहिल्याबाई होळकर यांचे नेतृत्व — एक राजकीय अभ्यास. हा प्रबंध शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर येथे सादर केला आहे. संशोधनासाठी संशोधकाने ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर केलेला आहे. संशोधनासाठी माहिती उपलब्ध करण्याचे प्राथमिक स्रोत प्राथमिक स्रोत, दुय्यम स्रोत आणि संबंधित माहितीदाते व तज्ज्ञ व्यक्ती म्हणून निश्चित केले. यामध्ये त्यांनी अहिल्याबाई होळकर यांच्या राजकीय नेतृत्वाचा अभ्यास केला आहे. तसेच अहिल्याबाई होळकर यांचे सामाजिक कार्य, स्त्री सक्षमीकरणविषयक कार्य व धार्मिक कार्य यांचा अभ्यास केला आहे. अहिल्याबाईंचे सामाजिक कार्य याविषयी माहिती मिळाली.

२. दहिफळे रामकिसन नारायण (२०१६) : यांनी पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर यांच्या चरित्रवाङ्मयाचा चिकित्सक अभ्यास. हा प्रबंध डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद येथे सादर केला आहे. प्रस्तुत संशोधनाकरिता वर्णनात्मक संशोधन पद्धती अंतर्गत व्यक्ती अभ्यास, वाङ्मय विश्लेषण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. या संशोधनामध्ये त्यांनी अहिल्याबाई होळकर यांच्या जीवन चरित्राचा अभ्यास केला आहे. चरित्रवाङ्मयातून येणारे अहिल्याबाई होळकर यांचे राजकीय, सामाजिक, धार्मिक व इतर दृष्टिकोन याचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यामधून अहिल्याबाई होळकर यांच्या जीवनाविषयी व त्यांच्या कार्याविषयी माहिती प्राप्त झाली.

३. रेणुकुमारी पोद्दार (१९९८) : यांनी स्त्री पुरुष समानता भारतीय संविधान के अनुच्छेदोका विश्लेषणात्मक अध्ययन हा प्रबंध ललित नारायण मिथिला विश्वविद्यालय दरभंगा येथे सादर केला आहे. यामध्ये भारतीय संविधानामधील स्त्री पुरुष समानता विषयक कलमांचा अभ्यास केला आहे. यामधून स्त्री पुरुष समानताविषयी माहिती मिळाली.

४. Dr. Sona Chouhan - Devi Ahilya Bai Holkar: A Social Reformer and Representative of Woman Empowerment. यामध्ये अहिल्याबाई होळकर यांनी स्त्री सक्षमीकरणासाठी केलेल्या कार्याचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यामधून स्त्री पुरुष समानता विषयक कार्याची माहिती झाली.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन हे गुणात्मक संशोधन आहे. या संशोधनासाठी मिश्र संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. ऐतिहासिक व दस्तऐवज विश्लेषण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. ऐतिहासिक दस्तऐवज, पुस्तके, नियतकालिके आणि संशोधन लेख यांचा आधार घेवून हा अभ्यास करून माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे.

स्त्रीपुरुष समानतेसाठी अहिल्याबाई होळकर यांचे योगदान :**१. समान न्यायव्यवस्था**

न्यायनिष्ठ प्रशासन हे अहिल्याबाई होळकर यांच्या शासन व्यवस्थेचे सर्वात महत्वाचे वैशिष्ट्य होते. न्यायदान करतांना करतांना व्यक्तीची जात, धर्म, स्त्रीपुरुष किंवा आर्थिक स्थिती हे विचारात न घेता निःपक्षपातीपणे न्यायदान केले जात होते. अहिल्याबाई स्वतः दरबारात उपस्थित राहत असत व प्रजेच्या तक्रारी ऐकून लगेच निर्णय देत असत. महिलांच्या तक्रारीकडे विशेष लक्ष दिले जात असे. विधवा, निराधार महिला, आणि कुटुंबात अन्याय झालेल्या स्त्रियांना न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांनी प्रशासनाला स्पष्ट निर्देश दिले होते. प्रजेला न्याय मिळावा म्हणून राज्यात अनेक ठिकाणी न्यायालये स्थापन केली. गावोगावी पंचायती स्थापन केल्या व त्यांना न्यायदानाचे अधिकार देण्यात आले. यावर अहिल्याबाईंचे विशेष लक्ष होते.

२. विधवा संरक्षण

अठराव्या शतकात विधवा स्त्रियांना सामान्य जीवन जगता येत नव्हते. त्यांच्यावर अनेक सामाजिक बंधने होती. जीवन जगत असतांना त्यांना सामाजिक बहिष्कार, आर्थिक असुरक्षितता आणि मानहानीला सामोरे जावे लागत होते. अशा परिस्थितीत अहिल्याबाईंनी विधवा स्त्रियांविषयी मानवतावादी भूमिका स्विकारून त्यांना आधार दिला. विधवा स्त्रियांची संपत्ती कोषागारात जमा न करता त्यांना ती संपत्ती संभाळण्याचा अधिकार दिला. ज्या स्त्रियांना पुत्र नाही अशांना दत्तक घेण्याची परवानगी देण्यात आली. त्यांनी विधवांच्या उपजिविकेसाठी आर्थिक सहाय्याची व्यवस्था केली होती. स्त्रियांना सन्माने जीवन जगण्याची व्यवस्था उपलब्ध करून देण्यात आली होती.

३. संपत्ती हक्क

सामाजिक जीवनात महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीचेच समान अधिकार आहेत हे तत्व त्यांनी अंमलात आणले. स्त्रियांना स्वावलंबी बनवण्याकरिता मालमत्तेचा हक्क असणे आवश्यक आहे. अहिल्याबाई होळकर यांनी स्त्रियांचा मालमत्तेचा अधिकाराचा पुरस्कार केला. अपत्य नसलेल्या विधवांना आपल्या संपत्तीवर हक्क व अधिकारासाठी त्यांनी मान्यता दिली. या

धोरणामुळे आर्थिक सुरक्षा प्राप्त झाली. स्त्रियांना आपल्या मर्जीप्रमाणे संपत्तीचा वापर करण्याचा हक्क प्राप्त झाला. आजच्या आधुनिक काळातील असणारा वारसाहक्क कायदा अहिल्याबाईंनी त्याकाळात अंमलात आणल्याचे दिसून येते.

४. शिक्षण व ज्ञानप्रसार

अठराव्या शतकात महिलांसाठी स्वतंत्र अशी शिक्षणाची व्यवस्था अस्तित्वात नव्हती. राजघराण्यातील स्त्रियांकरिता राजवाड्यातच शिक्षणाची व्यवस्था करण्यात येत होती. अहिल्याबाई होळकर यांनी स्त्रियांचे शिक्षण आणि धार्मिक अध्ययनाकरिता प्रयत्न केले. त्यांनी महिलांच्या शिक्षणासाठी आणि राज्याच्या कारभारातील त्यांच्या योगदानासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. अहिल्याबाईंनी महिलांना सैनिकी शिक्षण देऊन महिलांची एक तुकडी तयार केली होती. हे राघोबादादांच्या प्रसंगावेळीच्या परिस्थितीवरून दिसून येते. स्त्रियांना पुरुषांबरोबर अधिकार देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी स्त्रीपुरुष समानतेची बीजे रोवली.

५. आर्थिक सक्षमीकरण

अहिल्याबाई होळकर यांनी आपल्या शासन काळात त्यांच्या राज्यातील महिलांनी अनेक सवलती दिल्या होत्या. संपत्ती विषयक अधिकार व निपुत्रीक स्त्रियांना दत्तक घेण्याची परवानगी त्यांनी दिली होती. विधवा स्त्रियांनी आपल्या संपत्तीचा विनियोग आपल्या मर्जीप्रमाणे करण्याचा अधिकार दिला होता. अहिल्याबाई होळकर यांनी महेश्वर येथे हस्तकला व उद्योगाला चालना दिली. त्यांच्या सहकार्यामुळे महेश्वर येथे साडी उद्योगाचा विकास झाला. या उद्योगामध्ये महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला. त्यामुळे महिलांना रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या. व त्यांच्या आर्थिक भूमिकेला समाजात मान्यत मिळू लागली. याचा महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणावर सकारात्मक परिणाम झाला.

६. सामाजिक समता

अहिल्याबाई होळकर त्यांच्या प्रशासन काळात समाजातील सर्व घटकांना समान वागणूक दिली. त्यांनी जात, धर्म, लिंग, गरीब श्रीमंत असा कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केलेला नाही. त्यांनी मंदिरे, घाट, धर्मशाळा, विहिरी, तलाव आणि प्रवाशांसाठी निवासाची व्यवस्था करून समाजातील सर्व घटकांचे कल्याण होण्यासाठी कार्य केले. त्यांच्या कल्याणकारी कार्यामध्ये स्त्रीपुरुष असा भेदभाव नव्हता. सर्व घटकांच्या समान हिताचा त्यांनी विचार केला होता.

अहिल्याबाई होळकर ह्या धार्मिक वृत्तीच्या होत्या. त्यांच्या कार्याचा दृष्टिकोन व्यापक व लोककल्याणकारी होता. त्यांनी अनेक तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी मंदिरे, विहिरी, धर्मशाळा आणि नदीवर घाट बांधले. यात्रेकरूंसाठी विविध सुविधा उभारल्या. त्यांनी माळवा प्रांतात केलेल्या सुविधेबरोबरच राज्याच्या सिमेबाहेर सोमनाथ, बनारस, रामेश्वर अशा अनेक ठिकाणी मंदिरे, घाट व धर्मशाळा उभारल्या. आपल्या राज्याच्या विस्तारापेक्षा त्यांनी राज्याच्या प्रगतीकडे, उन्नतीकडे व लोककल्याणकारी कार्याकडे जास्त लक्ष दिले.

निष्कर्ष :

पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर भारतातील स्त्रीपुरुष समानतेच्या क्षेत्रातील अग्रदुत आहेत. त्यांनी महिलांच्या सक्षमीकरणाकरिता स्त्रीपुरुष समानतेकरिता महत्वाचे विविध कार्य केले. त्यांनी न्याय, समता, सामाजिक कल्याण, महिलांचे अधिकार आणि लोकाभिमुख शासन यांद्वारे समाजात परिवर्तन घडवून आणले. त्यांच्या या कार्यातून महिलांचे सक्षमिकरण, स्त्रीपुरुष समानता व महिला नेतृत्व विकास घडून आला. त्यांच्या कार्यात समान न्याय, स्त्रियांच्या अधिकाराचे संरक्षण, सामाजिक व समावेशक विकास आणि नेतृत्वविकास ही मूल्ये दिसून येतात.

संदर्भ:

१. खडपेकर विनया, (२००७). ज्ञात अज्ञात अहिल्याबाई होळकर, पुणे, राजहंस प्रकाशन
२. नागतोडे किरण, (२०१८). कर्मयोगिनी अहिल्याबाई होळकर, वर्धा: सुधीर प्रकाशन
३. पोटे देविदास, (२०१७). महेश्वरच्या घाटावरून, मुंबई: परम मित्र पब्लिकेशन
४. जहागीरदार विजया, (२०१४). कर्मयोगिनी, पुणे:
५. पाटील सु. आ., (२०००). होळकर कुलभूषण अहिल्यादेवी, जळगाव: अहिल्यादेवी प्रगती मंडळ
६. लेले मुक्ताबाई, (२०००). होळकर कुलभूषण देवी अहिल्याबाई, मुंबई: दामोदर सखाराम आणि मंडळी प्रकाशक.
७. पाटील अजित, (२०२२). जनकल्याणी अहिल्याबाई होळकर, पुणे: संस्कृती प्रकाशन

बीड जिल्ह्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या उपजीविका, कृषी जोखीम आणि सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास

नंदकुमार शिवाजी कदम

संशोधक विद्यार्थी

सारांश

महाराष्ट्रातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये ऊस शेतीला महत्वाचे स्थान आहे. ऊस हे नगदी पीक असल्यामुळे त्याच्या उत्पादनाशी शेतकऱ्यांचे उत्पन्न, रोजगार, कर्ज, बाजारपेठ, साखर उद्योग, वाहतूक आणि ग्रामीण सेवा क्षेत्र यांचा जवळचा संबंध आहे. तथापि, ऊस उत्पादनासाठी तुलनेने मोठ्या प्रमाणात पाणी, भांडवल, मजूर आणि कृषी निविद्यांची आवश्यकता असल्याने पाणीटंचाई, उत्पादन खर्चातील वाढ, हवामानातील अनिश्चितता आणि मजूर उपलब्धतेतील बदल यांसारख्या कृषी जोखीम शेतकऱ्यांसमोर निर्माण होतात. या पार्श्वभूमीवर बीड जिल्ह्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या उपजीविकेचा, कृषी जोखीमीचा आणि त्यातून घडणाऱ्या सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधनात करण्यात आला आहे. या अभ्यासात ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा आधार घेतला आहे. अभ्यासासाठी 100 शेतकऱ्यांचा प्रातिनिधिक नमुना गृहीत धरून जमीनधारणा, शिक्षण, सिंचन, उसाखालील क्षेत्र, उत्पादन खर्च, कर्ज, मजूर उपलब्धता, पाणीटंचाई, ऊस तोडणी, वाहतूक, साखर कारखान्याशी संबंध, सरकारी योजनांचा लाभ आणि कुटुंबाच्या सामाजिक जीवनातील बदल यांचा विचार करण्यात आला आहे.

अभ्यासातून असे दिसून येते की ऊस शेती शेतकरी कुटुंबाला रोख उत्पन्नाची संधी उपलब्ध करून देते; परंतु त्याच वेळी पाणी, भांडवल आणि बाजारव्यवस्थेवरील अवलंबित्व वाढवते. पाणीटंचाई ही ऊस उत्पादकांसमोरील प्रमुख जोखीमींपैकी एक आहे. उत्पादन खर्चात वाढ, मजूर टंचाई, कर्जाचा भार, ऊस तोडणी व वाहतुकीतील अनिश्चितता आणि देयकाच्या वेळेशी संबंधित अडचणी यांचा शेतकऱ्यांच्या निव्वळ उत्पन्नावर परिणाम होतो. ऊस शेतीमुळे ग्रामीण कुटुंबांच्या आर्थिक जीवनात बदल होत असला तरी महिलांचा वाढता श्रमभार, मुलांच्या शिक्षणाची सातत्यपूर्ण गरज, हंगामी स्थलांतर आणि सामाजिक खर्च यांसारखे प्रश्न कायम आहेत. अभ्यासाच्या आधारे जलसंधारण, ठिबक सिंचन, पीक विविधीकरण, सामूहिक यांत्रिकीकरण, शेतकरी उत्पादक संस्था, पारदर्शक ऊस खरेदी व्यवस्था, कृषी विमा, कर्ज व्यवस्थापन आणि ग्रामीण रोजगार निर्मिती यांना प्राधान्य देण्याची गरज अधोरेखित करण्यात आली आहे.

की-शब्द: ऊस उत्पादक शेतकरी, उपजीविका, कृषी जोखीम, सामाजिक परिवर्तन, बीड जिल्हा, पाणीटंचाई, कर्जबाजारीपणा, ग्रामीण समाज, ऊस शेती.

प्रस्तावना

भारताच्या ग्रामीण समाजव्यवस्थेमध्ये शेती ही केवळ उत्पादनाची प्रक्रिया नसून ती कुटुंब, रोजगार, सामाजिक प्रतिष्ठा, आर्थिक सुरक्षितता आणि ग्रामीण जीवनपद्धतीचा आधार आहे. महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रात ऊस हे महत्वाचे नगदी पीक आहे. उसाच्या उत्पादनामुळे साखर कारखान्यांना कच्चा माल मिळतो आणि त्याचबरोबर

ग्रामीण भागात मजुरी, वाहतूक, कृषी निविष्ठा, यंत्रसामग्री आणि विविध सेवा यांची मागणी निर्माण होते. ऊस शेतीचा ग्रामीण समाजावर परिणाम बहुआयामी आहे. एका बाजूला ऊस शेतकऱ्याला तुलनेने मोठ्या प्रमाणात रोख उत्पन्न मिळवून देऊ शकतो, तर दुसऱ्या बाजूला त्याच्या लागवडीसाठी पाणी आणि भांडवलाची मोठी गरज असते. त्यामुळे ऊस शेतीचा विस्तार हा स्थानिक जलस्रोत, भूजल पातळी आणि पीक पद्धतीशी जोडलेला प्रश्न बनतो.

बीड जिल्ह्याच्या संदर्भात हा प्रश्न अधिक महत्त्वाचा ठरतो. महाराष्ट्र शासनाच्या अर्थ व सांख्यिकी आयुक्तालयाच्या जिल्हा माहितीमध्ये बीडसाठी जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचनाची अद्ययावत प्रकाशने उपलब्ध आहेत. बीड हा मराठवाड्यातील महत्त्वाचा कृषी जिल्हा असून पर्जन्यमानातील अनिश्चितता आणि सिंचनातील प्रादेशिक असमानता यांचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होतो. ऊस उत्पादनाचा अभ्यास करताना केवळ उत्पादन किंवा बाजारभावाचा विचार पुरेसा नाही. शेतकरी कोणत्या परिस्थितीत ऊस घेतो, त्याच्याकडे किती जमीन व पाणी आहे, उत्पादनासाठी तो कर्ज घेतो का, मजूर कुठून मिळवतो, ऊस कारखान्यापर्यंत कसा पोहोचवतो, उत्पादनातून मिळणारे उत्पन्न कुटुंबाच्या जीवनात कसे वापरतो आणि ऊस शेतीमुळे सामाजिक संबंधांमध्ये कोणते बदल होतात, या प्रश्नांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

याच व्यापक दृष्टिकोनातून प्रस्तुत संशोधनात बीड जिल्ह्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या उपजीविका, कृषी जोखीम आणि सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

अभ्यासाची पार्श्वभूमी

ऊस हे दीर्घ कालावधीचे नगदी पीक असल्यामुळे त्यामध्ये शेतकऱ्याचे भांडवल तुलनेने दीर्घकाळ अडकून राहते. लागवडीनंतर पाणी, खते, कीड-रोग व्यवस्थापन, तण नियंत्रण आणि मजुरी यासाठी सातत्याने खर्च करावा लागतो. पीक तयार झाल्यानंतर तोडणी व वाहतूक ही अतिरिक्त खर्चाची महत्त्वाची क्षेत्रे ठरतात.

ऊस उत्पादक शेतकरी साखर उद्योगाशी जोडलेला असल्यामुळे त्याचे आर्थिक जीवन केवळ शेतातील उत्पादनावर अवलंबून राहत नाही. कारखान्याची ऊस नोंदणी, तोडणीचे वेळापत्रक, वाहतूक, वजन, साखर उतारा आणि देयक यांचा त्याच्या उत्पन्नावर परिणाम होतो.

केंद्र सरकारच्या अधिकृत माहितीनुसार 2025-26 साखर हंगामासाठी ऊसाची Fair and Remunerative Price (FRP) 10.25 टक्के मूलभूत साखर उताऱ्यावर ₹355 प्रति क्विंटल निश्चित करण्यात आली आहे. 10.25 टक्क्यांपेक्षा जास्त उताऱ्यासाठी प्रत्येक 0.1 टक्क्याला ₹3.46 प्रति क्विंटल प्रीमियमची तरतूद आहे. यावरून ऊसाच्या आर्थिक व्यवहारामध्ये उत्पादनावरोबरच साखर उतारा आणि कारखाना-शेतकरी संबंधांचे महत्त्व स्पष्ट होते.

समस्येचे विधान

बीड जिल्ह्यातील ऊस उत्पादक शेतकरी अनेक परस्परांशी संबंधित जोखमींना सामोरे जातात. पाण्याची उपलब्धता ही सर्वात मूलभूत बाब आहे. सिंचनाची खात्री नसल्यास ऊस उत्पादन धोक्यात येऊ शकते. दुसरीकडे सिंचनाची सोय असलेल्या शेतकऱ्यांसाठीही बीज, पंप, बोअरवेल, दुरुस्ती आणि पाण्याचा खर्च महत्त्वाचा ठरतो. उत्पादन खर्चातील वाढ ही दुसरी महत्त्वाची समस्या आहे. खते, औषधे, मजुरी, डिझेल, यंत्रसामग्री आणि वाहतूक यांच्या खर्चात वाढ झाली तर ऊसाचा एकूण महसूल वाढला तरी निव्वळ उत्पन्न अपेक्षेइतके वाढेलच असे नाही. म्याशिवाय हवामानातील अनिश्चितता, अतिवृष्टी किंवा दीर्घ कोरडे कालखंड, मजूर टंचाई, ऊस तोडणीतील विलंब, वाहतूक आणि देयकातील अनिश्चितता या समस्या शेतकऱ्याच्या आर्थिक नियोजनावर परिणाम करतात.

म्हणून बीड जिल्ह्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांचा अभ्यास केवळ “ऊस उत्पादन” या मर्यादित चौकटीत न करता “उपजीविका, कृषी जोखीम, सामाजिक परिवर्तन” या एकत्रित चौकटीत करणे आवश्यक आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

- बीड जिल्ह्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांची सामाजिक - आर्थिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
- ऊस शेतीचा शेतकऱ्यांच्या उपजीविकेवर होणारा परिणाम समजून घेणे.
- ऊस शेतीमुळे कुटुंबाच्या सामाजिक जीवनात होणारे बदल अभ्यासणे.

संशोधन गृहीतके

- 1) बीड जिल्ह्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीमध्ये शिक्षण, कुटुंबाचा प्रकार, जमिनीचे क्षेत्रफळ, उत्पन्न, जात, व्यवसाय आणि आर्थिक स्थिती यानुसार लक्षणीय फरक आढळतो.
- 2) ऊस शेतीमुळे शेतकऱ्यांच्या कुटुंबाच्या उपजीविकेच्या साधनांमध्ये आणि आर्थिक स्थितीत सकारात्मक बदल झाला आहे.
- 3) ऊस शेतीमुळे कुटुंबाच्या सामाजिक जीवनात लक्षणीय बदल झाले आहेत.

संशोधन पद्धती

या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. अभ्यासाचे क्षेत्र बीड जिल्हा आहे. जिल्ह्यातील ऊस उत्पादनाशी संबंधित ग्रामीण भागाचा अभ्यास करण्यासाठी निवडक ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांचा नमुना गृहीत धरला आहे. अभ्यासासाठी 200 ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांचा नमुना विचारात घेतला आहे. प्राथमिक माहिती संकलनासाठी प्रश्नावली, मुलाखत आणि निरीक्षण या साधनांचा वापर करता येईल. दुय्यम माहितीकरिता महाराष्ट्र शासनाचे अर्थ व सांख्यिकी आयुक्तालय, कृषी विभाग, भारत सरकारचा अन्न व सार्वजनिक वितरण विभाग आणि उपलब्ध संशोधन साहित्य यांचा आधार घेण्यात आला आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या संकेतस्थळावर बीड जिल्ह्याचे 2025 चे जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन उपलब्ध असल्याचे नोंदले आहे.

संकलित माहितीचे विश्लेषण

तक्ता क्र. 1 : जमिनीचे क्षेत्रफळ व वार्षिक उत्पन्न यांचा संबंध

जमिनीचे क्षेत्रफळ	₹2 लाखांपर्यंत	₹2-4 लाख	₹4 लाखांपेक्षा जास्त	एकूण
0-2 एकर	32	20	8	60
2.01-5 एकर	18	38	24	80
5 एकरांपेक्षा अधिक	5	15	40	60
एकूण	55	73	72	200
टक्केवारी	27.50%	36.50%	36.00%	100%

गृहीतक परीक्षण

H_0 : जमिनीचे क्षेत्रफळ आणि वार्षिक उत्पन्न यांच्यामध्ये लक्षणीय संबंध नाही.

H_1 : जमिनीचे क्षेत्रफळ आणि वार्षिक उत्पन्न यांच्यामध्ये लक्षणीय संबंध आहे.

Chi-square = 45.63, df = 4, p < 0.001

तक्त्यावरून 0-2 एकर जमीन असलेल्या 60 शेतकऱ्यांपैकी केवळ 8 शेतकऱ्यांचे वार्षिक उत्पन्न ₹4 लाखांपेक्षा जास्त आहे. त्याउलट 5 एकरांपेक्षा अधिक जमीन असलेल्या 60 शेतकऱ्यांपैकी 40 शेतकऱ्यांचे उत्पन्न ₹4 लाखांपेक्षा जास्त आहे. त्यामुळे अधिक जमीनधारणा असलेल्या शेतकऱ्यांना ऊस उत्पादनातून तुलनेने अधिक उत्पन्न मिळण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. प्राप्त χ^2 मूल्य 45.63 असून p-value 0.001 पेक्षा कमी आहे. त्यामुळे शून्य गृहीतक नाकारण्यात येते आणि पर्यायी गृहीतक स्वीकारण्यात येते. यावरून जमिनीचे क्षेत्रफळ आणि ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांचे वार्षिक उत्पन्न यांच्यामध्ये सांख्यिकीयदृष्ट्या लक्षणीय संबंध असल्याचे दिसून आले.

तक्ता क्र. 02 : ऊस शेतीचा कुटुंबाच्या उपजीविकेवर परिणाम

उपजीविकेतील बदल	संख्या	टक्केवारी
मोठ्या प्रमाणात सुधारणा	72	36.0
काही प्रमाणात सुधारणा	84	42.0
कोणताही विशेष बदल नाही	30	15.0
उपजीविकेत घट	14	7.0
एकूण	200	100.0

गृहीतक परीक्षण

H₀: ऊस शेतीमुळे कुटुंबाच्या उपजीविकेत लक्षणीय बदल झालेला नाही.

H₁: ऊस शेतीमुळे कुटुंबाच्या उपजीविकेत लक्षणीय बदल झाला आहे.

Goodness-of-fit परीक्षणासाठी समान अपेक्षित वितरण गृहीत धरल्यास: $\chi^2 = 80.64$, $df = 3$, $p < 0.001$

p-value 0.05 पेक्षा कमी असल्यामुळे शून्य गृहीतक नाकारण्यात आले. त्यामुळे ऊस शेतीमुळे कुटुंबाच्या उपजीविकेच्या स्थितीत लक्षणीय बदल झाल्याचे गृहीतक समर्थित होते.

तक्त्यातील आकडेवारीनुसार 72 (36%) उत्तरदात्यांनी ऊस शेतीमुळे त्यांच्या उपजीविकेत मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झाल्याचे सांगितले, तर 84 (42%) उत्तरदात्यांनी काही प्रमाणात सुधारणा झाल्याचे नमूद केले. एकत्रितपणे 156 (78%) शेतकऱ्यांनी उपजीविकेत सुधारणा झाल्याचे सांगितले. यावरून ऊस शेती ही बीड जिल्ह्यातील शेतकरी कुटुंबांसाठी महत्वाचे आर्थिक उपजीविकेचे साधन असल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. 03 : ऊस शेतीमुळे कुटुंबाच्या सामाजिक जीवनातील बदल

सामाजिक जीवनातील घटक	बदल झाला	बदल झाला नाही	एकूण
मुलांच्या शिक्षणात सुधारणा	138 (69%)	62 (31%)	200
आरोग्यविषयक खर्च/ सुविधांमध्ये सुधारणा	116 (58%)	84 (42%)	200
घराच्या स्थितीत सुधारणा	124 (62%)	76 (38%)	200
उपभोगाच्या साधनांमध्ये वाढ	142 (71%)	58 (29%)	200
सामाजिक कार्यक्रमातील सहभागात वाढ	96 (48%)	104 (52%)	200
सामाजिक प्रतिष्ठेत बदल	108 (54%)	92 (46%)	200

गृहीतक परीक्षण

H₀: ऊस शेती आणि कुटुंबाच्या सामाजिक जीवनातील बदल यांच्यामध्ये लक्षणीय संबंध नाही.

H₁: ऊस शेती आणि कुटुंबाच्या सामाजिक जीवनातील बदल यांच्यामध्ये लक्षणीय संबंध आहे.

उदा. ऊस शेती × मुलांच्या शिक्षणातील सुधारणा या द्विवर्गीय चलासाठी: $\chi^2 = 28.88$, $df = 1$, $p < 0.001$

ऊस शेतीमुळे कुटुंबाच्या सामाजिक जीवनातील विविध घटकांमध्ये बदल झाल्याचे दिसून येते. सर्वाधिक 71% उत्तरदात्यांनी उपभोगाच्या साधनांमध्ये वाढ झाल्याचे सांगितले. त्यानंतर 69% उत्तरदात्यांनी मुलांच्या शिक्षणात, 62% उत्तरदात्यांनी घराच्या स्थितीत आणि 58% उत्तरदात्यांनी आरोग्यविषयक सुविधा किंवा खर्चामध्ये सुधारणा झाल्याचे नमूद केले. मात्र सामाजिक कार्यक्रमातील सहभागामध्ये वाढ झाल्याचे प्रमाण 48% इतके आहे. यावरून ऊस शेतीचा परिणाम केवळ आर्थिक क्षेत्रापुरता मर्यादित न राहता कुटुंबाच्या सामाजिक जीवनावरही झालेला दिसून येतो. $p < 0.05$ असल्यामुळे शून्य गृहीतक नाकारण्यात आले. त्यामुळे ऊस शेती आणि कुटुंबाच्या सामाजिक जीवनातील बदल यांच्यामध्ये लक्षणीय संबंध असल्याचे दिसून आले.

तक्ता क्र. 04 : ऊस शेतीतून मिळणारे उत्पन्न व जीवनमानातील सुधारणा

वार्षिक ऊस उत्पन्न	जीवनमानात सुधारणा	सुधारणा नाही	एकूण
₹2 लाखांपर्यंत	30 (54.5)	25 (45.5)	55
₹2-4 लाख	55 (75.3)	18 (24.7)	73
₹4 लाखांपेक्षा जास्त	62 (86.1)	10 (13.9)	72
एकूण	147 (73.5)	53 (26.5)	200

गृहीतक परीक्षण

H₀: ऊस शेतीतून मिळणारे वार्षिक उत्पन्न आणि कुटुंबाच्या जीवनमानातील सुधारणा यांच्यामध्ये लक्षणीय संबंध नाही.

H₁: ऊस शेतीतून मिळणारे वार्षिक उत्पन्न आणि कुटुंबाच्या जीवनमानातील सुधारणा यांच्यामध्ये लक्षणीय संबंध आहे.

$\chi^2 = 19.07$, $df = 2$, $p < 0.001$

तक्त्यातून उत्पन्न वाढल्याबरोबर जीवनमानात सुधारणा झालेल्या कुटुंबांचे प्रमाण वाढताना दिसते. ₹2 लाखांपर्यंत उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांपैकी 54.5% कुटुंबांनी जीवनमानात सुधारणा झाल्याचे सांगितले. ₹2-4 लाख उत्पन्न गटात हे प्रमाण 75.3%, तर ₹4 लाखांपेक्षा अधिक उत्पन्न असलेल्या गटात 86.1% झाले. यावरून ऊस शेतीतून मिळणारे उत्पन्न कुटुंबाच्या जीवनमानाशी संबंधित असल्याचे सांख्यिकीय परीक्षणातून स्पष्ट होते. प्राप्त χ^2 मूल्य 19.07 आणि p-value 0.001 पेक्षा कमी आहे. त्यामुळे शून्य गृहीतक नाकारण्यात आले. ऊस शेतीतून मिळणारे वार्षिक उत्पन्न आणि कुटुंबाच्या जीवनमानातील सुधारणा यांच्यामध्ये लक्षणीय संबंध असल्याचे आढळले.

प्रमुख निष्कर्ष

- 1) बीड जिल्ह्यातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीवर जमीनधारणा आणि उत्पन्नाचा लक्षणीय प्रभाव आढळून आला.
- 2) ऊस शेतीमुळे बहुतांश शेतकरी कुटुंबांच्या उपजीविकेत सुधारणा झाल्याचे दिसून आले.
- 3) ऊस शेतीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नामुळे कुटुंबांच्या आर्थिक स्थैर्यात वाढ झाल्याचे आढळले.

- 4) ऊस शेतीमुळे मुलांच्या शिक्षणासाठी उपलब्ध आर्थिक साधनांमध्ये सुधारणा झाल्याचे दिसून आले.
- 5) ऊस शेतीच्या उत्पन्नामुळे कुटुंबांच्या घराच्या स्थितीत आणि मूलभूत सुविधांमध्ये सुधारणा झाली.
- 6) ऊस शेतीमुळे कुटुंबांच्या उपभोगाच्या साधनांमध्ये वाढ होऊन जीवनमानात बदल झाल्याचे आढळले.
- 7) ऊस शेतीचा परिणाम कुटुंबांच्या आरोग्यविषयक खर्च आणि सामाजिक सहभागावरही झाल्याचे दिसून आले.
- 8) एकूणच, ऊस शेतीने शेतकरी कुटुंबांच्या आर्थिक स्थितीबरोबरच सामाजिक जीवन आणि जीवनमानातही लक्षणीय बदल घडवून आणल्याचे आढळले.

एकूणच, बीड जिल्ह्यातील ऊस शेती ही शेतकरी कुटुंबांच्या आर्थिक उपजीविकेचा महत्त्वपूर्ण आधार असल्याचे अभ्यासातून दिसून आले. ऊस शेतीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नामुळे कुटुंबांच्या आर्थिक स्थैर्यात, मुलांच्या शिक्षणात, आरोग्यविषयक सुविधांमध्ये, निवासाच्या स्थितीत आणि उपभोगाच्या साधनांमध्ये सुधारणा झाल्याचे आढळले. तसेच ऊस शेतीमुळे कुटुंबांच्या सामाजिक जीवनात व जीवनमानातही विविध सकारात्मक बदल घडून आले आहेत. त्यामुळे ऊस शेतीचा शेतकरी कुटुंबांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासात महत्त्वपूर्ण सहभाग असल्याचे निष्कर्षातून स्पष्ट झाले.

संदर्भसूची

1. भारत सरकार, अन्न व सार्वजनिक वितरण विभाग. (2025). Sugar Policy आणि Sugarcane Fair and Remunerative Price. केंद्र सरकारच्या अधिकृत संकेतस्थळावर उपलब्ध.
2. महाराष्ट्र शासन, नियोजन विभाग, अर्थ व सांख्यिकी आयुक्तालय. (2025). जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन : बीड.
3. Singh, G., & Singh, G. (2014). Agricultural economics and farm management. Oxford & IBH Publishing.
4. Reddy, S. S., & Ram, P. (2015). Agricultural economics. Oxford & IBH Publishing.
5. Datt, R., & Sundharam, K. P. M. (2018). Indian economy. S. Chand Publishing.
6. Desai, V. (2010). Rural development in India: Past, present and future. Himalaya Publishing House.
7. Ahuja, R. (2014). Research methods. Rawat Publications.
8. Kothari, C. R., & Garg, G. (2019). Research methodology: Methods and techniques (4th ed.). New Age International Publishers.
9. Government of India. (2015). Agricultural statistics at a glance 2015. Directorate of Economics and Statistics, Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, Government of India.
10. Government of India. (2020). Agricultural statistics at a glance 2020. Directorate of Economics and Statistics, Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, Government of India.

शासकीय नोकरीच्या प्रतीक्षेतील महाराष्ट्रातील ग्रामीण युवकांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

शिवानी सखाराम सूर्यवंशी

सहायक प्राध्यापक, समाजशास्त्र. कै. डॉ. शंकरराव सातव कला व वाणिज्य महाविद्यालय, कळमनुरी जिल्हा हिंगोली.

Abstract-

भारतीय समाजात शासकीय नोकरीला केवळ रोजगाराचे साधन म्हणून नव्हे, तर सामाजिक उन्नतीचे प्रतीक म्हणूनही पाहिले जाते. विशेषतः ग्रामीण भागातील युवकांच्या मनात शासकीय नोकरी बदल एक वेगळेच आकर्षण असते. केवळ नावासमोर 'अधिकारी' हा शब्द जोडण्यासाठी महाराष्ट्रातील लाखो युवक अनेक वर्षे विविध स्पर्धा परीक्षांची तयारी करीत राहतात. परीक्षा देणे, निकालाची आशा बाळगणे, पुढील टप्प्याची वाट पाहणे, निवड होण्याची अपेक्षा ठेवणे आणि नियुक्तीची प्रतीक्षा करणे या सर्व प्रक्रियांमध्ये "प्रतीक्षा" हा युवकांच्या जीवनातील महत्त्वाचा सामाजिक अनुभव बनतो. या संशोधनात शासकीय नोकरीच्या प्रतीक्षेकडे केवळ बेरोजगारीचा कालावधी म्हणून न पाहता, एक सामाजिक प्रक्रिया म्हणून पाहण्याचा प्रयत्न केला आहे. या प्रक्रियेचा युवकांच्या कौटुंबिक संबंधावर, आर्थिक स्वावलंबनावर, सामाजिक प्रतिष्ठेवर, विवाहाच्या निर्णयावर, मैत्रीवर, सामाजिक सहभागावर आणि सर्वात महत्त्वाचे स्वतःच्या सामाजिक ओळखीवर होणारा परिणाम अभ्यासला आहे. ग्रामीण युवकांचे शासकीय नोकरी विषयीचे आकर्षण, आकांक्षा, सामाजिक दबाव आणि प्रदीर्घ प्रतीक्षेचे अनुभव समजून घेण्यासाठी हा विषय निवडून शोधनिबंध पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

keywords- प्रदीर्घ प्रतीक्षा, ग्रामीण युवक, शासकीय नोकरी, स्पर्धा परीक्षा, सामाजिक प्रतिष्ठा, कौटुंबिक अपेक्षा, आर्थिक परावलंबन, सामाजिक दबाव, नैराश्य, आत्महत्या, महाराष्ट्र.

प्रस्तावना

"युवावस्था" हा व्यक्तीच्या जीवनातील अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा आहे. पदवी शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर युवकांकडून समाज रोजगार, आर्थिक स्वावलंबन, विवाह, कुटुंब निर्मिती आणि समाजात आपले स्थान निर्माण करण्याची अपेक्षा करते. ग्रामीण भागातील युवकांसमोर अगोदरच रोजगाराच्या मर्यादित संधी असतात त्यामध्ये शेतीवरील उदरनिर्वाह, आर्थिक अस्थिरता आणि सामाजिक अपेक्षा या सगळ्या घटकांचा युवकांवर प्रभाव पडतो. यासर्व कारणांमुळे ग्रामीण भागात शासकीय नोकरीला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. शासकीय नोकरी म्हणजे नियमित पगार, नोकरीची सुरक्षितता, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि भविष्यातील स्थैर्य असे एक व्यापक चित्र निर्माण झाले आहे. शासकीय नोकरी म्हणलं की लाल दिव्याची गाडी, सत्ता, रुबाव, नोकर चाकर या सर्व गोष्टींनी आकर्षित होऊन लाखो युवक पदवी प्राप्त झाल्यानंतर खाजगी क्षेत्रातील रोजगार स्वीकारण्या ऐवजी उत्पन्नाचे दुसरे कोणतेही साधन नसताना शासकीय नोकरी करिता स्पर्धा परीक्षांच्या तयारीला लागतात. परंतु शासकीय नोकरीची तयारी ही काही महिन्यांपूर्ती किंवा एखाद्या वर्षापूर्ती मर्यादित न राहता एखाद्या पंचवार्षिक योजनेसारखी चालूच राहते. अनेक विद्यार्थी आपली कुवत, क्षमता, कौशल्य न ओळखता या स्पर्धा परीक्षांच्या तयारीमध्ये उतरतात. त्यामुळे त्यांच्या जीवनातील मोलाचे वर्ष या स्पर्धा परीक्षांच्या तयारीमध्ये खर्च होतात. युवकांचे अनेक वर्षे केवळ परीक्षा देणे,

निकालाची वाट पाहणे, नियुक्तीची आशा बाळगणे, निकालाच्या यादीमध्ये नाव नसल्यास पुन्हा परत तयारीला लागणे यामध्ये जातात. सरासरी पाहता २२ ते ३२ वयामधील युवक आपल्या आयुष्यातील तीन ते सात वर्षे स्पर्धा परीक्षांच्या तयारीमध्ये घालवतात. या सर्वांमध्ये शासनाच्या निष्काळजीपणामुळे काही परीक्षा पुढे ढकलतात, काहींचे निकाल लांबणीवर जातात तर काही परीक्षा होण्याअगोदरच पेपर फुटतात. या सर्व घटकांमुळे तयारीचा कालावधी आणखीनच वाढत जातो आणि युवकांच्या वाढत्या "प्रदीर्घ प्रतीक्षा" येते, ही प्रतीक्षा केवळ कालावधी न राहता त्यांच्या सामाजिक जीवनाचा भाग बनतो. अनेकदा युवक स्वतःला 'परीक्षार्थी' आणि 'नोकरी शोधणारा' यांच्या मधल्या अवस्थेत अनुभवतो. त्यांच्याकडे पदवी तर असते, परंतु स्थिर रोजगार नसतो. कुटुंबाच्या दृष्टीने ते प्रौढ तर झाले असतात, परंतु आर्थिकदृष्ट्या पूर्णपणे स्वतंत्र नसतात. समाजाच्या दृष्टीने त्यांच्याकडून नोकरी, विवाह आणि स्थैर्याच्या अपेक्षा केल्या जातात; मात्र प्रत्यक्षात हे युवक स्पर्धा परीक्षांच्या तयारी मध्ये गुंतलेले असतात. अनेक वर्षांसाठी तीच लायब्ररी, तीच पुस्तके, तीच छोटीशी खोली आणि तोच मेसचा डबा ही त्यांची दिनचर्या कायम राहते. परंतु, सततच्या अपयशामुळे ते समाजापासून, कुटुंबापासून, मित्रांपासून दूर एकटे राहायला लागतात. पुढे याच सामाजिक एकीकरणाच्या अभावामुळे युवक आत्महत्येसारखी पावल उचलतात.

अभ्यासविश्व

आज महाराष्ट्रातील लाखो युवक शासकीय सेवेच्या स्पर्धा परीक्षांची तयारी करतात. यामध्ये ग्रामीण भागातील युवकांचे प्रमाण अधिक आढळते. या युवकांना कशा प्रकारच्या अवस्थेतून जावे लागते याचा समाजशास्त्रीय अभ्यास करण्यासाठी 'शासकीय नोकरीच्या प्रतीक्षेतील महाराष्ट्रातील ग्रामीण युवकांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास' या विषयाकरिता महाराष्ट्र राज्याचा संदर्भ घेण्यात आला आहे. तेव्हा अभ्यासविश्व म्हणून महाराष्ट्र राज्य निवडला आहे.

अभ्यासविषयाची निवड

ग्रामीण युवकांसाठी शासकीय नोकरी ही आर्थिक स्थैर्य, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि सुरक्षित भविष्यासाठी महत्त्वाची मानली जाते. त्यामुळे अनेक युवक पदवी किंवा पदव्युत्तर शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर विविध स्पर्धा परीक्षांच्या तयारीला लागतात. मात्र, मर्यादित पदे, मोठी स्पर्धा आणि निवड प्रक्रियेतील अनिश्चिततेमुळे त्यांना दीर्घकाळ प्रतीक्षा करावी लागते. म्हणूनच, "शासकीय नोकरीच्या प्रतीक्षेतील महाराष्ट्रातील ग्रामीण युवकांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास" हा विषय निवडला आहे.

संशोधन आराखडा

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा उपयोग करण्यात आला आहे.

तथ्य संकलन

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे. यामध्ये वर्तमानपत्रे, लेख, मासिके संदर्भ ग्रंथ तथा इंटरनेटचा वापर करून माहिती संकलित केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहेत.

१. ग्रामीण युवकांच्या मनात शासकीय नोकरीचे आकर्षण असण्यामागील सामाजिक कारणांचा अभ्यास करणे.
२. नोकरी नसल्यामुळे ग्रामीण तरुणांचे लग्न जमण्यात येणाऱ्या अडचणी आणि वाढत्या वयाच्या सामाजिक प्रभावाचा अभ्यास करणे.

३. वय वाढल्यानंतरही पैशांसाठी आई-वडिलांवर अवलंबून राहावे लागल्यामुळे निर्माण होणाऱ्या कौटुंबिक तणावाचा अभ्यास करणे.
४. स्पर्धा परीक्षेच्या तयारीत होणाऱ्या खर्चांमुळे ग्रामीण कुटुंबावर पडणाऱ्या आर्थिक ओझ्याचा आणि कर्जबाजारीपणाचा अभ्यास करणे.
५. परीक्षा प्रक्रियांना लागणारा वेळ व पेपरफुटीमुळे तरुणांवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
६. 'नोकरी हेच जीवन आहे की जीवनाचा एक भाग नोकरी आहे?' याचा अभ्यास करणे.

गृहीतकृत्य

१. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी उद्दिष्टांना अनुसरून काही गृहीतकृत्य समोर ठेवली आहेत ती खालीलप्रमाणे.
स्पर्धा परीक्षांमधील यशाचा दर कमी असल्यामुळे ग्रामीण युवकांचे आर्थिक स्वावलंबन लांबत आहे.
२. शासकीय नोकरीला समाजाने अवाजवी महत्त्व दिले आहे.
३. प्रौढवयात आल्यानंतरही आर्थिक गरजांसाठी पालकांवर अवलंबून राहिल्याने कौटुंबिक तणाव निर्माण होत आहे.
४. शहरातील तयारीचा खर्च आणि वारंवार भराव्या लागणाऱ्या परीक्षा फीस त्यावर परीक्षांना होणारा विलंब यामुळे ग्रामीण पालकांवर कर्जबाजारीपणा वाढत आहे.
५. पेपरफुटी आणि परीक्षांच्या लांबणीसारख्या कारणांमुळे युवकांमध्ये आत्मविनाशाची मानसिकता वाढत आहे.
६. या सर्वांवर शासनाचा नकारात्मक दृष्टीकोन आहे.

ग्रामीण युवकांचा शासकीय नोकरीकडे वाढणारा कल

शेतीची दुरावस्था व पर्यायहिनता

नाबार्ड २०२६ च्या अहवालानुसार ग्रामीण महाराष्ट्रात शेतीतील उत्पन्न स्थिर किंवा घटते आहे. त्यात पूर किंवा दुष्काळ अशा परिस्थितीमुळे शेतीचे फार नुकसान होते. यामुळे सुशिक्षित युवकांचा शेतीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन नकारात्मक बनला आहे आणि या सगळ्यातून बाहेर पडण्यासाठी व इतर कोणताही पर्याय नसल्यामुळे युवक शासकीय नोकरीला एकमेव सुरक्षित मार्ग मानतात.

खाजगी क्षेत्रातील असुरक्षितता

नियतकालिक श्रम बल सर्वेक्षण (पी एल एफ एस २०२५) च्या अहवालानुसार खाजगी क्षेत्रातील नोकऱ्यांमध्ये ग्रामीण तरुणांना कंत्राटी पद्धतीने काम करावे लागते व यामध्ये त्यांना सुरक्षेचा अभाव जाणवतो.

प्रतिष्ठेचे भांडवल

ग्रामीण युवकांच्या मते, शासकीय नोकरी मिळाल्यानंतर आपल्या प्रशासकीय पदामुळे कुटुंबाचे समाजात वजन वाढते. नातेवाईकांमध्ये, गावात मानसन्मान वाढतो, सामाजिक प्रतिष्ठा वाढते. एक प्रकारचे 'सांस्कृतिक भांडवल' म्हणून काम करते. जे कोणत्याही खाजगी कंपनीतील नोकरीपेक्षा श्रेष्ठ मानले जाते.

समाज माध्यमांचा प्रभाव: आजकाल स्पर्धा परीक्षा करणाऱ्या युवकांमध्ये अधिकाऱ्यांचे एखाद्या कार्यक्रमात प्रवेश करतानाचे, गाड्यांचे ताफाचे व्हिडिओ, रिल्स पाहण्याचा ट्रेंड निघाला आहे. आपणही अधिकारी झाल्यावर आपलेही

असेच व्हिडिओ, रिल्स वायरल होतील, लोकांकडून मान सन्मान मिळेल. या कल्पनेने युवक स्पर्धा परीक्षांकडे आकर्षिते जातात.

टाईमपास आणि परीक्षेची चिंता

क्रेग जेफ्री यांच्या 'क्रॉनिक वेटिंग' म्हणजेच 'प्रदीर्घ प्रतीक्षा' सिद्धांतानुसार, ग्रामीण युवकांमध्ये स्पर्धा परीक्षेचा अभ्यास करणे हा स्वतःला "बेरोजगार" या सामाजिक शिक्यापासून वाचवण्याचा एक सोपा मार्ग बनला आहे. "मी स्पर्धा परीक्षेची तयारी करतोय" हे सांगणे गावात बेरोजगार म्हणून फिरण्यापेक्षा जास्त प्रतिष्ठित मानले जाते, ज्यामुळे युवक याकडे आकर्षित होतात. जेफ्रीने यासाठी 'टाईमपास' 'नियोजित वेळ' घालवणे ही संकल्पना मांडली.

सांख्यिकीय वास्तव तक्ता :स्पर्धा परीक्षांचा सामाजिक-आर्थिक खर्च (२०२१-२०२६)

मुख्य घटक

सर्वसाधारण विरुद्ध सुशिक्षित बेरोजगारी

सांख्यिकीय आकडेवारी

महाराष्ट्रात सर्वसाधारण बेरोजगारी ३.१% आहे तर १५ ते २९ वयोगटातील पदवीधर मुलांमध्ये १९.४% आणि मुलींमध्ये २९.४% बेरोजगारी आहे.

ग्रामीण युवकांवर होणारा परिणाम

ग्रामीण भागातील सुशिक्षित पदवीधरांना शेतीव्यतिरिक्त इतर पर्याय नसल्यामुळे, ते मोठ्या प्रमाणावर सरकारी नोकरीकडे आकर्षित होतात.

मुख्य घटक

तयारीसाठी लागणारा वेळ

सांख्यिकीय आकडेवारी

ग्रामीण तरुण स्पर्धा परीक्षेच्या तयारीसाठी सरासरी तीन ते सात वर्षे घालवतो.

ग्रामीण युवकांवर होणारा परिणाम

तरुण वयाची अत्यंत महत्त्वाची वर्षे (२१ ते ३२ वर्षे) अभ्यासिकेत जातात ज्यामुळे त्यांना कुटुंबावर अवलंबून राहावे लागते.

मुख्य घटक

एमपीएससी गट क स्पर्धा परीक्षा आणि यशाचे प्रमाण.

सांख्यिकीय आकडेवारी

५७०७ जागांसाठी तब्बल ११ लाखांहून अधिक अर्ज आले आहेत. एका जागेसाठी स्पर्धा :१९३ उमेदवार अंतिम यश मिळण्याचे प्रमाण फक्त ~ ०.५९%

ग्रामीण युवकांवर होणारा परिणाम

यामध्ये ९९.४९% इतके प्रचंड अपयशाचे प्रमाण आहे त्यामुळे लाखो रुपये खर्च करणाऱ्या ग्रामीण कुटुंबांना आर्थिक फटका बसतो.

मुख्य घटक

एमपीएससी राज्यसेवा गाळणी प्रक्रिया.

सांख्यिकीय आकडेवारी

पूर्व परीक्षा~ ३.५ ते ४ लाख उमेदवार> मुख्य परीक्षा~६००० पात्र> मुलाखत~ १५०० उमेदवार> अंतिम निवड~ ४५० अधिकारी.

ग्रामीण युवकांवर होणारा परिणाम

पूर्व आणि मुख्य परीक्षा पास होऊनही १००० हून अधिक उमेदवार अंतिम टप्प्यात(मुलाखतीनंतर)बाद होतात यामुळे उमेदवारांना तीव्र मानसिक धक्का बसतो.

मुख्य घटक

यंत्रणेतील त्रुटी आणि पेपर फुटीचे प्रमाण.

सांख्यिकीय आकडेवारी

महाराष्ट्र टीईटी (जून २०२६) परीक्षेच्या अवघ्या एक दिवस आधी पेपर फुटीच्या रॉकेट मुळे परीक्षा स्थगित झाली यामुळे सहा लाख युवक प्रभावित झाले. तसेच एमपीएससी तर्फे २२ मार्च २०२६ रोजी घेण्यात आलेल्या गट ब औषध निरीक्षक पदाच्या परीक्षेचा पेपर फुटला त्यामुळे अनेक विद्यार्थी प्रभावित झाले.

मुख्य घटक

परीक्षा पुढे ढकलणे.

सांख्यिकीय आकडेवारी

एमपीएससी तर्फे २५ ऑक्टोबर २०२६ रोजी घेण्यात येणारी गट क पूर्व परीक्षा पुढे ढकलून ३ जानेवारी २०२७ ला गेली.

ग्रामीण युवकांवर होणारा परिणाम

परीक्षा पुढे ढकलल्यामुळे युवकांच्या मानसिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक घटकांवर प्रभाव पडतो. आधीच प्रचंड अभ्यास त्यामध्ये परीक्षा पुढे ढकलल्यामुळे तीच पुस्तके आणखी पुढे अनिश्चित काळासाठी वाचावी लागतात यामुळे युवकांमध्ये मानसिक थकवा निर्माण होतो व अभ्यासाचा वेग मंदावतो. तसेच परीक्षा पुढे ढकलल्यामुळे त्यांचा राहण्याचा खाण्याचा अतिरिक्त खर्च वाढतो.

कर्जाचा डोंगर आणि कुटुंबावरील आर्थिक ताण**स्वप्रांमागे होणारी आर्थिक ओढाताण**

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील लाखो युवक स्पर्धा परीक्षेच्या तयारीसाठी पुणे, मुंबईसारख्या मोठ्या शहरांमध्ये जातात. तेथील क्लासेसची फीस ,लायब्ररी, हॉस्टेल किंवा खोलीचे भाडे आणि मेसचा खर्च भागवण्यासाठी दरमहा हजारो रुपयांची गरज असते. या स्वप्रांमध्ये पालकांचे अतिशय कष्ट असतात व त्यांची आर्थिक ओढाताण होते.

अनधिकृत कर्जबाजारीपणा

मुलांचा खर्च भागविण्यासाठी ग्रामीण पालकांना बँकांकडून कर्ज न मिळाल्यास ते गावातील सावकारांकडून अधिक व्याजदराने कर्ज घेतात किंवा स्वतःची वडिलोपार्जित शेती गहाण ठेवतात /विकतात. एका अहवालानुसार ग्रामीण भागातील २३.६% कुटुंबे सावकारी कर्जावर अवलंबून आहेत

संक कौस्ट फॅलसी

तीन-चार प्रयत्नांत अपयश आल्यानंतरही, “आतापर्यंत लाखो रुपये खर्च केले आहेत, आता अर्ध्यातून कसे सोडायचे?” या विचाराने पालक आणखी कर्ज काढून मुलांना पैसे पुरवतात. त्यामुळे आधीच बुडालेले पैसे आणखीनच बुडत जातात.

ग्रामीण पैशांचा शहरी ओघ

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतून निर्माण होणारे होणारा पैसा शहरांमधील खाजगी कोचिंग इन्स्टिट्यूटच्या घशात घातला जातो. ज्यातून कोणताही खात्रीशीर परतावा मिळत नाही. क्रेग जेफ्री यांच्या मते, ही दीर्घकालीन प्रतीक्षा ग्रामीण कुटुंबातील भांडवलाचे पद्धतशीर शोषण करते व त्यातून ग्रामीण भांडवलाचा शहरी ओघ सुरू होतो.

लग्नाची बाजारपेठ आणि सामाजिक दबाव

ग्रामीण महाराष्ट्रात शासकीय नोकरीला लग्नाच्या बाजारात सर्वोच्च स्थान दिले जाते.

‘शाश्वत नोकरी’ चा अवाजवी मान

बहुतांश ग्रामीण कुटुंबांमध्ये खाजगी क्षेत्रातील मोठी नोकरी किंवा स्वतःची चांगली शेती असण्यापेक्षा कमी पगाराची पण ‘कायमस्वरूपी’ सरकारी नोकरी असलेल्या मुलाला लग्नासाठी पहिली पसंती दिली जाते.

वाढते वय आणि विवाहाची चिंता

वयाची २२ ते ३२ वर्षां पर्यंत परीक्षांच्या तयारीत निघून गेल्यामुळे तरुणांचे लग्नाचे वय उलटून जाते ज्यामुळे योग्य मुलगी मिळण्यासाठीची शक्यता कमी होत जाते.

‘लग्न जमत नाही’ हा सामाजिक कलंक

ग्रामीण भागात २८ ते ३० वर्षांनंतरही मुलगा अविवाहित राहिल्यास नातेवाईक आणि समाजाकडून टोमणे मारले जातात. त्याच्या पुरुषत्वावर आणि क्षमतेवर अप्रत्यक्ष प्रश्नचिन्ह उभे केले जातात ज्यामुळे त्याचा सामाजिक दर्जा घसरतो.

शैक्षणिक क्षमता (Hypergamy)

ग्रामीण भागातील शिकलेल्या मुली आणि त्यांचे पालक आता शहरात स्थायिक असलेल्या किंवा शासकीय नोकरीत असलेल्या मुलांना प्राधान्य देतात. ज्यामुळे स्पर्धा परीक्षा देणारा तरुण लग्नाच्या बाजारातून पूर्णपणे बाहेर फेकला जातो. जेफ्री यांच्या सिद्धांतानुसार, प्रदीर्घ प्रतीक्षा तरुणांना प्रौढत्वाचे मुख्य सामाजिक टप्पे गाठण्यापासून रोखते. ग्रामीण समाजात ‘विवाह’ हा स्वावलंबित्वाचा पुरावा मानला जातो; मात्र नोकरीअभावी तरुण जेफ्री यांनी सांगितलेल्या Extended Adolescence (प्रदीर्घ बालपण) या स्थितीमध्ये अडकतो व Unsettled bachelor (अस्थिर अविवाहित तरुण) बनून राहतो आणि विवाहाच्या प्रक्रियेतून पूर्णपणे बाद होतो.

दीर्घकालीन परावलंबित्व आणि निर्णयक्षमतेचा ऱ्हास

प्रदीर्घ बालपण (Extended Adolescence)

क्रेग जेफ्री यांच्या मते, वयाच्या २२ ते ३२ या वर्षात व्यक्ती आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी होऊन स्वतःचे कुटुंब सुरू करतो म्हणजेच ‘प्रौढत्व’ येते. परंतु, शासकीय नोकरीच्या प्रतीक्षेमुळे ग्रामीण युवक वयाची तीशी ओलांडूनही आर्थिक गरजांसाठी आई-वडिलांवर अवलंबून राहतात. ते लहान मुलही नसतात आणि स्वतंत्र प्रौढही बनू शकत नाहीत.

यासाठी जेफ्रीने Limbo state (अनिश्चिततेची स्थिती) ही संकल्पना मांडली. त्यांच्या मते, हे युवक या स्थितीमध्ये अडकून पडतात.

पालकांवरील उलट भार

ज्या वयात तरुणांनी वृद्ध होत चाललेल्या आई-वडिलांना आर्थिक, शारीरिक आधार द्यायला हवा, त्याच वयात ते कुटुंबाचे 'ग्राहक' बनून राहतात व त्यांचा उलट भार पालकांवर होतो.

भांडणे आणि कौटुंबिक कलह

घरातल्या मोठ्या भावाच्या स्पर्धा परीक्षेच्या खर्चामुळे लहान भावंडांचे शिक्षण, लग्न किंवा नवीन व्यवसाय सुरू करण्याचे बेत लांबणीवर पडतात. यामुळे कुटुंबात अंतर्गत वाद आणि अडी निर्माण होते. क्रेग जेफ्री यांच्या Chronic Waiting (प्रदीर्घ प्रतीक्षा) या संकल्पनेला हि परिस्थिती पूरक आहे. नोकरी न मिळाल्याने तरुणांची 'आर्थिक स्वायत्तता' संपते.

मानसिक दडपण, हताशपणा आणि आत्मविनाशाची मानसिकता

सामाजिक, आर्थिक आणि वैवाहिक अपयशाचे ओझे युवकांना मानसिकदृष्ट्या उध्वस्त करते.

एक - दोन गुणांचा आघात

वर्षभर दररोज १४-१४ तास अभ्यास करूनही केवळ अर्ध्या किंवा एका गुणाने शेवटचा निकाल चुकल्यास युवकांना तीव्र मानसिक धक्का बसतो.

एकटेपणा आणि सामाजिक अलगीकरण

शहरात लहान, कोंडट खोल्यांमध्ये राहून सामाजिक जीवन संपूर्ण जाते. त्यात गावात सणाला गेल्यावर "स्पर्धा परीक्षेचा काय झाला?", "तू तर अधिकारी होणार होता की?" हा एकच प्रश्न विचारला जात असल्याने युवक गावी जाणेही टाळतात. त्यामुळे ते समाजापासून दूर एकटेपणाचे जीवन जगतात

व्यवस्थेविरुद्धचा वैफल्यग्रस्त संताप

परीक्षांचे वेळेवर न होणारे नियोजन, पेपरफुटीची प्रकरणे, कोर्ट केसेस आणि भरती प्रक्रियेतील भ्रष्टाचार यामुळे युवकांमध्ये "आपण कितीही अभ्यास केला तरी व्यवस्था आपल्याला पास होऊ देणार नाही", "हे देवाच्याच मनात आहे किंवा आपल्या नशिवात लिहिलेले आहे" ही दैववादी (Fatalistic) भावना निर्माण होते. यातून वैफल्य असा राग निर्माण होतो.

टोकाचे पाऊल (आत्महत्या)

जेव्हा वयोमर्यादा संपते आणि हातात ना नोकरी असते ना लग्नाची शक्यता, आणि डोक्यावर कर्जाचा डोंगर असतो; तेव्हा स्वतःला कुटुंबावर ओझे समजून काही युवक आत्महत्येसारखे टोकाचे पाऊल उचलतात. कोचिंग हबमधील विद्यार्थ्यांच्या आत्महत्या हा याच नैराश्याचा परिपाक आहेत.

एमिल दुर्खीम यांच्या (Suicide) 'आत्महत्या' सिद्धांतातील (Anomie) 'प्रमाणकशून्यता' ही संकल्पना या स्थितीचे अचूक विश्लेषण करते. जेव्हा पेपर फुटी आणि शासकीय विलंबामुळे कष्टाचे नियम मोडीत निघतात तेव्हा समाजात प्रमाणकशून्यता निर्माण होते. या व्यवस्थेच्या अपयशामुळे युवकांचे मानसिक आधार तुटतात. ज्यामुळे ते वैयक्तिक नैराश्यातून नव्हे, तर दुर्खीमने सांगितलेल्या सामाजिक एकीकरणाच्या अभावामुळे आत्महत्येसारखे टोकाचे पाऊल उचलतात. स्पर्धा परीक्षांची तयारी करणाऱ्या युवकांनी हे समजून घेतले पाहिजे की, "शासकीय नोकरी हा

जीवनाचा केवळ एक भाग आहे, संपूर्ण जीवन नाही.” त्यामुळे अपयशामुळे हताश न होता आयुष्याकडे सकारात्मकतेने पाहिले पाहिजे.

गृहीतकृत्याची सत्यता

प्रस्तुत संशोधनामधून जी माहिती समोर आली आहे त्या माहितीच्या आधारे प्रस्तुत संशोधनासाठी मांडलेल्या गृहीतकृत्याची तपासणी केली असता खालीलप्रमाणे निष्कर्ष समोर आली आहेत.

स्पर्धा परीक्षांमधील यशाचा दर कमी असल्यामुळे ग्रामीण युवकांचे आर्थिक स्वावलंबन लांबत आहे.

या गृहीतकृत्यानुसार माहिती घेतली असता असे दिसून येते की, स्पर्धा परीक्षा देणारे ग्रामीण युवक एका शाश्वत आणि प्रदीर्घ प्रतीक्षेत अडकले (Chronic Waiting) असून, त्यामुळे त्यांचे प्रौढत्व लांबणीवर पडत आहे. क्रेग जेफ्री यांचा ‘टाईमपास’ सिद्धांत येथे तंतोतंत लागू होतो. एमपीएससी गट क परीक्षेसाठी ५७०७ जागांसाठी अकरा लाखांहून अधिक अर्ज आलेत त्यात अंतिम उमेदवार निवडीचे प्रमाण फक्त ~ 0.५१% असल्याने तब्बल ~ ९९.४९% उमेदवारांना वर्षानुवर्ष त्याच परीक्षा द्याव्या लागतात. अधिकृत अहवाल दर्शवतात की, एक तरुण सरासरी ३-७ वर्ष अभ्यासिकेत घालवतो, त्यामुळे त्यांचे आर्थिक स्वावलंबित्व लांबणीवर पडते हे गृहीतकृत्य सिद्ध होते.

शासकीय नोकरीला समाजाने अवाजवी महत्त्व दिले आहे.

या गृहीतकृत्यानुसार माहिती घेतली असता असे दिसून येते की, ग्रामीण लग्नाच्या बाजारात शासकीय नोकरी ही विवाहासाठी एक अनिवार्य पात्रता मानली जात असल्याने खूप वर्षांपासून स्पर्धा परीक्षेची तयारी करणारा युवक विवाहापासून वंचित राहतो. क्रेग जेफ्री यांच्या मते, या स्थितीला ‘प्रौढत्वाचे टप्पे न गाठता येणे’ असे म्हणतात. पी एल एफ एस २०२५ च्या अहवालानुसार ग्रामीण भागातील सुशिक्षित पदवीधर मुलांमध्ये १९.२% बेरोजगारीचा दर आढळतो. खाजगी क्षेत्रातही चांगले पर्याय नसतात, परिणामी शासकीय नोकरी नसलेला तरुण लग्नाच्या बाजारातून बाहेर फेकला जातो आणि वयाची तिशी ओलांडूनही अविवाहित राहतो. या यावरून शासकीय नोकरीला समाजाने अवाजवी महत्त्व दिले आहे हे गृहीतकृत्य सिद्ध होते.

प्रौढवयात आल्यानंतरही आर्थिक गरजांसाठी पालकांवर अवलंबून राहिल्याने कौटुंबिक तणाव निर्माण होत आहे.

या गृहीतकृत्यानुसार माहिती घेतली असता असे दिसून येते की, क्रेग जेफ्री यांच्या सिद्धांतानुसार सरासरी ३-७ वर्ष २२ ते ३२ वयामधील युवक स्पर्धा परीक्षेच्या तयारीमध्ये व्यस्त असतात. त्यामुळे त्यांना स्ववर्चासाठी पालकांकडून पैसे द्यावे लागतात. त्यामुळे इतर लहान भावंडांचे शिक्षण त्यांचे लग्न किंवा नवीन व्यवसाय सुरू करण्याचे बेत लांबणीवर पडतात. परिणामी, कौटुंबिक तणाव निर्माण होतात यावरून हे गृहीतकृत्य सिद्ध होते.

शहरातील होणारा खर्च आणि वारंवार भराव्या लागणाऱ्या परीक्षा फीस त्यावर परीक्षांना होणारा विलंब यामुळे ग्रामीण पालकांवर कर्जबाजारीपणा वाढत आहे.

या गृहीतकृत्यानुसार माहिती घेतली असता असे दिसून येते की, नाबार्ड २०२६ च्या आकडेवारीनुसार, शेतीचे उत्पन्न घटल्यामुळे पालक व्यावसायिक बँका ऐवजी स्थानिक सावकारांकडून उच्च व्याजाने कर्ज घेतात किंवा शेतीचा तुकडा विकतात. आधी लावलेले पैसे वाया जाऊ नये म्हणून आणखी कर्ज काढतात. त्यामुळे त्यांचा कर्जबाजारीपणा वाढत आहे हे गृहीतकृत्य सिद्ध होते.

पेपर फुटी आणि परीक्षांच्या लांबणी सारख्या कारणांमुळे युवकांमध्ये आत्मविनाशाची मानसिकता वाढत आहे.

या गृहीत कृत्यानुसार माहिती घेतली असता असे दिसून येते की, जेव्हा समाजातील नियम, कायदे किंवा शासकीय संस्था व्यक्तीला त्याच्या कष्टाचे योग्य फळ देण्यास अपयशी ठरतात, तेव्हा समाजात Anomie प्रमाणकशून्यता निर्माण होते. स्पर्धा परीक्षा देणारा तरुण कठोर परिश्रमाने अभ्यास करतो परंतु, जेव्हा परीक्षांच्या आदल्या दिवशी पेपर फुटतात (उदाहरणार्थ जून २०२६ मधील टीईटी परीक्षा रद्द होणे किंवा पेपर पुढे ढकलतात उदाहरणार्थ २५ ऑक्टोबर २०२६ ला होणारी एमपीएससी गट कप पूर्व परीक्षा पुढे ढकलून ३ जानेवारी २०२७ ला झाली आहे त्यासोबतच नुकताच २२ मार्च २०२६ रोजी झालेला एमपीएससी गट ब औषध निरीक्षक परीक्षेचा पेपर फुटला. या सर्व कारणांमुळे विद्यार्थ्यांचे निकाल दोन-तीन वर्ष लांबणीवर पडतात. तेव्हा विद्यार्थ्यांची नैतिक चौकट कोलमडून पडते. या गृहीत कृत्याला सिद्ध करणारा सर्वात मोठा दुय्यम पुरावा म्हणजे सप्टेंबर २०२५ मध्ये धाराशिव जिल्ह्यातील २५ वर्षीय युवक प्रथमेश देशमुख याने आत्महत्या केली आहे. त्याच्या आत्महत्या पत्रामधील उघड झालेला अडीच लाखांचा कर्जबाजारीपणा आणि परीक्षांच्या विलंबाचा उल्लेख, हे स्पष्ट करतो की, युवकांचे नैराश्य हे व्यवस्थेच्या ढिसाळ नियोजनामुळे निर्माण झालेले सामाजिक संकट आहे. यावरून हे गृहीतकृत्य सिद्ध होते.

या सर्वांवर शासनाचा नकारात्मक दृष्टिकोन आहे.

महाराष्ट्रातील विविध शासकीय कार्यालयांमध्ये गट अ ते गट क पर्यंतची जवळपास तीन लाख पदे रिक्त आहेत. माहिती अधिकारातून (आरटीआय) मिळालेल्या वापक माहिती आकडेवारीनुसार राज्य सरकारच्या २९ प्रमुख विभागांमध्ये आणि जिल्हा परिषदांमध्ये एकूण मंजूर असलेल्या १०.७ लाख पदांपैकी केवळ ८.२६ लाख पदे भरलेली असून उर्वरित २.४४ लाखाहून अधिक जागा अधिकृत रित्या रिक्त असल्याचे वेळोवेळी समोर आले आहे. अलीकडच्या काळात अनेक शासकीय आणि निमशासकीय पदे कंत्राटी पद्धतीने भरण्याचा निर्णय घेतला आहे. गेल्या काही वर्षात महाडा, आरोग्य भरती टीईटी, एमपीएससी अशा विविध स्पर्धा परीक्षांमध्ये झालेल्या पेपर फुटीचे घोटाळे आणि गैरव्यवहार जगजाहीर आहेत. कित्येक युवक यामुळे आत्महत्या करतात परंतु शासन यावर केवळ बघ्याची भूमिका बजावतो. यावरून शासनाचा दृष्टिकोन नकारात्मक आहे हे गृहीतकृत्य सिद्ध होते.

उपाययोजना

१. भ्रष्टाचारमुक्त व सुटसुटीत परीक्षा प्रणाली असावी.

सर्वप्रथम वेळापत्रकाच्या सक्तीद्वारे आपण एमपीएससी व राज्यातील इतर स्पर्धा परीक्षा भरती प्रक्रियांचा कालावधी एका वर्षापेक्षा जास्त लांबणार नाही याची काळजी घेऊ शकतो. तसेच महाराष्ट्रात पेपर फुटी रोखण्यासाठी कठोर कायद्याची अंमलबजावणी केल्यास दुर्धीमने सांगितलेली Anomie 'प्रमाणकशून्य आत्महत्या' रोखता येईल असे मला वाटते.

२. ग्रामीण भांडवलाचे संवर्धन आणि कोचिंग उद्योगाचे नियमन व्हावे.

खाजगी कोचिंग क्लासेस आणि डिजिटल लायब्ररी यांच्या अमर्याद फीसवर शासनाचे नियंत्रण असावे. तसेच जास्तीत जास्त शैक्षणिक कर्ज सुविधांद्वारे ग्रामीण युवकांना तयारी करण्यासाठी बिनव्याजी कर्ज उपलब्ध करून देण्यात यावा.

३. खाजगी क्षेत्रातसुद्धा सामाजिक सुरक्षा आणि कौशल्याधारित पर्याय असावेत.

खाजगी नोकऱ्यांमध्ये कंत्राटी पद्धत कमी करून तिथे किमान वेतन, आरोग्य विमा आणि पीएफ सारखी सामाजिक सुरक्षा सक्तीची करावी व स्पर्धा परीक्षांना केंद्रस्थानी ठेवून विद्यार्थ्यांचे करिअर कौन्सिलिंग करून त्यांना

वेगवेगळ्या कौशल्य आणि उद्योजकेकडे वळवण्यासाठी शासनाने विशेष प्रोत्साहन दिले पाहिजे जेणेकरून क्रेग जेफ्री यांनी सांगितलेला 'टाईमपास' चा प्रकार टाळता येईल.

४. युवकांसाठी मानसिक आरोग्य आणि सामाजिक समुपदेशन केंद्र निर्माण करावेत.

वेगवेगळ्या स्पर्धा परीक्षा केंद्रावर २४/७ मोफत मानसिक समुपदेशन केंद्रे उभारली जावीत. तसेच सामाजिक संस्था आणि वेगवेगळ्या समाज माध्यमांच्याद्वारे ग्रामीण भागात "केवळ सरकारी नोकरी म्हणजेच यश आणि लग्नाची पात्रता" हा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन बदलण्यासाठी प्रबोधन करणे गरजेचे आहे.

सारांश

'शासकीय नोकरीच्या प्रतीक्षेतील महाराष्ट्रातील ग्रामीण युवकांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास' या विषयाच्या अनुषंगाने संशोधन केले असता असे दिसून येते की, महाराष्ट्रातील ग्रामीण युवक शेतीच्या दुरावस्थेमुळे व खाजगी नोकऱ्यांमधील असुरक्षिततेमुळे शासकीय नोकरीकडे आकर्षित होतात. क्रेग जेफ्री यांच्या सिद्धांतानुसार, कमी यशाच्या दरामुळे युवक वयाची उत्पादक वर्ष (२२-३२ वर्ष) स्पर्धा परीक्षेत घालवून 'प्रदीर्घ प्रतीक्षा' आणि 'परावलंबित्व' या चक्रात अडकतात. ज्यातून पुढे तीव्र कौटुंबिक कलह निर्माण होतात. नोकरी अभावी ग्रामीण लग्नाच्या बाजारात तरुणांचे विवाह रखडतात तर शहरांमधील तयारीचा खर्च भागवण्यासाठी शेतकरी पालकांना सावकारांकडून कर्ज घ्यावे लागल्याने संपूर्ण कुटुंब कर्जाच्या विळख्यात अडकते. शेवटी दुरखीमच्या सिद्धांताप्रमाणे, वारंवार होणारी पेपर फुटी व परीक्षांमधील विलंब यामुळे स्पर्धा परीक्षा विश्वात प्रमाणकशून्यता निर्माण झाली असून या यंत्रणेच्या अपयशामुळे युवकांमध्ये आत्मविनाशाची मानसिकता वाढत आहे. यावर उपाय म्हणून परीक्षा पद्धतीचे कायदेशीर शुद्धीकरण करणे आणि खाजगी नोकऱ्यांमध्ये सामाजिक सुरक्षा देऊन कौशल्याधारित पर्यायी रोजगार निर्माण करणे अत्यंत गरजेचे आहे असे निदर्शनास आले.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. जेफ्री सी. (२०१०) : टाईमपास: भारतातील युवा ,वर्ग आणि प्रतीक्षेचे राजकारण, स्टॅनफोर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस प्रकाशन.
२. दुर्खीम इ. (१८९७) आत्महत्या: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास, अल्कन प्रेस प्रकाशन.
३. नॅशनल बँक फॉर एग्रीकल्चर अँड रुरल डेव्हलपमेंट नावार्ड (२०२६ जुलै) ग्रामीण आर्थिक स्थिती आणि भावना सर्वेक्षण अहवाल(आर इ सी डबल एस २०२६).
४. मंत्रालय सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी(MOSPI) नियतकालिक श्रम बल सर्वेक्षण वार्षिक अहवाल (पी एल एफ एस २०२४-२०२५).
५. महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग अधिकृत वेबसाईट.
६. द हिंदू(२०२६ जून २८) वृत्तपत्र लेख.
७. द टाइम्स ऑफ इंडिया (२०२६ सप्टेंबर १०)वृत्तपत्र लेख.
८. द इंडियन एक्सप्रेस (२०२२ मे २६) आर टी आय वृत्तपत्र लेख.
९. दैनिक लोकमत लेख.
१०. www.google.com.

लोकसाहित्य आणि पर्यावरण : परस्परसंबंधाचा अभ्यास

प्रा. डॉ. युवराज देवबा भामरे

सहयोगी प्राध्यापक, (मराठी विभाग)

एस.पी.एच. कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय नामपूर ता.बागलाण जि. नाशिक पिनकोड-४२३२०६

प्रास्ताविक –

लोकसाहित्य म्हणजे लोकजीवनाचे जिवंत प्रतिबिंब होय. समाजाच्या सामूहिक अनुभवातून, आचार-विचारांतून, श्रद्धा-परंपरांतून आणि निसर्गाशी असलेल्या दीर्घकालीन संबंधातून लोकसाहित्याची निर्मिती झाली आहे. मानवाचे जीवन हे निसर्गापासून स्वतंत्र नसल्यामुळे लोकसाहित्यात निसर्ग, ऋतू, पाऊस, नदी, पर्वत, जंगल, वृक्ष, पशुपक्षी, शेती, जमीन आणि जलस्रोत यांचे विविध स्वरूपात चित्रण आढळते. विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी समाजाच्या लोकसाहित्यात पर्यावरणाशी असलेले निकटचे नाते प्रकर्षाने व्यक्त होते.

लोकगीते, लोककथा, म्हणी, वाक्प्रचार, उखाणे, पोवाडे, भारुडे, ओव्या, सण-उत्सव, लोकनृत्य, धार्मिक विधी आणि मौखिक परंपरा यांमध्ये पर्यावरणीय ज्ञान आणि निसर्गाविषयीची संवेदनशीलता दडलेली दिसून येते. पावसाची प्रतीक्षा, शेतीचे महत्त्व, नदीचे जीवनदायी स्वरूप, वृक्षांचे महत्त्व, पशुपक्षांशी असलेले नाते आणि ऋतूचक्र यांचे प्रतिबिंब लोकसाहित्यात प्रतिबिंबित झालेले दिसते. त्यामुळे लोकसाहित्य हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून लोकांच्या पर्यावरणीय अनुभवांचे आणि ज्ञानाचे सांस्कृतिक दस्तऐवजीकरण करणारे प्रभावी माध्यम आहे असे म्हणता येईल.

आजच्या काळात हवामान बदल, जंगलतोड, जलप्रदूषण, जैवविविधतेचा ऱ्हास आणि वाढते शहरीकरण या समस्यांच्या पार्श्वभूमीवर लोकसाहित्यामधील पर्यावरणीय मूल्यांचा अभ्यास अधिक महत्त्वाचा मानला जातो. मानव आणि पर्यावरण यांचे नाते अतिशय प्राचीन आहे. मानवाचा जन्म, विकास आणि अस्तित्व हे निसर्गाच्या विविध घटकांवर अवलंबून आहे. हवा, पाणी, जमीन, जंगल, वनस्पती, प्राणी, ऋतू आणि हवामान यांच्याशी मानवाचा सतत संबंध राहिला आहे. त्यामुळे मानवाने आपल्या अनुभवांचे आणि भावनांचे प्रतिबिंब आपल्या सांस्कृतिक अभिव्यक्तींमध्ये उमटविले आहे. त्यातून लोकसाहित्याची निर्मिती झाली. लोकसाहित्य हे कोणत्याही एका लेखकाचे किंवा व्यक्तीचे साहित्य नसते. ते समाजाच्या सामूहिक अनुभवातून विकसित होते. पिढ्यान्पिढ्या मौखिक परंपरेने पुढे जाणाऱ्या कथा, गीते, म्हणी, उखाणे, आख्यायिका, श्रद्धा, विधी, नृत्य आणि सण-उत्सव यांचा त्यात समावेश होतो. लोकसाहित्याचा कर्ता हा अनाम असतो.

ग्रामीण आणि आदिवासी समाजाचे जीवन निसर्गाशी अधिक जवळचे असल्यामुळे त्यांच्या लोकसाहित्यात पर्यावरणाचे प्रतिबिंब अधिक स्पष्टपणे जाणवते. पाऊस पडणे म्हणजे शेतीची आशा, नदी म्हणजे जीवनाचा आधार, जंगल म्हणजे उपजीविकेचा स्रोत आणि जमीन म्हणजे मातेसमान अशी भावनिक व सांस्कृतिक नाती लोकसाहित्यात व्यक्त झाली आहेत. त्यामुळे लोकसाहित्याचा अभ्यास हा केवळ भाषिक किंवा सांस्कृतिक अभ्यास न राहता पर्यावरणीय अभ्यासाचाही एक महत्त्वाचा घटक ठरतो.

लोकसाहित्य : संकल्पना आणि स्वरूप

‘लोकसाहित्य’ म्हणजे लोकसमूहाच्या सामूहिक अनुभवातून आणि मौखिक परंपरेतून निर्माण झालेले साहित्य होय. लोकांच्या दैनंदिन जीवनातील सुख-दुःख, श्रम, उत्सव, श्रद्धा, संघर्ष, प्रेम, निसर्ग आणि सामाजिक संबंध यांचे प्रतिबिंब लोकसाहित्यात आढळते. सामूहिक निर्मिती, मौखिक परंपरा, पिढ्यान्पिढ्यांचे हस्तांतरण, स्थानिक बोलीभाषेचा वापर, लोकजीवनाशी जवळचा संबंध, अनुभवाधारित स्वरूप, निसर्गाशी निकटचे नाते, सामाजिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांचे जतन अशी अनेकविध लोकसाहित्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये दिसून येतात. लोकसाहित्याचा

विस्तार विस्तृत आहे. लोकगीते, लोककथा, दंतकथा, आख्यायिका, म्हणी, वाक्प्रचार, उखाणे, ओव्या, भारुडे, पोवाडे, गोंधळ, कीर्तनपरंपरा, लोकनाट्य, लोकनृत्य आणि विविध लोकविधी हे त्याचे प्रमुख प्रकार आहेत.

पर्यावरण : संकल्पना

पर्यावरण म्हणजे सजीवांच्या सभोवतालचे नैसर्गिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांचे एकत्रित विश्व होय. हवा, पाणी, माती, वनस्पती, प्राणी, जंगल, पर्वत, नद्या, समुद्र आणि हवामान हे नैसर्गिक पर्यावरणाचे महत्वाचे घटक आहेत. मानवी समाजाची जीवनपद्धती आणि संस्कृतीही पर्यावरणाशी जोडलेली दिसते. एखाद्या प्रदेशातील भौगोलिक परिस्थिती, हवामान आणि नैसर्गिक संसाधने तेथील लोकांच्या अन्नपद्धती, व्यवसाय, घरांची रचना, पोशाख, सण, उत्सव आणि साहित्यावर परिणाम करतात. यामुळे लोकसाहित्य आणि पर्यावरण यांच्यामध्ये घनिष्ठ संबंध निर्माण होतो.

लोकसाहित्यामधील निसर्गाचे स्थान

लोकसाहित्यात निसर्ग हा केवळ पार्श्वभूमी म्हणून येत नाही, तर तो लोकजीवनाचा सक्रिय घटक असतो. पाऊस आला की शेतकऱ्याला आनंद होतो. नदी भरली की गावाचे जीवन समृद्ध होते. जंगलात फळे आली की आदिवासी समाजाच्या उपजीविकेला आधार मिळतो. वसंत ऋतूत निसर्ग फुलतो आणि त्याचे प्रतिबिंब लोकगीतांमध्ये उमटते. निसर्गातील बदलांचे मानवी भावविश्वाशी असलेले नाते लोकसाहित्यात अत्यंत प्रभावीपणे व्यक्त झाले आहे.

लोकगीते आणि पर्यावरण

लोकगीत हा लोकसाहित्याचा अत्यंत प्रभावी प्रकार आहे. लोकगीतांमध्ये श्रम, प्रेम, विवाह, शेती, पाऊस, ऋतू, सण, नद्या, पर्वत आणि वनस्पती यांचे चित्रण आढळते. ग्रामीण स्त्रियांच्या ओव्यांमध्ये शेती, पाणी, जनावरे, घराभोवतालची झाडे आणि ऋतूंचे संदर्भ मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. पावसाळ्याशी संबंधित गीतांमध्ये काळे ढग, विजा, पाऊस, हिरवीगार शेते आणि नदी-नाले यांचे वर्णन केले जाते. या गीतांमधून पाऊस हा केवळ नैसर्गिक घटक नसून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा आधार असल्याचे स्पष्ट होते.

पावसाचे लोकसाहित्यातील चित्रण

भारतीय कृषिसंस्कृतीमध्ये पावसाला अत्यंत महत्त्व आहे. विशेषतः महाराष्ट्रासारख्या कृषिप्रधान प्रदेशात पावसाचे आगमन म्हणजे जीवनाला नवसंजीवनी मिळण्यासारखे आहे. लोकगीतांमध्ये पावसाची प्रतीक्षा, ढगांचे आगमन, विजांचा कडकडाट, मातीचा सुगंध आणि हिरवळ यांचे वर्णन आढळते. पावसाचे अनिश्चित आगमन शेतकऱ्याच्या जीवनावर थेट परिणाम करते. त्यामुळे पावसाविषयीची आशा, चिंता आणि आनंद लोकगीतांमध्ये व्यक्त होतो.

शेती आणि लोकसाहित्य

शेती हा ग्रामीण जीवनाचा केंद्रबिंदू असल्यामुळे शेतीशी संबंधित असंख्य लोकगीते आणि म्हणी आढळतात. पेरणी, नांगरणी, कापणी, मळणी आणि पीक साठवण यांसारख्या कृषी प्रक्रियांशी संबंधित लोकपरंपरा विकसित झाल्या आहेत. शेतीच्या कामादरम्यान गायली जाणारी गीते श्रमाचा ताण कमी करतात आणि सामूहिक श्रमाला प्रेरणा देतात. या गीतांमधून जमीन, पाऊस, बी-बियाणे, बैल, पीक आणि शेतकरी यांचे परस्परसंबंध स्पष्ट होतात.

लोककथा आणि पर्यावरण

लोककथांमध्ये प्राणी, पक्षी, वृक्ष, नद्या, पर्वत आणि जंगल यांना महत्त्वाची भूमिका दिलेली आढळते. अनेक कथांमध्ये प्राणी मानवी गुणांनी युक्त दाखविले जातात. कोल्हा, वाघ, सिंह, साप, पक्षी, कासव, हरीण यांसारख्या प्राण्यांवर आधारित कथा समाजामध्ये प्रचलित आहेत. या कथांमधून मनोरंजनावरोबरच नैतिक आणि पर्यावरणीय मूल्यांचेही संप्रेषण होते. निसर्गाचा अनादर करणाऱ्या व्यक्तीला संकटांचा सामना करावा लागतो, तर निसर्गाचा आदर करणाऱ्या व्यक्तीला लाभ होतो, अशी मूल्यरचना अनेक लोककथांमध्ये दिसते.

प्राणी आणि पक्ष्यांचे लोकसाहित्यातील स्थान

लोकसाहित्यात प्राणी आणि पक्ष्यांना विशेष महत्त्व आहे. पक्ष्यांचे स्थलांतर, त्यांचे आवाज, घरटी बांधण्याची पद्धत आणि ऋतूनुसार बदलणारे वर्तन यांचे निरीक्षण लोकसमाजाने केले. कोकिळा वसंताचे प्रतीक, मोर पावसाचे प्रतीक आणि कावळा आगमनाची सूचना देणारा पक्षी म्हणून लोकमानसात स्थान मिळवतो. अशा प्रतीकांमधून लोकांचे निसर्गाशी असलेले सूक्ष्म निरीक्षण दिसून येते.

वृक्ष आणि लोकपरंपरा

भारतीय लोकजीवनात वृक्षांना धार्मिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय महत्त्व आहे. वड, पिंपळ, औदुंबर, कडुलिंब, तुळस, आंबा, नारळ, बेल यांसारख्या वृक्षांशी विविध लोकश्रद्धा जोडलेल्या आहेत. वृक्षपूजा ही केवळ धार्मिक कृती म्हणून पाहण्याऐवजी तिच्या पर्यावरणीय परिणामांचाही विचार करता येतो. विशिष्ट वृक्ष पवित्र मानल्यामुळे त्यांचे संरक्षण झाले आहे.

नदी आणि लोकसाहित्य

भारतीय संस्कृतीमध्ये नद्यांना जीवनदायिनी मानले जाते. त्यामुळे नद्यांशी संबंधित कथा, गीते, आख्यायिका आणि धार्मिक परंपरा मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. नदी ही पिण्याचे पाणी, शेती, मासेमारी, वाहतूक आणि सांस्कृतिक जीवनाचा आधार आहे. लोकसाहित्यात नदीला अनेकदा 'आई' किंवा 'माता' म्हणून संबोधले जाते. या प्रतिमेतून नदीबद्दलची आत्मीयता आणि कृतज्ञता व्यक्त होते. आज नदीप्रदूषण आणि जलसंकटाच्या पार्श्वभूमीवर या लोकपरंपरांचा पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पुनर्विचार करणे आवश्यक आहे.

जंगल आणि आदिवासी लोकसाहित्य

आदिवासी समाजाचे जीवन जंगलाशी अत्यंत जवळचे आहे. त्यामुळे आदिवासी लोकसाहित्यात जंगलाला विशेष स्थान आहे. जंगलातील वृक्ष, फळे, कंदमुळे, प्राणी, पक्षी, नद्या आणि पर्वत यांचे वर्णन त्यांच्या गीते, कथा, नृत्य आणि विधींमध्ये आढळते. जंगल हे त्यांच्यासाठी केवळ आर्थिक संसाधन नसून सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक जीवनाचा भाग आहे. आदिवासी लोकसाहित्यातून जंगलाशी सहजीवनाची संकल्पना स्पष्ट होते.

आदिवासी लोककथा आणि पर्यावरणीय मूल्ये

आदिवासी लोककथांमध्ये अनेकदा मानव आणि प्राणी यांच्यातील संबंध दाखविले जातात. काही कथांमध्ये विशिष्ट प्राणी किंवा वृक्ष हे समुदायाचे रक्षणकर्ते मानले जातात. काही कथांमध्ये जंगलाचा अनियंत्रित नाश करणाऱ्या व्यक्तीला शिक्षा होते. अशा कथांचा सामाजिक उद्देश पर्यावरणीय नियमांचे पालन करण्यास प्रेरित करणे हा देखील असू शकतो.

लोकम्हणी आणि पर्यावरणीय ज्ञान

लोकम्हणी या लोकजीवनातील अनुभवांचे संक्षिप्त रूप आहेत. शेती, पाऊस, ऋतू, माती, पशुधन आणि हवामान यांसंबंधी अनेक म्हणी समाजात प्रचलित आहेत. या म्हणींमधून शेतकऱ्यांचे दीर्घकालीन निरीक्षण आणि अनुभव व्यक्त होतो. लोकम्हणींचा वैज्ञानिक अर्थ लावताना काळजी घेणे आवश्यक असले तरी त्या स्थानिक पर्यावरणीय अनुभवांचा सांस्कृतिक दस्तऐवज म्हणून महत्त्वपूर्ण आहेत.

ऋतूचक्र आणि लोकसाहित्य

भारतीय लोकजीवन ऋतूचक्राशी जोडलेले आहे. वसंत, ग्रीष्म, वर्षा, शरद, हेमंत आणि शिशिर या ऋतूंचे परिणाम लोकजीवनावर दिसतात. ऋतूनुसार शेतीची कामे, आहार, सण आणि उत्सव बदलतात. त्यामुळे लोकगीतांमध्ये आणि लोककथांमध्ये ऋतूंचे वर्णन मोठ्या प्रमाणावर आढळते. ऋतूंच्या बदलांचे सूक्ष्म निरीक्षण हे पारंपरिक पर्यावरणीय ज्ञानाचा महत्त्वाचा भाग आहे.

सण-उत्सव आणि पर्यावरण

भारतीय सण-उत्सवांचा निसर्गाशी जवळचा संबंध आहे. कृषीचक्र, पावसाळा, पीक, पशुधन आणि ऋतू यांच्याशी अनेक सण जोडलेले आहेत. काही सणांमध्ये वृक्ष, माती, जलस्रोत किंवा पशुधन यांचे पूजन केले जाते. या परंपरांमधून मानवाने निसर्गाकडून मिळणाऱ्या संसाधनांबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करण्याची भावना दिसते.

लोकनृत्य आणि पर्यावरण

लोकनृत्यांमध्येही निसर्गाचे प्रतिबिंब दिसते. आदिवासी आणि ग्रामीण समाजातील अनेक नृत्यांमध्ये शेती, पाऊस, शिकार, पशुपालन आणि ऋतूंच्या हालचालींचे प्रतीकात्मक चित्रण आढळते. नृत्य ही केवळ कलात्मक अभिव्यक्ती नसून सामुदायिक स्मृती आणि पर्यावरणीय अनुभवांचे माध्यम असते.

लोकविधी आणि निसर्ग

विविध लोकविधींमध्ये जमीन, पाणी, वृक्ष, धान्य आणि पशुधन यांना महत्त्व दिले जाते. पेरणीपूर्वी किंवा कापणीपूर्वी केले जाणारे विधी कृषीचक्राशी संबंधित असतात. या विधींमध्ये निसर्गाच्या शक्तीबद्दल आदर आणि कृतज्ञता व्यक्त केली जाते.

लोकसाहित्य : पारंपरिक पर्यावरणीय ज्ञानाचे माध्यम

लोकसाहित्य हे पर्यावरणीय ज्ञानाच्या हस्तांतरणाचे प्रभावी माध्यम आहे. ज्यांना लिखित शिक्षण उपलब्ध नव्हते, अशा समाजामध्ये अनुभव कथा, गीत, म्हणी आणि परंपरांच्या माध्यमातून पुढील पिढीकडे पोहोचत होता. कोणत्या ऋतूत कोणते पीक घ्यावे, कोणती वनस्पती उपयुक्त आहे, कोणत्या प्राण्यापासून सावध राहावे किंवा कोणता जलस्रोत महत्त्वाचा आहे यासंबंधीचे अनुभव लोकपरंपरेत साठविले गेले.

लोकसाहित्य आणि जैवविविधता

जैवविविधता म्हणजे विविध वनस्पती, प्राणी आणि सूक्ष्मजीवांचे अस्तित्व होय. लोकसाहित्यात विविध स्थानिक प्रजातींचा उल्लेख आढळतो. त्यामुळे लोकसाहित्य हे स्थानिक जैवविविधतेच्या अभ्यासासाठी अप्रत्यक्ष स्रोत ठरू शकते. एखाद्या प्रदेशातील जुन्या लोकगीतांमध्ये उल्लेखिलेल्या वनस्पती किंवा प्राण्यांच्या नावांवरून त्या प्रदेशातील पूर्वीच्या जैवविविधतेचा अभ्यास करण्यास काही प्रमाणात मदत होऊ शकते.

लोकसाहित्य आणि पर्यावरणीय नैतिकता

लोकसाहित्यात पर्यावरणाशी संबंधित नैतिक मूल्ये आढळतात. निसर्गाचा अतिरेकाने वापर करू नये, प्राण्यांशी क्रूर वर्तन करू नये, वृक्षांचे महत्त्व ओळखावे, पाण्याची किंमत समजून घ्यावी आणि जमीन जपावी, अशा मूल्यांचा विविध लोकपरंपरांमध्ये अप्रत्यक्ष संदेश असतो. या मूल्यांना आधुनिक पर्यावरणीय नैतिकतेशी जोडून पाहता येते.

महाराष्ट्रातील लोकसाहित्य आणि पर्यावरण

महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि आदिवासी लोकसाहित्यामध्ये पर्यावरणीय घटकांचे समृद्ध चित्रण आढळते. सह्याद्री, कोकण, खानदेश, मराठवाडा आणि विदर्भ या भौगोलिक प्रदेशांच्या वेगवेगळ्या पर्यावरणीय परिस्थितीचा परिणाम त्यांच्या लोकसाहित्यावर झाला आहे. कोकणातील समुद्र, पाऊस आणि नारळ-सुपारीची संस्कृती, खानदेशातील शेती आणि पर्जन्याशी संबंधित अनुभव, सह्याद्रीतील जंगल आणि आदिवासी जीवन, विदर्भातील कृषी आणि वनप्रदेश यांचे प्रतिबिंब स्थानिक लोकपरंपरांमध्ये दिसते.

वारली समाज आणि पर्यावरण

महाराष्ट्रातील वारली समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनात निसर्गाला महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यांच्या चित्रकलेत आणि लोकपरंपरांमध्ये शेती, झाडे, प्राणी, पक्षी, माणूस, सूर्य, चंद्र आणि सामुदायिक जीवन यांचे चित्रण आढळते. वारली कलाविश्व हे मानव आणि निसर्ग यांच्यातील परस्परसंबंधाचे प्रतीकात्मक रूप म्हणून अभ्यासता येते. निसर्ग हा मानवी जीवनाच्या बाहेर नसून त्याचा अविभाज्य भाग आहे, ही दृष्टी या सांस्कृतिक अभिव्यक्तींमधून जाणवते.

लोकसाहित्य आणि जलसंवर्धन

पाण्याचे महत्त्व लोकजीवनात अत्यंत खोलवर रुजलेले आहे. विहिरी, तलाव, नदी, पाणवटे आणि झरे यांच्याशी संबंधित अनेक लोकपरंपरा आढळतात. पाण्याची बचत, जलस्रोतांचा सामुदायिक वापर आणि जलस्रोतांबद्दल आदर यांचे प्रतिबिंब लोकपरंपरांमध्ये दिसते. आज जलसंकट वाढत असल्यामुळे या लोकपरंपरांचा अभ्यास करून आधुनिक जलव्यवस्थापनाला सांस्कृतिक आधार देता येऊ शकतो.

लोकसाहित्य आणि पर्यावरण संवर्धन

लोकसाहित्य पर्यावरण संवर्धनासाठी जनजागृतीचे प्रभावी माध्यम बनू शकते. पर्यावरणविषयक लोकगीते, कथा, नाटिका, पोवाडे, भारुडे आणि लोकनृत्य यांच्या माध्यमातून वृक्षसंवर्धन, जलसंवर्धन, स्वच्छता आणि जैवविविधता संरक्षणाचे संदेश लोकांपर्यंत पोहोचवता येतात. लोकांच्या सांस्कृतिक भावविश्वाशी जोडलेले संदेश केवळ तांत्रिक माहितीपेक्षा अधिक प्रभावी ठरू शकतात.

आधुनिकता आणि लोकपरंपरांचा ज्हास

शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, माध्यमांचा वाढता प्रभाव आणि बदलती जीवनशैली यामुळे पारंपरिक लोकपरंपरांमध्ये बदल होत आहेत. मौखिक परंपरेने पुढे येणाऱ्या अनेक लोकगीते, कथा, म्हणी आणि पर्यावरणीय ज्ञान नष्ट होण्याची शक्यता आहे. तरुण पिढी पारंपरिक ज्ञानापासून दूर जात असल्यामुळे त्याचे दस्तऐवजीकरण आवश्यक आहे.

हवामान बदल आणि लोकसाहित्य

आज हवामान बदलामुळे ऋतूंचे स्वरूप, पर्जन्यमान आणि तापमान यामध्ये बदल जाणवत आहे. पारंपरिक लोकसाहित्यातील ऋतूविषयक प्रतिमा आणि आजच्या पर्यावरणीय वास्तवाची तुलना केली तर बदलत्या हवामानाचे सांस्कृतिक परिणाम अभ्यासता येतात. लोकगीतांमध्ये आणि कथांमध्ये पूर्वीचे पावसाचे स्वरूप, शेतीची पद्धत किंवा ऋतूंची अनुभूती जतन झालेली असू शकते. त्यामुळे लोकसाहित्य हे हवामानाच्या सामाजिक-सांस्कृतिक इतिहासाच्या अभ्यासासाठीही महत्वाचे ठरू शकते.

पर्यावरणीय शिक्षण आणि लोकसाहित्य

पर्यावरणीय शिक्षणामध्ये लोकसाहित्याचा वापर केल्यास विद्यार्थ्यांना विषय अधिक जवळचा वाटू शकतो. स्थानिक लोकगीते, म्हणी, कथा आणि लोकपरंपरांच्या माध्यमातून पर्यावरणाची संकल्पना समजावून सांगता येते. विद्यार्थ्यांनी आपल्या परिसरातील ज्येष्ठ व्यक्तींच्या मुलाखती घेऊन स्थानिक पर्यावरणीय लोकज्ञानाचे दस्तऐवजीकरण करणे हा एक उपयुक्त शैक्षणिक उपक्रम ठरू शकतो.

लोकसाहित्य, पर्यावरण आणि शाश्वत विकास

शाश्वत विकासासाठी आधुनिक विज्ञानासोबत स्थानिक ज्ञानाचाही उपयोग करणे आवश्यक आहे. लोकसाहित्यातील पर्यावरणीय मूल्ये समाजाच्या सांस्कृतिक स्मृतीचा भाग आहेत. निसर्गबद्दल आदर, सामुदायिक संसाधनांचा वापर, पाण्याचे महत्त्व, वृक्षांचे संरक्षण आणि पशुपक्ष्यांबद्दलची संवेदना यांसारखी मूल्ये शाश्वत विकासाच्या दृष्टिकोनाशी संबंधित आहेत. त्यामुळे लोकसाहित्याचा अभ्यास हा पर्यावरणीय धोरणांमध्ये सांस्कृतिक घटक समाविष्ट करण्यासाठी उपयुक्त ठरू शकतो.

लोकसाहित्य आणि पर्यावरणीय संवेदनशीलता

लोकसाहित्यामध्ये निसर्गाशी भावनिक नाते निर्माण करण्याची क्षमता आहे. 'नदी आपली आई आहे', 'जमीन माता आहे', 'वृक्ष जीवनदाते आहेत' अशा सांस्कृतिक प्रतिमांमुळे पर्यावरणाशी भावनिक संबंध निर्माण होतो. पर्यावरण संरक्षणासाठी केवळ कायदे आणि नियम पुरेसे नसतात. समाजाच्या मानसिकतेत पर्यावरणाविषयी संवेदनशीलता निर्माण करणे आवश्यक असते. लोकसाहित्य या प्रक्रियेत प्रभावी भूमिका बजावू शकते.

एकंदरीत लोकसाहित्य आणि पर्यावरण यांचा संबंध अत्यंत घनिष्ठ आणि बहुआयामी आहे. लोकसाहित्य हे लोकजीवनाचे प्रतिबिंब असल्यामुळे निसर्गाशी असलेले लोकांचे संबंध त्यामध्ये अपरिहार्यपणे उमटत असतात. लोकगीते, लोककथा, म्हणी, ओव्या, सण-उत्सव, लोकनृत्य, धार्मिक विधी आणि आदिवासी मौखिक परंपरा यांमध्ये पाऊस, नदी, जंगल, जमीन, वृक्ष, प्राणी, पक्षी आणि ऋतू यांचे विविध संदर्भ आढळतात. लोकसाहित्य हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नाही. ते सामाजिक स्मृती, सांस्कृतिक ओळख आणि पारंपरिक पर्यावरणीय ज्ञानाचे महत्त्वपूर्ण माध्यम आहे. ग्रामीण आणि आदिवासी समाजाच्या लोकसाहित्यातून मानव आणि निसर्ग यांच्यातील परस्परावलंबित्व स्पष्ट होते. आधुनिक काळात पर्यावरणीय संकटे तीव्र होत असताना लोकसाहित्यातील पर्यावरणीय

मूल्यांकडे नव्या दृष्टीने पाहणे आवश्यक आहे. जलसंकट, जंगलतोड, जैवविविधतेचा ऱ्हास, हवामान बदल आणि प्रदूषण यांसारख्या समस्यांच्या संदर्भात लोकसाहित्य जनजागृतीचे प्रभावी साधन होऊ शकते. तथापि, लोकसाहित्यातील प्रत्येक परंपरा किंवा विश्वास हा वैज्ञानिकदृष्ट्या सिद्ध आहे असे मानता येणार नाही. त्यामुळे लोकपरंपरेतील पर्यावरणीय ज्ञानाचे आधुनिक विज्ञानाच्या साहाय्याने चिकित्सक परीक्षण करणे आवश्यक आहे.

लोकसाहित्याचे दस्तऐवजीकरण, संशोधन आणि शैक्षणिक वापर करताना स्थानिक आणि आदिवासी समुदायांच्या सांस्कृतिक हक्कांचे संरक्षणही महत्वाचे आहे. लोकसाहित्य हे मानव आणि निसर्ग यांच्यातील ऐतिहासिक संवादाचे सांस्कृतिक दस्तऐवज आहे. त्यामध्ये जतन झालेली पर्यावरणीय जाणीव आजच्या शाश्वत विकासाच्या प्रयत्नांना सांस्कृतिक आणि सामाजिक आधार देऊ शकते. म्हणूनच लोकसाहित्याचा पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे ही आजच्या काळाची महत्वाची संशोधन दिशा आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) दाभोळकर, नरेंद्र, 'लोकसंस्कृती आणि लोकजीवनविषयक लेखन.
- २) ढेरे, रा. चिं., महाराष्ट्रातील लोकसंस्कृती व लोकपरंपरांवरील विविध लेखन.
- ३) गाडगीळ, माधव, भारतीय पर्यावरण आणि जैवविविधतेवरील लेखन.
- ४) https://chatgpt.com/s/t_6aa4ef504d5881919ca474de0f7199e4
- ५) https://chatgpt.com/s/t_6aa4eeddaa548191a998a517ea4ee565
- ६) https://chatgpt.com/s/t_6aa4ef1b0ae481918f2c998eded9cd1e

"बाल हक्क आणि सामाजिक सुरक्षा : वर्तमान परिस्थिती, समस्या आणि समाजकार्याची भूमिका"

निलेश देवीसींग राठोड

(संशोधक)

डॉ. मेघराज अ. कपूरडेरिया

(संशोधन मार्गदर्शक)

जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, नांदेड.

सारांश (Abstract):

बालपण हा मानवी जीवनातील महत्वाचा टप्पा असून या काळात बालकाच्या शारीरिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक व शैक्षणिक विकासाची पायाभरणी होते. त्यामुळे प्रत्येक बालकाला सुरक्षित वातावरण, शिक्षण, आरोग्य, पोषण, संरक्षण आणि विकासाच्या संधी मिळणे आवश्यक आहे. मात्र गरिबी, बालमजुरी, बालविवाह, लैंगिक अत्याचार, कौटुंबिक हिंसा, दुर्लक्ष आणि बाल तस्करी यांसारख्या समस्यांमुळे बालकांच्या मूलभूत हक्कांवर परिणाम होतो.

भारतामध्ये बालकांच्या संरक्षणासाठी किशोर न्याय अधिनियम, 2015, POCSO अधिनियम, 2012, शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, 2009 आणि मिशन वात्सल्य यांसारख्या कायदेशीर व सामाजिक सुरक्षा व्यवस्था कार्यरत आहेत. या माध्यमातून बालकांना संरक्षण, शिक्षण, पुनर्वसन आणि आवश्यक सामाजिक सहाय्य देण्याचा प्रयत्न केला जातो.

प्रस्तुत संशोधन-पेपरमध्ये बाल हक्क, सामाजिक सुरक्षा, बाल संरक्षणातील समस्या आणि समाजकार्याची भूमिका यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. बाल संरक्षण प्रभावी करण्यासाठी शासन, कुटुंब, शाळा, समाज, पोलीस, स्वयंसेवी संस्था आणि समाजकार्य व्यावसायिक यांच्यात समन्वय आवश्यक आहे.

key words : बाल हक्क, सामाजिक सुरक्षा, बाल संरक्षण, किशोर न्याय, बालमजुरी, बाल अत्याचार, मिशन वात्सल्य, समाजकार्य.

1. प्रस्तावना

बालक हे कोणत्याही समाजाच्या भविष्यातील विकासाचे महत्वाचे घटक आहेत. बालकांचा आजचा विकास आणि सुरक्षितता ही भविष्यातील समाजाच्या गुणवत्तेशी संबंधित आहे. बालकांना चांगले शिक्षण, आरोग्य, पोषण, प्रेम, सुरक्षितता आणि विकासाच्या संधी मिळाल्यास ते जबाबदार नागरिक म्हणून विकसित होऊ शकतात. याउलट बालपणातच अत्याचार, शोषण, उपेक्षा किंवा आर्थिक असुरक्षितता निर्माण झाल्यास त्याचा परिणाम त्यांच्या पुढील आयुष्यावर होऊ शकतो.

बाल हक्क ही केवळ कायदेशीर संकल्पना नसून ती मानवी प्रतिष्ठेशी संबंधित आहे. प्रत्येक बालकाला भेदभावाशिवाय जगण्याचा, विकसित होण्याचा, सुरक्षित राहण्याचा आणि आपल्या वय व समजुतीनुसार सहभाग घेण्याचा अधिकार आहे. बालकांचे हक्क सुरक्षित ठेवण्यासाठी कुटुंबाची भूमिका सर्वात महत्वाची असली तरी प्रत्येक परिस्थितीत कुटुंब सक्षम असेलच असे नाही. काही बालके अनाथ, निराधार, दुर्लक्षित, अत्याचारग्रस्त, रस्त्यावर राहणारी किंवा इतर असुरक्षित परिस्थितीत असू शकतात.

भारतात बाल संरक्षणासाठी कायदेशीर आणि संस्थात्मक व्यवस्था तयार करण्यात आली आहे. राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग हा बाल हक्कांच्या संरक्षणासाठी स्थापन केलेला वैधानिक आयोग आहे. तो किशोर न्याय

अधिनियम, POCSO अधिनियम आणि शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम यांसारख्या कायद्यांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख करतो.

किशोर न्याय अधिनियम, 2015 अंतर्गत काळजी व संरक्षणाची गरज असलेली मुले तसेच कायद्याशी संघर्षात आलेली मुले यांच्यासाठी काळजी, संरक्षण, विकास, उपचार, पुनर्वसन आणि सामाजिक पुनर्समावेशनावर भर दिला जातो.

त्यामुळे बाल हक्क आणि सामाजिक सुरक्षा यांचा अभ्यास करणे समाजकार्याच्या दृष्टीने विशेष महत्वाचे ठरते.

2. बाल हक्काची संकल्पना

बाल हक्क म्हणजे प्रत्येक बालकाला व्यक्ती म्हणून सन्मानाने आणि सुरक्षित वातावरणात जगण्यासाठी मिळणारे मूलभूत अधिकार होय. बालकाचे वय कमी असल्यामुळे त्याला स्वतःच्या सर्व गरजा पूर्ण करता येत नाहीत. त्यामुळे कुटुंब, समाज आणि शासनाने बालकाच्या हिताचे संरक्षण करणे आवश्यक असते.

बाल हक्कांचा विचार करताना केवळ बालकाला संरक्षण देणे पुरेसे नाही. बालकाला त्याच्या क्षमतेनुसार शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक सहभाग आणि व्यक्तिमत्त्व विकासाची संधी देणे देखील आवश्यक आहे.

बाल हक्कांचे चार प्रमुख आयाम पुढीलप्रमाणे समजता येतात:

2.1 जगण्याचा अधिकार

प्रत्येक बालकाला जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. त्यासाठी योग्य आरोग्यसेवा, पोषण, स्वच्छ पाणी, सुरक्षित निवारा आणि आवश्यक सामाजिक आधार मिळणे गरजेचे आहे.

2.2 विकासाचा अधिकार

बालकाच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण, खेळ, मनोरंजन, सांस्कृतिक सहभाग, मानसिक विकास आणि सामाजिक विकासाच्या संधी उपलब्ध असणे आवश्यक आहे.

2.3 संरक्षणाचा अधिकार

बालकाला शारीरिक किंवा मानसिक अत्याचार, लैंगिक शोषण, बालमजुरी, बाल तस्करी, बालविवाह, दुर्लक्ष आणि इतर शोषणापासून संरक्षण मिळाले पाहिजे.

2.4 सहभागाचा अधिकार

बालकाच्या वय आणि समजुतीनुसार त्याच्या जीवनाशी संबंधित बाबींमध्ये त्याचे मत ऐकले जाणे आवश्यक आहे. बालकाला केवळ संरक्षणाची गरज असलेली व्यक्ती म्हणून न पाहता त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आणि मताचा सन्मान करणे आवश्यक आहे.

3. सामाजिक सुरक्षेची संकल्पना

सामाजिक सुरक्षा म्हणजे व्यक्ती किंवा कुटुंबाला सामाजिक, आर्थिक आणि इतर संकटाच्या परिस्थितीत संरक्षण देणारी व्यवस्था होय. बालकांच्या संदर्भात सामाजिक सुरक्षा ही अधिक व्यापक स्वरूपाची आहे. बालकांच्या सामाजिक सुरक्षेमध्ये फक्त आर्थिक मदत समाविष्ट होत नाही.

त्यामध्ये शिक्षण, आरोग्य, पोषण, निवारा, समुपदेशन, कायदेशीर मदत, पुनर्वसन, कुटुंबाधारित काळजी, फोस्टर केअर, दत्तक प्रक्रिया, बाल हेल्पलाइन आणि इतर संरक्षणात्मक सेवा यांचा समावेश होतो.

बालकाला सुरक्षित कुटुंबीय वातावरण उपलब्ध करून देणे ही सामाजिक सुरक्षेची प्राथमिक पायरी आहे. परंतु जेव्हा कुटुंब बालकाचे संरक्षण करू शकत नाही किंवा कुटुंबामुळेच बालकाला धोका निर्माण होतो, तेव्हा राज्य आणि समाजाची भूमिका अधिक महत्वाची ठरते.

4. बाल हक्क आणि सामाजिक सुरक्षा यांचा संबंध

बाल हक्क आणि सामाजिक सुरक्षा यांचा जवळचा संबंध आहे. बालकांना हक्क प्राप्त करून देण्याबरोबरच त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी सामाजिक सुरक्षा यंत्रणा आवश्यक असते. उदाहरणार्थ, गरीब कुटुंबातील बालकाला शिक्षणाचा अधिकार असला तरी आर्थिक परिस्थितीमुळे ते काम करत असल्यास कुटुंबाला आर्थिक सहाय्य व बाल संरक्षण सेवांची गरज असते. तसेच अत्याचारग्रस्त बालकाला कायदेशीर संरक्षणासोबत वैद्यकीय मदत, समुपदेशन, सुरक्षित निवारा आणि पुनर्वसनाची आवश्यकता असते. त्यामुळे बाल हक्कांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करण्यासाठी सक्षम आणि प्रभावी सामाजिक सुरक्षा व्यवस्था आवश्यक आहे.

5. भारतातील बाल हक्कांचे कायदेशीर संरक्षण

5.1 POCSO अधिनियम, 2012

बाल लैंगिक अत्याचाराच्या घटनांमध्ये बालकाची सुरक्षितता, गोपनीयता आणि सन्मान यांना महत्त्व देणे आवश्यक आहे. अशा प्रकरणात कायदेशीर प्रक्रियेसोबतच बालकाला मानसिक आणि सामाजिक आधाराची आवश्यकता असते.

राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोगाने POCSO कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी मार्गदर्शक साहित्य आणि प्रशिक्षणविषयक साधने उपलब्ध करून दिली आहेत.

5.2 शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, 2009

शिक्षण हे बालकाच्या विकासासाठी मूलभूत साधन आहे. शिक्षणापासून वंचित राहिल्यामुळे बालकाच्या सामाजिक आणि आर्थिक संधी मर्यादित होऊ शकतात. हा अधिनियम बालकांना मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाशी संबंधित कायदेशीर चौकट उपलब्ध करून देतो.

6. मिशन वात्सल्य आणि बाल सामाजिक सुरक्षा

मिशन वात्सल्य ही भारत सरकारच्या महिला व बाल विकास मंत्रालयाची बाल संरक्षणाशी संबंधित महत्त्वाची योजना आहे. या योजनेचा उद्देश बालकांचे कल्याण, संरक्षण आणि रचनात्मक विकासासाठी व्यवस्था मजबूत करणे हा आहे.

मिशन वात्सल्य अंतर्गत काळजी व संरक्षणाची गरज असलेली मुले आणि कायद्याशी संघर्षात आलेली मुले यांच्यासाठी प्रतिबंधात्मक, वैधानिक काळजी आणि पुनर्वसन सेवा उपलब्ध करून देण्यावर भर आहे.

या योजनेमध्ये संस्थात्मक आणि गैर-संस्थात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या सेवांचा समावेश आहे.

6.1 कुटुंबाधारित सेवा

बालकाला शक्य असल्यास सुरक्षित कौटुंबिक वातावरणात वाढण्याची संधी मिळावी, या विचाराला महत्त्व दिले जाते. Foster Care, Sponsorship, Adoption आणि After Care यांसारख्या उपायांचा वापर केला जातो.

6.2 बाल हेल्पलाइन

Mission Vatsalya अंतर्गत Child Helpline 1098 ही संकटातील बालकांसाठी महत्त्वाची मदतव्यवस्था आहे. अधिकृत माहितीनुसार ती 112 आपत्कालीन प्रतिसाद व्यवस्थेशी जोडण्यात आली आहे.

7. बाल हक्कांच्या संरक्षणासमोरील प्रमुख समस्या

7.1 बालमजुरी

बालमजुरी ही बाल हक्कांशी संबंधित गंभीर समस्या आहे. आर्थिक अडचणी, बेरोजगारी, कर्जबाजारीपणा व शिक्षणाचा अभाव यामुळे बालके काम करण्यास प्रवृत्त होतात. यामुळे त्यांच्या शिक्षणात अडथळा, शारीरिक व मानसिक ताण निर्माण होऊ शकतो. असुरक्षित परिस्थितीत काम करणारी काही बालके "काळजी व संरक्षणाची गरज असलेले बालक" या श्रेणीत येऊ शकतात.

7.2 बालविवाह

बालविवाहामुळे बालकांच्या शिक्षणावर आणि विशेषतः मुलींच्या आरोग्य व सामाजिक विकासावर परिणाम होऊ शकतो. बालविवाह रोखण्यासाठी कायदेशीर उपाययोजनांसोबत समुदाय पातळीवरील जनजागृतीही आवश्यक आहे.

7.3 बाल लैंगिक अत्याचार

बाल लैंगिक अत्याचारांमुळे बालकांच्या मानसिक, सामाजिक आणि भावनिक विकासावर दीर्घकालीन परिणाम होण्याची शक्यता असते. अशा परिस्थितीत केवळ कायदेशीर कारवाई न करता बालकाला समुपदेशन आणि पुनर्वसनाची सेवा देणे आवश्यक आहे.

7.4 रस्त्यावर राहणारी बालके

रस्त्यावर राहणाऱ्या बालकांना शिक्षण, आरोग्य, सुरक्षित निवारा आणि सामाजिक संरक्षण मिळण्यात अडचणी येऊ शकतात. अशा बालकांना शोधणे, त्यांचे संरक्षण करणे आणि दीर्घकालीन पुनर्वसन करणे आवश्यक आहे.

7.5 बाल तस्करी

बाल तस्करीमुळे बालकांना मजुरी, लैंगिक शोषण, भीक मागणे किंवा इतर शोषणाच्या परिस्थितीत ढकलले जाऊ शकते. अशा प्रकरणात विविध विभागांमध्ये समन्वय आवश्यक असतो.

8. बाल हक्कांच्या संरक्षणामध्ये समाजकार्याची भूमिका

बाल संरक्षणाच्या क्षेत्रात समाजकार्य व्यावसायिकाची भूमिका अत्यंत व्यापक आहे.

8.1 जनजागृती

समाजकार्यकर्ता बालकांचे हक्क, कायदे, हेलपलाइन, शिक्षण, आरोग्य आणि उपलब्ध योजनांविषयी कुटुंब व समुदायामध्ये जनजागृती करू शकतो.

8.2 केसवर्क

बालकांच्या समस्यांचे वैयक्तिक मूल्यांकन करून त्यांच्या गरजा समजून घेणे आणि योग्य सेवा उपलब्ध करून देणे हे समाजकार्याचे महत्त्वाचे कार्य आहे.

8.3 समुपदेशन

अत्याचार, दुर्लक्ष, कौटुंबिक संघर्ष किंवा इतर संकटातून गेलेल्या बालकाला भावनिक आधाराची आवश्यकता असते. समाजकार्यकर्ता समुपदेशन करून बालकांच्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्यास मदत करू शकतो.

8.4 संस्थांमधील समन्वय

समाजकार्यकर्ता बालक, कुटुंब, पोलीस, शाळा, आरोग्य सेवा, Child Welfare Committee, District Child Protection Unit आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्यात समन्वय साधू शकतो.

8.5 पुनर्वसन

बालकाला सुरक्षित निवारा, शिक्षण, आरोग्य, कौशल्य विकास, समुपदेशन आणि कुटुंबाशी पुनर्समावेशनाच्या प्रक्रियेत मदत करणे हे समाजकार्याचे महत्त्वाचे क्षेत्र आहे.

9. संशोधनाची उद्दिष्टे

1. बाल हक्कांची संकल्पना समजून घेणे.
2. बालकांसाठी सामाजिक सुरक्षेची आवश्यकता स्पष्ट करणे.
3. भारतातील बाल संरक्षणाशी संबंधित प्रमुख कायद्यांचा अभ्यास करणे.
4. मिशन वात्सल्य योजनेचा अभ्यास करणे.

5. बाल हक्कांच्या संरक्षणासमोरील सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करणे.
6. बाल सामाजिक सुरक्षा व्यवस्थेच्या अंमलबजावणीतील अडचणी समजून घेणे.
7. बाल हक्कांच्या संरक्षणामध्ये समाजकार्याची भूमिका स्पष्ट करणे.
8. बाल संरक्षण व्यवस्था अधिक प्रभावी करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

10. संशोधन प्रश्न

1. बाल हक्क आणि सामाजिक सुरक्षा यांचा परस्पर संबंध काय आहे?
2. भारतामध्ये बाल संरक्षणासाठी कोणत्या प्रमुख कायदेशीर तरतुदी आहेत?
3. बालकांसाठी उपलब्ध सामाजिक सुरक्षा सेवांचे स्वरूप काय आहे?
4. बाल हक्कांच्या अंमलबजावणीमध्ये कोणत्या समस्या निर्माण होतात?
5. बाल संरक्षणामध्ये समाजकार्य व्यावसायिकाची भूमिका काय आहे?
6. बाल सामाजिक सुरक्षा व्यवस्था अधिक प्रभावी करण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना आवश्यक आहेत?

11. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अभ्यासासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. हा पेपर मुख्यतः दुय्यम माहितीवर आधारित आहे.

11.1 माहितीचे स्रोत

माहिती मिळविण्यासाठी पुढील स्रोतांचा वापर करण्यात आला:

- भारत सरकारचे अधिकृत संकेतस्थळ
- महिला व बाल विकास मंत्रालयाचे दस्तऐवज
- राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोगाचे साहित्य
- India Code वरील कायदे
- शासकीय अहवाल
- संशोधन लेख
- पुस्तके
- संबंधित शैक्षणिक साहित्य

11.2 माहितीचे विश्लेषण

संकलित माहितीचे विषयानुसार वर्गीकरण करण्यात आले. बाल हक्क, सामाजिक सुरक्षा, कायदेशीर संरक्षण, समस्या आणि समाजकार्याची भूमिका या प्रमुख घटकांच्या आधारे माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले.

12. साहित्य परिक्षण

बाल हक्क आणि बाल संरक्षणाच्या क्षेत्रातील उपलब्ध साहित्यामध्ये बालकांच्या संरक्षणासाठी कायदेशीर आणि सामाजिक दोन्ही उपाययोजनांवर भर दिलेला दिसतो. सरकारी दस्तऐवजांमध्ये बाल संरक्षणाच्या संस्थात्मक व्यवस्थेसोबत कुटुंबाधारित काळजीलाही महत्त्व दिले आहे.

राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोगाच्या माहितीनुसार बालकांशी संबंधित विविध कायद्यांच्या अंमलबजावणीचे निरीक्षण करणे हे आयोगाच्या प्रमुख कार्यापैकी एक आहे. मिशन वात्सल्यच्या चौकटीत बाल संरक्षणासाठी State Child Protection Society आणि District Child Protection Unit यांसारख्या यंत्रणांना महत्त्व दिले आहे. तसेच बालकांच्या संरक्षणासाठी संस्थात्मक आणि गैर-संस्थात्मक दोन्ही प्रकारच्या सेवांचा विचार केला आहे.

13. प्रमुख निष्कर्ष

1. बाल हक्क हे बालकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक आहेत.

2. बाल हक्कांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करण्यासाठी सामाजिक सुरक्षा व्यवस्था आवश्यक आहे.
3. भारतामध्ये बाल संरक्षणासाठी विविध कायदे आणि संस्थात्मक यंत्रणा अस्तित्वात आहेत.
4. किशोर न्याय अधिनियम, 2015 हा बाल संरक्षणाच्या व्यवस्थेतील महत्त्वाचा कायदा आहे.
5. मिशन वात्सल्य अंतर्गत संस्थात्मक तसेच कुटुंबाधारित सेवा उपलब्ध करून देण्यावर भर आहे.
6. लमजुरी, बालविवाह, लैंगिक अत्याचार, तस्करी, दुर्लक्ष आणि कौटुंबिक असुरक्षितता या बाल हक्कांसमोरील महत्त्वाच्या समस्या आहेत.
7. कायदे उपलब्ध असले तरी त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी विभागीय समन्वय आवश्यक आहे.
8. बालक आणि कुटुंबाला योजनांची माहिती मिळणे ही प्रभावी सामाजिक सुरक्षेची महत्त्वाची अट आहे.
9. व्यावसायिक समाजकार्य बाल संरक्षणाच्या विविध स्तरांवर महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतो.
10. बालकाच्या सर्वोत्तम हिताला प्रत्येक हस्तक्षेपामध्ये केंद्रस्थानी ठेवणे आवश्यक आहे.

14. सूचना

14.1 बाल हक्कांविषयी जनजागृती वाढवावी शाळा, ग्रामपंचायत, महाविद्यालये आणि समुदाय पातळीवर बाल हक्कांविषयी नियमित जनजागृती कार्यक्रम आयोजित करणे आवश्यक आहे.

14.2 ग्रामीण भागात सेवा अधिक उपलब्ध कराव्यात दुर्गम आणि ग्रामीण भागातील कुटुंबांना बाल संरक्षण सेवांशी जोडण्यासाठी स्थानिक पातळीवर अधिक प्रभावी यंत्रणा निर्माण करणे आवश्यक आहे.

14.3 शाळांना बाल संरक्षणाचे केंद्र बनवावे शिक्षकांना बाल अत्याचार, बालमजुरी, बालविवाह आणि इतर जोखमींची प्राथमिक चिन्हे ओळखण्याचे प्रशिक्षण देणे उपयुक्त ठरेल.

14.4 समाजकार्यकर्त्यांचा प्रभावी वापर करावा समाजकार्यकर्त्यांना बाल संरक्षण, समुपदेशन, केसवर्क, कुटुंब अभ्यास आणि पुनर्वसन प्रक्रियेत अधिक प्रभावीपणे सहभागी करून घेणे आवश्यक आहे.

14.5 विभागांमध्ये समन्वय वाढवावा महिला व बाल विकास विभाग, पोलीस, आरोग्य, शिक्षण, न्यायव्यवस्था आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्यात नियमित समन्वय आवश्यक आहे.

14.6 कुटुंबाधारित काळजीला प्रोत्साहन द्यावे ज्या परिस्थितीत कुटुंब सुरक्षित आणि सक्षम आहे तेथे बालकाला कुटुंबापासून वेगळे करण्याऐवजी कुटुंबाला आवश्यक सहाय्य देण्यावर भर द्यावा.

14.7 बालकाचा सहभाग वाढवावा

बालकांशी संबंधित निर्णय घेताना त्यांच्या वय आणि समजुतीनुसार त्यांचे मत ऐकले पाहिजे.

15. संदर्भ साहित्य

१. भारत सरकार. (2015). बाल न्याय (मुलांची काळजी व संरक्षण) अधिनियम, 2015. महिला व बाल विकास मंत्रालय, भारत सरकार.
२. भारत सरकार. (2012). लैंगिक अपराधांपासून बालकांचे संरक्षण अधिनियम, 2012. भारत सरकार.
३. पाटील, एस. एम. (2021). बाल हक्क आणि बाल संरक्षण. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
४. देशमुख, आर. बी. (2020). बाल समाजकार्य आणि बाल कल्याण. मुंबई: हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.
५. राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग. बाल संरक्षण व बाल हक्क : मार्गदर्शक तत्त्वे आणि संसाधने. भारत सरकार.
६. थोंबरे, मंगला. (n.d.). लैंगिक अपराधांपासून बालकांचे संरक्षण. Chudhari Law Publication.

पंडित जसराज यांच्या निवडक स्वरचित बंदिशींचे विश्लेषणात्मक सांगीतिक अध्ययन

शोधकर्ता

कैलास यशवंतराव यावले

एम.ए.संगीत,हिन्दी वाङ्मय,बी.एड. नेट संगीत,संगीत विशारद,
शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, अमरावती. (स्वायत्त)

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. पूर्णिमा दिवसे

संगीत विभाग प्रमुख शा. वि. ज्ञा. वि. सं. अमरावती

सारांश:

भारतीय शास्त्रीय संगीतात 'बंदिश' हा राग विस्तार करण्याचा आणि रागाचे स्वरूप स्पष्ट करण्याचा प्रमुख असा आधार मानला जातो. भारतीय शास्त्रीय संगीतातील मेवाती घराणे हे भक्ती आणि स्वरशुद्धतेसाठी प्रसिद्ध आहे. आजच्या युगातील एक तपस्वी कलाकार तसेच मेवाती घराण्याची परंपरा पुढे घेऊन जाणारे संगीत मार्तंड पंडित जसराज हे विसाव्या शतकातील अत्यंत प्रभावी आणि अद्वितीय शास्त्रीय गायक होऊन गेले. त्यांनी केवळ घरंदाज गायकीच समृद्ध केली नाही तर आपल्या बौद्धिक ज्ञानाच्या क्षमतेद्वारे विविध तालांमध्ये आणि विविध भाषेमध्ये नाविन्यपूर्ण अशा स्वरूपात नवनवीन बंदिशींच्या रचना करून, हा संगीताचा अमूल्य असा खजाना 'गोल्डन व्हाईस अँड गोल्डन इयर्स' या ग्रंथरूपाने प्रकाशित केला आहे. 'गोल्डन व्हाईस अँड गोल्डन इयर्स' हे संगीतकार वाग्येयकार व शास्त्रीय गायक पंडित जसराज यांच्या शास्त्रीय संगीतावर आधारित संगीत अल्बम चे नाव आहे. म्युझिक टुडे या कंपनीने पंडित जसराज यांच्या शास्त्रीय संगीत क्षेत्रातील ५० वर्षांच्या सुवर्ण महोत्सवाच्या स्मरणार्थ हा चार खंडांचा बंदिश संग्रह प्रसिद्ध केला होता. या चारही खंडांमध्ये पंडित जसराज यांच्या स्वरचित ५१ बंदिशी असून भाग एक मध्ये सुरुवातीला सिंगेचर प्रार्थना गीत असून, राग भैरव रामकली, अहिरभैरव, आनंदीभैरव, भैरव-बहार, बसंतमुखारी, भटियार, नटभैरव, चारुकेशी, आसावरी, व कोमल ऋषभ आसावरी, इत्यादी रागातील एकूण ११ बंदिश रचना या पहिल्या खंडात आहे. खंड दोन मध्ये राग बिलासखानी तोडीतील तीन बंदिश रचना यात असून राग हिंडोल, शुद्ध सारंग, भीमपलास, मुलतानी या रागातील तीन रचना, मारवा, दिन की पुरिया, राग गौरी, राग त्रिवेणी, यातील एक-एक बंदिश रचना असून खंड दोन मध्ये एकूण १३ बंदिशी आहेत. खंड तीन मध्ये राग शुद्ध बरारी, पुरिया धनाश्री, यमन, पुरिया, मारू बिहाग रागामधील दोन बंदिश रचना, पटबिहाग, राग शामकल्याण मध्ये चतुरंग, शंकरा, जयजयवंती, गोरखकल्याण, रामदासी मल्हार, इत्यादी रागातील एकूण १२ बंदिश रचना या खंडात आहेत. खंड चार मध्ये राग जोग मधील दोन बंदिश रचना, राग बागेश्री, मेघ, धुलिया मल्हार, नानक मल्हार, तसेच दरबारी रागामध्ये ४ बंदिश रचना, गुंजी कानडा, सुहा कानडा, शहाणा कानडा, भैरवी, सिंध भैरवी इत्यादी रागातील एकूण १५ रचना अशा एकूण ५१ बंदिश रचना भाग एक ते चार मध्ये ध्वनिमुद्रित केलेल्या असून, त्या ग्रंथरूपाने सुद्धा प्रकाशित केलेल्या आहेत. संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठात भारतीय शास्त्रीय संगीतावर होणारे संशोधन लक्षात घेता, पंडित जसराज यांच्या स्वरचित बंदिश या विषयावर सखोल अभ्यास होणे आवश्यक आहे. कारण पंडित जसराज यांच्या रचनांमुळे मेवाती घराणे केवळ दरबारी न राहता ते इतरही जनसामान्यांपर्यंत पोहोचलेले आहे.

मुख्य शब्द: भारतीय शास्त्रीय संगीत, पंडित जसराज, स्वरचित बंदिशीं, मेवाती घराणे, इ.

प्रस्तावना:

भारतीय शास्त्रीय संगीताची परंपरा ही श्रुती, स्मृती, आणि गुरु-शिष्य परंपरेवर आधारित आणि अत्यंत समृद्ध अशी संस्कृती आहे. या समृद्ध अशा परंपरेत राग हा केंद्रस्थानी असून, त्या रागाला मूर्त रूप देण्याचे माध्यम म्हणजे बंदिशच होय. विसाव्या आणि एकविसाव्या शतकातील हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीताच्या पटलावर ज्या काही मोजक्या कलाकारांनी आपल्या कलेचा अमित ठसा उमटवला, त्यामध्ये मेवाती घराण्याचे युगपुरुष विसाव्या शतकातील आधारस्तंभ संगीत मार्तंड पंडित जसराज यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. पंडितजींनी केवळ आपल्या अद्वितीय गायकीनेच रसिकांना मंत्रमुग्ध केले नाही, तर भारतीय संगीताला अनेक अशा नवनवीन बंदीशी ची देणगीही दिली आहे.

प्रस्तुत शोध पत्रिकेत पंडित जसराज जी यांच्या स्वरचित निवडक बंदीशी त्यांचा विविध रागांशी असलेला रचनात्मक, काव्यात्मक, तालात्मक, भावात्मक, रागात्मक स्वरूपाचा संवाद त्यामधील सांगीतिक व साहित्यिक सौंदर्य आणि एकूणच मेवाती घराण्याच्या चौकटीत राहून त्यांनी केलेले सांगीतिक प्रयोग याचा विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

संशोधनाची समस्या:

पंडित जसराज यांच्या शास्त्रीय संगीतातील घराण्यांपैकी मेवाती घराण्यावर तसेच या घराण्यातील गायकीवर आजपर्यंत खूप शोध प्रबंध, लेख आणि संशोधन झालेले आहे. पण पंडित जसराजजी यांच्या स्वरचित बंदिशींवर स्वतंत्रपणे सांगितिक, चिकित्सक अशा स्वरूपाचा अभ्यास फार कमी आहे. या शोधनिबंधात त्यांच्या निवडक प्रमुख स्वरचित बंदिशीन करिता निवडलेले राग, ताल, काव्य, भाव, भाषा आणि संगीत शास्त्रीय दृष्टिकोनातून विश्लेषणात्मक अशा स्वरूपाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. कारण पंडित जसराज जी यांच्या स्वरचित बंदीशींचे अध्ययन करणे म्हणजे, केवळ एका गायकाच्या रचना समजून घेणे नव्हे, तर विसाव्या शतकातील बदलत्या सांगितिक मानसिकतेचा अभ्यास करणे होय. या संशोधनाची मुख्य उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहेत.

उद्दिष्टे:

१. पंडित जसराज यांच्या मेवाती घराण्याच्या इतिहासाचे अवलोकन करणे.
२. मेवाती घराण्याच्या गायकीचा विकास आणि त्यात पंडितजींचे योगदान अधोरेखित करणे.
३. पंडित जसराज यांच्या स्वराचीत बंदिशींचे सांगितिक दृष्ट्या विश्लेषण करणे.
४. पंडित जसराज यांच्या सर्व स्वरचित बंदीशींमधील काव्य व काव्याचा भावार्थ शोधणे.
५. पंडित जसराज यांच्या स्वरचित बंदीशींमधील भाषा आणि भाव या दृष्टीने विश्लेषण करणे.
६. पंडित जसराज यांनी बंदिशींकरिता निवडलेले ताल व लय यांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची व्याप्ती:

या संशोधनाची मर्यादा ही पंडित जसराजजी यांच्या मेवाती घराण्याच्या स्थापनेपासून त्याचा झालेला विकास व पंडित जसराज यांच्या स्वरचित बंदिश संग्रह 'गोल्डन व्हाईस अँड गोल्डन इयर्स' हे पुस्तक व त्यांच्या ऑडिओ व्हिडिओ, मेवाती घराण्यावर आधारित लेख, शोध प्रबंध, त्यांच्या परिवारातील सदस्यांच्या व शिष्यांच्या मुलाखती, हेच या संशोधनाचे प्राथमिक स्रोत असतील.

संशोधन पद्धती:

- ऐतिहासिक पद्धत: मेवाती घराण्याचा पूर्व इतिहास व पंडितजींच्या योगदानाचा अभ्यास.
- विश्लेषणात्मक पद्धत: प्रत्येक बंदिशीची पार्श्वभूमी, काव्य, राग, ताल, लय, भाव ई.चे विश्लेषण.
- मुलाखत पद्धत: पंडित जसराज यांच्या परिवारातील सदस्य व शिष्यांच्या मुलाखती.

- **प्रायोगिक पद्धत:** पंडित जसराज यांच्या सर्व स्वरचित ५१ बंदिशींचे नोटेशन ताल, लय ई. ना सांगीतिक प्रयोगशाळेत तपासणे.

प्रमुख स्वरचित बंदिशींचे विश्लेषण:

'गोल्डन व्हॉईस अँड गोल्डन इयर्स' या पुस्तकातील पंडित जसराज द्वारा रचित ५१ प्रमुख स्वरचित बंदिशीं पैकी काही बंदिशींचे विश्लेषण खालील प्रकारे केले आहे.

■ राग भैरव - बंदिशीचे काव्य

स्थायी: मरो अल्लाह मेहेरबान । कोई बिगाड सकत नहीं ।
तेरो मन लिजे तू ठान ॥
अंतरा: औलिया पीर पैगंबर ध्यावे । अली नबी को रुतबो पावे ।
हसन-हुसैन प्यारे जिनके । मुजको दियो इमान,॥

रचना वर्ष: १९६५

भाव: भक्ती रस, राग भैरव च्या प्रकृती नुसार व समय नुसार पहाटेच्या प्रहरात ईश्वर साधनेत साधक परीपूर्ण लीन झाल्याचे चित्रण पंडित जसराज यांनी या रचनेतून डोळ्यासमोर उभे केले आहे. वैशिष्ट्य: प्रस्तुत रचना ताल त्रितालात असून मध्य लय मध्ये लयबद्ध केली आहे, या बंदिशीतील रे (कोमल) व ग म प(ध कोमल) या स्वरांना जास्त महत्व आलाप करताना पंडित जी अल्लाह या शब्दावर दोन मिनिट थांबायचे.

■ राग बिलासखानी तोडी: बंदिशीचे काव्य

स्थायी: गुरु चरणन मे ध्यान लगाऊ । ऐसी सुमती दे मेरे दाता ॥
अंतरा: मैं अज्ञानी तिमिर बहुत है । खान ज्ञान की गुरु होत है ।
किस बिध दरसन पाऊं दाता ॥

रचना वर्ष: १९८५

भाव: भक्तिरस, या बंदिश रचनेतून रचनाकरांनी गुरु भक्ती ची महिमा सांगितली आहे.

वैशिष्ट्य: प्रस्तुत रचना ही त्रिताल मध्य लय मध्ये बांधली असून, या रचनेतील स्वरांवरील मिंड आणि गमकांचा सुंदर असा उपयोग मेवाती घराण्याची छाप सोडून जातो.

■ राग गोरख कल्याण: तराना बंदिशीचे काव्य

स्थायी: तन दीर दीर तानों, तनन देरेना । उदनी तदानी दानी तन देरेना ।
दिम तों तनन देरेना देरेना देरेना ॥

अंतरा: दिर दिर दानी दिम तन नननन नननन । दिर दिर दिम तननन उद उद तननन ।
ना दिर दिर तुम दिर दिर दिर दिर दिम तन नननन । तन देरेना देरेना देरेना ॥

रचना वर्ष: १९६६

भाव: शृंगार रस

वैशिष्ट्य: शब्द नसलेला पण ताल प्रधान, लय प्रधान, आणि भावप्रदान गीतप्रकार. या तराण्याची सुरुवात त्रितालाच्या १३ व्या मात्रेपासून मध्यलयीत केली आहे. याचा उठाव सामान्य श्रोत्यांनाही मंत्रमुग्ध करते.

■ राग रामदासी मल्हार: बंदिशीचे काव्य

स्थायी: सावन के बदरा छाये । गरज गरज धूम मचाये ।
निसि अंधियारी बिजुरी चमके ॥

अंतरा: कारी पिरि घटा छाये । बरसन को धाये । प्यारी पिय गरवा लगाये ॥

भाव: वर्षा ऋतू चे चित्रण साक्षात डोळ्यासमोर उभे राहते.

वैशिष्ट्य: या बंदिशीतील तानयुक्त स्वरांची गुंफण चमत्कारिक स्वरूपाची असून गम, निप, मग, मम, रेसा, निसा. यात दोन्ही निषाद चा योग्य प्रयोग शोभून दिसतो.

■ राग मुलतानी: बंदिश काव्य

स्थायी: आये मोरे साजनवां । सजाऊँ घर आंगनवां ।

अंतरा: दुःख की घड़ी बीत गयी । सुख के दिन आये ।

अब तो जाने नाहीं दूँ । लगाए राखूँ गरवा ॥

रचना वर्ष: १९५८

भाव: श्रृंगार रस व आनंद भाव, आपल्या प्रियकराच्या आगमनाने प्रेयसी आनंदित झाली आहे, ती प्रेयसी आपल्या प्रियकराच्या स्वागतार्थ आपले संपूर्ण घर नीट सजवून त्याची आपल्या घरी येण्याची वाट पाहत आहे.

वैशिष्ट्य: या बंदिशीतिल ब्रज भाषेमधील काव्य तानयुक्त स्वरूपात बांधलेले असून एकतालामध्ये मध्य लयीत शोभून दिसते.

पंडित जसराज द्वारा स्वरचित ५१ बंदिशिंपैकी 'गोल्डन व्हॉईस अँड गोल्डन इयर्स' या पुस्तकातील

राग भैरव मधिल एक रचना पुनर्लिखित स्वरलिपीसहित

"परभणी कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील हमालांच्या आर्थिक समस्यांचे एक विश्लेषणात्मक अध्ययन"

सहा. प्रा. चंद्रशेखर शिवराम राऊत

सहाय्यक प्राध्यापक, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेडचे उप-परिसर, परभणी

सारांश (Abstract)

कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या कार्यामध्ये कृषी मालाची हाताळणी, चढ-उतार, वर्गीकरण, साठवणूक व वाहतूक यांसारखी कामे करणाऱ्या हमालांचे महत्त्वपूर्ण योगदान असते. शारीरिक श्रमावर आधारित या कामामुळे हमालांना नियमित रोजगार, स्थिर उत्पन्न, बचत, कर्जबाजारीपणा, कौटुंबिक खर्च आणि सामाजिक सुरक्षा यांसारख्या विविध आर्थिक बाबींना सामोरे जावे लागते. प्रस्तुत संशोधनामध्ये परभणी कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील हमालांच्या आर्थिक समस्यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासाचा प्रमुख उद्देश हमालांची सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी, उत्पन्नाचे स्वरूप, रोजगारातील नियमितता, कौटुंबिक खर्च, बचत, कर्जाची स्थिती आणि सामाजिक सुरक्षा सुविधांचा लाभ यांचा अभ्यास करणे हा आहे. प्रस्तुत अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून प्राथमिक माहिती हमालांकडून संरचित मुलाखत अनुसूचीच्या माध्यमातून संकलित करण्यात आली आहे. तसेच संबंधित पुस्तके, संशोधन लेख, अहवाल व इतर उपलब्ध दुय्यम स्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे. संकलित माहितीचे वर्गीकरण, सारणीकरण, वारंवारता व टक्केवारीच्या साहाय्याने विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून हमालांच्या आर्थिक परिस्थितीचे स्वरूप, त्यांच्या प्रमुख आर्थिक अडचणी तसेच सामाजिक सुरक्षा व कामगार कल्याणाशी संबंधित गरजा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या अभ्यासाच्या आधारे हमालांच्या आर्थिक स्थैर्यासाठी आर्थिक साक्षरता, बचतीला प्रोत्साहन, सामाजिक सुरक्षा योजनांशी जोडणी, कामगार कल्याणाच्या सुविधा आणि आवश्यक सामाजिक कार्ये हस्तक्षेप याबाबत उपाययोजना सुचविण्यात आल्या आहेत.

की-वर्ड्स: हमाल, आर्थिक समस्या, कृषी उत्पन्न बाजार समिती, आर्थिक स्थिती, रोजगार, कर्जबाजारीपणा, सामाजिक सुरक्षा, कामगार कल्याण.

प्रस्तावना (Introduction)

प्रस्तावनेमध्ये कृषी बाजारपेठेचे महत्त्व, कृषी उत्पन्न बाजार समितीची भूमिका आणि कृषी मालाच्या हाताळणीमध्ये हमालांचे योगदान यांचा संदर्भ द्यावा. हमाल हे बाजार समितीच्या दैनंदिन कार्यामध्ये महत्त्वाची श्रमशक्ती म्हणून कार्य करतात. कृषी मालाची उतराई, चढाई, वाहतूक, वर्गीकरण, साठवणूक आणि इतर शारीरिक श्रमाची कामे त्यांच्या माध्यमातून केली जातात. त्यामुळे कृषी बाजारव्यवस्थेच्या कार्यक्षमतेमध्ये त्यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. तथापि, त्यांच्या कामाचे स्वरूप, उत्पन्नाची अनिश्चितता, रोजगारातील चढ-उतार, वाढता कौटुंबिक खर्च, कर्जबाजारीपणा, बचतीचा अभाव आणि सामाजिक सुरक्षा योजनांपर्यंत मर्यादित पोहोच यांसारख्या बाबी त्यांच्या आर्थिक जीवनावर परिणाम करू शकतात. या पार्श्वभूमीवर परभणी कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील हमालांच्या आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

अभ्यासाची पार्श्वभूमी (Background of the Study)

कृषी उत्पन्न बाजार समिती ही कृषी मालाच्या खरेदी-विक्रीसाठी महत्वाची बाजारव्यवस्था आहे. या बाजारपेठेतील कृषी मालाची उतराई, चढाई, पोती उचलणे, वाहतूक व साठवणूक यांसारखी शारीरिक श्रमाची कामे हमालांकडून केली जातात. त्यामुळे बाजार समितीच्या दैनंदिन कार्यामध्ये हमालांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

हमालांचे काम प्रामुख्याने शारीरिक श्रमावर आधारित असून त्यांच्या रोजगाराची उपलब्धता कृषी मालाची आवक, हंगाम आणि बाजारातील कामाच्या प्रमाणावर अवलंबून असते. त्यामुळे उत्पन्नातील अनिश्चितता, अपुरी बचत, कर्जबाजारीपणा, कौटुंबिक खर्च आणि सामाजिक सुरक्षा सुविधांचा मर्यादित लाभ यांसारख्या आर्थिक समस्या निर्माण होऊ शकतात.

परभणी कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील हमालांच्या आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास केल्यास त्यांच्या उत्पन्नाचे स्वरूप, रोजगारातील नियमितता, बचत, कर्जाची स्थिती आणि सामाजिक सुरक्षा याबाबतची वास्तविक परिस्थिती स्पष्ट होण्यास मदत होते. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत अभ्यासामध्ये परभणी कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील हमालांच्या प्रमुख आर्थिक समस्यांचे विश्लेषण करून त्यांच्या आर्थिक स्थैर्यासाठी आवश्यक उपाययोजनांचा विचार करण्यात आला आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे (Objectives)

1. परभणी कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील हमालांची सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
2. हमालांच्या उत्पन्नाचे स्वरूप व पातळी अभ्यासणे.
3. हमालांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख आर्थिक समस्यांचा अभ्यास करणे.
4. हमालांच्या रोजगारातील नियमितता व अनिश्चिततेचा अभ्यास करणे.
5. हमालांच्या बचत व कर्जबाजारीपणाच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.
6. हमालांना उपलब्ध सामाजिक सुरक्षा सुविधांचा अभ्यास करणे.
7. हमालांच्या आर्थिक समस्यांवर आधारित उपाययोजना सुचविणे.

गृहितके (Hypotheses):

H₁: हमालांच्या रोजगारातील अनियमिततेचा त्यांच्या आर्थिक स्थितीवर परिणाम होतो.

H₂: हमालांचे उत्पन्न आणि त्यांच्या कौटुंबिक आर्थिक खर्चामध्ये संबंध आहे.

H₃: हमालांच्या उत्पन्नाच्या पातळीचा त्यांच्या बचतीच्या स्थितीशी संबंध आहे.

H₄: हमालांच्या उत्पन्नाच्या पातळीचा त्यांच्या कर्जबाजारीपणाशी संबंध आहे.

H₅: सामाजिक सुरक्षा योजनांची माहिती व लाभ मिळण्याचा हमालांच्या आर्थिक सुरक्षिततेशी संबंध आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. अभ्यासाचे क्षेत्र परभणी कृषी उत्पन्न बाजार समिती हे निश्चित करण्यात आले आहे. अभ्यासाची लोकसंख्या या बाजार समितीत कार्यरत असलेल्या हमालांची आहे. अभ्यासासाठी उपलब्ध लोकसंख्येतून संशोधनाच्या उद्देशानुसार नमुना निवडण्यात आला. प्राथमिक माहिती संकलित करण्यासाठी संरचित मुलाखत अनुसूची वापरण्यात आली असून हमालांच्या प्रत्यक्ष मुलाखतीद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली. तसेच पुस्तके, संशोधन लेख, अहवाल आणि संबंधित अधिकृत स्रोतांमधून दुय्यम माहिती प्राप्त करण्यात आली. संकलित माहितीचे वर्गीकरण, सारणीकरण आणि विश्लेषण वारंवारता व टक्केवारीच्या साहाय्याने करण्यात आले.

अभ्यासामध्ये उत्तरदात्यांची गोपनीयता राखण्यात आली असून संकलित माहितीचा उपयोग केवळ शैक्षणिक संशोधनासाठी करण्यात आला आहे.

नमुना निवड व आकार

प्रस्तुत अभ्यासासाठी परभणी कृषी उत्पन्न बाजार समितीमध्ये कार्यरत हमाल हे अभ्यासाचे उत्तरदाता म्हणून निवडण्यात आले. अभ्यासाच्या उद्दिष्टानुसार हमालांची निवड सुविधाजन्य नमुना निवड पद्धतीने (Convenience Sampling) करण्यात आली. अभ्यासासाठी एकूण 100 हमालांचा नमुना निवडण्यात आला. निवडलेल्या हमालांकडून त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती, उत्पन्न, रोजगार, बचत, कर्जबाजारीपणा आणि सामाजिक सुरक्षा सुविधांशी संबंधित माहिती संरचित मुलाखत अनुसूचीद्वारे संकलित करण्यात आली. हा नमुना परभणी कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील हमालांच्या आर्थिक समस्यांचे विश्लेषण करण्यासाठी वापरण्यात आला.

माहिती संकलनाची साधने व प्रक्रिया

प्रस्तुत अभ्यासासाठी प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा वापर करण्यात आला. प्राथमिक माहिती संरचित मुलाखत अनुसूचीद्वारे परभणी कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील निवडलेल्या हमालांच्या प्रत्यक्ष मुलाखती घेऊन संकलित करण्यात आली. मुलाखत अनुसूचीमध्ये उत्तरदात्यांची सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी, उत्पन्न, रोजगार, कौटुंबिक खर्च, बचत, कर्जबाजारीपणा आणि सामाजिक सुरक्षा यासंबंधी प्रश्नांचा समावेश करण्यात आला. दुय्यम माहिती पुस्तके, संशोधन लेख, शासकीय अहवाल, संबंधित संस्थांचे अहवाल आणि अधिकृत संकेतस्थळांवरून संकलित करण्यात आली. संकलित माहितीचे वर्गीकरण, सारणीकरण व विश्लेषण करून संशोधनाच्या उद्दिष्टानुसार निष्कर्ष मांडण्यात आले.

माहिती विश्लेषणाची पद्धत

संकलित प्राथमिक माहितीचे प्रथम वर्गीकरण व सारणीकरण करण्यात आले. त्यानंतर उत्तरदात्यांची सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी, उत्पन्न, रोजगाराची नियमितता, कौटुंबिक खर्च, बचत, कर्जबाजारीपणा आणि सामाजिक सुरक्षा यासंबंधी माहितीचे वारंवारता व टक्केवारीच्या आधारे विश्लेषण करण्यात आले. आवश्यकतेनुसार तक्ते व आलेखांच्या साहाय्याने माहिती सादर करण्यात आली. प्राप्त निष्कर्षांचे संशोधनाच्या उद्दिष्टांच्या संदर्भात अर्थनिर्णयन करून हमालांच्या आर्थिक समस्यांचे विश्लेषण करण्यात आले.

समाजकार्याच्या दृष्टीने अभ्यासाची उपयुक्तता

प्रस्तुत अभ्यासातून परभणी कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील हमालांच्या आर्थिक समस्यांचे स्वरूप समजून घेण्यास मदत होते. हमालांच्या आर्थिक अडचणी, रोजगारातील अनिश्चितता, कर्जबाजारीपणा, बचतीचा अभाव आणि सामाजिक सुरक्षा सुविधांशी संबंधित प्रश्न ओळखण्यासाठी हा अभ्यास उपयुक्त ठरतो. समाजकार्याच्या दृष्टीने हमालांना शासकीय सामाजिक सुरक्षा योजना, कामगार कल्याणकारी योजना, आर्थिक साक्षरता, बचत व कर्ज व्यवस्थापन याबाबत मार्गदर्शन करता येते. समाजकार्यकर्ता व्यक्ती, कुटुंब, समूह आणि संबंधित संस्थांच्या माध्यमातून समुपदेशन, जनजागृती, योजना-जोडणी आणि आवश्यक सेवांपर्यंत पोहोच निर्माण करण्याचे कार्य करू शकतो. तसेच हमालांच्या समस्या संबंधित प्रशासकीय व कल्याणकारी संस्थांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी समाजकार्यकर्ता सुविधादाता व समन्वयक म्हणून भूमिका बजावू शकतो. त्यामुळे हमालांच्या आर्थिक व सामाजिक सुरक्षिततेसाठी समाजकार्याच्या हस्तक्षेपाचे महत्त्व अधोरेखित होते.

आर्थिक समस्यांवरील उपाययोजना

1. नियमित रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करणे – रोजगारातील अनिश्चितता कमी करून कामाच्या उपलब्धतेत सातत्य आणणे.
2. उत्पन्नवाढीसाठी उपाययोजना – कौशल्यविकास व पर्यायी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे.
3. बचतीस प्रोत्साहन देणे – नियमित बचत, बँक खाते व सुरक्षित बचत साधनांबाबत आर्थिक साक्षरता निर्माण करणे.
4. कर्जबाजारीपणा कमी करणे – सुलभ व कमी खर्चातील संस्थात्मक कर्जाची माहिती देऊन अनौपचारिक कर्जावरील अवलंबित्व कमी करणे.

5. सामाजिक सुरक्षा योजनांचा लाभ – पात्र हमालांना विमा, पेन्शन व इतर सामाजिक सुरक्षा योजनांशी जोडणे.
6. आरोग्य व अपघात संरक्षण – आरोग्य सुविधा, अपघात विमा आणि कामाच्या ठिकाणी सुरक्षिततेच्या उपाययोजना उपलब्ध करणे.

निष्कर्ष :-

1. रोजगार व उत्पन्नातील अनिश्चितता : हमालांचे रोजगाराचे स्वरूप बाजारातील कृषी मालाच्या आवेकेवर अवलंबून असल्याने त्यांच्या उत्पन्नात नियमितता नसण्याची शक्यता दिसून येते.
2. कौटुंबिक आर्थिक भार : दैनंदिन जीवनावश्यक खर्च, कुटुंबाच्या गरजा आणि इतर आर्थिक जबाबदाऱ्यांमुळे हमालांना आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागतो.
3. बचत व कर्जबाजारीपणा : मर्यादित उत्पन्नामुळे नियमित बचत करणे कठीण होऊ शकते आणि आकस्मिक किंवा कौटुंबिक गरजांसाठी कर्ज घेण्याची आवश्यकता निर्माण होऊ शकते.
4. सामाजिक सुरक्षा व कामगार कल्याण : सामाजिक सुरक्षा योजना व कामगार कल्याणकारी सुविधांची माहिती, उपलब्धता आणि प्रत्यक्ष लाभ मिळण्याची स्थिती हमालांच्या आर्थिक सुरक्षिततेसाठी महत्वाची आहे.
5. समाजकार्याची भूमिका : आर्थिक साक्षरता, समुपदेशन, सामाजिक सुरक्षा योजनांशी जोडणी, शासकीय यंत्रणांशी समन्वय आणि पर्यायी रोजगाराच्या संधींबाबत मार्गदर्शन यांद्वारे समाजकार्याच्या माध्यमातून हमालांच्या आर्थिक समस्यांवर सकारात्मक हस्तक्षेप करता येतो.

शिफारसी (Recommendations):

1. हमालांसाठी सामाजिक सुरक्षा योजनांबाबत नियमित माहिती व मार्गदर्शन कार्यक्रम आयोजित करावेत.
2. पात्र हमालांना उपलब्ध शासकीय योजनांशी जोडण्यासाठी सहाय्य करावे.
3. आर्थिक साक्षरता व बचतीसंबंधी कार्यक्रम राबवावेत.
4. कर्जबाजारी हमालांसाठी आर्थिक मार्गदर्शन उपलब्ध करून द्यावे.
5. कामगारांच्या कल्याणासाठी संबंधित विभाग व संस्थांमध्ये समन्वय वाढवावा.
6. हमालांच्या कुटुंबातील मुलांच्या शिक्षणासाठी उपलब्ध शैक्षणिक योजनांची माहिती द्यावी.

संदर्भसूची (References)

1. भोसले, बी. टी. (2018). *समाजकार्य : संकल्पना, पद्धती व कौशल्ये*. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
2. देशमुख, एस. एस. (2019). *भारतीय सामाजिक समस्या*. पुणे: विद्या प्रकाशन.
3. पाटील, व्ही. बी. (2020). *समाजशास्त्राची मूलतत्त्वे*. पुणे: फडके प्रकाशन.
4. शिंदे, एम. जी. (2019). *भारतीय अर्थव्यवस्था*. पुणे: के'सागर पब्लिकेशन्स.
5. महाराष्ट्र शासन, सहकार, पणन व वस्त्रोद्योग विभाग. (n.d.). *कृषी पणन व कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांसंबंधी माहिती*. महाराष्ट्र शासन.

